कर्मठगुरुः

मोतीलाल बनारसीदास

कर्मठगुरु

मोतीलाल बनारसीदास

दिल्ली :: वाराणसी :: पटना

बघाट-महीमहेन्द्र धर्ममार्तण्ड

श्रीमद्राजाधिराज श्री १०५ मान् दुर्गासिंहजी

बहादुर C.I.E. सोलन राजधानी के

करकमलों में

समर्पणपत्रम्

स्वस्तिश्रीमद्विविधविरुदावलीविभूषितानां गोब्राह्मणप्रतिपालकानां बघाट (सोलन)-महीमहेन्द्राणां धर्ममार्तण्डानां, पंवारक्षत्रियकुलभूषणानां श्री १०५ मद्दुर्गासिंहवर्म्ममहोदयानां कमनीयकरकमलेषु सर्वोत्कृष्टगुणगण-गेयं सर्वोत्कृष्ट-सदाचार-पथप्रदर्शकं ग्रन्थं सबहुमानं सप्रश्रयञ्च समर्पयति

श्रीमार्तण्डसदन कुटुम्बी
२८-१-९९ विक्रमी

श्रीमच्छत्रच्छायाश्रितो
मुकुन्दवल्लभो मिश्रः

सर्वतन्त्रस्वतन्त्रविद्यावारिधि महामहोपाध्याय-
श्रीमन्मथुराप्रसाददीक्षितमहोदयानां

सम्मतिपत्रम्

सम्मतिपत्राणि

२

द्विजानां सर्वेषामुपकृतिकरं "कर्मठगुरुं"
निरीक्ष्याहं मन्ये रुचिररचनं चित्तहरणम् ।
ललामग्रन्थानां न सदृशमितः किंचिदपरं
समीक्षां विद्वांसो विदधतु परं सारसहिताम् ॥ १ ॥
एवं सम्मनुते दृष्ट्वा ग्रन्थरत्नं मनोरमम् ।
श्रीनतानात्मनल्पोऽयमाचार्योऽमृतवाग्भवः ॥ २ ॥

आ. वा. आचार्य
२०. २. ९९ वि०

३

अयं कर्मठगुरुनामको ग्रन्थो मया समवलोकितः शास्त्रानुकूलकर्मकाण्ड-जिज्ञासूनामेवञ्च कर्मसंकास्पद-विषयेषु प्रकाण्डविद्वद्वराणां महदुपकरिष्यतीति सम्मनुते—

ज्योतिषयन्त्रालयः,
जयपुरम् ।
१४–५–४२

सिद्धान्तपञ्चाननो
राजपण्डितः केदारनाथशर्म्मा

४

इदं कर्मठगुरुनाम पुस्तकं विलोकितम् । कर्मकाण्डजिज्ञासूनां कृते राजज्योतिषीतिनिदबान्धानां विबुधवर्याणां ज्योतिषाचार्याणां "श्रीमुकुन्दवल्लभ-शर्मणां" परिश्रमं नितान्तं प्रशस्यं मन्ये, नहीतः प्रागासीदितादृशकर्मकाण्डसंग्रहो लोकानां हिताय, सोऽयमभावोऽपि पूर्ण इदानीमुपलभ्यमानपुस्तकान्तरतोऽत्र भूयानस्ति विशेष इति सुस्पष्टं वक्तुं शक्यते, यतो हि चतुर्षु नित्य-नैमित्तिक-पूजा-होम-पुत्रेष्ट्यादि-काम्यप्रकरणेष्वपि टिप्पणीप्रदर्शनपुरःसरं यथा च प्रसङ्गा-नुसारेण तल्लक्षणविवेचनम्, एवं तत्र तत्र भावार्थसमुल्लेखश्चेति, अतः सर्वोपयोगित्वं समुपलभ्यते—

गडदेशान्तर्गत–मुनाड़ी–वास्तव्यः
अभयानन्दशास्त्री
१०–५–४२

सामग्री-स्मारकपत्रम्

आसन, कुशा, जल, यज्ञीयभस्म वा तीर्थमृत्तिका, अर्घा, आचमनी, माला—जपार्थम्। शोधिततिलानि तर्पणार्थम्।

अनुष्ठानादौ देवपूजनसामग्री

१. गङ्गाजलम्—देवतास्नपनार्थम्।

२. पञ्चामृतम्— ,,

३. शुद्धकेशरम्—चन्दनेन सम्मिश्रणार्थं, गणपत्यादिदेवताभ्यः समर्पणार्थञ्च।

४. रक्तसूत्रम्—देवताभ्यः समर्पणार्थम्।

५. अष्टाङ्गधूपम्—धूपसम्पादनार्थम्।

६. धूपाधारपात्रम्—धूपप्रज्वालनार्थम्।

७. गोघृतम्—ज्योतिषे नीराजनार्थं वा।

८. कार्पासः—दीपवर्तिनिर्माणार्थम्।

२७. दूर्वा—ग्रहमण्डलार्थम्

२८. कुङ्कुमम्— ,,

२९. कुशाः—पवित्रार्थम् ।

३०. पाद्यपात्रम्—पाद्यार्थम् ।

३१. आचमनीयपात्रम्—आचमनार्थम् ।

३२. कुशासनम्—उपवेशनार्थम् ।

३३. पुष्पाणि—पूजार्थम् ।

३४. दक्षिणा—देवतासमर्पणार्थम् ।

३५. वस्त्राणि—नवदेवतासमर्पणार्थम् ।

३६. सूत्रम्—ग्रथनार्थम् ।

३७. कलशाः—स्थापनार्थम् ।

३८. यवाः—हवनार्थम् ।

३९. पञ्चरत्नम्—कलशे प्रक्षेपणार्थम् ।

४०. सर्वौषधी— ,,

४१. पञ्चपल्लवाः— ,,

४२. सप्तमृत्तिकाः— ,,

४३. वस्त्राणि—आचार्यादिवरणार्थम् ।

४४. रुद्राक्षमाला— ,,

४५. गोमुखी— ,,

४६. शोधितधान्यानि—हवनार्थम् ।

४७. अक्षताः— ,,

४८. यवाः— ,,

४९. गोघृतम्— ,,

५०. प्रणीता— ,,

५१. स्रुवः— ,,

५२. आज्यस्थाली— ,,

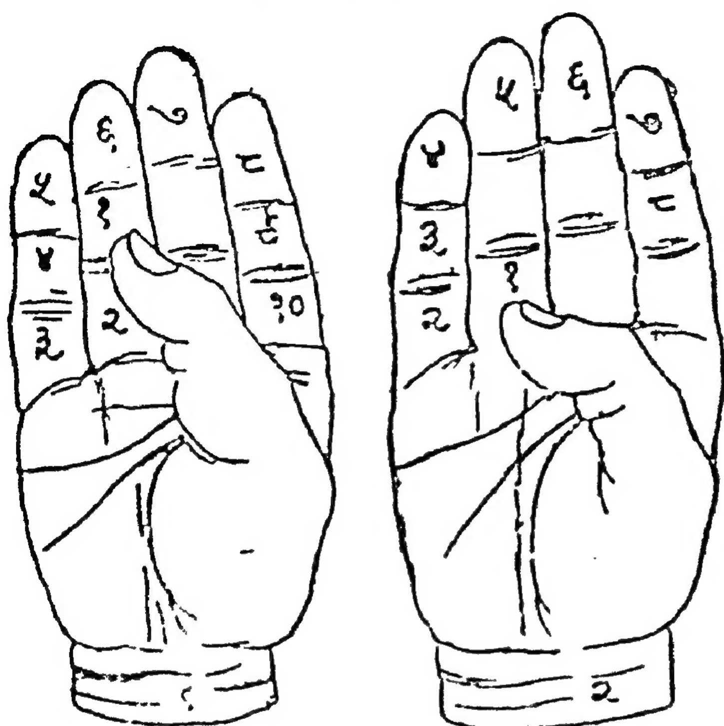
५३. चरुस्थाली— ,,

५४. छायापात्रम्—दानार्थम् ।

५५. सवत्सा गौः— ,,

५६. गोमूत्रम्, गोमयम्, दधि, दुग्धम्, घृतम्—पञ्चगव्यार्थम् ।

करमाला-प्रकारः

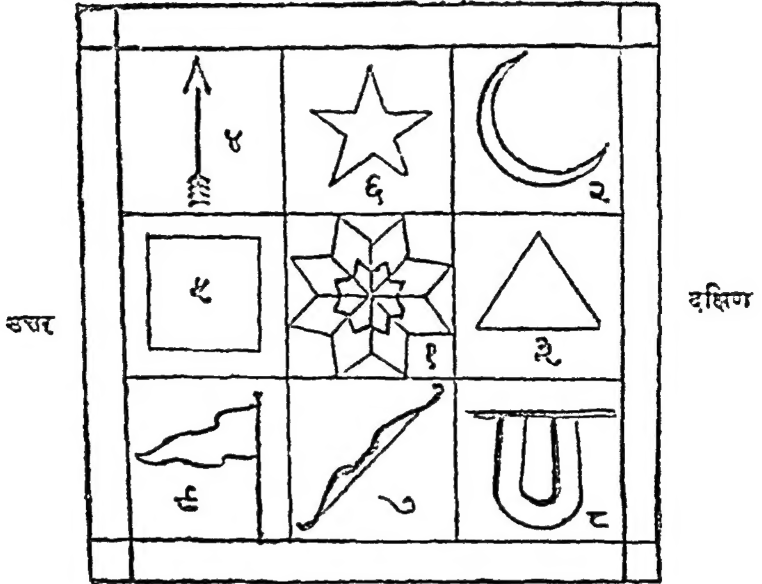

(१) क. गु. पृ. १८ टिप्पण्याम् ।

(२) अनामिकामूलमारभ्य कनिष्ठादित एव च ।
तर्जनीमध्यपर्यन्तमष्टपर्वसु संजपेत् ॥

नवग्रहमण्डलचित्रम्

पूर्व

पश्चिम

"सूर्यादिग्रहाणां पूजनाकृतिरेकाङ्कमारभ्य नवपर्यन्तम्"

(क. गु. पृ. १४९)

विषयानुक्रमणिका

विषयः	पृष्ठः
१ भूमिका	१
२ सामग्रीस्मारकपत्रम्	
नित्यकर्मप्रकरणम् (१)	
३ मङ्गलाचरणम्	१
४ प्रातरुत्थानम्	१
५ प्रातःस्मरणम्	२
६ मूत्रपुरीषोत्सर्गविधिः	३
७ दन्तधावनविधिः	४
८ नद्यादौ स्नानप्रयोगः	५
९ गृहे स्नानप्रयोगः	७
१० अशक्तौ गौणस्नानानि	८
२७ स्त्रीणां देवार्चनविधिः	४६
२८ तुलसीपूजाविधिः	४७
२९ सदुपदेशाः	४७
नैमित्तिककर्मप्रकरणम् (२)	
१ पार्थिवेश्वरचिन्तामणिपूजनम्	४९
२ शिवपूजनम्	५२
३ वेदसारस्तोत्रम्	५७
४ अपराधक्षमापनस्तोत्रम्	५८
५ महामृत्युञ्जयाष्टकम्	६१
६ महामृत्युञ्जयस्तोत्रम्	६२
७ मानसपूजास्तोत्रम्	६५

विषयः	पृष्ठः
२३ पुरुषार्थे मङ्गलस्तवनम्	८४
२४ सूर्यद्वादशस्तोत्रम्	८८
२५ आदित्यहृदयस्तोत्रम्	८९
२६ दुर्गास्वर्गापवर्गवर्णनम्	९०
२७ वरुणविधानम्	९२
२८ कामनाभेदेन पुरश्चरणे पृथक् पृथक् संकल्पाः	९४
२९ जपविधिः	९५
३० श्रीगणेशषडक्षरमंत्रजपविधिः	१००
३१ श्रीशिवषडक्षरमंत्रजपविधिः	१०१
३२ श्रीविष्णोर्द्वादशाक्षरमंत्रजप-प्रयोगः	१०१
३३ सप्तश्लोकीगीता	१०२
३४ चतुःश्लोकीभागवतम्	१०२
३५ सप्तश्लोकीदुर्गा	१०२
३६ श्रीसूक्तम्	१०३
३७ श्रीदेवीमानसपूजा	१०४
३८ श्रीपरशुरामस्तोत्रम्	१०५
३९ संक्षिप्तदानविधिः	१०६
४० दानसंकल्पोत्तरविधिः	१०७
४१ दानप्रतिष्ठासंकल्पः	१०८
४२ नानादानेषु संकल्पविधौ वाक्यरचनाप्रकारः	१०८
४३ शय्यादानादिसंकल्पाः	१०९
४४ ग्रहणदोषशान्त्यर्थदानसंकल्पाः	११०
४५ व्रतग्रहणसंकल्पः	११०
४६ सोपकरणशय्यादानसंकल्पः	११२
४७ गुप्तदानसंकल्पः	११३
४८ तिलपात्रदानसंकल्पः	११३
४९ उपाध्यायदक्षिणासंकल्पः	११३
५० तुलादानविधिः	११४

विषयः	पृष्ठः
५१ शान्तिकोदानविधिः	११६
५२ आयुष्याभिवृद्धये जन्मोत्सवविधिः	१२०
५३ यज्ञोपवीतधारणादौ प्राणप्रतिष्ठा	१२१
५४ यज्ञोपवीतधारणम्	१२२
५५ यज्ञोपवीतनाशे विशेषप्रयोगः	१२२
५६ तीर्थश्राद्धविधिः	१२३
५७ श्राद्धदिने संक्षिप्तकल्पनम्	१२८

पूजाहोमप्रकरणम् (३)

विषयः	पृष्ठः
१ पूजाविधानादौ कर्मारम्भः	१३१
२ स्वस्तिवाचनादिकम्	१३२
३ संकल्पः	१३३
४ अंगसंकल्पः	१३४
५ श्रीभैरवनमस्कारः	१३४
६ ज्योतिपूजनम्	१३४
७ शङ्खपूजनम्	१३५
८ घण्टापूजनम्	१३५
९ श्रीगणपतिपूजनम्	१३५
१० आचार्यादिवरणम्	१३६
११ भूतोत्सारणम्	१३७
१२ रक्षाबन्धनम्	१३७
१३ वरुणकलशस्थापनम्	१३७
१४ पुण्याहवाचनम्	१४०
१५ मण्डलदेवतापूजनम्	१४४
१६ षोडशमातृकापूजनम्	१४४
१७ चतुष्षष्टियोगिनीपूजनम्	१४५
१८ विवाहादिकर्मसु वसोर्धाराप्रयोगः	१४६
१९ आयुष्यसूक्तमन्त्रजपः	१४६
२० उपनयनविवाहादौ नान्दीश्राद्धम्	१४६
२१ नवग्रहादिपूजनम्	१४९
२२ अधिदेवतास्थापनम्	१५१
२३ प्रत्यधिदेवतास्थापनम्	१५२

विषयः	पृष्ठः
८३ पटपद्धतिः	
(पुनर्भूविवाहविधिः)	२४६
८४ सूर्यादिग्रहशान्तिः	२४८
८५ मूलगण्डान्तशान्तिः	२५२
८६ कार्तिकस्त्रीप्रसूताशान्तिः	२५७
८७ त्रिखलशान्तिः	२५९
काम्यकर्मप्रकरणम् (४)	
८८ पुत्रकामेष्टिविधिः	२६३
८९ पञ्चदशीकाम्यप्रयोगः	२७१
९० पञ्चदशी प्रयोगविधिः	२७१
९१ दीक्षा विधिः	२७५
९२ नष्टद्रव्यप्राप्त्यर्थ कार्तवीर्यमन्त्रं	२७५
९३ विपरीतप्रत्यङ्गिरा	२७७
९४ अन्ये कतिचित् काम्यप्रयोगाः	२७८
९५ अग्निनिर्वापणकौशलम्	२८०
९६ द्वात्रिंशाङ्कयन्त्रविधानम्	२८०
९७ सद्यआरोग्यकरं सूर्यार्घ्यदान-विधानम्	२८२
९८ रामनामलेखनविधिः	२८२
९९ श्रीहनुमन्मन्त्र प्रयोगः	२८५
१०० अपराजिता-स्तोत्रम्	२८५
१०१ उपसंहारः	२८८
१०२ आत्मकुलस्थानादि-कथनम्	२८८

इदानीन्तनायाः मन्यंमन्यानां पाश्चात्यानां सभ्यताया दूषितया शिक्षया शिक्षितानां भारतीयानां नवानां यूनामाननेभ्य एवं श्रावं श्रावमतीव तुदति चेतो मे किं भवत्याचारेण विचारेण वा ! शौचस्य कृते पाणिपादस्यैकवारं केनिल—(साबुन) वटिकाया प्रक्षालनमलं भवति किम् ! इत्यादि। सूक्ष्मतया समालोचने दोषोऽयमस्माकं शिक्षासरणेरेव प्रतीयते। बहवस्तु पुनर्गीर्वाणवाण्यां निबद्धान् निबन्धान् पठन्तोऽपि कर्मकाण्डसम्बन्धीनि नित्य-नैमित्तिकादिकर्मप्रतिपादकानि ग्रन्थरत्नानि दैवदुर्विलसिततया स्प्रष्टुमपि न वाञ्छन्ति यदि कश्चिदादिकग्रन्थो भाग्यवशाद् नयनपथमनायासेन जातु समागतश्चेत्तस्मिन् प्रतिपादितं कर्मणो विस्तारं दर्शं दर्शमेव व्याकुला इव भीता इव पक्षाघातेन पीडिता इव विरमन्ति।

बहवो भद्रपुरुषाः पुनः कथयन्तो यद् अहो कथं नु खल्वास्माकीने व्यापारप्रचुरे अथ च दास्यमये जीवने वैदिकं कर्मेदं शोभनतया सम्पन्नं भवितुं शक्नोति ! एवमेवं विचारान्मानसे पुरस्कुर्वन्तो न ते किमपि समनुष्ठातुं पारयन्त इत्येवं समस्तामपि

आशासेऽहं सज्जनानां निर्मत्सराणां पुरुषाणां विशेषतो धार्मिकाणां द्विजाति-बन्धूनां कृते ग्रन्थोऽयं धार्मिककर्मसु प्रीतिमुत्पादयन् पुनरुत्थानं कुर्वन् सन्तोषमेष्यतीति । मानवस्वभावसुलभानि यानि कानि च स्खलितानि यद्यपि ग्रन्थेऽस्मिन्नवश्यं भविष्यन्त्येव तथाप्यन्त्यजमेनं जनं दयार्द्रदृशो धार्मिकाः पाठकमहोदया हंसक्षीरन्यायेन गुणग्राहिणः सन्तः सन्तस्तत्रभवन्तो भवन्तः स्खलनविषयेषु भविष्यत्परिवर्द्धनविषये वा पत्रप्रेषणादिद्वाराऽवश्यं सूचयेयुः, येन ग्रन्थस्यागामिनि संस्करणे तत्परिमार्जनं क्रियेत । ग्रन्थेनानेन ब्राह्मणादीनां द्विजातिबन्धूनां समाजे लाभः कश्चन भविष्यति चेदायासानां मामकीनानां साफल्यं मन्याम्यहमिति, अन्ते च—

स्यादेव मेऽल्पमतया मतिमान्द्यतो वा
दोषः क्वचित् क्वचिदथापि न कापि शङ्का ।
नैसर्गिकी ननु गुणीकरणप्रवीणा
शक्तिः सदा विजयते भुवि सज्जनानाम् ॥ १ ॥

इति श्रीविद्वत्प्रकाण्ड नैक-निबन्ध निबन्धृ-विद्यानन्दनाथ-
दैशिकोक्त्यनुसारं प्रार्थयन् विरमति भारतीयानां
द्विजातीनां हितकारिणामनुचराणामन्य-
तमो बघाटमहीमहेन्द्राश्रितः
"कुराली"-वास्तव्यः
आनन्दवनाभिजनः

श्रीमार्तण्डभवनम्
कुराली (पञ्जाब)
२८।१।९९ विक्रमी

श्रीमुकुन्दवल्लभमिश्रः

॥ श्री ॥

श्रीगणेशाम्बापादुकेभ्यो नमः

अथ कर्मठगुरुः प्रारभ्यते

अथ मंगलाचरणम्

गजमुखवदुपास्यां पार्वतीं सर्वपूज्याम्
गुरुचरणकमलं सर्वसिद्धिप्रदं च ॥
अपि च परमदेवीं कन्दर्पां वाग्भवानी-
मपिहृदयकमलां कृष्णमूर्तिं च नौमि ॥ १ ॥

प्रवृत्तौ प्रयोजनम्

गण्डूषत्रयञ्च कृत्वा कृत्वा नेत्रे प्रक्षाल्याचम्य स्वच्छताम्रपात्रे निधाय विहितं पर्युषितं वस्त्रपूतञ्च जलं पिबेत्ततः स्वेष्टदेवतां नमस्कृत्य प्रातःस्मरणं कीर्तनञ्च कुर्यात्।

अथ प्रातःस्मरणम्—ॐ श्री गं नमः, ॐ प्रातरग्निं प्रातरिन्द्रं ँ हवामहे प्रातर्मित्रावरुणा प्रातरश्विना। प्रातर्भगम्पूषणम्ब्रह्मणस्पतिम्प्रातः सोममुत रुद्रं ँ हुवेम ॥ १ ॥ प्रातःस्मरामि भवभीतिमहार्तिशान्त्यै नारायणं गरुडवाहनमब्जनाभम्। ग्राहाभिभूत-वर-वारण-मुक्तिहेतुं चक्रायुधं तरुण-वारिज-पत्र-नेत्रम् ॥ २ ॥ प्रातः स्मरामि गणनाथमनाथबन्धुं सिन्दूरपूर्ण-परिशोभित-गण्ड-युग्मम्। उद्दण्ड-विघ्न-परिखण्डनचण्डदण्डमाखण्डलादि-सुरनायक-वृन्द-वन्द्यम् ॥ ३ ॥ प्रातः स्मरामि खलु तत्सवितुर्वरेण्यम्, रूपं हि मण्डलमृचोऽथ तनुर्यजूंषि। सामानि यस्य किरणाः प्रभवादिहेतुं, ब्रह्मा हरात्मकमलक्ष्यमचिन्त्यरूपम् ॥ ४ ॥ प्रातः स्मरामि भवभीतिहरं सुरेशम्, गंगाधरं वृषभवाहनमम्बिकेशम्। खट्वाङ्ग-शूल-वरदाभय-हस्तमीशम्, संसाररोगहरमौषधमद्वितीयम् ॥ ५ ॥ प्रातः स्मरामि शरदिन्दुकरोज्ज्वलाभाम्, सद्रत्नवन्मकर-कुण्डलहारशोभाम्। दिव्यायुधार्जितसुनीलसहस्रहस्ताम्, रक्तोत्पलाभचरणां भवतीं परेशाम् ॥ ६ ॥ त्रैलोक्य-चैतन्य-मयादिदेव ! श्रीनाथ ! विष्णो ! भवदाज्ञयैव। प्रातः समुत्थाय तव प्रियार्थं संसारयात्रामनुवर्तयिष्ये ॥ ७ ॥ जानामि धर्मं न च मे प्रवृत्तिर्जानाम्यधर्मं न च मे निवृत्तिः। त्वया हृषीकेश ! हृदि स्थितेन यथा नियुक्तोऽस्मि तथा करोमि ॥ ८ ॥ सुप्तः प्रबोधितो विष्णो हृषीकेशेन यत्त्वया। यद्यत्कारयसे कर्म तत्करोमि तवाज्ञया ॥ ९ ॥ अज्ञानतिमिरान्धस्य ज्ञानाञ्जन-शलाकया। चक्षुरुन्मीलितं येन तस्मै श्रीगुरवे नमः ॥ १० ॥ ब्रह्मा मुरारिस्त्रिपुरान्तकारी भानुः शशी भूमिसुतो बुधश्च। गुरुश्च शुक्रः शनिराहु-केतवः कुर्वन्तु सर्वे मम सुप्रभातम् ॥ ११ ॥ वैन्यं पृथुं हैहयमर्जुनञ्च शाकुन्तलेयं भरतं नलञ्च। रामञ्च यो वै स्मरति प्रभाते तस्यार्थलाभो विजयश्च हस्ते ॥ १२ ॥ शंकरं शंकराचार्यं केशवं बादरायणम्। सूत्रभाष्यकृतौ वन्दे भगवन्तौ पुनः पुनः ॥ १३ ॥

---

(१) उत्थाय पश्चिमे रात्रे ? तत आचम्य चोदकम्। मुखशुद्ध्यर्थमादौ तु गण्डूषवितयं चरेत् ॥ गण्डूषकरणसमये—आपूर्य शीतलजलेन मुखं प्रसिञ्चेत् पानीयबिन्दु-निवहैः नयने सदैव ॥ त्रिसप्तवारमखिलाक्षिरुजापहारी कर्मैतदुक्तमवियोगि गुरुप्रसिद्धम् ॥ (२) ब्राह्मे काले समुत्थाय गणेशादीन्स्मरेत्ततः। प्रातःस्तोत्रं मंगलानि पठित्वा शौचमाचरेत्। (अंगिरास्मृतिः) ॥ (३) ध्यायन् कृते यजन् यज्ञैस्त्रेतायां द्वापरेऽर्चयन्। यदाप्नोति तदाप्नोति कलौ संकीर्त्य केशवम् ॥

मातृपितृसहस्राणि पुत्रदारशतानि च । संसारेष्वनुभूतानि यान्ति यास्यन्ति चापरे ॥ १४ ॥ हर्षस्थानसहस्राणि भयस्थानशतानि च । दिवसे दिवसे मूढमाविशन्ति न पण्डितम् ॥ १५ ॥ ऊर्ध्वबाहुर्विरौम्येष न च कश्चिच्छृणोति मे । धर्मादर्थश्च कामश्च स किमर्थं न सेव्यते ॥ १६ ॥ न जातु कामान्न भयान्न लोभाद्धर्मं त्यजेज्जीवितस्यापि हेतोः । धर्मो नित्यः सुखदुःखे त्वनित्ये जीवो नित्यो हेतुरस्य त्वनित्यः ॥ १७ ॥ इमां भारतसावित्रीं प्रातरुत्थाय यः पठेत् । स भारतफलं प्राप्य परं ब्रह्माधिगच्छति ॥ १८ ॥ कार्तवीर्यार्जुनो नाम राजा बाहुसहस्रवान् । योऽस्य संकीर्तयेन्नाम कल्य उत्थाय मानवः ॥ १९ ॥ न तस्य वित्तनाशः स्यान्नष्टं च लभते पुनः ॥ इत्यादिपौराणमन्त्रान् पठित्वा 'ॐ समुद्रवसने देवि पर्वतस्तनमण्डिते । विष्णुपत्नि नमस्तुभ्यं पादस्पर्शं क्षमस्व मे ॥' (स० पा०) इति प्रार्थयित्वा हस्तेन स्पृष्ट्वा श्वासानुसारेण च भूमौ पादं कृत्वा गमनादिकृत्यानि चरेत् ।

अथ मूत्रपुरीषोत्सर्गविधिः

च विधायाष्टगण्डूषान् वामभागे कृत्वा उपवीती विष्णुस्मरणं कुर्यात्ततः शुद्धसार्षपतैलेन नस्याभ्यङ्गपूर्वकं बलार्द्धप्रमाणेन व्यायामकार्यं कार्यम् ।

अथ दन्तधावनविधिः

प्रतिपद्दर्शाद्यतिरिक्त दिने विहितवृक्षोद्भवं द्वादशाङ्गुलं कनिष्ठिकाग्रवत्स्थूलं सत्वचं निषिद्धकाष्ठवर्जितं दन्तकाष्ठं प्रक्षाल्याभिमन्त्रयेत्, तद्यथा—

यावहम् । (आ० पं०) ॥ (१) मूत्रोत्सर्गे तु चतुरः पुरीषे त्वष्टसंख्यकान् । कुर्याद् द्वादश गण्डूषान् भोजने दन्तधावने । (आ० पं०) ॥ (२) पुरतः सर्वदेवाश्च दक्षिणे पितरस्तथा । ऋषयः पृष्ठतः सर्वे वामे गण्डूषमाचरेत् ॥ (आश्वलायनः) ॥ (३) कटुतैलादिनस्यार्थे नित्याभ्यासेन योजयेत् । सुगन्धवदनाः स्निग्धनिस्वना विमलेन्द्रियाः । निर्वलीपलितव्यङ्गा भवेयुर्नस्यशीलिनः । (भा० प्र०) ॥

(४) अभ्यङ्गं कारयेन्नित्यं सर्वेष्वङ्गेषु पुष्टिदम् । शिरःश्रवणपादेषु तं विशेषेण शीलयेत् । सार्षपं गन्धतैलञ्च यत्तैलं पुष्पवासितम् । अन्यद्रव्ययुतं तैलं न दुष्यति कदाचन । (रविवारादिनिषिद्धदिनेष्वपीति भाव) । नवज्वरी अजीर्णी च नाभ्यक्तव्यः कदाचन । तथा वितत्ते वान्तश्च निरूढो यश्च मानवः । (५) हृदिस्थानस्थितो वायुर्यदा वक्त्रं प्रपद्यते । व्यायामं कुर्वतो जन्तोस्तद्बलार्धस्य लक्षणम् । (सुश्रुते) ॥ किंवा ललाटे नासायां गात्रसंधिषु कक्षयोः । यदा सञ्जायते स्वेदो बलार्द्धन्तु तदादिशेत् । (भा० प्र०) ॥ (६) न च व्यायामिनं मर्त्यं मर्दयन्त्यरयो भयात् । न चैनं सहसाक्रम्य जरा समधिरोहति ॥ व्यायामो हि सदा पथ्यो बलिनां स्निग्धभोजिनाम् । स च शीते वसन्ते च तेषां पथ्यतमः स्मृतः ॥ सर्वेष्वृतुष्वहरहः पुंभिरात्महितैषिभिः । बलस्यार्धेन कर्तव्यो व्यायामो हन्त्यतोऽन्यथा ॥ वयोबलशरीराणि देशकालाशनानि च । समीक्ष्य कुर्याद् व्यायाममन्यथा रोगमाप्नुयात् ॥ रक्तपित्ती कृशः शोषी श्वासकासक्षयातुरः । भुक्तवान्स्त्रीषु च क्षीणो भ्रमार्त्तश्च विवर्जयेत् । (सुश्रुते) ॥ व्यायामदृढगात्रस्य व्याधिर्नास्ति कदाचन । विरुद्धं वा विदग्धं वा भुक्तं शीघ्रं विपच्यते । (भा० प्र०) ॥ (७) सततं प्रातरुत्थाय दन्तधावनपूर्वकम् । आचरेदुपसि स्नानं तर्पयेत्पितृदेवताम् । (आह्निके) ॥ मुखे पर्युषिते नित्यं भवत्यप्रयतो नरः । दन्तधावनमुद्दिष्टं जिह्वोल्लेखनिका तथा ॥ अथो मुखविशुद्ध्यर्थं गृह्णीयाद्दन्तधावनम् । आचान्तोऽप्यशुचिर्यस्मादकृत्वा दन्तधावनम् । (वृ० सं०) ॥ (८) प्रतिपद्दर्शषष्ठीषु नवम्यां रविवासरे । व्यतीपाते च संक्रान्त्यां दन्तकाष्ठं न भक्षयेत् । इति व्यासः । उपवासे तथा श्राद्धे न कुर्याद्दन्तधावनम् । (विष्णु०) ॥ (९) सर्वे कण्टकिनः पुण्याः क्षीरिणश्च यशस्विनः । (ल० हा० स्मृ०) ॥ निम्बश्च तिक्तके श्रेष्ठः काषाये खदिरस्तथा । मधुको मधुरे श्रेष्ठः करञ्जः कटुके तथा ॥ (१०) तत्रादौ दन्तपवनं द्वादशाङ्गुलमायतम् । कनिष्ठिकापरीणाहमृज्वग्रन्थिकमव्रणम् (धन्वन्तरिः) ॥ अन्यच्च कनीन्यग्रसमं स्थौल्ये सकूर्चं द्वादशांगुलम् । प्रातर्भूत्वा च यतवाग्भक्षयेद्दन्तधावनम् ॥ (वि० स्मृ०) ॥ (११) कुशं काशं पलाशञ्च शिशुपं यस्तु भक्षयेत् । तावद्भवति चाण्डालो यावद्गङ्गां न पश्यति ॥

'आयुर्बलं यशो वर्चः प्रजापशून् वसूनि च। ब्रह्मप्रज्ञां च मेधां च त्वं नो देहि वनस्पते' इत्यभिमन्त्र्य 'ॐ अन्नाद्याय व्यूहध्वं सोमो राजायमागमत्। स मे मुखं प्रमार्क्ष्यते यशसा च भगेन च' इति पठित्वा प्रथमं कूर्चं विधायैकैकं दन्तं शनैःशनैः यावच्छुद्धि दन्तधावनम्, मौनी सन् पाटितत्वक्शकलेन चापाकृतिना जिह्वोल्लेखनं कृत्वा प्रक्षाल्य तत्त्याज्यम्, चन्दमूलाशामगाम्रनिम्बखदिरकदम्बबकुल (मौलश्री) त्वक्चूर्णघर्षणं बर्बुर (बबूल) त्वक्चर्वणं च वर्ज्यम्। अजीर्णादि रोगेषु काष्ठालाभे निषिद्धदिनेषु च वा अपां द्वादशगण्डूषैस्तृणपर्णैर्वा तर्जनीवर्जिताङ्गुलिभिर्वा मुखशुद्धिः कार्या, जिह्वोल्लेखनन्तु सदैव भवति. ततः द्वादशगण्डूषानन्तरं दक्षिणकर्णं स्पृष्ट्वा विष्णुं स्मरेत् ॥

अथ नद्यादौ प्रातःस्नानप्रयोगः

त्मनः श्रुतिस्मृति-पुराणोक्त-फलप्राप्त्यर्थं मम इह जन्मनि जन्मान्तरे वा कायिक-वाचिक-मानसिक-सांसर्गिक-ज्ञाताज्ञात-स्पर्शास्पर्श-भुक्ताभुक्त-पीता-पीतादि-सकल-पातकनिरासपूर्वकमासन-भोजन-शयन-गमनादिष्वनृतभाषणादि-दोष-निरसन-द्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थम् अमुकतीर्थे[1] तटाके वा प्रातः स्नानमहं[2] करिष्ये इति संकल्प्य-अरुणकिरणयुक्तां[3] प्राचीं दिशमवलोक्य सूर्याभिमुखः तीर्थानि प्रार्थयेत् 'ॐ पुष्कराद्यानि तीर्थानि गङ्गाद्याः सरितस्तथा। आगच्छन्तु पवित्राणि स्नानकाले सदा मम। ॐ तीर्थराजाय नमः, ॐ वरुणाय नमः, अधिष्ठा-त्र्यश्च तीर्थानां तीर्थेषु विचरन्ति याः। देवतास्ताः प्रयच्छन्तु स्नानाज्ञां मम सर्वदा॥ ॐ अतिक्रूर महाकाय कल्पान्तदहनोपम। भैरवाय नमस्तुभ्यमनुज्ञां दातुमर्हसि॥ इति सम्प्रार्थ्य नाभिमात्रजले गत्वा अधोलिखितमन्त्रेण न्युब्जाञ्जलिहस्तेन तीर्थाभिमन्त्रणं कुर्यात् 'ॐ उरु ँ हि राजा वरुण-श्चकार सूर्याय पन्था मन्वेतवा ऽ उ। अपदे पादाप्रतिधातवे करतापवक्ता हृदयाविधश्चित्। नमो वरुणाभिष्ठितो वरुणस्य पाशः' इत्यभिमन्त्र्य 'ॐकारेण' त्रिरावर्त्य, 'ॐ अश्वक्रान्ते रथक्रान्ते विष्णुक्रान्ते वसुन्धरे। उद्धृतासि वराहेण कृष्णेन शतबाहुना। मृत्तिके हर मे पापं यन्मया दुष्कृतं कृतम्।' इत्यङ्गानि मृदाऽऽलिप्य 'ॐ आपो हिष्ठा मयो भुवः ॐ तान ऊर्जे दधात न ॐ महेरणाय चक्षसे ॐ यो वः शिवतमो रसः ॐ तस्य भाजयते ह नः ॐ उशतीरिव मातरः ॐ तस्मा अरंग मामवः ॐ यस्य क्षयाय जिन्वथ ॐ आपो जनयथा च नः॥' इति मार्जनं कृत्वा वहति जले प्रवाहा-भिमुखः स्थिरः सूर्याभिमुखो मौनी नासिकां कर्णास्ये कराभ्यां पिधाय निमज्ज्यो-न्मज्य स्नायाज्जटिल[4]स्याकण्ठमज्जनस्नानम्। ततः 'ॐ मानस्तोके तनये मानऽ-आयुषि मानो गोषु मानोऽअश्वेषु रीरिषः। मानो वीरान्रुद्रभामिनो वधीर्ह-विष्मन्तः सदमित्वा हवामहे, अनेन गोमयेन मूर्द्धाद्यङ्गानि विलिप्याधोलिखित-

---

(१) निपातादुद्धृतं पुण्यं ततः प्रस्रवणोदकम्। ततोऽपि सारसं पुण्यं ततो नादेयमुच्यते॥ तीर्थतोयं ततः पुण्यं गङ्गातोयं ततोऽधिकम्। प्रतिग्रहादपावृत्तः सन्तुष्टो येन केनचित्॥ अहंकारनिवृत्तश्च स तीर्थफलमश्नुते॥ अकल्कको निरारम्भो लघ्वाहारो जितेन्द्रियः। विमुक्तः सर्वपापेभ्यः स तीर्थफलमश्नुते॥ (२) स्नानादौ निषिद्धजलम्—तृणपर्णोत्करयुतं कलुषं विषसंयुतम्। योऽवगाहेत वर्षासु पिबेद्वापि नवं जलम्। स बाह्या-भ्यन्तरान् रोगान् प्राप्नुयात्क्षिप्रमेव हि। (धन्वं०)॥ अभावे देवखातानां सरितां सरसां तथा। उद्धृत्य चतुरः पिण्डान्पारक्ये स्नानमाचरेत्। (पारके इत्यनुत्सृष्टजले)॥ (३) उपस्युषसि यत्स्नानं सन्ध्यायामुदितेऽपि वा। प्राजापत्येन तत्तुल्यं सर्वपापप्रणाशनम्। (शौनकः)॥ (४) जटिलस्य शिरोरोगिणश्चाकंठमज्जनं स्नानं समर्तृकयोषितास्त्र। (कात्यायनत्रिकंडिकासूत्रे हरिहरभाष्ये)।

शरीरशुद्ध्यर्थम् उष्णोदकेन¹ गृहे प्रातः स्नानमहं करिष्ये' इति संकल्प्य पात्रे शीतोदकं प्रक्षिप्य तदुपर्युष्णोदकेन पात्रमापूर्य तेन जलेन गङ्गादितीर्थानि स्मरन्निर्वातस्थले स्नायात्। ॐ गङ्गे च यमुने चैव गोदावरि सरस्वति। नर्मदे सिन्धु कावेरि जलेऽस्मिन्सन्निधिं कुरु॥ सुरधुनि मुनिकन्ये तारयेः पुण्यवन्तम्, स तरति निजपुण्यैस्तत्र किन्ते महत्त्वम्। यदि च गतिविहीनं पापिनं तारयेस्त्वं, तदपि च तव मातस्त्वन्महत्त्वं महत्त्वम्॥ आपो नारा इति प्रोक्तास्ता यत-स्यायनं पुनः। तस्मान्नारायणं देवं स्नानकाले स्मराम्यहम्॥ ॐनमो नारायणा-येत्यादि हरिनामस्मरणपूर्वकमनेन विधिना बाल्यवार्द्धक्यातुरतया बहिर्गन्तुम-शक्तो गृहे तप्तोदकेनापि² अशिरस्कमपि स्नायात्, सुखार्थी चेत्फेनिलं (साबुन) संत्यज्य आमलकैः³ सह स्नायात्। इति गृहे प्रातःस्नानप्रयोगः॥

अथ ज्वरादौ⁴ गौणस्नानानि⁵

अतिबाल्यवार्द्धक्यातुरतया⁶ अस्वास्थ्ये सति उष्णोदकेनापि स्नानं कर्तुम-शक्तश्चेत्तदा गौणस्नानं कर्तव्यम्, तद्यथा—आचम्य⁷ 'ॐ अद्येत्यादि देशकालौ' संकीर्त्य सन्ध्याद्यधिकारार्थम् अमुकस्नानमहं करिष्ये। इति यथानिमित्तं संकल्पादि कृत्वा स्नानं विधेयम्॥

तत्॥ वाप्यां कूपे तडागे वा नद्यां वा चोष्णवारिणा। प्रातः स्नानं सदा कुर्यादुष्णेनैव तदातुरः॥ आरोग्याभावे—इक्षुरापः फलं मूलं पयस्ताम्बूलमौषधम्। भक्षयित्वापि कर्तव्याः स्नानदानादिकाः क्रियाः। (च० वि म०)॥

(१) रविसंक्रान्तिवारेषु ग्रहणेषु शशिक्षये। व्रतेषु चैव षष्ठीषु न स्नायादुष्ण-वारिणा॥ मृते जन्मनि संक्रान्तौ श्राद्धे जन्मदिने तथा। अस्पृश्यस्पर्शने चैव न स्नाया-दुष्णवारिणा। (वृ० म० सं०)॥ (२) उष्णाम्बुनाधः कायस्य परिषेको बलप्रदः। तेनैव तूत्तमाङ्गस्य बलहृत्केशचक्षुषोः॥ (३) यः सदामलकैः स्नानं कुरुते खलु मानवः। वातपित्तकफान् जित्वा जीवेद्वर्षशतं सुखी॥ अन्यच्च—

यः सदामलकैः स्नानं करोति स विनिश्चितम्। वलीपलितनिर्मुक्तो जीवेद्वर्षशतं नरः। (धात्रीफलैः स्नानममाद्विगोष्वसत्)॥ (४) व्यायामं व्यवसायञ्च स्नानं चंक्रमणानि च। ज्वरमुक्तो न सेवेत यावन्नो बलवान् भवेत्॥ (५) असामर्थ्याच्छरीरस्य देशकालाद्य-पेक्षया। मन्त्रस्नानादिकाः सत केचिदिच्छन्ति सूरयः॥ अशिरस्कं भवेत्स्नानं स्नानाशक्तौ तु कर्मिणाम्। आर्द्रेण वाससा वापि मार्जनं दैहिकं विदुः। (जाबालिः)॥ स्नानमाचमनं दानं देवतापितृतर्पणम्। शूद्रोदकैर्न कुर्वीत तथा मेघाद्विनिःसृतैः॥ (वाचस्पतिः)॥ (६) स्नानमर्दितनेत्रस्य कर्णरोगातिसारिषु। आध्मानपीनसाजीर्णभुक्तवत्सु च गर्हितम्॥ (७) सर्वथाचमनस्याभावे मार्कण्डेयः—कुर्यादाचमनं स्पर्श गोपृष्ठस्यार्कदर्शनम्। कुर्वीतालम्भनं वाऽपि दक्षिणं श्रवणं स्पृशेत्॥

गौणस्नानानि—(क) आपो हिष्ठेति त्रिभिर्मन्त्रैः अङ्गानां प्रोक्षणं मन्त्रस्नानम् ॥ (ख) गायत्र्या दशकृत्वा जलमभिमन्त्र्य तेन सर्वाङ्गप्रोक्षणं गायत्रम् ॥ (ग) आर्द्रवस्त्रेण मार्जनं कापिलम् ॥ (घ) विष्णुचिन्तनं यौगिकमित्यादि स्नानान्तराणि सन्ति तेषां मध्ये यथासम्भवं विधेयम्। गौणस्नानं जपसन्ध्यादौ शुद्धिर्न तु श्राद्धदेवार्चनादौ प्रशस्तं विकल्पः ॥

अथ 'सन्ध्या-प्रयोगः

पादस्पर्शनेन च। विष्णोर्नामसहस्रेण शिखाग्रन्थिं करोम्यहम्॥ (इत्यनेन वा बध्नीयात्, बद्धायां केवलं संस्पृशेदेव॥

अङ्गस्पर्शः—ॐ विष्णुर्विष्णुर्विष्णुः (इति पठित्वा) ॐ वाग्वाक् ॐ प्राणः प्राणः ॐ चक्षुश्चक्षुः ॐ श्रोत्रं श्रोत्रम् ॐ नाभिः ॐ हृदयम् ॐ कण्ठः ॐ ललाटम् ॐ शिरः ॐ शिखा ॐ बाहुभ्यां यशोबलम्। (इतीन्द्रियाण्यायतनानि जलार्द्रदक्षिणकरस्य मध्यमानामिकाभ्यां संस्पृशेत्)॥

अभिषेचनम्—ॐ, ॐ पुनातु, ॐ भूः पुनातु, ॐ भुवः पुनातु, ॐ स्वः पुनातु, महः पुनातु, ॐ जनः पुनातु, ॐ तपः पुनातु, ॐ सत्यं पुनातु, ॐ तत्सवितुर्वरेण्यं भर्गो देवस्य धीमहि धियो यो नः प्रचोदयात्। ॐ सर्वं पुनातु (वामकरे जलमादाय दक्षिणानामिकया प्रतिमन्त्रं जले मूर्द्धानमभिषिञ्चेत्)॥

देवताग्निर्मुखमुपनयने प्राणायामे विनियोगः। ॐ शिरसः प्रजापतिर्ऋषिस्त्रिपदा गायत्री छन्दो ब्रह्माग्नि-वायुसूर्या देवता यजुः प्राणायामे विनियोगः (इति ऋष्यादिकं स्मृत्वा) ॐ भूर्भुवः स्वः ॐ तत्सवितुर्वरेण्यं भर्गो देवस्य धीमहि धियो यो नः प्रचोदयात् (इत्यात्मनः रक्षार्थं समन्तात् प्रदक्षिणवदुदकं क्षिपे-त्ततो[1] स्वस्तिकाद्यासनः संमीलितनयनो मौनी प्रणायामत्रयं[2] कुर्यात् तत्राङ्गुष्ठेन दक्षिणनासापुटं निरुध्य वामनासापुटे वायोरादानकाले)—ॐ भूः ॐ भुवः ॐ स्वः ॐ महः ॐ जनः ॐ तपः ॐ सत्यं ॐ तत्सवितुर्वरेण्यम्भर्गो देवस्य धीमहि धियो यो नः प्रचोदयात् ॐ आपो ज्योती रसोऽमृतं ब्रह्म भूर्भुवः स्वरोम्।

(इति जपन्नाभौ विष्णुं[3] ध्यायेत् ततः अंगुष्ठानामिकाकनिष्ठिकाभिर्नासा-पुटद्वयं निरुध्य वायोर्धारणकाले ॐ भूरित्यादि पठन् हृदये ब्रह्माणं[4] ध्यायेत्। कनिष्ठिकानामिकाभ्यां वामनासापुटनिरोधे दक्षिणनासापुटेन वायोस्त्यागकाले पुनरपि ॐ भूरित्यादि.......पठंल्ललाटे शिवं[5] ध्यायेत्। अनेन प्रकारेण एकः प्राणायामो[6] भवति, एवं त्रयः प्राणायामाः प्रतिसन्ध्यं कार्याः)।

मन्त्राचमनम्[7]

प्रातः सन्ध्यायाम्—ॐ सूर्यश्चमेति ब्रह्मा ऋषिः प्रकृतिश्छन्दः सूर्यो देवता अपामुपस्पर्शने विनियोगः। (ततः करे चुलुकोदकं गृहीत्वा) ॐ सूर्यश्च मा मन्युश्च मन्युपतयश्च मन्युकृतेभ्यः पापेभ्यो रक्षन्तां यद्रात्र्या पापमकार्षं मनसा वाचा हस्ताभ्यां पद्भ्यामुदरेण शिश्ना रात्रिस्तदवलुम्पतु यत्किञ्चिद्-दुरितं मयि इदमहमापोऽमृतयोनौ सूर्ये ज्योतिषि जुहोमि स्वाहा (इत्याचम्य[8] पुनस्तूष्णीं द्विराचामेत् ततश्च करं क्षालयेत्)।

(१) जानूर्वोरन्तरे सम्यक् कृत्वा पादतले उभे। ऋजुकायः समासीनः स्वस्तिकासनमुच्यते (यो० शा०)। आदिशब्दात्सुखासनादि, "तत्र स्थिरसुखमासनम्" (यो० सू०)। (२) नित्यदेवार्चने होमे सन्ध्यायां श्राद्धकर्मणि। स्नाने दाने तथा ध्याने प्राणायामास्त्रयः स्मृताः। (व्यासः)। (३) नीलपंकजविख्यातमानीय नाभिमध्यतः। महात्मानं चतुर्बाहुं केयूरं तं हरिं स्मरेत् (वृ० पा० सं०)। (४) हृत्पद्मे कुम्भके ध्यायेद् ब्रह्माणं पङ्कजासनम्। रक्तेन्दीवरवर्णाभं चतुर्वक्त्रं पितामहम्। (वृ० पा० सं०)। (५) रेचके शङ्करं ध्यायेल्ललाटस्थं त्रिशूलिनम्। शुद्धस्फटिकसंकाशं संसारार्णवतारकम्। (६) एवं श्वसनसंरोधे देवतात्रयचिन्तनात्। अग्निवायवम्बुसंयोगादन्तरं शुद्ध्यते त्रिभिः। (वृ० पा० सं०)। न प्राणो नाप्यपानेन वेगाद्वायुं समुत्सृजेत्। ये न सक्तं करस्थांश्च निःश्वासो नैव चालयेत्। शनैर्नासापुटाद्वायुमुत्सृजेन्न तु वेगतः (याज्ञ०)। (७) कांस्ये-नायसपात्रेण त्रपुसीसकपित्तलैः। आचान्तः शतकृत्वोऽपि न कदाचन शुद्ध्यति (आह्निक-कारिका)। (८) त्रिवृदाचमनम्।

मध्याह्नसन्ध्यायाम्—ॐ आपः पुनन्त्विति विष्णुर्ऋषिरनुष्टुप् छन्द आपो देवता अपामुपस्पर्शने विनियोगः । ॐ आपः पुनन्तु पृथिवीं पृथिवी पूता पुनातु माम्, पुनन्तु ब्रह्मणस्पतिर्ब्रह्मपूता पुनातु माम्, यदुच्छिष्टमभोज्यं च यद्वा दुश्चरितं मम सर्वं पुनन्तु मामापोऽसतां च प्रतिग्रहँ स्वाहा ॥

सायं सन्ध्यायाम्—ॐ अग्निश्चमेति रुद्रऋषिः प्रकृतिश्छन्दोऽग्निर्देवता अपामुपस्पर्शने विनियोगः । ॐ अग्निश्च मा मन्युश्च मन्युपतयश्च मन्युकृतेभ्यः पापेभ्यो रक्षन्तां यदह्ना पापमकार्षं मनसा वाचा हस्ताभ्यां पद्भ्यामुदरेण शिश्ना अहस्तदवलुम्पतु यत्किञ्चिद् दुरितं मयि इदमहमापोऽमृतयोनौ सत्ये ज्योतिषि जुहोमि स्वाहा ॥

समुद्रो अर्णवः समुद्रादर्णवादधि सम्वत्सरो अजायत अहोरात्राणि विदधद्विश्वस्य मिषतो वशी। सूर्याचन्द्रमसौ धाता यथापूर्वमकल्पयद् दिवञ्च पृथिवीञ्चान्तरिक्षमथो स्वः। (इत्यनेनाघ्राय दक्षिणनासया पापपुरुषं निरस्य तज्जलं नावलोक्य वामभागे क्षितौ निक्षिपेत्)।

उपस्पर्शः—ॐ अन्तश्चरसीति तिरश्चीन ऋषिरनुष्टुप् छन्दः आपो देवता अपामुपस्पर्शने विनियोगः। ॐ अन्तश्चरसि भूतेषु गुहायां विश्वतोमुखः, त्वं यज्ञस्त्वं वषट्कार आपो ज्योती रसोऽमृतम् (इत्याचामेत्)॥

श्रीसूर्यार्घ्यदानम्[1]—ॐकारस्य ब्रह्मा ऋषिर्गायत्रीछन्दोऽग्निर्देवता। महाव्याहृतीनां प्रजापतिऋषिः गायत्र्युष्णिगनुष्टुभश्छन्दांसि अग्निवाय्वादित्या देवताः गायत्र्या विश्वामित्र ऋषिर्गायत्रीछन्दः सविता देवता श्रीसूर्यार्घ्यदाने विनियोगः (सूर्याभिमुखस्तिष्ठन् गन्धाक्षतपुष्पयुक्तानि त्रीण्यर्घाणि दद्यात्)। ॐभूर्भुवः स्वः ॐतत्सवितुर्वरेण्यं भर्गो देवस्य धीमहि धियो यो नः प्रचोदयात्, ॐब्रह्मस्वरूपिणे श्रीसूर्यनारायणाय नमः इदमर्घ्यं दत्तं न मम (इत्यर्घत्रयं दत्वा दत्तार्घ्योदकेन चक्षुःश्रोत्रस्पर्शनञ्च कुर्यात्)[2] कालातिक्रमे सति चतुर्थं प्रायश्चित्तार्घ्यं देयम्।

श्रीसूर्योपस्थानम्—(उत्थाय भूम्यलग्नगुल्फतलभागो वा भूम्यलग्नचरणार्धभागो वा स्वस्तिकाकारपाणिः[3] सूर्याभिमुखः सूर्योपस्थानं कुर्यात्)— ॐउद्वयमित्यस्य प्रस्कण्व ऋषिः अनुष्टुप् छन्दः सूर्यो देवता सूर्योपस्थाने विनियोगः। ॐउदुत्यमित्यस्य हिरण्यस्तूप ऋषिर्गायत्री छन्दः सूर्यो देवता सूर्योपस्थाने विनियोगः। ॐचित्रमित्यस्य कौत्स ऋषिस्त्रिष्टुप् छन्दः सूर्यो देवता सूर्योपस्थाने विनियोगः। ॐतच्चक्षुरिति दध्यङ्ङाथर्वण ऋषिरक्षरातीतपुर उष्णिक् छन्दः सूर्यो देवता सूर्योपस्थाने विनियोगः। ॐउद्वयं तमसस्परिस्वः पश्यन्त उत्तरम्, देवं देवत्रा सूर्यमगन्म ज्योतिरुत्तमम्। ॐउदुत्यं जातवेदसं देवं वहन्ति केतवः दृशे विश्वाय सूर्यम्। ॐचित्रं देवानामुदगादनीकं चक्षुर्मित्रस्य वरुणस्याग्ने आप्राद्यावापृथिवी

---

(१) कराभ्यां तोयमामन्त्र्य गायत्र्या चाभिमन्त्रितम्। आदित्याभिमुखस्तिष्ठंस्त्रिः क्षिपेत्सन्ध्ययोः द्वयोः। मध्याह्ने तु सकृच्चैव क्षेपणीयं द्विजादिभिः॥ ईषन्नम्रः प्रभाते तु मध्याह्ने ऋजुसंस्थितः। उपविष्टस्तु सायाह्ने भूमावर्घ्यं विनिक्षिपेत् (योगीशः)। व्यग्रवाहोदकस्नानं विप्रपादावनेजनम्। गायत्रीजपमर्घ्यञ्च आदित्याभिमुखश्चरेत्। (स्मृ०)॥ (२) कालातिक्रमे सति ॐ आकृष्णेन रजसा वर्तमानो निवेशयन्नमृतम्मर्त्यञ्च हिरण्मयेन सविता रथेन देवो याति भुवनानि पश्यन्। ब्रह्मस्वरूपिणे श्रीसूर्यनारायणाय नमः प्रायश्चित्तार्थम् इदमर्घ्यं दत्तं न मम। अनेन प्रकारेण चतुर्थार्घ्यं दद्यात्॥ (३) प्रातस्तु स्वस्तिकाकारौ मध्याह्ने तूर्ध्वबाहुकौ। सायं मुकुलिताकारौ उपस्थाने करौ स्मृतौ।

गायत्रीमन्त्रः—ॐ भूर्भुवः स्वः ॐ तत्सवितुर्वरेण्यं भर्गो देवस्य धीमहि धियो यो नः प्रचोदयात् (एवं प्रवाल-रुद्राक्ष-स्फटिकमौक्तिकादिनिर्मितया मालया करमालया वा मन्त्रार्थं ध्यायन्मौनी सूर्याभिमुखस्तिष्ठन् आमण्डल-दर्शनाद्यथाशक्ति जपेत् ततः करसम्पुटं कृत्वा ॐ देवागातु विदोगातु वित्त्वा-गातु मितमनसस्पत इमं देवयज्ञ ँ स्वाहा वातेधाः (इति पठित्वा दक्षिणकरे जलमादाय)—

जपार्पणम्—अनेन प्रातः सन्ध्याङ्गभूतेन अमुकसंख्याकेन गायत्रीमन्त्र-जपाख्येन कर्मणा श्रीभगवान् ब्रह्मस्वरूपी सविता प्रीयतां नमः। (इति जलं क्षिपेत्)।

प्रार्थना—यदक्षरपदभ्रष्टं मात्राहीनन्तु यद्भवेत्। तत्सर्वं क्षम्यतां देवि प्रसीद परमेश्वरि। (इति प्रणमेत्)।

श्रीसूर्यप्रदक्षिणा—ॐ यानि कानि च पापानि जन्मान्तरकृतानि च।

पश्यन्तु मा कश्चित् दुःखभाग् भवेत्। अनायासेन मरणं विना दैन्येन जीवनम्। (इति सम्प्रार्थ्य)।

अर्पणम्—(जलं गृहीत्वा)[1] ॐकायेन वाचा मनसेन्द्रियैर्वा बुद्धयात्मना वा प्रकृतेः स्वभावात्। करोमि यद्यत्सकलं परस्मै नारायणायेति समर्पयामि ॥ अनेन प्रातः[1] सन्ध्योपासनाख्येन कर्मणा भगवान् ब्रह्मस्वरूपी[2] परमेश्वरः प्रीयतां नमः (इति जलं क्षिपेत्)। ततो द्विराचमनम्[3]। ॐ ऋग्वेदाय स्वाहा, ॐ यजुर्वेदाय स्वाहा, ॐ सामवेदाय स्वाहा। हस्तप्रक्षालनम्—ॐअथर्ववेदाय नमः। ॐ विष्णवे नमः। ॐ विष्णवे नमः। ॐ विष्णवे नमः। आसनाधः जलं क्षिप्त्वा। ॐ शुक्राय नमः इत्युच्चार्य्य स्वमस्तके[4] मृदं धृत्वा सन्ध्यावशिष्टजलं[5] क्षिपेत्।

॥ इति सन्ध्याप्रयोगः[6] ॥

सूतके सन्ध्याविधिः[7]—तूष्णीं त्रिराचम्य प्राणानायम्य[8] आपो-

---

(१) मध्याह्ने—मध्याह्नम्, सायंकाले—सायम् इत्यूहः कार्यः। (२) मध्याह्नसायं सन्ध्ययोः ब्रह्मस्वरूपी इत्यस्य स्थाने क्रमेण रुद्रविष्णु इति योजनीयम् ॥ (३) होमे भोजनकाले च सन्ध्ययोरुभयोरपि। आचान्तः पुनराचामेदन्यत्रापि सकृत्सकृत्। द्विराचम्य ततः शुद्धः स्मृत्वा विष्णुं सनातनम् ॥ (४) अप्रोक्षितजपस्थानाच्छक्रो हरति तज्जपम्। तन्मृदा-लक्ष्म कुर्वीत ललाटे तिलकाकृति ॥ (५) पादशेषं पीतशेषं सन्ध्याशेषं तथैव च। शुनो मूत्रसमं तोयं पीत्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥ (६) सन्ध्याफलम्—सन्ध्यामुपासते ये तु सततं शंसितव्रताः। विधूतपापास्ते यान्ति ब्रह्मलोकं सनातनम् (अत्रिः)। दिवा वा यदि वा रात्रौ यदज्ञानकृतं भवेत्। त्रिकालसन्ध्याकरणात्तत्सर्वं विप्रणश्यति। (याज्ञ०) ॥ सन्ध्याऽकरणे दोषः—नानुतिष्ठति यः पूर्वां नोपास्ते यश्च पश्चिमाम्। स शूद्रवद्बहिष्कार्यः सर्वस्माद् द्विजकर्मणः ॥ सन्ध्याहीनोऽशुचिर्नित्यमनर्हः सर्वकर्मसु। यदन्यत्कुरुते कर्म न तस्य फलभाग्भवेत्। (दक्षः)। स्नानं सन्ध्यां त्यजन्विप्रः सप्ताहाच्छूद्रतां व्रजेत् (कात्यायनः) ॥ दोषापवादः—देवाग्निद्विजविद्यानां कार्ये महति संस्थिते। सन्ध्याहानौ न दोषोऽस्ति यतस्तत्पुण्यसाधनम् ॥ सन्ध्यात्यागे प्रायश्चित्तम्—सर्वथा सन्ध्यालोपे प्रतिसन्ध्यमेकोपवासोऽयुतमष्टोत्तरशतसहस्रं वा गायत्रीजपः। अत्यशक्तौ सत्यां सन्ध्यालोपे शतगायत्रीजपः द्व्यहं त्र्यहं लोपे तदावृत्तिः ततः परं कृच्छ्रादि कल्प्यम्। (ध० सिं० सा०) ॥ राष्ट्रभङ्गे नृपक्षोभे रोगार्त्ते सूतकेऽपि च। सन्ध्यावन्दनविच्छित्तिर्न दोषाय कदाचन। (जमदग्निः) ॥ (७) सन्ध्यामिष्टिं चरुहोमं यावज्जीवं समाचरेत्। न त्यजेत्सूतके वापि त्यजन् गच्छेदधो द्विजः ॥ अशक्तौ निर्जले देशे मृतौ जाते च सूतके। जपेच्च मानसीं सन्ध्यां कुशवारिविवर्जिताम् ॥ अन्यच्च—सूतके कर्मणां त्यागः सन्ध्यादीनां विधीयते। होमः श्रौते च कर्तव्यः शुष्कान्नादथवा फलैः। (कात्यायनः) (८) सूतके मृतके कुर्यात्प्राणायाममन्त्रकम्। तथा मार्जनमन्त्रांश्च मनसो [illegible] मार्जयेत् ॥

हिष्ठेति मार्जनमन्त्रान्मनसोच्चार्य मार्जयेत् गायत्रीमन्त्रं सम्यगुच्चार्य सूर्याचाऽर्घ्यं दद्यात्, जलेन प्रदक्षिणं कृत्वा गायत्रीजपं मनसा दशवारं कृत्वा सूर्यं ध्यायन्नमस्कुर्यादिति। अशौचे होम-(वैश्वदेव)-दानप्रतिग्रह-स्वाध्याय-परान्न-भक्षणादि न कुर्यात्।

अथ ब्रह्मयज्ञप्रयोगः

दर्भासनोपरि प्राङ्मुख उपविश्य आचम्य प्राणानायम्य "ॐ पवित्रेस्थो वैष्णव्यो सवितु०"।

(अनेन मन्त्रेण दक्षिणवामहस्तयोरनामिकयोः कुशपवित्रे धृत्वा सङ्कल्पः) ॐ अद्य पूर्वोच्चारित एवंगुणविशेषणविशिष्टायां शुभपुण्यतिथौ ममात्मनः श्रुतिस्मृतिपुराणोक्तपुण्यफलप्राप्त्यर्थं ॐ तत्सत् श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं यथाशक्ति ब्रह्मयज्ञेनाहं यक्ष्ये। अथातो ब्रह्मयज्ञं व्याख्यास्यामः, ॐ इषेत्वादिषु खं ब्रह्मान्तेषु दशप्रणवसहितेषु याः क्रियास्तत्र विवस्वानृषिः प्रजापतिर्देवता सर्वाणि छन्दांऽसि सर्वाणि सामानि प्रतिलिङ्गोक्ता देवता ब्रह्मयज्ञे विनियोगः।

न्यासाः—ॐ गौतमभरद्वाजाभ्यां नमः नेत्रयोः। ॐ विश्वामित्रजमदग्निभ्यां नमः श्रोत्रयोः। ॐ वसिष्ठकश्यपाभ्यां नमः नासिकयोः। ॐ अत्रये नमः वाचि ॐ गायत्र्यग्निभ्यां नमः शिरसि। ॐ उष्णिक्सवितृभ्यां नमः ग्रीवायाम्। ॐ बृहतीबृहस्पतिभ्यां नमः हनौ। ॐ बृहद्रथन्तरद्यावापृथिवीभ्यां नमः बाह्वोः। ॐ त्रिष्टुबिन्द्राभ्यां नमः नाभौ। ॐ जगत्यादित्याभ्यां नमः श्रोण्योः। ॐ अतिच्छन्दाप्रजापतिभ्यां नमः लिङ्गे। ॐ यज्ञायज्ञीयवैश्वानराभ्यां

नमः गुदे। ॐ अनुष्टुब्विश्वेभ्यो देवेभ्यो नमः ऊर्वोः। ॐ पंक्तिमरुद्भ्यो नमः जान्वोः। ॐ द्विपदाविष्णुभ्यां नमः पादयोः। ॐ विच्छन्दावायुभ्यां नमः नासापुटस्थप्राणेषु। ॐ न्यूनाक्षराछन्दोभ्यो नमः सर्वाङ्गेषु[1]। (ततो वामहस्ततले कृत्वा दर्भजलयवाक्षतचन्दनादीन् क्षिप्त्वा तदुपरि दक्षिणहस्तमधोमुखं कृत्वा दक्षिणजानूपरि निधाय वक्ष्यमाणमन्त्रान्पठेत्) ॐ भूर्भुवः स्वः ॐ तत्सवितुर्वरेण्यं भर्गो देवस्य धीमहि धियो यो नः प्रचोदयात्। ॐ इषे त्वोर्ज्जेत्वा व्वायवस्थ देवो वस्सविता प्प्रार्पयतु श्श्रेष्ठतमाय कर्मणऽआप्प्यायद्ध्वमघ्न्याऽइन्द्राय भागम्प्रजावतीरनमीवाऽअयक्ष्मा मावस्तेनऽईशत माघशꣳसो द्ध्रुवाऽअस्मिन् गोपतौ स्यात बह्वीर्य्यजमानस्य पशून्पाहि ॥ १ । १ ॥ ॐ व्वसोः पवित्रम् ॥ २ । १ । ॐ हिरण्मयेन पात्रेण सत्यस्यापिहितं मुखम्। योऽसावादित्ये पुरुषः सोऽसावहम् ॥ १७ । ४० ॥ ॐ खम्ब्रह्म ॥ १८ । ४० ॥ ॐ व्रतमुपैष्य[2]न्नन्तरेणाहवनीयम्।

ॐ अग्निमीळे[3] पुरोहितं यज्ञस्य देवमृत्विजम्।
होतारं रत्नधातमम्।
ॐ अग्न[4]ऽआयाहि वीतये गृणानो हव्यदातये।
निहोतारः सत्सिवर्हिषि।
ॐ शन्नो देवीरभिष्टय[5]ऽआपो भवन्तु पीतये।
शंयोरभिस्रवन्तु नः।

ॐ अथानुवाकान्[6] वक्ष्यामि। ॐ मण्डलं[7] दक्षिणमक्षि हृदयम्। अथ[8] शिक्षां प्रवक्ष्यामि। अथातोऽधिकारः[9] फलयुक्तानि कर्माणि अथातो[10] गृह्यस्थालीपाकानां कर्म। वृद्धिरादैच्[11]। समाम्नायः[12] समाम्नातः। मयरसतजभनलगसम्मितम्[13]। पञ्च[14] सम्वत्सरमयं युगाध्यक्षम् गौः ग्मा[15]। अथातो[16] धर्मजिज्ञासा। अथातो[17] ब्रह्मजिज्ञासा। योगीश्वरं याज्ञवल्क्यम्[18]। नारायणं[19] नमस्कृत्य।

---

(१) एवमेव सर्वाङ्गानि योजयित्वा वेदमयः सम्पद्यते। शापानुग्रहसमर्थो भवति ब्राह्मं तेजश्च वर्द्धते न कुतश्चिद्भयं विन्दते। (छ० अ० ४।१३)। (२) शतपथ ब्रा० आदिभागः। (३) ऋग्वेदस्यादिमो मन्त्रः। (४) सामवेदस्यादिमो मन्त्रः। (५) अथर्वणवेदस्यादिमो मन्त्रः। (६) अनुवाकसूत्रस्य प्रथमश्लोकस्यादिभागः। (७) सर्वानुक्रमसूत्रस्य प्रथमकण्डिकाया आदिभागः। (८) शिक्षायाः प्रथमश्लोकस्यादिभागः। (९) कात्यायनश्रौतसूत्रस्य प्रथमाध्यायस्य प्रथमकण्डिकाया आदिमे द्वे सूत्रे। कात्यायनश्रौतसूत्रस्य प्रथमाध्यायस्य प्रथमकण्डिकाया आदिमे द्वे सूत्रे। (१०) पारस्करगृह्यसूत्रस्य प्रथमकाण्डस्य प्रथमकण्डिकायाः प्रथमसूत्रम्। (११) अष्टाध्याय्याः प्रथमसूत्रम्। (१२) निरुक्तस्यादिशब्दाः (१३) छन्दसः प्रथमश्लोकस्यादिभागः। (१४) ज्योतिषस्य प्रथमश्लोकपूर्वार्द्धम्। (१५) निघण्टोरारम्भशब्दाः। (१६) पूर्वमीमांसायाः प्रथमाध्यायस्य प्रथमसूत्रम्। (१७) उत्तरमीमांसायाः प्रथमाध्यायस्य प्रथमपादस्य प्रथमसूत्रम्। (१८) याज्ञवल्क्यस्मृतेः प्रथमाध्यायस्य प्रथमश्लोकस्यादिभागः। (१९) महाभारतप्रथमश्लोक-

इति विद्यातपोयोनिरयोनिर्विष्णुरीडितः।
वाग्यज्ञेनार्चितो देवः प्रीयतां मे जनार्दनः॥

(एवं ब्रह्मयज्ञं विधाय पाण्योर्गृहीतकुशादीन् उत्तरस्यां दिशि त्यक्त्वा)

अर्पणम्——अनेन ब्रह्मयज्ञाख्येन कर्मणा श्रीभगवान्परमेश्वरः प्रीयतां न मम। ॐ तत्सद्ब्रह्मार्पणमस्तु। अनध्यायेऽल्पं पर्वण्यल्पतरं पठेत्।

ॐ यस्य स्मृत्या च नामोक्त्या तपोयज्ञक्रियादिषु।
न्यूनं सम्पूर्णतां याति सद्यो वन्दे तमच्युतम्॥
ॐ विष्णवे नमो विष्णवे नमो विष्णवे नमः॥

इति ब्रह्मयज्ञप्रयोगः॥

अथ तर्पणप्रयोगः[१]

आचम्य पूर्वाभिमुख उपविष्ट उपवीती सङ्कल्पं कुर्यात्। ॐ अद्य पूर्वोच्चारित एवंगुणविशेषणविशिष्टायां शुभपुण्यतिथौ ममोपात्तसकलदुरितक्षयाय ब्रह्मावाप्त्यै देवर्षिमनुष्यपितृणां स्वपितृणां च तर्पणमहं करिष्ये। इति सङ्कल्प्य ताम्रपात्रे श्वेतगन्धयवाक्षताश्वेतसुगन्धितपुष्पाणि तुलसीदलसहितानि तथा प्रादेशमात्रप्रमाणान्-प्रागग्रान् त्रीन् कुशान् स्थापयित्वा तर्पणार्थे उदकपूरणम् ॐ आगच्छन्तु महाभागा विश्वेदेवा महाबलाः। ये तर्पणेऽत्र विहिताः सावधाना भवन्तु ते। ॐ भूर्भुवः स्वः ब्रह्मादयो देवता इहागच्छतेह[२] तिष्ठत गृह्णीध्वमेतान् जलाञ्जलीन्। इत्यावाह्य देवतीर्थेन[३] पात्रान्तरे[४] जलपूर्णे गर्ते वा प्रतिमन्त्रमेकैकं[५] अक्षतमिश्रं[६] जलाञ्जलिं दद्यात्। ॐ ब्रह्मा तृप्यताम्। ॐ विष्णुस्तृप्यताम्। ॐ रुद्रस्तृप्यताम्। ॐ प्रजापतिस्तृप्यताम्। ॐ देवास्तृप्यन्ताम्। ॐ छन्दांसि

स्यादिभागः। (१) तर्पणन्तु शुचिः कुर्यात्प्रत्यहं स्नातको द्विजः। देवेभ्यश्च ऋषिभ्यश्च पितृभ्यश्च यथाक्रमम्। (शातात०) शुद्धोदकैर्न कुर्वीत तथा मेघाद्विनिःसृतैः (वायु० पु०)। (२) अग्रैस्तु तर्पयेद्देवान्मनुष्यान्कुशमध्यतः। पितॄंस्तु कुशमूलाग्रैर्विधिःकौशो यथाक्रमम्। (दक्षः)। (३) कनिष्ठदेशिन्यङ्गुष्ठमूलान्यग्रङ्करस्य च। प्रजापतिपितृब्रह्मदेवतीर्थान्यनुक्रमात् (या० व०)। ब्रह्मादीनुपवीती तु देवतीर्थेन तर्पयेत्। निवीती कायतीर्थेन मनुष्यान्सनकादिकान्। दक्षिणे पितृतीर्थेन जलं सिञ्चेद्यथाविधि। (यो० या०)। प्रादेशमात्रमुद्धृत्य सजलं प्राङ्मुखः सुरान्। उदङ्मनुष्यांस्तर्पयेत्पितॄन्दक्षिणतस्तथा (शु० या० आ०)। (४) पात्राद्वै जलमादाय शुभे पात्रान्तरे क्षिपेत्। जलपूर्णेऽथवा गर्ते न स्थले तु विबर्हिषि (हारीतः)। हेमरौप्यताम्रकांस्यमये पात्रे न मृण्मये। यत्र पूतस्थलं तत्र तर्पणं स्यान्नदीजले। अन्यच—मार्जनं तर्पणं श्राद्धं न कुर्याद्वारिधारया (अंगिराः)। (५) एकैकमञ्जलिं देवा द्वौ द्वौ तु सनकादयः। अर्हन्ति पितरस्त्रींस्त्रीन् स्त्रिया एकैकमञ्जलिम् (व्या०)। ग्रन्थान्तरे विशेषः—मातृमुख्यास्तु यास्तिस्रस्तासां त्रींस्त्रीन् जलाञ्जलीन्। दद्यान्मातृत्रयीभिन्नस्त्रीभ्य एकाञ्जलिं तथा। (६) अक्षतैस्तर्पयेद्देवान् इति वचनात्।

तृप्यन्ताम् । ॐ वेदास्तृप्यन्ताम् । ॐ ऋषयस्तृप्यन्ताम् । ॐ पुराणाचार्य्या-स्तृप्यन्ताम् । ॐ गन्धर्वास्तृप्यन्ताम् । ॐ इतराचार्य्यास्तृप्यन्ताम् । ॐ सम्वत्सरः सावयवस्तृप्यताम् । ॐ देव्यस्तृप्यन्ताम् । ॐ अप्सरसस्तृप्यन्ताम् । ॐ देवानु-गास्तृप्यन्ताम् । ॐ नागास्तृप्यन्ताम् । ॐ सागरास्तृप्यन्ताम् । ॐ पर्वतास्तृप्य-न्ताम् । ॐ सरितस्तृप्यन्ताम् । ॐ मनुष्यास्तृप्यन्ताम् । ॐ यक्षास्तृप्यन्ताम् । ॐ रक्षांसितृप्यन्ताम् । ॐ पिशाचास्तृप्यन्ताम् । ॐ सुपर्णास्तृप्यन्ताम् । ॐ भूतानितृप्यन्ताम् । ॐ पशवस्तृप्यन्ताम् । ॐ वनस्पतयस्तृप्यन्ताम् । ॐ ओषधय-स्तृप्यन्ताम् । ॐ भूतग्रामश्चतुर्विधस्तृप्यताम् । (तत उत्तराभिमुखो निवीती)—ॐ भूर्भुवः स्वः सनकादयः सप्त मनुष्या इहागच्छन्त्विह तिष्ठन्तु गृह्णन्त्वेताञ्ज-लाञ्जलीन् (इत्यावाह्य उदगग्रान् कुशान् दक्षिणहस्तस्य कनिष्ठिकामूलप्रदेशे धृत्वा प्रजापतितीर्थेन यवमिश्रौ द्वौ द्वावञ्जली कुशमध्यतो दद्यात्)—ॐ सनक-स्तृप्यताम् २ । ॐ सनन्दनस्तृप्यताम् २ । ॐ सनातनस्तृप्यताम् २ । ॐ कपिल-स्तृप्यताम् २ । ॐ आसुरिस्तृप्यताम् २ । ॐ वोढुस्तृप्यताम् २ । ॐ पञ्चशिख-स्तृप्यताम् २ । (ततो दक्षिणाभिमुखः पातितवामजानुरपसव्यं विधाय) ॐ भूर्भुवः स्वः कव्यवाडनलादयः सप्तदिव्यपितर इहागच्छन्त्विह तिष्ठन्तु गृह्णन्त्वेताञ्जलाञ्जलीन् (इत्यावाह्य तानेव दर्भान् दक्षिणाग्रमूलान् द्विगुणीकृत्य तेषां मध्यं वामहस्तस्यांगुष्ठतर्जन्यन्तरे धृत्वा मूलाग्राणि दक्षिणहस्तस्यांगुष्ठतर्जनी-मध्यप्रदेशे कृत्वा पितृतीर्थेन द्विगुणदर्भकृष्णतिलमिश्रितांस्त्रीस्त्रीञ्जलाञ्जलीन् दद्यात्) ॐ कव्यवाडनलास्तृप्यन्ताम् ३ । ॐ अर्यमणस्तृप्यन्ताम् । ॐ अग्नि-ष्वात्ताः पितरस्तृप्यन्ताम् ३ । ॐ सोमपाः पितरस्तृप्यन्ताम् ३ । ॐ बर्हिषदः पितरस्तृप्यन्ताम् ३ । ॐ भूर्भुवः स्वश्चतुर्दश यमा इहागच्छन्त्विह तिष्ठन्तु गृह्णन्त्वेताञ्जलाञ्जलीन् । (इत्यावाह्य दिव्यपितृवत्तर्पयेत्) ॐ यमाय नमः ३ । ॐ धर्मराजाय नमः ३ । ॐ मृत्यवे नमः ३ । ॐ अन्तकाय नमः ३ । ॐ वैवस्वताय नमः ३ । ॐ कालाय नमः ३ । ॐ सर्वभूतक्षयाय नमः ३ । ॐ औदुम्बराय नमः ३ । ॐ दध्नाय नमः ३ । ॐ नीलाय नमः ३ । ॐ परमेष्ठिने नमः ३ । ॐ वृकोदराय नमः ३ । ॐ चित्राय नमः ३ । ॐ चित्रगुप्ताय नमः ३ । (जीवत्पितृक एतावदेव तर्पणं कुर्यात् मृतपितृकस्तु) ॐ भूर्भुवः स्वरस्मत्पितर इहागच्छन्त्विह तिष्ठन्तु गृह्णन्त्वेताञ्जलाञ्जलीन् (इत्यावाह्य पूर्ववत् स्वपितॄंस्तर्पयेत्[२])—ॐ अमुकगोत्रः

---

(१) कण्ठावलम्बितञ्चैव ब्रह्मसूत्रं यदा भवेत् । तन्निवीतमिति ख्यातं प्रशस्तं कर्मणि मानुषे । (२) विना रूप्यसुवर्णेन विना ताम्रतिलैस्तथा । विना दर्भैश्च मन्त्रैश्च पितॄणां नोप-तिष्ठते (मरीचिः) । तिलाभावे निषिद्धाह्ने सुवर्णरजतान्विते । तदभावे निषिद्धे तु दर्भे मन्त्रेण वा पुनः (गोभिलः) । सप्तम्यां रविवारे च गृहे जन्मदिने तथा । भृत्यपुत्रकलत्रार्थी न कुर्यात्तिलतर्पणम् । अन्यच्च—विवाहे चोपनयने चौले सति यथा क्रमम् । वर्षमर्द्धं तदर्धञ्च नैत्यके

अस्मत्पिता[१] अमुकशर्म्मा[१] वसुस्वरूपस्तृप्यताम्, इदं जलं तस्मै स्वधा नमः ३। ॐ अमुकगोत्रः अस्मत्पितामहः अमुकशर्म्मा रुद्रस्वरूपस्तृप्यताम्, इदञ्जलं तस्मै स्वधा नमः ३। ॐ अमुकगोत्रः अस्मत्प्रपितामहः अमुकशर्म्मा आदित्यस्वरूपस्तृप्यताम् इदञ्जलं तस्मै स्वधा नमः ३। ॐ अमुकगोत्रा अस्मन्माता अमुकनाम्नी गायत्रीस्वरूपा तृप्यताम्, इदञ्जलं तस्यै स्वधा नमः ३। ॐ अमुकगोत्रा अस्मत्पितामही अमुकनाम्नी सावित्रीस्वरूपा तृप्यताम्, इदञ्जलं तस्यै स्वधा नमः ३। ॐ अमुकगोत्रा अस्मत्प्रपितामही अमुकनाम्नी सरस्वतीस्वरूपा तृप्यताम्, इदञ्जलं तस्यै स्वधा नमः[१] ३। ॐ अमुकगोत्रः अस्मन्मातामहः अमुकशर्म्मा—रूपस्तृप्यताम्, इदञ्जलं तस्मै स्वधा नमः ३। ॐ अमुकगोत्रः अस्मत्प्रमातामहः अमुकशर्म्मा–रूपस्तृप्यताम्, इदञ्जलं तस्मै स्वधा नमः ३। ॐ अमुकगोत्रः अस्मद्वृद्धप्रमातामहः अमुकशर्म्मा–रूपस्तृप्यताम्, इदञ्जलं तस्मै स्वधा नमः ३। (अथ मातामह्यादीनेकैकवारन्तर्पयेत्)–ॐ अमुकगोत्रा अस्मन्मातामही अमुकनाम्नी–रूपा तृप्यताम्, इदञ्जलं तस्यै स्वधा नमः १। ॐ अमुकगोत्रा अस्मत्प्रमातामही अमुकनाम्नी–रूपा तृप्यताम्, इदञ्जलं तस्यै स्वधा नमः १। ॐ अमुकगोत्रा अस्मद्वृद्धप्रमातामही अमुकनाम्नी–रूपा तृप्यताम्, इदञ्जलं तस्यै स्वधा नमः १। ततः स्त्री[४]-पुत्र[४]-कन्या[४]-भ्रातृ[४]-पितृव्या[४]चार्य्य[४]-गुरूपाध्याय[४]-स्वसृपुत्र[४]-मातुल[४]-शिष्य[४]-पितृष्वसृ[४]-मातृष्वसृ[४] श्वसुर[४] मित्रादिभ्यः[४] एवं काञ्जलिं दद्यात्। पुरुषाः सपत्नीकाः सपुत्राः स्त्रियः सभर्तृका ज्ञेयाः।

अथाञ्जलिदानम्—ॐ येऽबान्धवा–बान्धवा ये येऽन्यजन्मनि बान्धवाः। ते सर्वे तृप्तिमायान्तु येऽस्मत्तोयाभिकांक्षिणः॥ आब्रह्मस्तम्बपर्य्यन्त देवर्षिपितृमानवाः। तृप्यन्तु पितरः सर्वे मातृमातामहादयः॥ अतीतकुलकोटीनां सप्तद्वीपनिवासिनाम्। आब्रह्म भुवनाल्लोकानिदमस्तु तिलोदकम् (इत्यञ्जलित्रयं दत्त्वा) ॐ अग्निदग्धाश्च ये जीवा येऽप्यदग्धा कुले मम। भूमौ दत्तेन तृप्यन्तु

तिलतर्पणम्॥ (बौधायनः)। अत्रापवादः—पृथ्वीचन्द्रोदये—तीर्थे तीर्थे विशेषेषु गङ्गायां प्रेतपक्षके। निषिद्धेऽपि दिने कुर्यात्तर्पणं तिलमिश्रितम्॥

(१) तर्पणे पितॄणामनुक्रमः—ताताम्बात्रितयं सपत्नजननीमातामहादित्रयम्। सस्त्रिस्त्रीतनयादितातजननीस्वमातरः सस्त्रियः॥ ताताम्बाऽऽत्मभगिन्यपत्यधवयुग्जाया पिता सद्गुरुः। शिष्याप्ताः पितरो महालयविधौ तीर्थे तथा तर्पणे॥ (२) शर्मान्तं ब्राह्मणस्योक्तं वर्मान्तं क्षत्रियस्य तु। गुप्तान्तं चैव वैश्यस्य दासान्तं शूद्रजन्मनः। (बौधायनः)। (३) चेद्यदा सापत्नमाता तदात्र ॐअमुकगोत्रा अस्मत्सापत्नमाता अमुकनाम्नी–रूपा तृप्यताम्, इदञ्जलं तस्यै स्वधा नमः ३॥ (४) यदि तस्य भार्या सुतो वा मृतस्तर्हि सपत्नीकः ससुत इत्यूहः कार्यः॥ (५) यदि तस्या भर्ता सुतो वा मृतस्तर्हि सभर्तृका ससुता इत्यूहः कार्यः॥

अथ गृहे देवार्चन[1] विधिः[2]

अथ पञ्चायतनदेवतास्थापनम्[3]

(१) श्रीशिवपञ्चायतनम्		
विष्णु		सूर्य
	शिव	
देवी		गणेश

(२) श्रीविष्णुपञ्चायतनम्		
शिव		गणेश
	विष्णु	
देवी		सूर्य

(३) श्रीसूर्यपञ्चायतनम्		
शिव		गणेश
	सूर्य	
देवी		विष्णु

(४) श्रीदेवीपञ्चायतनम्		
विष्णु		शिव
	देवी	
सूर्य		गणेश

(५) श्रीगणेशपञ्चायतनम्		
विष्णु		शिव
	गणेश	
देवी		सूर्य

प्राङ्मुख उदङ्मुखो वा स्वासने उपविश्य पवित्रपाणिः[4] श्रीस्वेष्टपञ्चायतनं[5] पुरतः संस्थाप्य वामे कलशं गन्ध-पुष्प-धूपनैवेद्यादीनि दक्षिणे निधाय आचम्य[6] प्राणानायम्य ॐ स्वस्तिनऽइन्द्रो वृद्धश्रवाः स्वस्तिनः पूषा विश्ववेदाः।

---

(१) यो मोहादथवालस्यादकृत्वा देवतार्चनम्। भुंक्ते स याति नरके सूकरेष्विह जायते (आह्नि०)। (२) विधिहीनं भवेद्दुष्टं कृतमश्रद्धयापि च। तद्धरन्त्यसुरास्तस्य मूढस्यादकृतात्मनः॥ श्रद्धाविधिसमायुक्तं कर्म यत्क्रियते नरैः। शुचिभिश्चैकचित्तैस्तु तदानन्त्याय कल्प्यते (वृ. पा. सं.)॥ (३) शम्भौ मध्यगते हरीनहरभूदेव्यो हरौ शङ्करे भास्ये नागसुतारवौ हरगणेशाजाम्बिकाः स्थापिताः। देव्यां विष्णुहरैकदन्तरवयो लम्बोदरेऽजेश्वरे नार्याः शङ्करभागतोऽतिसुखदो व्यस्तास्तु ते हानिदाः॥ (४) कुशपवित्राभावे हेमपवित्रं धार्यम्॥ (५) सौवर्णी राजती वापि ताम्री रत्नमयी तथा। शैली दारुमयी वापि लोहसंघमयी तथा॥ अंगुष्ठपर्वादारभ्य वितस्ति यावदेव तु। गृहेषु प्रतिमा कार्या नाधिका शस्यते बुधैः (मत्स्य पु०)॥ गृहे लिङ्गद्वयं नार्च्यं गणेशत्रयमेव च। द्वौ शङ्खौ नार्चयेच्चैव भग्नाञ्च प्रतिमां तथा॥ नार्चयेत्तु तथा मत्स्यकूर्मादिदशकं तथा। शालिग्रामाः समाः पूज्याः समेषु द्वितयं न हि॥ विषमा नैव पूज्यास्तु विषमेष्वेकमेव हि॥ शालिग्रामशिलाभक्त्या पूजनीया सचक्रका। खण्डिता स्फुटिता वापि शालिग्रामशिला शुभा। (प० पु०)। ग्रन्थान्तरे—एका मूर्तिर्न पूज्यैव गृहिणा स्वेष्टमिच्छता। अनेकमूर्तिसम्पन्नः सर्वान्कामानवाप्नुयात्॥ (६) व्यास—शिरः प्रावृत्य कण्ठं वा मुक्तकच्छशिखोऽपि वा। अकृत्वा पादयोः शौचमाचान्तोऽप्यशुचिर्भवेत्॥ अपः पाणिनखे स्पृष्ट्वा ...न्मेध्यस्तु वै द्विजः सुरापानेन तत्तुल्यमित्येवमृषिरब्रवीत्॥

स्वस्तिनस्तार्क्ष्योऽरिष्टनेमिः स्वस्तिनो बृहस्पतिर्दधातु । सुशान्तिर्भवतु । ॐ अद्येत्यादि देशकालौ स्मृत्वा, अमुकगोत्रः अमुकशर्म्मा ममात्मनः श्रुतिस्मृति-पुराणोक्तफलप्राप्त्यर्थं श्रीपरमेश्वरप्रीतये (स्वेष्टदेवप्रीतये वा यथाशक्ति यथाज्ञानं यथामिलितोपचारद्रव्यैः श्रीगणपत्यादिनानादेवतापूजापूर्वकम् अमुकपञ्चायतन-पूजनकर्माहं करिष्ये । तत्रादौ दिग्रक्षणं कलशाराधनं शंखघण्टाद्यर्चनञ्च करिष्ये । (वामहस्ते अक्षतान् गृहीत्वा) । ॐ भूतानि राक्षसा वापि अत्र तिष्ठन्ति केचन । ते सर्वेऽप्यपगच्छन्तु पूजाकर्म करोम्यहम् ॥ ॐ यदत्र संस्थितं भूतं स्थानमाश्रित्य सर्वतः । स्थानं त्यक्त्वा तु तत्सर्वं यत्रस्थं तत्र गच्छतु । (इत्यभिमन्त्र्य सर्वदिक्षु विकिरेत्) तत आत्मनो वामभागे पूजाकलशे ॐ गङ्गे च यमुने चैव गोदावरि सरस्वति । नर्मदे सिन्धु कावेरि-जलेऽस्मिन् सन्निधिं कुरु ॥ ॐ सर्वे समुद्रास्सरितस्तीर्थानि च ह्रदाः नदाः । आयान्तु देवपूजार्थं दुरितक्षयकारकाः । ॐ सप्तकोटिमहातीर्थान्यावाहयामि (इति साञ्जलिं तीर्थान्या-वाह्य, हस्ते अक्षतान् गृहीत्वा)—ॐ भूर्भुवः स्वः अस्मिन्कलशे वरुणं साङ्गं सपरिवारं सायुधं सशक्तिकमावाहयामि सर्वोपचारार्थे गन्धाक्षतपुष्पाणि समर्प-यामि नमस्करोमि (इति संप्रार्थ्य तत[1] अनामिकया कलशं स्पृष्ट्वा[2]) ॐ वं वरु-णाय नमः (इत्यनेनाभिमन्त्र्य तस्मादुदकादुदकं गृहीत्वा) ॐ अपवित्रः पवित्रो वा सर्वावस्थां गतोऽपि वा । यः स्मरेत्पुण्डरीकाक्षं स बाह्याभ्यन्तरः शुचिः । इत्यनेन पूजासम्भारानात्मानञ्च सम्प्रोक्ष्य ततः शंखध्वनिं कृत्वाऽऽत्मनो दक्षिणे कलशजलेन तं प्रक्षाल्याधारपात्रे विन्यस्य पुनः कलशजलेन गायत्र्या प्रपूर्य च) ॐ अग्निरृषिः पवमानः पाञ्चजन्यपुरोहितः । तमीमहे महागयम्, ॐ भूर्भुवः स्वः शंखस्थदेवतायै नमः । आवाहयामि सर्वोपचारार्थे गन्धपुष्पाणि समर्पयामि नमस्करोमि (इति सम्पूज्य प्रार्थयेत्) अव्यात्स नः कुमुदकुन्दमृणालगौरः, शंखो हरेः करतलाम्बुजराजहंसः । नादेन यस्य सुरशत्रुविलासिनीनां नीव्यो भवन्ति शिथिला जघनस्थलीषु ॥ त्वं पुरा सागरोत्पन्नो विष्णुना विधृतः करे । पूजितस्सर्वदेवैश्च पाञ्चजन्य नमोऽस्तु ते । (इति साञ्जलि सम्प्रार्थ्य घण्टां प्रपूजयेत्) ॐ आगमार्थन्तु देवानां गमनार्थन्तु रक्षसाम् । कुरु घण्टे वरं नादं देवतास्थानसन्निधौ (इति घण्टां[3] वादयित्वा) ॐ भूर्भुवः स्वः घण्टास्थाय गरुडाय नमः आवाहयामि सर्वोपचारार्थे गन्धाक्षतपुष्पाणि समर्पयामि नमस्करोमि ।

---

(१) शिवविष्णुसूर्यादि । (२) स्पृशन्त्वनामिकाग्रेण क्वचिदालोकयन्नपि । अनुमन्त्रेण सर्वत्र सदैवमभिमन्त्रयेत् ॥ (३) स्नाने धूपे तथा दीपे नैवेद्ये भूषणे तथा । घण्टानादं प्रकुर्वीत तथा नीराजनेऽपि च ॥

उत्तरस्याम्। ततः पूर्वतः क्रमात्—ॐ प्राच्यै नमः इति पूर्वे। ॐ अवाच्यै नमः इति दक्षिणे। ॐ प्रतीच्यै नमः इति पश्चिमे। ॐ उदीच्यै नमः इति उत्तरे। दत्तानां बलीनां मध्ये प्राक्संस्थं—ॐ ब्रह्मणे नमः। ॐ अन्तरिक्षाय नमः। ॐ सूर्याय नमः इति मध्ये। ततो ब्रह्मादीनां बलित्रयाणामुत्तरे, ॐ विश्वेभ्यो देवेभ्यो नमः। विश्वेभ्यो भूतेभ्यो नमः। ॐ उषसे नमः। ॐ भूतानां पतये नमः। इत्युत्तरोत्तरम्। इति भूतयज्ञो द्वितीयः॥

ततो देवानां नैवेद्यार्पणम्—श्रीदेवसम्मुखपवित्रस्थले चतुरस्रमण्डलोपरि नैवेद्यपात्रं सोपस्करं निधाय—ॐ नमो भगवते वासुदेवायेति मन्त्रेण पात्रसमन्ताज्जलधारया पंक्तिवारणं कुर्यात्, तदन्नं गायत्रीमन्त्रेण तुलसीदलेन सम्प्रोक्ष्य नैवेद्योपरि तत्तुलसीदलं निधाय धेनुमुद्रां प्रदर्श्य सव्यहस्तस्याङ्गुलीः समानाः कृत्वा नैवेद्यमर्पयेत्[2]—ॐ प्राणाय स्वाहा। ॐ अपानाय स्वाहा। ॐ व्यानाय स्वाहा। ॐ समानाय स्वाहा। ॐ उदानाय स्वाहा। ॐ पत्रं पुष्पं फलं तोयं यो मे भक्त्या प्रयच्छति। तदहं भक्त्युपहृतमश्नामि प्रयतात्मनः (इति समर्प्य नैवेद्यमध्ये पानीयं समर्पयामि, उत्तरापोशनं समर्पयामि, हस्तप्रक्षालनं मुखप्रक्षालनं च समर्पयामि, मुखवासार्थे ताम्बूलं (तदभावे गन्धपुष्पं) समर्पयामि।

अथ पितृयज्ञस्तृतीयः—ततोऽपसव्येन दक्षिणाभिमुखः पातितवामजानुः ब्रह्मादिबलित्रयस्य दक्षिणप्रदेशे पितृतीर्थेन—ॐ पितृभ्यः स्वधा नमः इति पितृयज्ञस्तृतीयः। सव्यं विधाय बलिशेषाञ्जलिप्तपात्रं प्रक्षाल्य तज्जलं ॐ यक्ष्मैतत्ते निर्णेजनं नमः इति मन्त्रेण ब्रह्मादिबलितो वायव्यां दिशि उत्सृजेत्। पूर्वमकृतश्चेदत्र ब्रह्मयज्ञः कार्यः॥

अथ मनुष्ययज्ञश्चतुर्थः—अतिथिप्राप्तौ[3] भोजनपर्याप्तमन्नं षोडशग्रासमितं[4] वा अतिथेरभावे ग्रासचतुष्टयं ग्रासमितं वा निधीत्युदङ्मुखः प्राजापत्येन तीर्थेन—ॐ हन्त ते सनकादिमनुष्येभ्यो नमः इति मनुष्ययज्ञः॥

---

(१) गृहे यदस्ति सिद्धान्नं तद्विष्णोः प्राङ् निवेद्य च। दद्याद् देवर्षिपितृभ्यस्तेषां तृप्तिकारणम्॥ (२) वामहस्तेन गृहीतलघुवस्त्रेण स्वनेत्राच्छादितेन नैवेद्यमर्पयेत्। (३) अचिन्तितमनाहूतं देशकाल उपस्थितम्। अतिथिं तं विजानीयान्नातिथिः पूर्वमागतः॥ विप्रो वा यदि वा द्वेष्यो मूर्खः पण्डित एव वा। वैश्वदेवे तु सम्प्राप्ते सोऽतिथिः स्वर्गसंक्रमः॥ (पराशरः) अतिथिपूजने बृहस्पतिः—प्रीयते स्वागतेनाग्निरासनेन शतक्रतुः। पितरः पादशौचेन भोजनेन प्रजापतिः॥ नाग्निहोत्रेण दानेन नोपवासोपदेशनैः। देवाश्च परितुष्यन्ति यथा त्वतिथिपूजनात् (शंखः)॥ (४) ग्रासप्रमाणं भिक्षा स्यादग्रग्रासचतुष्टयम्। अग्रं चतुर्गुणं प्राहुर्हन्तकारं द्विजोत्तमाः॥ भोजनं हन्तकारं वा अग्रं भिक्षामथापि वा। अदत्त्वा तु न भोक्तव्यं यथा विभवमात्मनः॥

अथ पञ्चबलिहरणम्[1]—(विष्णुसव्यं कृत्वा) ॐ देवा मनुष्याः पशवो वयांसि सिद्धाः सयक्षोरगदैत्यसङ्घाः । प्रेताः पिशाचास्तरवः समस्ता ये चान्नमिच्छन्ति मया प्रदत्तम्, इदं देवादिभ्यो नमः । ॐ पिपीलिकाकीटपतङ्गकाद्या बुभुक्षिताः कर्मनिबन्धबद्धाः । तृप्त्यर्थमन्नं हि मया प्रदत्तं तेषामिदं ते सुखिनो भवन्तु, इदं पिपीलिकादिभ्यो नमः । ॐ सौरभेय्यः सर्वहिताः पवित्राः पुण्यराशयः । प्रतिगृह्णन्तु मे ग्रासं गावस्त्रैलोक्यमातरः, इदं गोभ्यो नमः । (ततोऽपसव्यं दक्षिणाभिमुखो गृहाद्बहिर्मण्डलाद्बहिर्वा भूमाववसिञ्च्य)—ॐ ऐन्द्रवारुणवायव्याः सौम्या वै नैर्ऋतास्तथा । वायसाः प्रतिगृह्णन्तु भूमौ दत्तमिमं बलिम्, इदं वायसेभ्यो नमः । ॐ द्वौ श्वानौ श्यामशबलौ वैवस्वतकुलोद्भवौ । ताभ्यामन्नं प्रदास्यामि स्यातामेतावहिंसकौ, इदं श्वभ्यां नमः ॥

॥ बलिहरणमण्डलम् ॥

जलपात्रे　　　　पूर्व　　　　अन्नपात्रम्

० ०　　　　ॐ प्राच्यै नमः ७　　　　० ०

ॐ विधात्रे नमः २ ॐ वायवे नमः ३ ॐ धात्रे नमः १

ॐ भूतानां पतये नमः १७
ॐ उषसे नमः १६
ॐ विश्वेभ्यो भूतेभ्यो नमः १५
ॐ विश्वेभ्यो देवेभ्यो नमः १४
ॐ सूर्याय नमः १३
ॐ अंतरिक्षाय नमः १२
ॐ ब्रह्मणे नमः ११

उत्तर　ॐ उदीच्यै नमः १०　ॐ वायवे नमः ६

दक्षिण　ॐ पितृभ्यः स्वधा नमः १८　ॐ वायवे नमः ४　ॐ अवाच्यै नमः ८

मणिक॰ ३ पृथि॰ २ अद्भ्यो १ पर्ज॰

ॐ हन्त ते॰ २०
ॐ यक्ष्मै॰ नमः १९
ॐ वायवे नमः ५
ॐ प्रतीच्यै नमः ९

पश्चिम

---

(१) अपि कीटपतङ्गानां शुनां चाण्डालयोनिनाम् । दत्त्वान्नं लोकमाप्नोति प्राजापत्यशतं समाः (नन्दिपुरा॰) ॥

ततः हस्तं प्रक्षाल्याचम्य वैश्वदेविकं भस्म किञ्चिल्ललाटादिषु स्पर्शयेत्। ॐ त्र्यायुषं जमदग्नेः, इति ललाटे। कश्यपस्य त्र्यायुषम्, इति ग्रीवायाम्। यद्देवेषु त्र्यायुषम्, इति बाहुमूले। तन्नोऽस्तु त्र्यायुषम्, इति हृदि। ॐ श्रद्धां मेधां यशः प्रज्ञां विद्यां बुद्धिं श्रियं बलम्। आयुष्यं तेज आरोग्यं देहि मे हव्यवाहन, इति नमस्कृत्याग्निविसर्जनम्—ॐ गच्छ गच्छ सुरश्रेष्ठ स्वस्थाने परमेश्वर। यत्र ब्रह्मादयो देवास्तत्र गच्छ हुताशन॥ इति विसृज्य कुशपवित्रत्यागं कृत्वा अर्पणम्—अनेन वैश्वदेवाख्येन कर्मणा श्रीयज्ञस्वरूपी परमेश्वरः प्रीयताम्, साञ्जलिः प्रार्थयेत्। ॐ प्रमादात्कुर्वतां कर्म प्रच्यवेताध्वरेषु यत्। स्मरणादेव तद्विष्णोः सम्पूर्णं स्यादिति श्रुतिः॥ ॐ यस्य स्मृत्या च नामोक्त्या तपोयज्ञक्रियादिषु। न्यूनं सम्पूर्णतां याति सद्यो वन्दे तमच्युतम्, ॐ विष्णवे नमो विष्णवे नमो विष्णवे नमः। प्राग्दत्तं बलिं गवादिभ्योऽर्पयेत्॥ इति वैश्वदेवप्रयोगः॥

अथ भोजनविधिः[1]

अतिथिबालादिषु[2] भुक्तवत्सु धृतोत्तरीय-शुद्धशाटिके हस्तौ पादौ प्रक्षाल्य[3] भोजनशालायां गोमयाद्युपलिप्ते शुचौ देशे विहितासने प्राङ्मुख उदङ्मुखो[4] वा उपविश्य अन्तर्जानुकरः[5] दक्षिणे धृतजलपात्रो राजतादिविहितपात्रे[6] परभुक्तिवर्जिते कांस्ये[7] पद्मपलाशादिपात्रेषु वा पञ्चयज्ञावशिष्टं[8] घृतादियुक्तं

(१) सायं प्रातर्द्विजातीनामशनं श्रुतिनोदितम्। नान्तरा भोजनं कुर्यादग्निहोत्रसमो विधिः। दिवारात्रं वो भोजनं इति श्रुतिः। याममध्ये न भोक्तव्यं यामयुग्मं न लंघयेत्। याममध्ये रसोत्पत्तिर्यामयुग्मे बलक्षयः॥ (२) बालस्ववासिनीवृद्धगर्भिण्यातुरकन्यकाः। सम्भोज्यातिथिभृत्यांश्च दम्पत्योः शेषभोजनम्॥ (३) दन्तशुद्धिं विना यो हि पादप्रक्षालनं विना। भुङ्क्ते हि स नरः सम्यक् पुनः संस्कारमर्हति॥ पञ्चार्द्रो भोजनं कुर्यात्प्राङ्मुखो मौनमाश्रितः। हस्तौ पादौ तथैवास्यमेषु पञ्चार्द्रता मता (व्यासः)॥ (४) पुत्रवांस्तु गृहे नित्यं नाश्नीयादुत्तरामुखः (स्मृ०)। (५) भोजनं हवनं दानमुपहारः परिग्रहः। बहिर्जानु न कार्याणि तद्वदाचमनं स्मृतम् (बौधायनः)॥ (६) सौवर्णे राजते चैव पद्मपलाशपत्रयोः। भाजने भोजने चैव त्रिरात्रं फलमश्नुते॥ वर्ज्यपात्राणि—मृन्मये पर्णपृष्ठे वा आयसे ताम्रभाजने। नाश्नीयादपि चेद् भुङ्क्ते नरकं प्रतिपद्यते॥ वटार्काश्वत्थपत्रेषु कुम्भीतिन्दुकजेषु च। श्रीकामो न तु भुञ्जीत कोविदारकरञ्जयोः॥ आयसेन तु पात्रेण यदन्नमुपदीयते। तदन्नमपवित्रं स्यात्त्याज्यं वै सर्वकर्मणि॥ (७) परिणाहे तथा श्राद्धे वर्जयेत् कांस्यभोजनम्। मोहाच्च यदि भुञ्जीत कृतं कर्म च निष्फलम् (स्मृ० चं०)॥ (८) यज्ञशिष्टाशिनः सन्तो मुच्यन्ते सर्वकिल्बिषैः। भुञ्जते ते त्वघं पापा ये पचन्त्यात्मकारणात् (गीता)॥

हितं कवोष्णमन्नं[1] पुरतः परिवेष्य[2] ॐ अस्माकं नित्यमस्त्वेतत्। इति भक्त्या प्राञ्जलिः[3] वन्दयित्वा। ॐ नमो भगवते वासुदेवाय, इति मन्त्रेण गायत्रीमन्त्रेण वा पात्रसमन्ताज्जलधारां[4] कुर्यात्ततः ॐ सत्यन्त्वर्तेन परिषिञ्चामि इति दिवा। रात्रौ तु—ऋतं त्वा सत्येन परिषिञ्चामि (इति मन्त्रेणान्नं प्रोक्ष्य) पात्राद्दक्षिणे भूमौ ॐ भूपतये नमः। ॐ भुवनपतये नमः। ॐ भूतानां पतये नमः (इति बदरीफलप्रमाणं भोजनपात्राद् घृताक्तं बलित्रयं दद्यात्)॥

ततो सव्यहस्ते जलमादाय[5]—ॐ अन्नं ब्रह्मा रसो विष्णुर्भोक्ता देवो महेश्वरः। एवं ध्यात्वा तु यो भुंक्ते सोऽन्नदोषैर्न लिप्यते॥ ॐ अमृतोपस्तरणमसि स्वाहा, (इति मन्त्रेण विष्णुमभिध्यायन्निःशब्दं तज्जलं पीत्वा वामहस्तेन भोजनपात्रमालभ्य अन्नममृतं ध्यायन्मौनी हस्तचापल्यादिरहितो घृताक्तान्नस्य बदरीफलप्रमाणाः पञ्चप्राणाहुतीर्मुखे सर्वाङ्गुलिभिर्जुहुयात् यथा—ॐ प्राणाय स्वाहा, ॐ अपानाय स्वाहा, ॐ व्यानाय स्वाहा, ॐ उदानाय स्वाहा, ॐ समानाय स्वाहा। ततो वामहस्तं प्रक्षाल्य तेन नेत्रयोरुदकं संस्पृश्य मौनं त्यक्त्वा प्रणवेन शिखाग्रन्थिं विमुच्य पाणिकम्पनं मुखशब्दञ्च अकुर्वन् यथासुखं प्रसन्नमनाः शनैः शनैः भुञ्जीत[6]। अति-

---

(१) आयुः सत्त्वबलारोग्यसुखप्रीतिविवर्द्धनाः। रस्याः स्निग्धाः स्थिरा हृद्या आहाराः सात्त्विकप्रियाः (गीता)॥ शतमायुर्भवति तस्य संयमेन करोति यः। भानोः स्वरे भोजनञ्च जलपानं निशापतेः (यो. शा.)॥ (२) शाकादीन्पुरतः स्थाप्य भक्ष्यं भोज्यञ्च वामतः। अन्नं मध्ये प्रतिष्ठाप्य दक्षिणे घृतपायसम्॥ (३) अन्नं दृष्ट्वा प्रणम्यादौ प्राञ्जलिं कारयेत्ततः। अस्माकं नित्यमस्त्वेतदिति भक्त्याऽथ वन्दयेत् (मनु.)॥ (४) यातुधानाः पिशाचाश्च क्रूराश्चैव तु राक्षसाः। हरन्ति रसमन्नस्य मण्डलेन विवर्जितम्॥ (५) आपोशानमकृत्वा तु यो भुंक्ते नापदि द्विजः। भुञ्जानो वा तथा ब्रूयात् गायत्र्यष्टशतं जपेत्॥ (६) भोजनाग्रे सदा पथ्यं लवणार्द्रकभक्षणम्। अग्निसंदीपनं रुच्यं जिह्वाकण्ठविशोधनम्॥ कुष्ठे पांड्वामये कृच्छ्रे रक्तपित्ते व्रणे ज्वरे। दाहे निदाघशरदोर्नैव भुञ्जीत चार्द्रकम्। अश्नीयात्तन्मना भूत्वा पूर्वन्तु मधुरं रसम्। मध्येऽम्ललवणौ पश्चात्कटुतिक्तकषायकान्॥ अन्यच्च—प्राग्द्रवं पुरुषोऽश्नीयान्मध्ये च कठिनाशनः। अन्ते पुनर्द्रवाशी तु बलारोग्यैर्न मुञ्चति—(वि॰ पु॰)। अजावच्चर्वणं कुर्याद् गजवत्स्नानमाचरेत्॥ न स्पृशेद्वामहस्तेन भुञ्जानोऽन्नं कदाचन। न पादौ न शिरो वस्तिं न पदा भोजनं स्पृशेत्। (बृहस्पति॰ सं)। अप्येकपंक्त्यां नाश्नीयात् संयुतः स्वजनैरपि। को हि जानाति किं कस्य प्रच्छन्नं पातकं महत्॥ भस्मस्तम्भजलद्वारं मार्गैः पंक्तिं च भेदयेत्, (ब्र॰ पु॰)। नाक्रुद्धो नान्यमना नातिभीषयमाणोऽश्नीयात्। न शिशून् निर्भर्त्सयन् नाप्रदाय प्रेक्षमाणेभ्यः (हारीतः)। न तिष्ठन् खादेन्न जल्प-

परिणामार्थं स्मरेद्भीमं च पञ्चमम् ॥ इत्युदरं कुण्डलाकाररीत्या त्रिवारं परिमृज्य—ॐ शर्यातिञ्च सुकन्याञ्च च्यवनं शक्रमश्विनौ । भोजनान्ते स्मरेन्नित्यं तस्य चक्षुर्न हीयते ॥ (इति स्मृत्वार्द्रपाणिघृष्टकराभ्यां चक्षुषी[1] संस्पृशेत् ॥ ततः मूत्रोत्सर्गं[2] कृत्वा शुद्धिं विधाय निर्माल्यं तुलसीपत्रं[3] शतपुष्पां वा भक्षयित्वा शतपदं[4] व्रजेत् ॥ ततः काष्ठनिर्मितया कङ्कतिकया[5] केशांस्तथा प्रसाधयेत् यथा कङ्कतिकादन्ताः सामीचीन्येन शिर उल्लिखेयुः[6] । ततो[7] वीरासनेनार्धघटिकावरं समुपविश्य वामपार्श्वेन निद्रारहितशयनं[8] कर्तव्यम् । तत इतिहासपुराणानि[9] धर्मशास्त्राणि चाभ्यसेत्, पश्चाज्जीवनवृत्त्या द्वितीयतृतीययामौ नयेत् न्यायगतधर्मार्जितेन[10] स्वकष्टसम्पादितद्रव्येण वा स्वकुटुम्बोदरभरणं पोष्य[11] वर्गार्थसाधनञ्च कर्तव्यम् ॥ दीनाबलाविप्रगवामात्मनश्च प्राणभये रक्षार्थं यदि शस्त्रप्रहारं[12] कुर्यात्तदैवमाचरेत्, यथा यावतात्मनः परेषां

---

(१) भुक्त्वा पाणितलं घृष्ट्वा चक्षुषो र्दीयते यदि । जाता रोगा विनश्यन्ति तिमिराणि तथैव हि (शार्ङ्गधरः) ॥ (२) भोजनान्ते मूत्रोत्सर्गकरणात् कटिपीडा-(नल)-अश्मरी-मूत्रकृच्छ्र-प्रमेहादयो रोगा न भवन्ति ॥ (३) भोजनानन्तरं विष्णोरर्पितं तुलसीदलम् । भक्षयेद्देहशुद्ध्यर्थं चान्द्रायणशताधिकम् ॥ (४) भोजनान्ते शतपदं गत्वा ताम्बूलभक्षणम् । शयनं वामकुक्षौ चेन्नैरुज्यं किंप्रयोजनम् ॥ व्यायामं च व्यवायं च धावनं यानमेव च । युद्धं गीतञ्च पाठञ्च मुहूर्तं भुक्तवांस्त्यजेत् (भा. प्र.) ॥ (५) कङ्कतिका (हिन्दीभाषायां कंघीति ख्याता) काष्ठनिर्मितैव ग्राह्या नान्या खड्गादिनिर्मिता । (६) एवमाचरणेन वातरोगाः प्रणश्यन्ति शिरःपीडा च नश्यति ॥ (७) पादद्वयोपरि नितम्बयोः संस्थानं वीरासनं भवति ॥ वीरासनेनोपविश्य शिरः-केशान् प्रसाधयन् । भोजनान्ते प्रतिदिनं वातरोगैर्न पीड्यते (योगीगुरुः) ॥ (८) दिवास्वापं न कुर्वीत स्त्रियं चैव विवर्जयेत् । आयुर्हन्ति दिवा निद्रा दिवा स्त्री पुण्यनाशिनी ॥ दिवाशयने योग्याः—दिवास्वप्नं च तृट्शूलहिक्काऽजीर्णातिसारिणाम् (धन्वन्तरिः) ग्रीष्मर्तौ तु होरामात्रं दिवास्वापो न हानिं सम्पादयति ॥ (९) इतिहासपुराणानि धर्मशास्त्राणि चाभ्यसेत् । वृथा विवादवाक्यानि परिवादांश्च वर्जयेत् ॥ (१०) न्यायार्जितधनस्तत्त्वज्ञाननिष्ठोऽतिथिप्रियः । श्राद्धकृत्सत्यवादी च गृहस्थोऽपि विमुच्यते ॥ अकृत्वा परसन्तापमगत्वा खलमन्दिरम् । अक्लेशयित्वा चात्मानं यदल्पमपि तद्बहु ॥ (११) माता पिता गुरुर्भार्या प्रजादीनाः समाश्रिताः । अभ्यागतोऽतिथिश्चाग्निः पोष्यवर्ग उदाहृतः ॥ ज्ञातिर्बन्धुजनः क्षीणस्तथाऽनाथः समाश्रितः । अन्येऽप्यधनयुक्ताश्च पोष्यवर्ग उदाहृतः ॥ (१२) शस्त्रं द्विजातिभिर्ग्राह्यं धर्मो यत्रोपरुध्यते । द्विजातीनाञ्च वर्णानां विप्लवे कालकारिते ॥ आत्मनश्च परित्राणे दक्षिणानाञ्च संगरे । स्त्रीविप्राभ्युपपत्तौ च घ्नन् धर्मेण न दुष्यति ॥ गुरुं वा बालवृद्धौ वा ब्राह्मणं वा बहुश्रुतम् । आततायिनमायान्तं हन्यादेवाविचारयन् ॥ नाततायिवधे दोषो हन्तुर्भवति कश्चन । प्रकाशं वाऽप्रकाशं वा मन्युस्तं मन्युमृच्छति । (म० भा०) ॥

वा रक्षा भवेत् तत्रानेव प्रहारः करणीयः, आवश्यकतायामाततायिनः[1] प्राणवधोऽपि विहितः। समायातास्वापत्सु धैर्यं[2] न त्याज्यम् ॥ इति भोजनविधिः तदुत्तरकर्म च ॥

अथ शयनविधिः[3]

सायं सन्ध्यादि निर्वृत्य प्रागुदङ्मुखं[4] दीपं[5] प्रज्वाल्य स्तुवीत यथा—ॐ शुभं करोतु कल्याणमारोग्यं सुखसम्पदः। मम बुद्धिप्रकाशाय संध्यादीप नमोऽस्तु ते। इति स्तुत्वा नत्वा तत्सन्निधावाशादिकानां कुशलाभिवादनं कुर्यात्, पश्चाद्गृहदेवादीनां पुष्पाञ्जलिं[6] दत्त्वा वा यथाशक्ति पञ्चोपचारैः पूजां कृत्वा रहसि स्थाने विपरीतकरणी[7] (शीर्षासन–मुद्राभ्यासः यथासामर्थ्यं[8] कार्यः।) पश्चात् लघ्वाहारं[9] कृत्वा श्रीमद्भगवद्गीताभागवतपाठादिना ग्रन्थाद्यालोकनादिविद्याभ्यासेन प्रथमयाममतिक्रमेत्। शयनात्प्राग्दन्तमञ्जनादिना दन्तशुद्धिं कुर्यात्ततः मूत्रोत्सर्गं कृत्वा शीतजलेन हस्तौ पादौ प्रक्षाल्य खण्डपटेन प्रोञ्छ्य जलपूर्णपात्रं शिरःस्थाने निधाय रात्रिसूक्तं पठेत्—"ॐ आरात्रि पार्थिव ँ रजः पितुरप्रायि धामभिः दिवाः सदा ँ सि बृहतीऽवितिष्ठ सऽआत्वेष वर्तते तमः। उपस्तश्चित्रमाभरास्मभ्यं ञ्वाजिनीवति। येन तोकञ्च तनयञ्च धामहे ॥ तिस्रो भार्याः कफल्लस्य दाहिनी मोहिनी सती। तासां स्मरणमात्रेण चौरो गच्छति

---

(१) अग्निदो गरदश्चैव शस्त्रोन्मत्तो धनापहः। क्षेत्रदारहरश्चैतान् षड् विद्यादाततायिनः (शुक्रनीतिः) ॥ (२) त्याज्यं न धैर्यं विधुरेऽपि काले धैर्यात् कदाचिद् गतिमाप्नुयात्सः। (रा०) ॥ (३) प्रदोषपश्चिमौ यामौ वेदाभ्यासेन तौ नयेत्। यामद्वयं शयानश्च ब्रह्मभूयाय कल्पयेत् (दक्षः) ॥ (४) आयुर्दः प्राङ्मुखो दीपो धनदः स्यादुदङ्मुखः। प्रत्यङ्मुखो दुःखदोऽसौ हानिदो दक्षिणामुखः ॥ (५) दीपनिर्वापणात्पुंसः कूष्माण्डच्छेदनात् स्त्रियः। अचिरेणैव कालेन वंशनाशो भवेद् ध्रुवम् ॥ (६) प्रातर्मध्यंदिने सायं देवपूजां समारभेत्। अशक्तो विस्तरेणैव प्रातः सम्पूज्य केशवम्। मध्याह्ने चैव सायञ्च पुष्पाञ्जलिमपि क्षिपेत् (मत्स्यपु०) ॥ (७) भूतले स्वशिरो दत्त्वा खे नयेच्चरणद्वयम्। विपरीतकृता चैषा सर्वतन्त्रेषु गोपिता ॥ शनैः शनैर्वर्धयेत्तु शीर्षासनमतन्द्रितः। सात्त्विकं घृतदुग्धादि भक्षयंश्च विशेषतः ॥ नीरोगः कान्तिमान् नित्यं वलीपलितवर्जितः। कृष्णकेशो लाघववान् चिरं जीवति मानवः ॥ सर्वे रोगाः प्रणश्यन्ति आयुर्बुद्धिश्च वर्द्धते। आक्रामति जरा नैव शीर्षासनविधायिनः (योगीगुरुः) ॥ (८) दशपलेभ्य आरभ्य सार्धद्विघटिकापर्य्यन्तम् ॥ (९) नृणां भोजनकाले तु यदि दीपो विनश्यति। तदन्नं पाणिना स्पृष्ट्वा गायत्रीं मनसा स्मरेत् ॥ पुनर्दीपं ततो लब्ध्वा शेषं भुञ्जीत कामतः। अन्यच्चान्नं न भोक्तव्यं भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥

उपवीतिपुरुषो वामकुक्षौ[1] स्त्री च दक्षिणकुक्षौ मञ्चके विश्रम्यैकघटिकामात्रं वार्तारतं कुर्वन् प्राङ्मुख उदङ्मुखः सन् परमात्मानं संस्मृत्यायोग्याहारचेष्टां[2] त्यक्त्वा कामशास्त्रोक्तप्रकारेणोपेयात्। रतिसमये चुम्बनादि[3] न दोषभाक्। तत उत्थाय तत्कालमूत्रत्यागं कृत्वा कवोष्णजलेन स्नात्वा[4] सिताज्ययुक्तं[5] दुग्धं पिबेत्। अलाभे पलार्द्धमात्रं गुडं वा भक्षयित्वा पृथक् स्वपेत्। अनृतौ दारोपगमे स्नानं न कर्तव्यम्। तत्र तु मूत्रपुरीषवच्छौचम्। अमावस्यादिवर्ज्यतिथौ[6] ब्रह्मचारी भवेत्। व्याधिबन्धनप्रवासादिरहितानाम्[7] ऋतुगमनम्[8] आवश्यकम्, रजसाभिप्लुतां[9] न मनसाप्युपगच्छेत्। बहुमैथुनं[10] परस्त्रीगमनञ्च[11] सर्वथा त्यजेत्॥ शयनादुत्थिता[12] स्त्री शुचिः पुमानशुचिः॥ इति दारोपगमविधिः॥

---:०:---

---

(१) अत्रत्यं रहस्यं योगशास्त्रे स्पष्टम्॥ (२) आहाराचारचेष्टाभिर्यादृशीभिः समन्वितौ। स्त्रीपुंसौ समुपेयातां तयोः पुत्रोऽपि तादृशः॥ (३) गवां पश्चाद्द्विजस्याङ्घ्रिर्योगिनां हृत्कवेर्वचः। परं शुचितमं विद्यान्मुखं स्त्रीवह्निवाजिनाम् (स्मृ०)॥ (४) ऋतौ गर्भे च शङ्कित्वा स्नानं मैथुनिनः स्मृतम्। अनृतौ तु सदा कार्यं शौचं मूत्रपुरीषवत् (वृ० शातातप०)॥ (५) सद्यो बलहरा नारी सद्यो बलकरं पयः। स्त्रियं गच्छेत्पयः पीत्वा ताञ्च त्यक्त्वा पुनः पिबेत् (का० शा०)॥ सौभाग्यपुष्टिबलशुक्रविवर्द्धनानि किं सन्ति नो भुवि बहूनि रसायनानि। कन्दर्पवृद्धिकरणे तु सिताज्ययुक्ताद् दुग्धादृते न मम कोऽपि मतःप्रयोगः (वै० जी०)। स्त्रियाः शुक्रेऽधिके स्त्री स्यात्पुमान्पुंसोऽधिके भवेत्। तस्माच्छुक्रस्य वृद्ध्यर्थं वृष्यं स्निग्धञ्च भोजयेत्। लघ्वाहारां स्त्रियं कुर्यादेवं संजनयेत्सुतम् (वृ०)॥ (६) स्नाने चाभ्यञ्जने दाने दन्तधावनमैथुने। तिथिस्तात्कालिकी ग्राह्या तथा मरणजन्मनोः॥ अमावस्याष्टमी चैव पौर्णमासी चतुर्दशी। ब्रह्मचारी भवेन्नित्यमप्यृतौ स्नातको द्विजः॥ स्मरणं कीर्तनं केलिः प्रेक्षणं गुह्यभाषणम्। संकल्पोऽध्यवसायश्च क्रियानिष्पत्तिरेव च॥ एतन्मैथुनमष्टाङ्गं प्रवदन्ति मनीषिणः (वाचस्प०)। स्त्रीणां स्मरणादिषु अष्टसु यदभावो ब्रह्मचर्य्यम् (दक्षः)॥ (७) व्याधिते बन्धनस्थे वा प्रवासेष्वथ पर्वसु। ऋतुकालेऽपि नारीणां भ्रूणहत्या प्रमुच्यते (व्यासः)॥ (८) ऋतुस्नातां तु यो भार्यां सन्निधौ नोपगच्छति। घोरायां ब्रह्महत्यायां पच्यते नात्र संशयः (यमः)॥ (९) रजसाऽभिप्लुतां नारीं मनसाप्युपगच्छतः। प्रज्ञा यशो बलं चक्षुरायुश्च परिहीयते (मनुः)॥ (१०) बलहानिकरं परम्॥ (११) न हीदृशमनायुष्यं लोके किञ्चन विद्यते। यथा हि पुरुषस्येह परदारोपसेवनम् (भीष्मः)॥ (१२) द्वावेतावशुची स्यातां दम्पती शयनं गतौ। शयनादुत्थिता नारी शुचिः स्यादशुचिः पुमान् (वृ० शाता०)॥

अथ स्त्रीणां नित्यकृत्यम्

पत्युः पूर्वं समुत्थाय देहशुद्धिं विधाय च। उत्थाप्य शयनाद्यानि कृत्वा वेश्मविशोधनम् ॥ मार्जनैर्लेपनैः प्राप्य साग्निशालं स्वमङ्गनम्। शोधयेदग्निकार्याणि स्निग्धान्युष्णेन वारिणा ॥ प्रोक्षणैरिति तान्येव यथास्थानं प्रकल्पयेत् ॥ द्वन्द्वपात्राणि सर्वाणि न कदाचिद्वियोजयेत् ॥ मृद्भिश्च शोधयेच्चुल्लीं तत्राग्निं विन्यसेत्ततः। स्मृत्वा नियोगपात्राणि रसांश्च द्रविणानि च ॥ वस्त्रालङ्काररत्नानि प्रदत्तान्येव धारयेत्। मनोवाक्कर्मभिः शुद्धा पतिदेशानुवर्तिनी ॥ ततोऽन्नसाधनं कृत्वा पतये विनिवेद्य तत्। वैश्वदेवकृतैरन्नैर्भोजनीयांश्च भोजयेत् ॥ पुनः सायं पुनः प्रातर्गृहशुद्धिं विधाय च। कृतान्नसाधना साध्वी सुभृशं भोजयेत्पतिम्। आस्तीर्य साधुशयनं ततः परिचरेत्पतिम्। (व्याससंहिता)॥ अन्यच्च— बुद्ध्वा ब्राह्मे मुहूर्ते निजपतिचरणौ सम्प्रणम्यास्यमस्य, प्रेक्ष्य प्रेम्णाऽथ नैजं शुभमुकुरतले भूमिमभ्यर्च्य पत्नी। प्रातः स्मृत्यादि कृत्वा पतिपरिचरणं संविधायैव वेणीं, संरच्याध्यायभाले तिलकमथ गलाधो निमज्जेत्सभूषा (सौभाग्यकल्पद्रुमः)।

अथ प्रसङ्गवशात्स्त्रीणां षोडश शृङ्गाराः—आदौ मज्जन-चीरचारुतिलकं नेत्राञ्जनं कुण्डलम्, नासामौक्तिहारकेशकुसुमं सिन्दूरवस्त्रं परम्। देहे चन्दनलेपकञ्चुकमणिक्षुद्रावलीघण्टिका (कर्धनी), ताम्बूलं करकङ्कणं चतुरता शृङ्गारकाः षोडश (का. शा.)॥

अथ स्त्रीधर्माः—स्त्रीणां च पतिदेवानां तच्छुश्रूषानुकूलता। तद्बन्धुष्वनुवृत्तिश्च नित्यं तद्व्रतधारणम् ॥ कामैरुच्चावचैः साध्वी प्रश्रयेण दमेन च। वाक्यैः सत्यैः प्रियैः प्रेम्णा काले काले भजेत्पतिम् ॥ या पतिं हरिभावेन भजेत् श्रीरिव तत्परा ॥ हर्यात्मना हरेर्लोके पत्या श्रीरिव मोदते (श्रीमद्भागवते)॥ नास्ति स्त्रीणां पृथग् यज्ञो न व्रतं नाप्युपोषितम्। पतिं शुश्रूषते येन तेन स्वर्गे महीयते (मनुः)॥ पतिशुश्रूषणान्नार्यास्तपो नान्यद्विधीयते। सावित्री पतिशुश्रूषां कृत्वा स्वर्गे महीयते ॥ सेवेत भर्तुरुच्छिष्टमिष्टमन्नं फलादिकम्। तीर्थस्नानार्थिनी नारी पतिपादोदकं पिबेत् ॥ शङ्करादपि विष्णोर्वा पतिरेकोऽधिकः स्त्रियाः (स्कन्दपु०)॥ सर्वदानं सर्वयज्ञः सर्वतीर्थनिषेवणम्। सर्वं व्रतं तपः सर्वमुपवासादिकञ्च यत् ॥ सर्वधर्मश्च सत्यञ्च सर्वदेवप्रपूजनम्। तत्सर्वं स्वामिसेवायाः कलां नार्हन्ति षोडशीम् (ब्र० वै० पु०)॥ दुःशीलो दुर्भगो वृद्धो जडो रोग्यधनोऽपि वा। पतिः स्त्रीभिर्न हातव्यो लोकेप्सुभिरपातकी (भागवते)॥ अस्वर्ग्यमयशस्यं च फल्गु कृच्छ्रं भयावहम्। जुगुप्सितं च सर्वत्र औपपत्यं कुलस्त्रियः (भागवते)॥

कुलयोषितां दूषणम्—द्वारोपवेशनं नित्यं गवाक्षेण निरीक्षणम्। असत्प्रलापो हास्यं च दूषणं कुलयोषिताम्। (व्यासः)॥ व्यभिचारात्तु भर्तुः स्त्री लोके प्राप्नोति निन्द्यताम्। शृगालयोनिमाप्नोति पापरोगैश्च पीड्यते॥ अपत्यलोभाद्या नारी भर्तारमतिवर्तते। सेह निन्दामवाप्नोति पतिलोकाच्च हीयते (मनुः)॥

अथ रजस्वलास्त्रीकृत्यम्[1]—ऋतौ प्रथमदिवसात्प्रभृति ब्रह्मचारिणी दिवास्वप्नाञ्जनाश्रुपातस्नानानुलेपनाभ्यङ्गालङ्कारमाल्यनखच्छेदनप्रधावनहसनकथनातिशब्दश्रवणावलेखनायासान्परिहरेत्। दर्भसंस्तरशायिनीं करतलशरावपर्णान्यतमभोजिनीं हविष्याशिनीं त्र्यहं च भर्ता रक्षेत्। (धन्वन्तरिः)॥ त्रेताप्रभृति नारीणां मासि मास्यार्तवं मुने। तदा दिनत्रयं त्यक्त्वा शुद्धा स्यात् गृहकर्मणि॥ मैथुनं मानसं वापि वाचिकं देवतार्चनम्। वर्जयेच्च नमस्कारं देवतानां रजस्वला॥ स्नात्वाऽन्यं पुरुषं नारी न पश्येच्च रजस्वला। ईक्षेत भास्करं देवं ब्रह्मकूर्चं (पञ्चगव्यं) ततः पिबेत् (बृहन्नारदः)॥

अथ विधवाधर्माः—केशरञ्जनताम्बूलगन्धपुष्पादिसेवनम्। भूषितं रङ्गवस्त्रं च कांस्यपात्रे च भोजनम्॥ द्विवारभोजनं चाक्ष्णोरञ्जनं वर्जयेत्सदा। स्नात्वा शुक्लाम्बरधरा जितक्रोधा जितेन्द्रिया॥ न कल्ककुहका साध्वी तन्द्रालस्यविवर्जिता। सुनिर्मला शुभाचारा नित्यं सम्पूजयेद्धरिम्॥ (वृद्धहारीत सं०)। अन्यच्च—एकाहारः सदा कार्यो न द्वितीयः कदाचन। तथा भूशयनं कार्यं पतिसौख्यसमीहया (बृहन्नारदः) पतिमेव सदा ध्यायेद्विष्णुरूपधरं परम् (स्कन्दपु०)।

अथ स्त्रीणां देवार्चनविधिः—(स्मृत्यन्तरे)—स्त्री शूद्रोऽनुपवीतश्च वेदमन्त्रान् विवर्जयेत्। अतः स्त्रीभिः कलौ पुराणविधिना देवार्चनादिकं कर्तव्यम्। वैशेषिककार्यसमये देवतार्चनादौ तु पतिना सह वेदोक्तकर्मण्यपि[2] स्त्रीणामधिकारः। स्त्रीभिः ब्राह्मणं पुरस्कृत्य अष्टादश पुराणानि श्रोतव्यानि॥

---

(१) ज्वरार्ताया रजःशुद्धौ विशेषः—चतुर्थेऽहनि सम्प्राप्ते स्पृशेदन्या तु तां स्त्रियम्। सा सचैलाऽवगाह्यापः स्नात्वा स्नात्वा पुनः स्पृशेत्॥ दश द्वादशकृत्वो वा आचामेच्च पुनः पुनः। अन्ते च वाससां त्यागस्तथा शुद्धा भवेत्तु सा॥ (जाबालिः)।
(२) मासे षष्ठे सप्तमे वाष्टमे वा प्राप्ते पत्न्या नैव कुर्यात्कदाचित्। होमं यानं देवयात्रां तथैव तस्या हस्तेनाद्यनं विप्रपुण्यम्। (गर्भिण्यपेक्षयेदमुक्तम्), आ. सू.।

अथ तुलसीपूजाविधिः—शुचिर्भूताभिः स्त्रीभिः दन्तधावनानन्तरं केशान् कङ्कतेन प्रमार्ज्य वेणीबन्धादिकं रचयित्वा तूष्णीं स्नानं कर्तव्यम्। ततः धौतं वासः कञ्चुकादिकञ्च परिधाय कुंकुमाद्यलङ्कारान्धृत्वा (गतभर्तृकाभिः स्त्रीभिः केवलं शुभ्राम्बरं परिधाय) गृहकृत्याऽविरोधेन यथाशक्ति स्नानगन्धाक्षतपुष्पाद्युपचारैः पुराणोक्तविधिना वा तुलस्यै नमः, हरिप्रियायै नमः इतिमन्त्रेण तुलसीपूजां कृत्वा सोपस्करनैवेद्यं समर्पयेत्। ततः 'यानि कानि च पापानि जन्मान्तरकृतानि च। तानि सर्वाणि नश्यन्ति प्रदक्षिणपदे पदे॥ इति मन्त्रेण' स्त्रीभिरष्टोत्तरशतं प्रदक्षिणाः कार्याः। तत्र सुवासिनीभिः संख्याज्ञानार्थं स्फटिकधातुमण्यादीनां माला ग्राह्या, गतभर्तृकाभिस्तु तुलसीकाष्ठमाला। इति तुलसीनित्यपूजा।

एते वै विधिना प्रोक्ताः स्त्रीणां धर्माः सनातनाः।
ते नौकाः परमाः प्रोक्ताः भवसंसारतारणे॥

सदुपदेशाः

वेदपुराणादिशास्त्रेषु यादृशं धर्मस्य[2] लक्षणं प्रतिपादितं तथाविधस्य स्वीकरणाद्दशविधपापत्यागाच्चोभयलोके[3] सुखम्। हरौ हरिभक्तेषु च न कोऽपि

---

(१) अशक्तौ सप्त प्रदक्षिणाः कार्याः॥ (२) धर्म एव हतो हन्ति धर्मो रक्षति रक्षितः। तस्माद्धर्मो न हन्तव्यो मा नो धर्मो हतो वधीत् (मनुः)॥ गृहस्थधर्माः—अहिंसा सत्यवचनं सर्वभूतानुकम्पनम्। शमो दानं यथाशक्तिर्गार्हस्थो धर्म उच्यते (नारदः)॥ द्यूतं जनपरीवादं स्त्रीप्रेक्षालापनं तथा। परोपतापपैशुन्यं प्रयत्नेन विवर्जयेत्॥ सन्ध्यास्नानरतो नित्यं ब्रह्मयज्ञपरायणः। अनसूयः शुचिर्दान्तो गृहस्थः सम्प्रवर्तते (औशनः)॥ प्रसङ्गात् गृहस्थाश्रमप्रशंसा—सानन्दं सदनं सुताश्च सुधियः कान्ता मनोहारिणी, सन्मित्रं स्वधनं स्वयोषिति रतिश्चाज्ञापराः सेवकाः। आतिथ्यं शिवपूजनं प्रतिदिनं मिष्टान्नपानं गृहे, साधोः सङ्गमुपासते हि सततं धन्यो गृहस्थाश्रमः (सुभाषित०)॥ धर्मलक्षणे मनुः—धृतिः क्षमा दमोऽस्तेयं शौचमिन्द्रियनिग्रहः। धीर्विद्या सत्यमक्रोधो दशकं धर्मलक्षणम्॥ अन्यच्च श्रूयतां धर्मसर्वस्वं श्रुत्वा चाप्यवधार्यताम्। आत्मनः प्रतिकूलानि परेषां न समाचरेत्॥ यदन्यैर्विहितं नेच्छेदात्मनः कर्म पूरुषः। न तत्परेषु कुर्वीत जानन्नप्रियमात्मनः॥ (३) कायेन त्रिविधं कर्म वाचामपि चतुर्विधम्। मनसा त्रिविधं चैव दशकर्मपथांस्त्यजेत्॥ तथा काशीखण्डे—अदत्तानामुपादानं हिंसा चैवाविधानतः॥ परदारोप-

भेदो मन्तव्यः। हरिभक्तानां यथाशक्त्यर्चनसम्मानभोजनाच्छादनादिना[१] सन्तोषणं गृहस्थानां मुख्यधर्मः। श्रद्धायुक्तः प्रीतमनाः स्वशक्त्यनुरूपं न्यायोपार्जितद्रव्यस्य दानमहरहः[२] कुर्यात्। सर्वेषामेव दानानां विद्यादानं[३] विशिष्यते। विद्यादानेऽर्थसाहाय्यं सर्वश्रेयस्करं मतम्॥ आततायिनं विहाय सर्वाणि भूतान्यात्मवत्[४] रक्षेत्॥ अपकारिष्वपि दया[५] कर्तव्या॥ अस्त्येव लोकसेवा[६] परमोधर्मः॥ अनुचितलोभं[७] सर्वथा त्यजेत्॥ मनोगतिं[८] निरीक्ष्य तां शुभे नियो-

---

सेवा च कायिकं त्रिविधं स्मृतम्॥ पारुष्यमनृतं चैव पैशुन्यं चापि सर्वशः। असम्बद्धप्रलापश्च वाङ्मयं स्याच्चतुर्विधम्॥ परद्रव्येष्वभिध्यानं मनसाऽनिष्टचिन्तनम्। वितथाभिनिवेशश्च मानसं त्रिविधं स्मृतम्॥

(१) अर्चयित्वा तु गोविन्दं तदीयान्नार्चयेत्तु यः। न स भागवतो ज्ञेयः केवलं दाम्भिकः स्मृतः (बृहन्नारदः)॥ मद्भक्ता यत्र तिष्ठन्ति पादं प्रक्षालयन्ति च। तत्स्थानन्तु महातीर्थं सुपवित्रं भवेद्ध्रुवम् (प० पु०)॥ मम भक्ता हि ये पार्थ न मे भक्तास्तु ते मताः। मद्भक्तस्य तु ये भक्तास्ते मे भक्ततमा मताः॥ (२) श्रद्धया साध्यते धर्मो महद्भिर्नार्थराशिभिः। अकिञ्चना हि मुनयः श्रद्धावन्तो दिवंगताः॥ सहस्रशक्तिश्च शतं शतशक्तिर्दशाऽपि च। दद्यादपश्च यः शक्त्या सर्वे तुल्यफलाः स्मृताः॥ न धर्मः प्रीयते तात दानैर्दत्तैर्महाफलैः। न्यायलब्धैर्यथा सूक्ष्मैः श्रद्धापूतैः स तुष्यति (म० भा०)॥ (३) विद्यावान् सर्वकामानां भाजनं पुरुषो भवेत्। तस्माद्विद्यां हि ददता सर्वं दत्तं भवेदिह (विष्णुधर्मोत्तरे) दानं विशेषफलदं जगतीह नान्यद् विद्यां विहाय वदनाब्जकृताधिवासाम्। गोभूहिरण्यगजवाजिरथादि सर्वं तद्यच्छता किमिति भूप भवेन्न दत्तम् (अग्निपु०)॥ (४) जङ्गमानि च भूतानि स्थावराणि च ये नराः। आत्मवत्परिरक्षन्ति यान्ति ते परमां गतिम्॥ प्राणिनं वध्यमानन्तु यः शक्तः समुपेक्षते। स याति नरकं घोरमिति प्राहुर्मनीषिणः॥ यथात्मनः प्रियाः प्राणाः सर्वेषां प्राणिनां तथा। तस्मान्मृत्युभयत्रस्ताः त्रातव्याः प्राणिनो बुधैः॥ नातो भूयान्परो धर्मः कश्चिदन्योऽस्ति खेचर। प्राणिनां भयभीतानामभयं यत्प्रदीयते (महाभारते शिविवचनम्)॥ त्यक्त्वात्मफलभोगेच्छां सर्वसत्त्व सुखैषिणः। भवन्ति परदुःखेभ्यः साधवो नित्यदुःखिताः (महाभारते)॥ (५) उपकारिषु यः साधुः साधुत्वे तस्य को गुणः। अपकारिषु यः साधुः स साधुः सद्भिरुच्यते (जैमिनी०)॥ (६) अष्टादशपुराणेषु व्यासस्य वचनद्वयम्। परोपकारः पुण्याय पापाय परपीडनम्॥ (७) यशो यशस्विनां शुद्धं श्लाघ्या ये गुणिनां गुणाः। लोभः स्वल्पोऽपि तान् हन्ति श्वित्री रूपमिवेप्सितम्॥ (८) मन एव मनुष्याणां कारणं बन्धमोक्षयोः [illegible]॥ अन्यच्च—मनो हि सर्वभूतानां सन्तनोति शुभाशुभम्॥ अशुभेभ्यस[illegible] [illegible]य॥

भेदो मन्तव्यः । हरिभक्तानां यथाशक्त्यर्चनसम्मानभोजनाच्छादनादिना[१] सन्तोषणं गृहस्थानां मुख्यधर्मः । श्रद्धायुक्तः प्रीतमनाः स्वशक्त्यनुरूपं न्यायोपार्जितद्रव्यस्य दानमहरहः[२] कुर्यात् । सर्वेषामेव दानानां विद्यादानं[३] विशिष्यते । विद्यादानेऽर्थसाहाय्यं सर्वश्रेयस्करं मतम् ॥ आततायिनं विहाय सर्वाणि भूतान्यात्मवत्[४] रक्षेत् ॥ अपकारिष्वपि दया[५] कर्तव्या ॥ अस्त्येव लोकसेवा[६] परमोधर्मः ॥ अनुचितलोभं[७] सर्वथा त्यजेत् ॥ मनोगतिं[८] निरीक्ष्य तां शुभे नियो-

---

सेवा च कायिकं त्रिविधं स्मृतम् ॥ पारुष्यमनृतं चैव पैशुन्यं चापि सर्वशः । असम्बद्धप्रलापश्च वाङ्मयं स्याच्चतुर्विधम् ॥ परद्रव्येष्वभिध्यानं मनसाऽनिष्टचिन्तनम् । वितथाभिनिवेशश्च मानसं त्रिविधं स्मृतम् ॥

(१) अर्चयित्वा तु गोविन्दं तदीयान्नार्चयेत्तु यः । न स भागवतो ज्ञेयः केवलं दाम्भिकः स्मृतः (बृहन्नारदः) ॥ मद्भक्ता यत्र तिष्ठन्ति पादं प्रक्षालयन्ति च । तत्स्थानन्तु महातीर्थं सुपवित्रं भवेद्ध्रुवम् (प० पु०) ॥ मम भक्ता हि ये पार्थ न मे भक्तास्तु ते मताः । मद्भक्तस्य तु ये भक्तास्ते मे भक्ततमा मताः ॥ (२) श्रद्धया साध्यते धर्मो महद्भिर्नार्थराशिभिः । अकिञ्चना हि मुनयः श्रद्धावन्तो दिवंगताः ॥ सहस्रशक्तिश्च शतं शतशक्तिर्दशाऽपि च । दद्यादपश्च यः शक्त्या सर्वे तुल्यफलाः स्मृताः ॥ न धर्मः प्रीयते तात दानैर्दत्तैर्महाफलैः । न्यायलब्धैर्यथा सूक्ष्मैः श्रद्धापूतैः स तुष्यति (म० भा०) ॥ (३) विद्यावान् सर्वकामानां भाजनं पुरुषो भवेत् । तस्माद्विद्यां हि ददता सर्वं दत्तं भवेदिह (विष्णुधर्मोत्तरे) दानं विशेषफलदं जगतीह नान्यद् विद्यां विहाय वदनाब्जकृताधिवासाम् । गोभूहिरण्यगजवाजिरथादि सर्वं तद्गच्छता किमिति भूप भवेन्न दत्तम् (अग्निपु०) ॥ (४) जङ्गमानि च भूतानि स्थावराणि च ये नराः । आत्मवत्परिरक्षन्ति यान्ति ते परमां गतिम् ॥ प्राणिनं वध्यमानन्तु यः शक्तः समुपेक्षते । स याति नरकं घोरमिति प्राहुर्मनीषिणः ॥ यथात्मनः प्रियाः प्राणाः सर्वेषां प्राणिनां तथा । तस्मान्मृत्युभयत्रस्ताः त्रातव्याः प्राणिनो बुधैः ॥ नातो भूयान्परो धर्मः कश्चिदन्योऽस्ति खेचर । प्राणिनां भयभीतानामभयं यत्प्रदीयते (महाभारते शिविवचनम्) ॥ त्यक्त्वात्मफलभोगेच्छां सर्वसत्त्व सुखैषिणः । भवन्ति परदुःखेभ्यः साधवो नित्यदुःखिताः (महाभारते) ॥ (५) उपकारिषु यः साधुः साधुत्वे तस्य को गुणः । अपकारिषु यः साधुः स साधुः सद्भिरुच्यते (जैमिनी०) ॥ (६) अष्टादशपुराणेषु व्यासस्य वचनद्वयम् । परोपकारः पुण्याय पापाय परपीडनम् ॥ (७) यशो यशस्विनां शुद्धं श्लाघ्या ये गुणिनां गुणाः । लोभः स्वल्पोऽपि तान् हन्ति श्वित्री रूपमिवेप्सितम् ॥ (८) मन एव मनुष्याणां कारणं बन्धमोक्षयोः (भागवते) ॥ अन्यच्च—मनो हि सर्वभूतानां सन्तनोति शुभाशुभम् ॥ अशुभेभ्यस्तदाक्षिप्य शुभेऽर्थे चावधारय ॥

जयेत् ॥ द्विजातीनां वेदाभ्यास[1] आवश्यकः ॥ तपसा[2] सर्वं सुसाध्यम् ॥ वेदादयस्तपांसि[3] च शुद्धभावनयैव सिद्धिं लभन्ते ॥ [4]नानृतात्पातकं परम् ।

यदीच्छसि वशीकर्तुं जगदेकेन कर्मणा । परापवादसस्येभ्यो गां चरन्तीं निवारय ॥

उदिताचारचर्यैषा लोकद्वयहितावहा ।
भुक्तिमुक्तिप्रदा भूयात्सर्वस्वान्तसुखप्रदा ॥

इति श्रीमत्पण्डितप्रवररामचन्द्रसुतेन श्रीशिवदेव्या गर्भजेन
पञ्जाप-देशान्तर्गत-दृषद्वती-शतद्रु नद्योरन्तरालवर्ति-कुराली-
ग्राम—वास्तव्येन सारस्वतविप्रवंशाभिजनेन
श्रीमुकुन्दवल्लभज्यौतिषाचार्येण प्रणीते
कर्मठगुरौ नित्यकर्मात्मकं प्रथमं
प्रकरणं समाप्तम्

——o——

अथ नैमित्तिककर्मात्मकं द्वितीयं प्रकरणम्

तत्र तावत् पार्थिवेश्वरचिन्तामणिपूजनम्

तत्रादौ कृतावश्यकक्रियः स्नानादिना शुचिर्भूत्वा धृतत्रिपुण्ड्ररुद्राक्षमालः प्रयतः शुक्लवस्त्रं परिधाय उदीचीं दिशं गत्वा शम्यश्वत्थवल्मीकादिशुचिस्थाने पाषाणवेणुकीटकेशास्थिवालुकादिदोषरहितां मृदं दृष्ट्वा तत्र ॐ सर्वाधारधरे देवि त्वद्रूपां मृत्तिकामिमाम् । ग्रहीष्यामि प्रसन्ना त्वं लिंगार्थं भव सुप्रभे ॥ इति भूमिं प्रार्थ्य ॐ ह्रां पृथिव्यै नमः इति षड्वर्णेनाभिमन्त्र्य । ॐ हराय नमः । इति गन्धाद्युपचारैः सम्पूज्य नत्वा चेशानकोणगतां मृदं शस्त्रेणोत्कीर्य, अष्टांगुलमृदमपाकृष्य प्रार्थयेत्—ॐ उद्धृताऽसि वराहेण कृष्णेन शत-

(१) यज्ञानां तपसां चैव शुभानां चैव कर्मणाम् । वेद एव द्विजातीनां निःश्रेयसकरः परः ॥ वेदमेव सदाऽभ्यस्येत्तपस्तप्यन् द्विजोत्तमः । वेदाभ्यासो हि विप्रस्य तपः परमिहोच्यते (याज्ञवल्क्यः) ॥ (२) यद्दुष्करं यद्दुरापं यद्दुर्गं यच्च दुस्तरम् । तत्सर्वं तपसा साध्यं तपो हि दुरतिक्रमम् ॥ (३) वेदास्त्यागश्च यज्ञाश्च नियमाश्च तपांसि च । न विप्रदुष्टभावस्य सिद्धिं गच्छन्ति कर्हिचित् ॥ (४) सत्यं ब्रूयात्प्रियं ब्रूयात् न ब्रूयात्सत्यमप्रियम् । सत्यञ्च नानृतं ब्रूयादेष धर्मः सनातनः (स्मृ०) ॥

बाहुना। मृत्तिके त्वाञ्च गृह्णामि प्रजया च धनेन च। इति मन्त्रेण सुस्निग्धां शुभ्रां मृदमादाय अन्त्यजादिस्पर्शरहितो मौनी गृहमागत्य निःशर्करां कृत्वा प्रत्यहं पूजनाय संशुद्धे ताम्रादिपात्रे निदध्यात्।

अथ श्रीपार्थिवपूजा[1]—तत्रादौ प्रातर्नित्यकर्म समाप्य सुमुहूर्ते शिवालये पुण्यस्थाने वा गत्वा तत्र स्थानशुद्धिं सम्पाद्य स्वासने उदङ्मुख उपविश्य[2] भस्मत्रिपुण्ड्ररुद्राक्षधारणं[3] च कुर्यात्। ततः ॐ नमः शिवाय, इत्यनेनाचम्य सुमुखश्चेत्यादि पठित्वा, जलमादाय ॐ अद्येत्यादि देशकालौ संकीर्त्य अमुकगोत्रोऽमुकशर्मा मम यजमानस्य वा श्रुतिस्मृतिपुराणोक्तफलावाप्तये अमुककामनासिद्ध्यर्थं श्रीभवानीशंकरप्रसन्नतार्थं श्रीपार्थिवेश्वरलिंगपूजां करिष्ये (अथवा) अमुककामोऽमुकसंख्यया एतावन्तं कालं पार्थिवलिङ्गानि स्वयं ब्राह्मणद्वारा वा पूजयिष्ये तदङ्गतया भूतशुद्धिं प्राणप्रतिष्ठादिकं कर्म च करिष्ये। इति सङ्कल्प्य। ॐ पृथ्वि त्वयेति मन्त्रेण भूमिं प्रार्थ्य गन्धपुष्पैः सम्पूज्य ॐ अपसर्पन्तु०, इत्यनेन विघ्नानुत्सारयेत्। ततः ॐ सर्वभूतनिवारकाय शार्ङ्गाय सशरास्त्रराजाय सुदर्शनाय हुँ फट्। इति छोटिकाभिस्तालत्रयेण च दिग्बन्धं विधाय यथाशक्ति ॐ नमः शिवाय,[4] इति मन्त्रं जप्त्वा[5] भूतशुद्धिं प्राणप्रतिष्ठाञ्च कृत्वा न्यासं[6] कुर्यात् "ॐ नमो भगवते रुद्राय" ॐकारं मूर्ध्नि विन्यस्य नकारं नासिकाग्रतः। मोकारन्तु ललाटे वै भकारं मुखमध्यतः॥ १॥ गकारं कण्ठदेशे च वकारं हृदये न्यसेत्। तकारं दक्षिणे हस्ते वामे रुकारमेव च॥ २॥ द्राकारं नाभिदेशे च यकारं पादयोर्द्वयोः। एवं न्यासविधानेन निष्पापात्मा भवेन्नरः॥ ३॥ एवं न्यासविधिं कृत्वा, पुष्पदूर्वायुतमर्घ्यं श्रीसूर्याय[7] दद्यात्। ततस्तां ताम्रादिपात्रस्थां मृदं दृष्ट्याऽवलोकनेन संशोध्य। ॐ (वँ) इति सुधाबीजेन मृदमासिच्य पिण्डं कृत्वाऽग्रे संस्थाप्य तस्मादल्पमृदं गृहीत्वा "ॐ ह्रीं ग्लौं गं गणपतये ग्लौं गं ह्रीं" इत्येकादशाक्षरमन्त्रेण बालगणपतिं वराभयलसत्पाणि-

---

(१) आयुष्मान् बलवान् श्रीमान् पुत्रवान् धनवान् सुखी। वरमिष्टं लभेल्लिङ्गं पार्थिवं यः समाचरेत् (नन्दीपुरा०)॥ (२) शिवार्चनं सदाप्येवं शुचिः कुर्यादुदङ्मुखः (गौतमः)। (३) विना भस्मत्रिपुण्ड्रेण विना रुद्राक्षमालया। पूजितोऽपि महादेवो न स्यात्तस्य फलप्रदः॥ तस्मान्मृदापि कर्तव्यं ललाटे वै त्रिपुण्ड्रकम्। (लिङ्गार्चनचन्द्रिका)। (४) महापातकयुक्तो वा मन्त्रस्यास्य जपात्त्वय। अधिकारी भवेत्त्वं इति देवोऽब्रवीच्छिवम् (भविष्य०)॥ (५) अग्रे पृष्ठे तथा वामे समीपे गर्भमन्दिरे। जपं प्रदक्षिणं होमं न कुर्यादि शिवालये (पुरश्च० दी०)॥ (६) न्यासमूलमिदं सर्वं न्यासपूर्वं तु कारयेत्। न्यासेन रहितं कर्म अर्द्धं गृह्णन्ति राक्षसाः॥ (७) यावन्न दीयते चार्घ्यं भास्कराय निवेदितम्। तावन्न पूजयेद्विष्णुं शङ्करं वा महेश्वरम् (ब्राह्मे)॥

पद्मं निर्माय पीठे संस्थाप्य लिङ्गं कुर्यात्। ॐ नमो हराय' इति मन्त्रेण बिभीतकफलमात्रमृदं गृहीत्वा "ॐ नमो महेश्वराय" इति मन्त्रेण मनोहरम् अंगुष्ठमानादधिकं' वितस्तिमात्रावधि यथेष्टं साङ्गं लिङ्गं विधाय तस्योपरि गुटिकास्थापनक्रमः गङ्गागणपोमाः शिवकुमारगुटिकाः क्रमाद् ज्ञेयाः एका तिस्रः पञ्च च तिस्रो द्वे स्थापनात्सुखदाः॥ एवं लिङ्गं कुर्यात्, सद्यः समस्ताघनाशनम्॥ ततः स्वपुरतः 'ॐ शूलपाणये नमः' इति मन्त्रेण पुष्पाक्षतबिल्वपत्रयुक्तताम्रादि-पात्रे वा वस्त्रोपरि पीठमध्ये स्थापयेत्। एवमन्यान्यपि लिङ्गानि यथासंकल्पितानि कृत्वा अवशिष्टमृदा, 'ॐ ऐं हुं क्षुं क्लीं कुमाराय नमः' इति मन्त्रेण षण्मुखं कुमारञ्च कृत्वा लिङ्गपङ्क्त्यन्ते स्थापयेत्। ततः आचम्य प्राणानायम्य, ॐ अस्य श्रीसदाशिवमन्त्रस्य वामदेवऋषिः, पंक्तिश्छन्दः, श्रीसदाशिवो देवता, ॐ बीजं, नमः शक्तिः, शिवाय कीलकं, मम साम्बसदाशिवप्रीत्यर्थे पार्थिव-लिङ्गपूजने विनियोगः। ॐ वामदेवऋषये नमः शिरसि। ॐ पंक्तिश्छन्दसे नमः मुखे। ॐ श्रीसदाशिवदेवतायै नमः हृदये। ॐ बीजाय नमः गुह्ये। ॐ शक्तये नमः पादयोः। ॐ शिवाय कीलकाय नमः सर्वाङ्गे। इति ऋष्यादिन्यासः। ॐ ॐ अंगुष्ठाभ्यां नमः। ॐ नं तर्जनीभ्यां नमः। ॐ मं मध्यमाभ्यां नमः। शिं अनामिकाभ्यां नमः। वां कनिष्ठिकाभ्यां नमः। ॐ यं करतलकरपृष्ठाभ्यां नमः इति करन्यासः॥ ॐ ॐ हृदयाय नमः। ॐ नं शिरसे स्वाहा। ॐ मं शिखायै वषट्। ॐ शिं कवचाय हुं। ॐ वां नेत्रत्रयाय वौषट्। ॐ यं अस्त्राय फट्। एवं न्यासविधिं कृत्वा कुम्भपूजां विधाय ध्यानं कुर्यात्। ॐ ध्यायेन्नित्यं महेशं रजतगिरिनिभं चारुचन्द्रावतंसं, रत्नाकल्पोज्ज्वलाङ्गं परशुमृगवराभीतिहस्तं प्रसन्नम्। पद्मासीनं समन्तात्स्तुतममरगणैर्व्याघ्रकृत्तिं वसानं, विश्वाद्यं विश्ववन्द्यं निखिलभयहरं पञ्चवक्त्रं त्रिनेत्रम्॥ १॥ इति ध्यात्वा मानसोपचारैः सम्पूज्य प्राणप्रतिष्ठां कुर्यात्—ॐ अस्य श्रीप्राणप्रतिष्ठामन्त्रस्य ब्रह्मविष्णुमहेश्वरा ऋषयः, ऋग्यजुःसामानि च्छन्दांसि, क्रियामयवपुः प्राणाख्या देवता, आं बीजम्, ह्रीं शक्तिः, क्रौं कीलकं देवे प्राणप्रतिष्ठापने विनियोगः। ॐ ब्रह्मविष्णुरुद्रऋषिभ्यो नमः शिरसि। ॐ ऋग्यजुःसामच्छन्दोभ्यो नमो मुखे। ॐ प्राणाख्यदेवतायै नमः हृदि। ॐ आं बीजाय नमः गुह्ये। ॐ ह्रीं शक्तये नमः पादयोः। ॐ क्रौं

---

(१) मृदाहरणसंघट्टप्रतिष्ठाह्वानमेव च। स्नपनं पूजनञ्चैव विसर्जनमतः परम्॥ हरो महेश्वरश्चैव शूलपाणिः पिनाकधृक्। पशुपतिः शिवश्चैव महादेव इति स्मृतः॥ नामक्रमेण पूर्वोक्तकर्माणि कारयेदित्यर्थः॥ (देवीपुराणे) (२) अंगुष्ठमानादधिकं वितस्त्यवधि सुन्दरम्। पार्थिवं रचयेल्लिङ्गं न न्यूनं नाधिकं च तत् (मं० महो०)॥

कीलकाय नमः सर्वाङ्गे इति कृत्वा ॐ आं ह्रीं क्रौं यँ रँ लँ वँ शँ षँ सँ हँ सः सोऽहं शिवस्य प्राणा इह प्राणाः ॥ ॐ आँ ह्रीं क्रौं यँ रँ लँ वँ शँ षँ सँ हँ सः सोऽहँ शिवस्य जीव इह स्थितः । ॐ आँ ह्रीं क्रौं यँ रँ लँ वँ शँ षँ सँ हँ सः सोऽहँ शिवस्य सर्वेन्द्रियाणि वाङ्मनस्त्वक्चक्षुःश्रोत्रघ्राणजिह्वापाणिपादपायूपस्थानि इहागत्य सुखं चिरं तिष्ठन्तु स्वाहा ॥ मनसि एवं पठित्वा लिङ्गोपरि तण्डुलान् क्षिपेत् ॥ एवं प्राणप्रतिष्ठां कृत्वा पुनरञ्जलिं बद्ध्वा ध्यायेत्—ॐ दक्षोत्सङ्गनिषण्णकुञ्जर-मुखं प्रेम्णा करेण स्पृशन्, वामोरुस्थितवल्लभाङ्कनिलयं स्कन्दं परेणामृशन् इष्टाभीतिमनोहरं करयुगं बिभ्रत् प्रसन्नाननो भूयान्नः शरदिन्दुसुन्दरतनुः श्रेयस्करः शङ्करः ॥ इति ध्यात्वा नमस्कारं कुर्यात् तद्यथा—नमोऽस्तु स्थाणुरूपाय ज्योतिर्लिङ्गामृतात्मने । चतुर्मूर्तेश्च पुंभक्त्या भासिताङ्गाय शम्भवे । सर्वज्ञज्ञान-विज्ञानप्रदानैकमहात्मने । नमस्ते देवदेवेश सर्वभूतहितेरत ॥ इति नत्वा स्थापितं लिङ्गं स्पृशन् । ॐ भूः पुरुषं साम्बसदाशिवमावाहयामि ॥ ॐ भुवः पुरुषं साम्बसदाशिवमावाहयामि । ॐ स्वः पुरुषं साम्बसदाशिवमावाहयामि । इत्या-वाह्य । ॐ स्वामिन् सर्वजगन्नाथ यावत्पूजावसानकम् । तावत्त्वं प्रीतिभावेन लिङ्गेऽस्मिन् सन्निधौ भव ॥ इति पुष्पाञ्जलिं दत्त्वा—ॐ ह्रीं ग्लौं गं गणपतये ग्लौं गं ह्रीं ॥ इत्येकादशार्णमन्त्रेण गणपतिं सम्पूज्य 'ॐ ऐं हुँ क्षुँ क्लीं कुमाराय नमः' इतिदशाक्षरमन्त्रेण स्कन्दं पूजयेत् ।

अथ शिवपूजनम्—तत्रादौ ध्यानम्—ॐ दक्षांकस्थं गजपतिमुखं प्रामृशन् दक्षदोष्णा वामोरुस्थां नगपतनयां के ग्रहं चापरेण । इष्टाभीती परकरयुगे धारयन्निन्दुकान्तिमव्यादस्मांस्त्रिभुवननतो नीलकण्ठस्त्रिनेत्रः ॥ इति ध्यात्वा पाद्यादिभिः पूजयेत्—ॐनमोऽस्तु नीलग्रीवाय सहस्राक्षाय मीढुषे अथो येऽअस्य सत्वानो हन्तेभ्यो करन्नमः ॥ ॐ साम्बसदाशिवाय नमः पाद्यं समर्प-यामि इति पाद्यं दद्यात् ॥ १ ॥ ॐ गायत्रीत्रिष्टुब्जगत्यनुष्टुप्पंक्त्या सह ॥ बृहत्युष्णिहा ककुप्सूचीभि÷शम्यन्तु त्वा ॥ ॐ साम्बसदाशिवाय नमः अर्घ्यं समर्पयामि इत्यर्घ्यम् ॥ २ ॥ ॐ त्र्यम्बकं यजामहे सुगन्धिम्पुष्टिवर्धनम् । उर्व्वारुकमिव वन्धनान्मृत्योर्मुक्षीय मामृतात् ॥ ॐ साम्बसदाशिवाय नमः आचमनीयं स० इत्याचमनम् ॥ ३ ॥ ॐ मधुव्वाता ऋतायते० इति मधुपर्कम् ॥ ४ ॥ ॐ साम्बसदाशिवाय नमः इत्याचमनीयम् ॥ ५ ॥ ॐ व्वरुणस्योत्तम्भन-मसि व्वरुणस्य स्कम्भसर्ज्जनीस्थो व्वरुणस्य ऋतसदन्न्यसि व्वरुणस्यऽऋतसदन-मसि व्वरुणस्य ऋतसदनमासीद ॐ साम्बसदाशिवाय नमः जलस्नानं स० इति जलस्नानम् ॥ ६ ॥ ॐ पय÷पृथिव्यां पयऽओषधीषु पयो दिव्यन्तरिक्षे पयोधाः पयस्वतीः । प्रदिश÷सन्तु मह्यम् । ॐ साम्बसदाशिवाय नमः पयःस्नानं स० इति पयःस्नानम् ॥ ७ ॥ ॐ दधि क्राव्णोऽअकारिषं जिष्णोरश्वस्य व्वाजिनः ।

सुरभिनो मुखाकरत्प्राण आयूँषि तारिषत् ॥ ॐ साम्बसदाशिवाय नमः दधिस्नानं स० इति दधिस्नानं । पुनर्जलस्नानम् ॥ ८ ॥ ॐ घृतं घृतपावानः पिबतान्तरिक्षस्य हविरसि स्वाहा दिशः प्रदिशऽआदिशो व्विदिशऽउद्दिशो दिग्भ्यः स्वाहा । ॐ साम्बसदाशिवाय नमः घृतस्नानं समर्पयामि । इतिघृतस्नानं पुनर्जलस्नानम् ॥ ९ ॥ ॐ मधुव्वाताऽऋतायते मधुक्षरंति सिन्धवः माध्वीर्न्नः सन्त्वोषधीः मधुनक्तमुतोषसो मधुमत्पार्थिवं रजः मधुद्यौरस्तु नः पिता मधुमान्नो व्वनस्पतिर्म्मधुमाँऽ२ अस्तु सूर्यः माध्वीर्गावो भवन्तु नः ॥ ॐ साम्बसदाशिवाय नमः मधुस्नानं स० । इति मधुस्नानं पुनर्जलस्नानम् ॥ १० ॥ ॐ अपाँ रसमुद्वयस ᳪ सूर्य्ये सन्तँ समाहितम् आ ᳪ रसस्य योरसस्तंवो गृह्णाम्युत्तममुपयामगृहीतोसीन्द्रायत्वाजुष्टं गृह्णाम्येष ते योनिरिन्द्राय त्वा जुष्टतमम् ॥ ॐ साम्बसदाशिवाय नमः शर्करोदकस्नानं स० । इति शर्करोदकस्नानं पुनर्जलस्नानम् ॥ ११ ॥ ॐ पञ्चनद्यः सरस्वतीमपियन्ति सस्रो तसः ॥ सरस्वती तु पञ्चधा सोदेशे भवत्सरित् ॥ ॐ साम्बसदाशिवाय नमः पञ्चामृतस्नानं स० इति पञ्चामृतस्नानम् ॥ १२ ॥ ॐ शुद्धवालः सर्व्वशुद्धवालो मणिवालस्तऽआश्विनाः श्येतः श्येताक्षोरुणस्ते रुद्राय पशुपतये कर्णायामाऽअवलिप्तारौद्रा नभोरूपाः पार्जन्न्याः ॥ ॐ साम्बसदाशिवाय नमः शुद्धोदकस्नानं स० । इति शुद्धोदकस्नानम् ॥ १३ ॥ ततः स्नानान्ते ॐ नमस्ते रुद्र मन्यव उतोत इषवे नमः । बाहुभ्यामुतते नमः ॥ १ ॥ याते रुद्र शिवा तनूरघोराऽपापकाशिनी । तया नस्तन्वा शन्तमया गिरिशन्ताभिचाकशीहि ॥ २ ॥ यामिषुङ्गिरिशन्त हस्ते बिभर्ष्यस्तवे । शिवाङ्गिरित्रतां कुरु माहि ᳪ सीः पुरुषञ्जगत् ॥ ३ ॥ शिवेन वचसा त्वा गिरिशाच्छा वदामसि । यथा नः सर्वमिज्जगदयक्ष्म ᳪ सुमना असत् ॥ ४ ॥ अध्यवोचदधिवक्ता प्रथमो दैव्योभिषक् । अहींश्च सर्वाञ्जम्भयन् सर्वांश्च यातुधान्यो धराचीः परासुव ॥ ५ ॥ असौ यस्ताम्रो अरुण उत बभ्रुः सुमङ्गलः ये चैन ᳪ रुद्रा अभितो दिक्षु श्रिताः । सहस्रशोऽवैषा ᳪ हेड ईमहे ॥ ६ ॥ असौ योऽव सर्पति नीलग्रीवो विलोहितः उतैनङ्गोपा अदृश्रन्नदृश्रन्नुदहार्यः स दृष्टो मृड याति नः ॥ ७ ॥ नमोऽस्तु नीलग्रीवाय सहस्राक्षाय मीढुषे । अथो ये अस्य सत्वानोऽहं तेभ्योऽकरन्नमः ॥ ८ ॥ प्रमुञ्च धन्वनस्त्वमुभयोरार्त्न्योर्ज्याम् । याश्च ते हस्त इषवः पराता भगवो वप ॥ ९ ॥ विज्यन्धनुः कपर्दिनो विशल्यो बाणवाँ २ उत । अनेशन्नस्य या इषव आभुरस्य निषङ्गधिः ॥ १० ॥ याते हेतिर्मीढुष्टम हस्ते बभूव ते धनुः ॥ तयास्मान्विश्वतस्त्वमयक्ष्मया परिभुज ॥ ११ ॥ परिते धन्वनो हेतिरस्मान् वृणक्तु विश्वतः । अथो य इषुधिस्तवारे अस्मिन्निधेहि तम् ॥ १२ ॥ अवतत्य धनुष्ट्व ᳪ सहस्राक्षशतेषुधे । निशीर्यशल्यानाम्मुखा शिवो नः सुमना भव ॥ १३ ॥ नमस्त आयुधायानातताय धृष्णवे । उभाभ्यामुत ते नमो बाहु-

भ्यान्तवधन्वने ॥ १४ ॥ मानो म्महान्तमुत मानो अर्भकम्मा न उक्षन्तमुतमान-ऽउक्षितम् । मानो वधीः पितरम्मोत मातरम्मानः प्रियास्तन्वो रुद्र रीरिषः ॥ १५ ॥ मानस्तोके तनये मान आयुषि मानो गोषु मानो अश्वेषु रीरिषः । मानो व्वीरान्रुद्र भामिनो व्वधीर्हविष्मन्तः सदमित्त्वा हवामहे ॥ १६ ॥ इति षोडशभिर्ऋग्भिः शिवस्य मूर्धनि ताम्रकलशेन गव्येन पयसा केवलगङ्गोद-केन वा अभिषेकं कुर्यात् । ततः ॐ प्रमुञ्च धन्वनस्त्वमुभयोरार्त्न्योर्ज्याम् ॥ याश्च ते हस्तऽइषवः पराताभगवोव्वप ॥ ॐ साम्बसदाशिवाय नमः वस्त्रं[1] कौपीनं स० । इति वस्त्रकौपीनम् ॥ १४ ॥ ॐ विज्यं धनुः कपर्दिनो व्विशल्यो बाणवाँ उत ॥ अनेशन्नस्य याऽइषव आभुरस्य निषंगधिः ॥ साम्बसदाशिवाय नमः आभरणम् स० ॥ १५ ॥ ॐ ब्रह्मजज्ञानं प्रथमं पुरस्ताद्विसीमतः सुरुचोव्वेनऽ-आवः सबुध्न्या उपमाऽअस्य व्विष्ठा । सतश्च योनिमसतश्चव्विवः ॥ ॐ साम्ब-सदाशिवाय नमः यज्ञोपवीतं समर्पयामि इति यज्ञोपवीतम् ॥ १६ ॥ आच-मनं च दद्यात् ॥ ॐ नमः श्वभ्यः श्वपतिभ्यश्च वो नमो नमो भवाय च रुद्राय च नमः शर्वाय च पशुपतये च नमो नीलग्रीवाय च शितिकण्ठाय च नमः कपर्दिने ॥ ॐ साम्बसदाशिवाय नमः गन्धं स० इति गन्धम् ॥ १७ ॥ नमः शम्भवाय च मयोभवाय च नमः शंकराय च मयस्कराय च नमः शिवाय च शिवतराय च । ॐसाम्बसदाशिवाय नमः अक्षतान् समर्पयामि इत्यक्षताः ॥१८॥ नमः पार्य्याय चावार्य्याय च नमः प्रतरणाय चोत्तरणाय च नमस्तीर्थ्याय च कूल्याय च नमः शष्प्याय च फेन्याय च नमः । ॐ साम्बसदाशिवाय नमः पुष्पं[2] समर्पयामि । इति पुष्पाणि ॥ १९ ॥ ॐ नमो बिल्मिने च कवचिने च वर्मिणे च वरूथिने च नमः ॥ श्रुताय च श्रुतसेनाय च नमो दुंदुभ्याय चाहन-न्याय च नमो धृष्णवे । ॐ साम्बसदाशिवाय नमः बिल्वपत्रं स० । इति बिल्व-पत्राणि ॥ २० ॥ ॐ काण्डात्काण्डात्प्ररोहन्ती परुषः परुषस्परि । एवानो दूर्वे प्रतनुसहस्रेण शतेन च ॥ ॐ साम्बसदाशिवाय नमः दूर्वां स० । इति दूर्वाम् ॥ २१ ॥ एवं पुष्पांतपूजां कृत्वा आवरणार्चनं कुर्यात् ॥ तद्यथा अघोराय नमः ॥ १ ॥ ॐ पशुपतये नमः ॥ २ ॥ ॐ शिवाय नमः ॥ ३ ॥ ॐ विरूपाय नमः ॥ ४ ॥ ॐ विश्वरूपाय नमः ॥ ५ ॥ ॐ भैरवाय नमः ॥ ६ ॥ ॐ त्र्यम्बकाय नमः ॥ ७ ॥ ॐ शूलपाणये नमः ॥ ८ ॥ ॐ कपर्दिने नमः ॥ ९ ॥ ॐ ईशानाय नमः ॥ १० ॥ ॐ महेशाय नमः ॥ ११ ॥ इत्येकादश रुद्रान् सम्पूज्य ततः ॐ

---

(१) पीतकौशेयवसनं विष्णुप्रीत्यै प्रकीर्तितम् । रक्तं शक्त्यर्कविघ्नानां शिवस्य च सितं प्रियम् । (कल्पद्रुमे) जयसिंहः ॥ (२) शुष्कं पर्युषितं कृष्णं भूमिगं नार्पयेत्सुमम् ॥

ॐ भगवत्यै नमः ।। १ ।। ॐ उमादेव्यै नमः ।। २ ।। ॐ शंकरप्रियायै नमः ।।३।। ॐ पार्वत्यै नमः ।। ४ ।। ॐ गौर्यै नमः ।। ५ ।। ॐ कालिन्द्यै नमः ।। ६ ।। ॐ कोटिन्यै नमः ।। ७ ।। ॐ विश्वधारिण्यै नमः ।। ८ ।। ॐ विश्वेश्वर्यै नमः ।। ९ ।। ॐ विश्वमात्रे नमः ।। १० ।। ॐ शिवायै नमः ।। ११ ।। इति शक्तीः पूजयेत् । एवं सगणं रुद्रं सम्पूज्य वेद्याः पूर्वादिक्रमेण अक्षतादिना अष्टमूर्त्तीः पूजयेत् । तद्यथा—प्राच्याम् ॐ शर्वाय क्षितिमूर्तये नमः ।। १ ।। ईशान्याम् ॐ भवाय जलमूर्तये नमः ।। २ ।। उदीच्याम् ॐ रुद्रायाग्निमूर्तये नमः ।। ३ ।। वायव्याम् ॐ उग्राय वायुमूर्तये नमः ।। ४ ।। प्रतीच्याम् ॐ भीमायाकाशमूर्तये नमः ।। ५ ।। नैर्ऋत्याम् ॐ पशुपतये यजमानमूर्तये नमः ।। ६ ।। दक्षिणस्याम् ॐ महादेवाय सोममूर्तये नमः ।। ७ ।। आग्नेय्याम् ॐ ईशानाय सूर्यमूर्तये नमः ।। ८ ।। इति सम्पूज्य प्रणालिकायां ह्रीं उमायै नमः इति पूजयेत् । तद्बहिः पूर्वादिषु इन्द्रादीन् दश दिक्पालान् सम्पूजयेत् ।। इत्यावरणपूजा ।। ततः ॐ नमः कपर्दिने च व्युप्तकेशाय च नमः सहस्राक्षाय च शतधन्वने च नमो गिरिशयाय च शिपिविष्टाय च नमो मीढुष्टमाय चेषुमते च नमो ह्रस्वाय ।। ॐ सांगाय साम्बसदाशिवाय नमः धूपं स० इति धूपम् ।। २२ ।। ॐ नमऽआशवे चाजिराय च नमः शीघ्र्याय च शीभ्याय च नमऽऊर्म्याय चावस्वन्याय च नमो नादेयाय च द्वीप्याय च ।। ॐ सांगाय साम्बसदाशिवाय नमः दीपं स० इति दीपम् ।।२३।। ॐ नमो ज्येष्ठाय च कनिष्ठाय च नमः पूर्वजाय चापरजाय च नमो मध्यमाय चापगल्भाय च नमो जघन्याय च बुध्न्याय च नमः सोभ्याय ।। ॐ सांगाय साम्बसदाशिवाय नमः नैवेद्यं समर्पयामि । इति नैवेद्यम् ।। २४ ।। ॐ त्र्यम्बकं यजामहे सुगन्धिम्पुष्टिवर्द्धनम् । उर्वारुकमिव बन्धनान्मृत्योर्मुक्षीय मामृतात् ।। ॐ सांगाय साम्बसदाशिवाय नमः आचमनीयं समर्पयामि । इत्याचमनम् ।।२५।। ॐ इमा रुद्राय तवसे कपर्दिने क्षयद्वीराय प्रभरामहे मतीः । यथाशमसद्द्विपदे चतुष्पदे विश्वम्पुष्टं ग्रामेऽअस्मिन्ननातुरम् ।। ॐ सांगाय साम्बसदाशिवाय नमः ताम्बूलं स० । इति ताम्बूलम् ।। २६ ।। ॐ श्रीश्च ते लक्ष्मीश्च० ॐ सांगाय साम्बसदाशिवाय नमः ऋतुफलं स० । इति ऋतुफलम् ।। २७ ।। ॐ हिरण्यगर्भः समवर्त्तताग्रे भूतस्य जातः पतिरेकऽआसीत् ।। सदाधार पृथिवीं द्यामुतेमां कस्मै देवाय हविषा विधेम ।। ॐ सांगाय साम्बसदाशिवाय नमः दक्षिणां समर्पयामि । इति दक्षिणा ।। २८ ।। एवं सम्पूज्य साक्षतजलेन तर्पणं कार्य्यम्—ॐ भवं देवं तर्पयामि ।। १ ।। ॐ शर्वं देवं तर्पयामि ।। २ ।। ॐ ईशानं देवं तर्पयामि ।। ३ ।। ॐ पशुपतिं देवं तर्पयामि ।। ४ ।। ॐ उग्रं देवं तर्पयामि ।। ५ ।। ॐ रुद्रं देवं तर्पयामि ।। ६ ।। ॐ भीमं देवं तर्पयामि ।। ७ ।। ॐ महान्तं देवं तर्पयामि ।। ८ ।। ॐ भवस्य देवस्य पत्नीं तर्पयामि ।। १ ।। ॐ शर्वस्य देवस्य पत्नीं तर्पयामि ।। २ ।।

ॐ ईशानस्य देवस्य पत्नीं तर्पयामि ॥ ३ ॥ ॐ पशुपतेर्देवस्य पत्नीं तर्पयामि ॥ ४ ॥ ॐ उग्रस्य देवस्य पत्नीं तर्पयामि ॥ ५ ॥ ॐ रुद्रस्य देवस्य पत्नीं तर्पयामि ॥ ६ ॥ ॐ भीमस्य देवस्य पत्नीं तर्पयामि ॥ ७ ॥ ॐ महतो देवस्य पत्नीं तर्पयामि ॥ ८ ॥ एवं तर्पणं कृत्वा कर्पूरगर्भिताभिरेकादशवर्तिकाभिः कर्पूरेण वा आरार्तिक्यं कुर्यात् ॥ तत्र नीराजनम्—ॐ कर्पूरगौरं करुणावतारं संसारसारं भुजगेन्द्रहारम्। सदा वसन्तं हृदयारविन्दे भवं भवानीसहितं नमामि ॥ १ ॥ वन्दे देवमुमापतिं सुरगुरुं वन्दे जगत्कारणं वन्दे पन्नगभूषणं मृगधरं वन्दे पशूनां पतिम्। वन्दे सूर्यशशांकवह्निनयनं वन्दे मुकुन्दप्रियं वन्दे भक्तजनाश्रयं च वरदं वन्दे शिवं शंकरम् ॥ २ ॥ शान्तं पद्मासनस्थं शशधरमुकुटं पञ्चवक्त्रं त्रिनेत्रं शूलं वज्रं च खड्गं परशुमभयदं दक्षभागे वहन्तम्। नागं पाशं च घंटां डमरुकसहितं सांकुशं वामभागे नानालंकारयुक्तं स्फटिकमणिनिभं पार्वतीशं नमामि ॥ ३ ॥

अथ शिवनीराजनम्[1]—जय गंगाधर हर जय गिरिजाधीशा। त्वं मां पालय नित्यं कृपया जगदीशा। हर हर हर महादेव ॥ १ ॥ कैलासे गिरिशिखरे कल्पद्रुमविपिने, गुञ्जति मधुकरपुञ्जे कुञ्जवने सुघने, कोकिलकूजतखेलतहंसावनलतिता। रचयति कलाकलापं नृत्यति मुदसहिता। हर हर हर महादेव ॥ २ ॥ तस्मिन् ललितसुदेशे शालामणिरचिता। तन्मध्ये हरनिकटे गौरी मुदसहिता ॥ क्रीडा रचयति भूषारञ्जितनिजमीशम्। इन्द्रादिकसुरसेवित नामयते शीशम् ॥ हर हर हर महादेव ॥ ३ ॥ विबुधवधू बहु नृत्यति हृदये मुदसहिता। किन्नरगानं कुरुते सप्तस्वरसहिता ॥ धिनकत थै थै धिनकत मृदङ्गं वादयते। क्वणक्वण ललिता वेणुः मधुरं नादयते। हर हर हर महादेव ॥ ४ ॥ रुणरुण चरणे रचयति नुपूरमुज्ज्वलिता। चक्रावर्ते भ्रमयति कुरुते तां धिकताम्। तां तां लुपचुप तां तां वादयते। अङ्गुष्ठाङ्गुलिनादं लासकतां कुरुते। हर हर हर महादेव ॥५॥ कर्पूरद्युतिगौरं पञ्चाननसहितम्। त्रिनयनशशधरमौलिं विषधरकण्ठयुतम्। सुन्दरजटाकलापं पावकयुतभालम्। डमरुत्रिशूलपिनाकं करधृतनृकपालम् ॥ हर हर हर महादेव ॥ ६ ॥ मुण्डे रचयति माला पन्नगमुपवीतम्। वामविभागे गिरिजारूपम् अतिललितम्। सुन्दरसकलशरीरे कृतभस्माभरणम्। इति वृषभध्वजरूपं तापत्रयहरणम्। हर हर हर महादेव ॥ ७ ॥ शंखनिनादं कृत्वा झल्लरि नादयते। नीराजयते ब्रह्मा वेदऋचां पठते। अतिमृदुचरणसरोजं हृदि कमले धृत्वा। अवलोकयति महेशम् ईशम् अभिनत्वा। हर हर हर महादेव ॥ ८ ॥

---

(१) पञ्चनीराजनं कुर्यात्प्रथमं दीपमालया। द्वितीयं सोदकाब्जेन तृतीयं धौतवाससा ॥ चूताश्वत्थादिपत्रैश्च चतुर्थं परिकीर्तितम्। पञ्चमं प्रणिपातेन साष्टाङ्गेन यथाविधि ॥ (कालोत्तरतन्त्रे)।

ध्यानम् आरतिसमये हृदये अतिकृत्वा। रामक्षिजटानाथम् ईशम् अभिनत्वा ॥ सङ्कीर्तमेवं प्रतिदिनपठनं यः कुरुते। शिवसायुज्यं गच्छति भक्त्या यः शृणुते। हर हर हर महादेव ॥ ९ ॥ इति नीराजनम्। प्रदक्षिणा-ॐ ये तीर्थानि प्रचरंति सृकाहस्ता निषङ्गिणः। तेषा ँ सहस्रयोजने वधन्वानि तन्मसि ॥ १ ॥ यानि कानि च पापानि जन्मान्तरकृतानि च। तानि सर्वाणि नश्यन्तु प्रदक्षिणपदे पदे ॥ ॐ साम्बसदाशिवाय नमः प्रदक्षिणं समर्पयामीति प्रदक्षिणत्रयं[1] कुर्यात् ॥

अथ पुष्पाञ्जलिमन्त्राः—ॐ यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवास्तानि धर्म्माणि प्रथमान्यासन्। तेह नाकम्महिमानः सचन्त यत्र पूर्व्वे साध्याः सन्ति देवाः॥१॥ ॐ सांगाय साम्बसदाशिवाय नमः मन्त्रपुष्पाञ्जलिं समर्पयामि। इति पुष्पाञ्जलिं दत्वा "ॐ प्रपन्नं पाहि मामीश भीतं मृत्युग्रहार्णवात्। इति साष्टांगप्रणामं कुर्य्यात् ततो यथाशक्ति पञ्चाक्षरमन्त्रं जप्त्वा गुह्यातिगुह्य० इति मन्त्रेण जपं समर्प्य। वेदसारापराधभञ्जनादिस्तोत्राणि पठेत्। तद्यथा—पशूनां पतिं पापनाशं परेशं गजेन्द्रस्य कृत्तिं वसानं वरेण्यम्। जटाजूटमध्ये स्फुरद्गांगवारिं महादेवमेकं स्मरामि स्मरारिम् ॥ १ ॥ महेशं सुरेशं सुरारातिनाशं विभुं विश्वनाथं विभूत्यंगभूषम्। विरूपाक्षमिन्द्वर्कवह्नित्रिनेत्रं सदानन्दमीडे प्रभुं पञ्चवक्त्रम् ॥ २ ॥ गिरीशं गणेशं गले नीलवर्णं गवेन्द्राधिरूढं गुणातीतरूपम्। भवं भास्वरं भस्मना भूषितांगं भवानीकलत्रं भजे पञ्चवक्त्रम् ॥ ३ ॥ शिवाकान्त शम्भो शशाङ्कार्धमौले महेशान शूलिन् जटाजूटधारिन्। त्वमेको जगद्व्यापको विश्वरूप प्रसीद प्रसीद प्रभो पूर्णरूप ॥ ४ ॥ परात्मानमेकं जगद्बीजमाद्यं निरीहं निराकारमोङ्कारवेद्यम्। यतो जायते पाल्यते येन विश्वं तमीशं भजे लीयते यत्र विश्वम् ॥ ५ ॥ न भूमिर्न चापो न वह्निर्न वायुर्न चाकाशमास्ते न तन्द्रा न निद्रा न ग्रीष्मो न शीतं न देशो न वेषो न यस्यास्ति मूर्त्तिस्त्रिमूर्तिं

---

(१) एका चण्ड्यां रवौ सप्त तिस्रो दद्याद्विनायके। चतस्रस्तु विष्णवे दद्याच्छिवे तिस्रः प्रदक्षिणाः (लिङ्गार्चनचन्द्रिका) ॥ प्रदक्षिणात्रयं कुर्यात्तथा पञ्चदशाथ वा। अष्टौ द्वादश वा कार्य्या अधिका वापि शक्तितः। नैकां प्रदक्षिणां कुर्यात्साम्बस्य परमात्मनः। एकां प्रदक्षिणां कृत्वा शम्भोः पुण्यात्प्रहीयते ॥ प्रदक्षिणत्रयान्न्यूनं नैव कार्य्यं महेश्वरे। पूजां कृत्वा तु यः शम्भोर्न करोति प्रदक्षिणम्। सा पूजा निष्फला तस्य पूजकः स च दाम्भिकः ॥ भक्त्या करोति यः सम्यक् केवलं तु प्रदक्षिणाम्। पूजा सर्वा कृता तेन स सम्यक् शिवपूजकः ॥ चण्डसोमसूत्रादिसहितशिवपूजायां प्रदक्षिणाविचारः—एका चण्ड्या रवेः सप्त तिस्रः कार्य्या विनायके। हरेश्चतस्रः कर्तव्याः शिवस्यार्द्धा प्रदक्षिणा ॥ वृषं चण्डं वृषं चैव सोमसूत्रं पुनर्वृषम्। चण्डं च सोमसूत्रं च पुनश्चण्डं पुनर्वृषम्। अपसव्यं यतीनां च सव्यं तु ब्रह्मचारिणाम्। सव्यापसव्यं गृहिणामेवं शम्भोः प्रदक्षिणा। सव्यं प्रनालं नैव लंघयेत्।

तमीडे ॥ ६ ॥ अजं शाश्वतं कारणं कारणानां शिवं केवलं भासकं भासकानाम् । तुरीयं तमः पारमाद्यन्तहीनं प्रपद्ये परं पावनं द्वैतहीनम् ॥ ७ ॥ नमस्ते नमस्ते विभो विश्वमूर्ते ! नमस्ते नमस्ते चिदानन्दमूर्ते । नमस्ते नमस्ते तपोयोगगम्य नमस्ते नमस्ते श्रुतिज्ञानगम्य ॥ ८ ॥ प्रभो शूलपाणे विभो विश्वनाथ ! महादेव शम्भो महेश त्रिनेत्र । शिवाकान्त शान्त स्मरारे पुरारे ! त्वदन्यो वरेण्यो न मान्यो न गण्यः ॥ ९ ॥ शम्भो महेश करुणामय शूलपाणे ! गौरीपते पशुपते पशुपाशनाशिन् ! । काशीपते करुणया जगदेतदेकस्त्वं हंसि पासि विदधासि महेश्वरोऽसि ॥ १० ॥ त्वत्तो जगद्भवति देव भव स्मरारे ! त्वय्येव तिष्ठति जगन्मृडविश्वनाथ । त्वय्येव गच्छति लयं जगदेतदीश ! लिङ्गात्मकं हर चराचरविश्वरूपिन् ॥ ११ ॥

इति वेदसारस्तोत्रम् ॥

अथ अपराधक्षमापनस्तोत्रम्—आदौ कर्मप्रसङ्गात् कलयति कलुषं मातृकुक्षौ स्थितं मां विण्मूत्रामेध्यमध्ये क्वथयति नितरां जाठरो जातवेदाः । यद्यद्वै तत्र दुःखं व्यथयति नितरां शक्यते केन वक्तुं क्षन्तव्यो मेऽपराधः शिव शिव शिव भोः श्रीमहादेव शंभो ॥ १ ॥ बाल्ये दुःखातिरेकान्मललुलितवपुः स्तन्यपाने पिपासा, नो शक्तश्चेन्द्रियेभ्यो भवगुणजनिता जन्तवो मां तुदन्ति । नानारोगादिदुःखाद्रुदनपरवशः शङ्करं न स्मरामि क्षन्तव्यो मेऽपराधः शिव शिव० ॥ २ ॥ प्रौढोऽहं यौवनस्थो विषयविषधरैः पञ्चभिर्मर्मसंधौ दष्टो नष्टो विवेकः सुतधनयुवतिस्वादुसौख्ये निषण्णः । शैवीचिन्ताविहीनं मम हृदयमहो मानगर्वाधिरूढं क्षन्तव्यो मेऽपराधः शिव शिव० ॥ ३ ॥ वार्धक्ये चेन्द्रियाणां विगतगतिमतिश्चाधिदैवादितापैः पापै रोगैर्वियोगैस्त्वनवसितवपुः प्रौढिहीनं च दीनम् । मिथ्यामोहाभिलाषैर्भ्रमति मम मनो धूर्जटेर्ध्यानशून्यं क्षन्तव्यो मेऽपराधः शिव शिव० ॥ ४ ॥ नो शक्यं स्मार्तकर्म प्रतिपदगहनप्रत्यवायाकुलाख्यं श्रौते वार्ता कथं मे द्विजकुलविहिते ब्रह्ममार्गेऽसुरारे । ज्ञातो धर्मो विचारैः श्रवणमननयोः किं निदिध्यासितव्यं क्षन्तव्यो मेऽपराधः शिव शिव० ॥ ५ ॥ स्नात्वा प्रत्यूषकाले स्नपनविधिविधौ नाहृतं गांगतोयं पूजार्थं वा कदाचिद्बहुतरगहनात्खण्डबिल्वीदलानि । नानीता पद्ममाला सरसि विकसिता गन्धपुष्पैस्त्वदर्थं क्षन्तव्यो मेऽपराधः शिव शिव० ॥ ६ ॥ दुग्धैर्मध्वाज्ययुक्तैर्दधिसितसहितैः स्नापितं नैव लिङ्गं नो लिप्तं चन्दनाद्यैः कनकविरचितैः पूजितं न प्रसूनैः । धूपैः कर्पूरदीपैर्विविधरसयुतैर्नैव भक्ष्योपहारैः क्षन्तव्यो मेऽपराधः शिव शिव० ॥ ७ ॥ ध्यात्वा चित्ते शिवाख्यं प्रचुरतरधनं नैव दत्तं द्विजेभ्यो हव्यं ते लक्षसंख्यैर्हुतवहवदने नार्पितं बीजमन्त्रैः । नो तप्तं गांगतीरे व्रतजप-

नियमैः रुद्रजाप्यैर्न वेदैः क्षन्तव्यो मेऽपराधः शिव शिव० ॥ ८ ॥ स्थित्वा स्थाने सरोजे प्रणवनयमरुत्कुण्डले सूक्ष्ममार्गे शान्ते स्वान्ते प्रलीने प्रकटितविभवे ज्योतिरूपे पराख्ये । लिंगज्ञे ब्रह्मवाक्ये सकलतनुगतं शंकरं न स्मरामि क्षन्तव्यो मेऽपराधः शिव शिव० ॥ ९ ॥ नग्नो निःसंगशुद्धस्त्रिगुणविरहितो ध्वस्तमोहांधकारो नासाग्रे न्यस्तदृष्टिर्विदितभवगुणा नैव दृष्टः कदाचित् । उन्मन्यावस्थया त्वां विगतकलिमलं शंकरं न स्मरामि क्षन्तव्यो मेऽपराधः शिव शिव० ॥ १० ॥ चन्द्रोद्भासितशेखरे स्मरहरे गंगाधरे शंकरे सर्पैर्भूषितकण्ठकर्णविवरे नेत्रोत्थवैश्वानरे । दन्तित्वक्कृतसुन्दराम्बरधरे त्रैलोक्यसारे हरे मोक्षार्थं कुरु चित्तवृत्तिमखिलामन्यैस्तु किं कर्मभिः ॥ ११ ॥ किं वाऽनेन धनेन वाजिकरिभिः प्राप्तेन राज्येन किं किं वा पुत्रकलत्रमित्रपशुभिर्देहेन गेहेन किम् । ज्ञात्वैतत्क्षणभङ्गुरं सपदि रे त्याज्यं मनो दूरतः स्वात्मार्थं गुरुवाक्यतो भज भज श्रीपार्वतीवल्लभम् ॥ १२ ॥ आयुर्नश्यति पश्यतां प्रतिदिनं याति क्षयं यौवनं प्रत्यायान्ति गताः पुनर्न दिवसाः कालो जगद्भक्षकः । लक्ष्मीस्तोयतरङ्गभङ्गचपला विद्युच्चलं जीवितं तस्मान्मां शरणागतं शरणद त्वं रक्ष रक्षाधुना ॥ १३ ॥ करचरणकृतं वाक्कायजं कर्मजं वा श्रवणनयनजं वा मानसं वाऽपराधम् । विदितमविदितं वा सर्वमेतत्क्षमस्व जय जय करुणाब्धे श्रीमहादेव शम्भो ॥ १४ ॥ गात्रं भस्मसितं सितञ्च हसितं हस्ते कपालं सितं खट्वाङ्गञ्च सितं सितञ्च वृषभं कर्णे सिते कुण्डले । गंगाफेनसितं जटापयसितं चन्द्रः सितो मूर्द्धनि सोऽयं सर्वसितो ददातु विभवं पापक्षयं शङ्करः ॥ १४ ॥ एवं क्षमां सम्प्रार्थ्य पुनः—ॐ स्तुतिं करोमि कां प्रभो मतिस्तु कुण्ठिता मम । भवद्गुणानुवादपारमेति किं चतुर्मुखः ॥ ततः प्रणाममेव ते करोमि दण्डवद्विभो । क्षमस्व मेऽपराधरूपदोषजालमीश्वर ॥ इति पठन् साष्टाङ्गं प्रणमेत् । ततो यथाशक्ति महिम्नप्रभृतिभिः पुराणैः प्राकृतैश्च स्तवैः स्तुत्वा देवं प्रार्थयेत्—ॐअंगहीनं क्रियाहीनं विधिहीनं महेश्वर । पूजितोऽसि महादेव तत् क्षमस्व भ्रमात्कृतम् ॥ १ ॥ यद्यप्युहतैः पुष्पैरपास्तैर्भावदूषितैः । केशकीटापविद्धैश्च पूजितोऽसि मया प्रभो ॥२॥ अन्यत्रासक्तचित्तेन क्रियाहीनेन वा प्रभो । मनोवाक्कायदुष्टेन पूजितोऽसि त्रिलोचन ॥ ३ ॥ यच्चोपहतपात्रेण कृतमर्घ्यादिकं मया । तामसेन च भावेन तत्क्षमस्व मम प्रभो ॥ ४ ॥ मन्त्रेणाक्षरहीनेन पुष्पेण विफलेन च । पूजितोऽसि महादेव तत्सर्वं क्षम्यतां मम ॥ ५ ॥ व्रतं सम्पूर्णतां यातु फलं चाक्षयमश्नुते । अज्ञानयोगादुपचारकर्म यत्पूर्वमस्माभिरनुष्ठितं ते । तदेव सोल्लासनकं दयालो पितेव पुत्रान्प्रतनो जुषस्व ॥ ६ ॥ अयं दानकालस्त्वहं दानपात्रं भवानेव दाता त्वदन्यं न याचे । भवद्भक्तिमन्तः स्थिरां देहि मह्यं कृपाशील शम्भो कृतार्थोऽस्मि

यस्मात् ॥ ७ ॥ ॐ नम ओंकाररूपाय नमोऽक्षरवपुर्धृते । नमो नादात्मने तुभ्यं नमो बिन्दुकलात्मने ॥ ८ ॥ अलिंगलिंगरूपाय रूपातीताय ते नमः । त्वं माता सर्वलोकानां त्वमेव जगतः पिता ॥ ९ ॥ त्वं भ्राता त्वं सुहृन्मित्रं त्वं प्रियः प्रियरूपधृक् । त्वं गुरुस्त्वं गतिः साक्षात्त्वं पिता त्वं पितामहः ॥१०॥ नमस्ते भगवन् रुद्र भास्करामिततेजसे । नमो भवाय रुद्राय रसायाम्बुमयाय च ॥ ११ ॥ शर्वाय क्षितिरूपाय सदा सुरभिणे नमः । पशूनां पतये तुभ्यं पावकामिततेजसे ॥ १२ ॥ भीमाय व्योमरूपाय शब्दमात्राय ते नमः । महादेवाय सोमाय अमृताय नमोऽस्तु ते ॥ १३ ॥ उग्राय यजमानाय नमस्ते कर्मयोगिने । पार्थिवस्य च लिङ्गस्य यन्मया पूजनं कृतम् ॥ १४ ॥ तेन मे भगवान् रुद्रो वांछितार्थं प्रयच्छतु । इति साञ्जलिः प्रार्थ्य–अर्घ्योदकमादाय ॐ इतः पूर्वं प्राणबुद्धिदेहधर्माधिकारतो जाग्रत्स्वप्नसुषुप्त्यवस्थासु मनसा वाचा कर्म्मणा हस्ताभ्यां पद्भ्यामुदरेण शिश्ना यत्स्मृतं यदुक्तं तत्सर्वं ब्रह्मार्पणं भवतु इति पठित्वा देवस्य चरणयोः क्षिपेत् । ततः ॐ साधु वाऽसाधु वा कर्म यद्यदाचरितं मया । तत्सर्वं कृपया देव गृहाणाराधनं मम ॥ १ ॥ इत्यर्घ्यजलं किञ्चिद्देवोपरि निक्षिप्य पुष्पाञ्जलिमादाय "ॐ रश्मिरूपा महादेवा अत्र पूजितदेवताः । सदा शिवांगलीनास्ताः सन्ति सर्वाः सुखावहाः" ॥ १ ॥ इति देवोपरि निक्षिप्य तेजोरूपं ध्यात्वा । ॐ गच्छ गच्छ परं स्थानं स्वस्थानं परमेश्वर । यत्र ब्रह्मादयो देवा न विदुः परमं पदम् ॥ १ ॥ ॐ नमो महादेवदेवाय इति पठित्वा संहारमुद्रया विसृजेत् ततो गणपतिस्कन्दौ विसृज्य ऐशान्यां जलेन मण्डलं कृत्वा ॐ व्यापक मण्डलाय नमः । इति सम्पूज्य—ॐ चण्डेश्वराय नमः इति निर्माल्यनैवेद्यादिकं संस्थाप्य ध्यायेत्–चंडेश्वरं रक्ततनुं त्रिनेत्रं रक्तांशुकाढ्यं हृदि भावयामि । टंकं त्रिशूलं स्फटिकाक्षमालां कमंडलुं बिभ्रतमिन्दुचूडम् ॥ इति ध्यात्वा —ॐ चण्डेश्वराय । इति निर्माल्येन सम्पूज्य 'ॐ ध्वूं फट् चण्डेश्वर इमं बलिं गृह्ण स्वाहा' इति तत्त्वमुद्रया चरणोदकधारादानेन समर्प्य, ॐ बलिदानेन सन्तुष्टश्चण्डेशः सर्वसिद्धिदः । शान्तिं करोतु मे नित्यं शिवभक्तिं ददातु च ॥ १ ॥ लेह्यचोष्यान्नपानादि ताम्बूलं स्रग्विलेपनम् ॥ निर्माल्यं भोजनं तुभ्यं ददामि श्रीशिवाज्ञया ॥ २ ॥ इति निर्माल्यपुष्पाञ्जलिं समर्प्य नाराचमुद्रां प्रदर्श्य गच्छ गच्छेति विसृजेत् । "ॐ बाणरावणचण्डीशनंदिभृंगिरिट्यादयः । शंकरस्य प्रसादोऽयं सर्वे गृह्णन्तु शांभवाः ॥ १ ॥ निर्माल्यसलिलं पीत्वा देवदेवस्य शूलिनः । क्षयापस्मारकुष्ठाद्यैस्सद्यो मुच्येत पातकैः ॥ २ ॥ अकालमृत्युहरणं ब्रह्महत्याविनाशनम् । व्याधिघ्नं सर्वकायस्थं शिवनिर्णेजनोदकम् ॥ ३ ॥ इति निर्माल्यजलं पीत्वा प्रणमेत् । पुनर्निर्माल्यपुष्पादिकं लिङ्गञ्च नद्यादौ जलमध्ये

क्षिपेत् । एवं यथाशक्ति लक्षसंख्यां प्रधानसंकल्पोक्तसंख्यां[1] वा समाप्य तद्दशांशेन तिलाज्यद्रव्यैर्होमं कुर्यात् ॥

इति श्रीपार्थिवेश्वरचिन्तामणिपूजाप्रयोगः ।

अथ महामृत्युञ्जयाष्टकम्

ॐ मृत्युञ्जय ! परेशान जगदामयनाशन ! ।
तव ध्यानेन देवेश ! मृत्युं प्राप्तोऽपि जीवति ॥ १ ॥
पञ्चास्यदोर्दण्डदशाङ्घ्रिनेमदिनेशभालेन्दुयुतं गणेशैः ।
वामाङ्गसंस्थागिरिजासमेतं वन्दे महामृत्युविनाशरूपम् ॥ २ ॥
देवं मृत्युविनाशनं भयहरं साम्राज्यमुक्तिप्रदम् ।
नानाभूतगणान्वितं दिवि पदैर्देवैः सदा सेवितम् ॥
अज्ञानान्धकनाशनं शुभकरं विद्यासुसौख्यप्रदम् ।
सर्वं सर्वपतिं महेश्वरहरं मृत्युञ्जयं भावये ॥ ३ ॥
वन्दे ईशानदेवाय नमस्तस्मै पिनाकिने ।
आदिमध्यान्तरूपाय मृत्युनाशं करोतु मे ॥ ४ ॥
नमस्तस्मै भगवते कैलासाचलवासिने ।
नमोब्रह्मेन्द्ररूपाय मृत्युञ्जय प्रसीद मे ॥ ५ ॥
नमो विष्णवर्करूपाय नमो ज्ञानस्वरूपिणे ।
मृत्युं नाशयतामाशु मृत्युञ्जय प्रसीद मे ॥ ६ ॥

---

(१) अथ कामनाभेदेन संख्याभेदः—दैशिकात्सकलं ज्ञात्वा कुर्याल्लिंगफलप्रदम् ॥ विद्यार्थी लिंगसाहस्रं धनार्थी च तदर्द्धकम् ॥ १ ॥ पुत्रार्थी सतसाहस्रं कन्यार्थी तु शतत्रयम् । वन्ध्या लिंगायुतं कुर्यात्सर्वपापहरं शुभम् ॥ २ ॥ राज्यार्थी शतसाहस्रं कांतार्थी शतपञ्चकम् ॥ मोक्षार्थी कोटिगुणितं भूकामश्च सहस्रकम् ॥३॥ रूपार्थी तु त्रिसाहस्रं तीर्थार्थी द्विसहस्रकम् ॥ सुहृत्कामः सहस्रं स्याद्वलार्थी शतमष्टकम् ॥ ४ ॥ मारणार्थी सप्तशतं मोहनार्थी शताष्टकम् ॥ उच्चाटनपरश्चैव सहस्रं तु यथोक्तवत् ॥ ५ ॥ स्तम्भनं तु सहस्रेण नारणं च तदर्द्धवत् ॥ निगडान्मुक्तिकामस्तु सहस्रं सार्द्धमीरितम् ॥ ६ ॥ महाराजभये पञ्चशतं चौरादिसंकटे । शतद्वयं च डाकिन्या भये पञ्चशतं परम् ॥ दरिद्रः पञ्चसाहस्रमयुतं सर्वकामदम् ॥ ७ ॥ (शा० सा०) लक्षपार्थिवलिङ्गानां पूजनाद्भुवि मुक्तिभाक् ॥ लक्षं तु गुडलिङ्गानां पूजनात्पार्थिवो भवेत् ॥ ८ ॥ या नारी गुडलिङ्गानि सहस्रं पूजयेत्सती ॥ भर्तुः सुखमखण्डं सा प्राप्यते पर्वती भवेत् (मं० म०) ॥ ९ ॥ नित्यपूजने संख्या—एकं पापहरं प्रोक्तं द्विलिङ्गं चार्थसिद्धिदम् । त्रिलिंगं सर्वकामानां कारणं परमाद्भुतम् (शा. सा.) ॥ १० ॥

त्र्यम्बकाय नमस्तुभ्यं पञ्चास्याय नमो नमः।
दोर्दण्डचापाय नमो मम मृत्युं विनाशय ॥ ७ ॥
नमोऽर्द्धेन्दुस्वरूपाय नमो दिग्वसनाय च।
नमो भक्तार्तिहन्त्रे च मम मृत्युं विनाशय ॥ ८ ॥
मृत्युञ्जयाष्टकं दिव्यं त्रिकाले यः पठेन्नरः।
अपमृत्युर्व्रजेत्तस्य सत्यं सत्यं शिवाज्ञया ॥ ९ ॥
अर्द्धरात्रे जपेन्नित्यं चतुरशीतिसंख्यया।
काले मृत्युर्विनश्येत अकालाल्पस्य का कथा ॥ १० ॥
आलस्येनाप्रसङ्गेन श्रद्धाहीनेन चेतसा।
पठेद्यद्यप्यकालेषु ध्रुवं मृत्युं निवारयेत् ॥ ११ ॥

इति मृत्युञ्जयाष्टकम्

अथ महामृत्युञ्जयस्तोत्रम्

नमो महामृत्युञ्जयाय। नन्दिकेश्वर उवाच—
कैलासस्योत्तरे शृङ्गे शुद्धस्फटिकसन्निभे।
तमोगुणविहीने तु जरामृत्युविवर्जिते ॥ १ ॥
सर्वतीर्थास्पदाधारे सर्वज्ञानकृतालये।
कृताञ्जलिपुटो ब्रह्मा ध्यानशीलं सदाशिवम् ॥ २ ॥
पप्रच्छ प्रणतो भूत्वा जानुभ्यामवनीं गतः।
सर्वार्थसम्यगाधारं ब्रह्मा लोकपितामहः ॥ ३ ॥

ब्रह्मोवाच—केनोपायेन देवेश! चिरायुर्लोमशोऽभवत्।
तन्मे ब्रूहि महेशान! लोकानां हितकाम्यया ॥ ४ ॥

श्रीसदाशिवः प्राह—शृणु ब्रह्मन् प्रवक्ष्यामि चिरायुर्मुनिसत्तमः
सञ्जातः कर्मणा येन व्याधिमृत्युविवर्जितः ॥ ५ ॥
तस्मिन्नेकार्णवे घोरे सलिलौघपरिप्लुते।
कृतान्तभयनाशाय स्तुतो मृत्युञ्जयः शिवः ॥ ६ ॥
तस्य संकीर्तनान्नित्यं मुनिर्मृत्युविवर्जितः।
तमेव कीर्तयन् ब्रह्मन् मृत्युञ्जेतुं न संशयः ॥ ७ ॥

लोमश उवाच—देवाधिदेव देवेश! सर्वप्राणभृतांवर।
प्राणिनामसि नाथस्त्वं मृत्युञ्जय नमोऽस्तु ते ॥ ८ ॥
देवानां जीवभूतोऽसि जीवो जीवस्य कारणम्।
जगतां रक्षकस्त्वं वै मृत्युञ्जय नमोऽस्तु ते ॥ ९ ॥

हिमाद्रिशिखराकार सुधावीचिमनोहर ।
पुण्डरीक परं ज्योतिर्मृत्युञ्जय नमोऽस्तु ते ॥ १० ॥
ध्यानाधार महाज्ञान ! सर्वज्ञानैककारण ।
परित्राताऽसि लोकानां मृत्युंजय नमोऽस्तु ते ॥ ११ ॥
निहता येन कालेन सदेवासुरमानवाः ।
गन्धर्वाप्सरसश्चैव सिद्धविद्याधरास्तथा ॥ १२ ॥
साध्याश्च वसवो रुद्रा तथाश्विनिसुतावुभौ ।
मरुतश्च दिशो नागाः स्थावरा जङ्गमास्तथा ॥ १३ ॥
अनङ्गेन मनोजेन पुष्पचापेन केवलम् ।
जितः सोऽपि त्वया ध्यानान्मृत्युञ्जय नमोऽस्तु ते ॥ १४ ॥
ये ध्यायन्ति परां मूर्तिं पूजयन्त्यमराधिप ।
न ते मृत्युवशं यान्ति मृत्युञ्जय नमोऽस्तु ते ॥ १५ ॥
स्थावरे जङ्गमे वापि यावत्तिष्ठति मेदिनी ।
जीवतु इत्याह लोकोऽयं मृत्युञ्जय नमोऽस्तु ते ॥ १६ ॥
त्वमोंकारोऽसि वेदानां देवानाञ्च सदाशिवः ।
आधारशक्तिः शक्तीनां मृत्युञ्जय नमोऽस्तु ते ॥ १७ ॥
सोमसूर्याग्निमध्यस्थ व्योमव्यापिन् सदाशिव !
कालप्रद महाकाल मृत्युञ्जय नमोऽस्तु ते ॥ १८ ॥
प्रबुद्धे चाप्रबुद्धे च त्वमेव सृजसे जगत् ।
सृष्टिरूपेण देवेश मृत्युञ्जय नमोऽस्तु ते ॥ १९ ॥
व्योम्नि त्वं व्योमरूपोऽसि तेजः सर्वत्र तेजसि ।
प्राणिनां ज्ञानरूपोऽसि मृत्युञ्जय नमोऽस्तु ते ॥ २० ॥
जगज्जीवो जगत्प्राणः स्रष्टा त्वं जगतः प्रभुः ।
कारणं सर्वतीर्थानां मृत्युञ्जय नमोऽस्तु ते ॥ २१ ॥
नेता त्वमिन्द्रियाणाञ्च सर्वज्ञानप्रबोधक ।
सांख्ययोगश्च हंसश्च मृत्युञ्जय नमोऽस्तु ते ॥ २२ ॥
रूपातीतः सुरूपश्च पिण्डश्च पदमेव च ।
चतुर्युगकलाधार ! मृत्युञ्जय नमोऽस्तु ते ॥ २३ ॥
रेचके वह्निरूपोऽसि सोमरूपोऽसि पूरके ।
कुम्भके शिवरूपोऽसि मृत्युञ्जय नमोऽस्तु ते ॥ २४ ॥
क्षयंकरोऽसि पापानां पुण्यानामपि वर्द्धनः ।
हेतुस्त्वं श्रेयसां नित्यं मृत्युञ्जय नमोऽस्तु ते ॥ २५ ॥

सर्वमायाकलातीत ! सर्वेन्द्रियपरावर !
सर्वेन्द्रियकलाधीश ! मृत्युञ्जय नमोऽ
रूपं गन्धो रसः स्पर्शः शब्दसंस्कार एव
त्वत्तः प्रकाश एतेषां मृत्युञ्जय नमोऽ
चतुर्विधानां सृष्टीनां हेतुस्त्वं कारणेश्व
भावाभावपरिच्छिन्न मृत्युञ्जय नमोऽ
त्वमेको निष्कलो लोके सकलं भुवनत्रं
अतिसूक्ष्मातिरूपस्त्वं मृत्युञ्जय नमोऽस्
त्वं प्रबोधस्त्वमाधारस्त्वद्बीजं भुवनत्र
सत्वं रजस्तमस्त्वं हि मृत्युञ्जय नमोऽस्
त्वं सोमस्त्वं दिनेशश्च त्वमात्मा प्रकृतेः
अष्टत्रिंशत्कलानाथ मृत्युञ्जय नमोऽस्तु ते ॥
सर्वेन्द्रियाणामाधार ! सर्वभूतगुहाशय !
सर्वज्ञानमयानन्त मृत्युञ्जय नमोऽस्तु
त्वमात्मा सर्वभूतानां गुणानां त्वमधीश्वरः
सर्वानन्दमयाधार ! मृत्युञ्जय नमोऽस्तु ते
त्वं यज्ञः सर्वयज्ञानां त्वं बुद्धिर्बोधलक्षणा ।
शब्दब्रह्म त्वमोङ्कारो मृत्युञ्जय नमोऽस्तु ते

श्रीसदाशिव उवाच—एवं सङ्कीर्तयेद्यस्तु शुचिस्तद्गतमानस

भक्त्या शृणोति यो ब्रह्मन् न स मृत्युवशो
न तु मृत्युभयं तस्य प्राप्तकालं च लङ्घयेत् ।
अपमृत्युभयं तस्य प्रणश्यति न संशयः ॥ ३६ ॥
व्याधयो नो प्रपद्यन्ते नोपसर्गभयं क्वचित् ।
प्रत्यासन्नान्तरे काले शतैकावर्तने कृते ॥ ३७ ॥
मृत्युर्न जायते तस्य रोगान्मुञ्चति निश्चितम् ।
पञ्चम्यां वा दशम्यां वा पौर्णमास्यामथापि वा ॥ ३
शतमावर्तयेद्यस्तु शतवर्षं स जीवति ।
तेजस्वी बलसम्पन्नो लभते श्रियमुत्तमाम् ॥ ३९ ॥
त्रिविधं नाशयेत्पापं मनोवाक्कायसम्भवम् ।
अभिचाराणि सर्वाणि कर्माण्याथर्वणानि च ॥
क्षीयन्ते नात्र संदेहो दुःस्वप्नं च विनश्यति ॥ ४०
इदं रहस्यं परमं देवदेवस्य शूलिनः ।
दुःस्वप्रणाशनं पुण्यं सर्वविघ्नविनाशनम् ॥ ४१ ॥

इति श्रीब्रह्मसम्वादे श्रीमहामृत्युञ्जयस्तोत्रं सम्पूर्णम् ॥

* अथ मानसपूजास्तोत्रम्[1] *

रत्नैः कल्पितमासनं हिमजलैः स्नानञ्च दिव्याम्बरं ।
नानारत्नविभूषितं मृगमदामोदान्वितं चन्दनम् ॥
जातीचम्पकबिल्वपत्रसहितं पुष्पञ्च धूपं तथा ।
दीपं देव दयानिधे पशुपते हृत्कल्पितं गृह्यताम् ॥ १
सौवर्णे मणिरत्नखण्डरचिते पात्रे धृतं पायसं ।
भक्ष्यं पञ्चविधं पयोदधियुतं रम्भाफलं पायसम् ॥
शाकानामयुतं जलं रुचिकरं सुस्निग्धशाल्योदनं ।
ताम्बूलं मनसा मया विरचितं पूजां फलं स्वीकुरु ॥ २ ॥
छत्रं चामरयोर्युगं व्यजनकं चादर्शकं निर्मलं ।
वीणाभेरिमृदङ्गकाहलकलागीतञ्च नृत्यं तथा ॥
साष्टाङ्गं प्रणतिस्स्तुतिर्बहुविधाऽप्येतत्समस्तं मया ।
संकल्पेन समर्पितं तव विभो पूजां गृहाण प्रभो ॥ ३ ॥
आराधयामि मणिसन्निभमात्मलिङ्गं मायापुरीहृदयपङ्कजसन्निविष्टम् ।
श्रद्धानदीविमलचित्तजलाभिषेकैर्नित्यं समाधिकुसुमैर्न पुनर्भवाय ॥ ४ ॥
श्मशानेष्वाक्रीडा स्मरहर-पिशाचाः सहचराः ।
चिता-भस्मालेपः स्रगपि नृकरोटी परिकरः ॥
अमङ्गल्यं शीलं तव भवतु नामैवमखिलं ।
तथापि स्मर्तॄणां वरद परमं मङ्गलमसि ॥ ५ ॥
आत्मा त्वं गिरिजा मतिः सहचराः प्राणाः शरीरं गृहं ।
पूजा ते विषयोपभोगरचना निद्रा समाधिस्थितिः ॥
सञ्चारः पदयोः प्रदक्षिणविधिः स्तोत्राणि सर्वा गिरो ।
यद्यत्कर्म करोमि तत्तदखिलं शम्भो तवाराधनम् ॥ ६ ॥
निरावलम्बस्य ममावलम्बं विपाटिताशेषविपत्कदम्बम् ।
मदीयपापाचल-पातशम्बं प्रवर्ततां वाचि सदैव बम्बम् ॥ ७ ॥

अथ शारदोक्तमहामृत्युञ्जयजपविधिः

ॐ—अस्य श्रीमहामृत्युञ्जयमन्त्रस्य वसिष्ठऋषिः अनुष्टुपछन्दः श्रीत्र्यम्बकरुद्रो देवता श्रीं बीजं ह्रीं शक्तिः मम यजमानस्य वा शरीरे [2]सर्वारिष्ट-निवृत्तिपूर्वकसकलमनोरथसिद्ध्यर्थे जपे विनियोगः। +अथ ऋष्यादिन्यासः

(१) आवाहनादिपुष्पान्ता विधयः कथिता बुधैः। ते सर्वे ध्यानसंयोज्याः पूजा सा मानसी मता (वराहसंहिता) ॥ (२) देवे तीर्थे द्विजे मन्त्रे दैवज्ञे भेषजे

ॐ वसिष्ठऋषये नमः शिरसि। अनुष्टुप्छन्दसे नमः मुखे। श्रीत्र्यम्बकरुद्रदेवतायै नमः हृदये। श्रीं बीजाय नमः गुह्ये। ह्रीं शक्तये नमः पादयोः।+ अथ करन्यासः—ॐ ह्रौं ॐ जूँ सः भूर्भुवः स्वः त्र्यम्बकं ॐ नमो भगवते रुद्राय शूलपाणये स्वाहा अङ्गुष्ठाभ्यां नमः। ॐ ह्रौं ॐ जूँ सः भूर्भुवः स्वः यजामहे ॐ नमो भगवते रुद्राय अमृतमूर्तये मां जीवय जीवय तर्जनीभ्यां स्वाहा। ॐ ह्रौं ॐ जूँ सः भूर्भुवः स्वः सुगन्धिम्पुष्टिवर्द्धनम् ॐ नमो भगवते रुद्राय चन्द्रशिरसे जटिने स्वाहा मध्यमाभ्यां वषट्। ॐ ह्रौं ॐ जूँ सः भूर्भुवः स्वः उर्व्वारुकमिव बन्धनात् ॐ नमो भगवते रुद्राय त्रिपुरान्तकाय ह्रां ह्रीं अनामिकाभ्यां हुँ। ॐ ह्रौं ॐ जूँ सः भूर्भुवः स्वः मृत्योर्मुक्षीय ॐ नमो भगवते रुद्राय त्रिलोचनाय ऋग्यजुःसाममन्त्राय कनिष्ठिकाभ्यां वौषट्। ॐ ह्रौं ॐ जूँ सः भूर्भुवः स्वः मामृतात् ॐ नमो भगवते रुद्राय अग्नित्रयाय ज्वल ज्वल मां रक्ष रक्ष अघोरास्त्राय करतलकरपृष्ठाभ्यां फट्। एवं हृदयादि० ॐ ह्रौं ॐ जूँ सः भूर्भुवः स्वः त्र्यम्बकं ॐ नमो भगवते रुद्राय शूलपाणये स्वाहा हृदयाय नमः। ॐ ह्रौं ॐ जूँ सः भूर्भुवः स्वः यजामहे ॐ नमो भगवते रुद्राय अमृतमूर्त्तये मां जीवय जीवय शिरसे स्वाहा। ॐ ह्रौं ॐ जूँ सः भूर्भुवः स्वः सुगन्धिम्पुष्टिवर्द्धनम् ॐ नमो भगवते रुद्राय चन्द्रशिरसे जटिने स्वाहा शिखायै वषट्। ॐ ह्रौं ॐ जूँ सः भूर्भुवः स्वः उर्व्वारुकमिव बन्धनात् ॐ नमो भगवते रुद्राय त्रिपुरान्तकाय ह्रां ह्रीं कवचाय हुँ। ॐ ह्रौं ॐ जूँ सः भूर्भुवः स्वः मृत्योर्मुक्षीय ॐ नमो भगवते रुद्राय त्रिलोचनाय ऋग्यजुःसाममन्त्राय नेत्रत्रयाय वौषट्। ॐ ह्रौं ॐ जूँ सः भूर्भुवः स्वः मामृतात् ॐ नमो भगवते रुद्राय अग्नित्रयाय ज्वल ज्वल मां रक्ष रक्ष अघोरास्त्राय अस्त्राय फट्॥ अथ वर्णन्यासः। ॐ त्र्यं नमः दक्षिणचरणाग्रे। बं नमः कं नमः यं नमः जां नमः दक्षिणचरणसन्धिचतुष्केषु। मं नमः वामचरणाग्रे। हें नमः सुं नमः गं नमः धिं नमः वामचरणसन्धिचतुष्केषु। पुं नमः गुह्ये। ष्टिं नमः आधारे। वं नमः जठरे। र्द्धं नमः हृदये। नं नमः कण्ठे। ॐ उं नमः दक्षिणकराग्रे। र्वां नमः रुं नमः कं नमः मि नमः दक्षिणकरसन्धिचतुष्केषु। वं नमः वामकराग्रे। वं नमः धं नमः नां नमः मृं नमः वामकरसन्धिचतुष्के। त्यों नमः वदने। मुं नमः ओष्ठयोः। क्षीं नमः घ्राणयोः। यं नमः दृशोः। मां नमः श्रवणयोः। मृं नमः भ्रुवोः। तां नमः शिरसि। पदन्यासः। त्र्यम्बकं शिरसि। यजामहे भ्रुवोः। सुगन्धिं दृशोः। पुष्टिवर्द्धनम् मुखे। उर्व्वारुकं गण्डयोः। इव हृदये। बन्धनात् उदरे। मृत्योः गुह्ये। मुक्षीय उर्व्वोः। मा जानुनोः। अमृतात् पादयोः॥ अथ ध्यानम्। हस्ताभ्यां कलशद्वयामृतरसैराप्लावयन्तं शिरो, द्वाभ्यां तौ दधतं मृगाऽक्षवलये द्वाभ्यां वहन्तं परम्। अंकन्यस्तकरद्वयामृतघटं कैलाशकान्तं शिवम्,

स्वच्छाम्भोजगतं नवेन्दुमुकुटाभान्तं त्रिनेत्रं भजे ॥ १ ॥ इति ध्यात्वा मानसोपचारैः सम्पूज्य पूर्ववत् मालपूजनं पूर्ववत् मूलमन्त्रं जपेत् ॥ मन्त्रस्वरूपम् । ॐ हौं ॐ जूँ सः भूर्भुवः स्वः त्र्यम्बकं यजामहे सुगन्धिम्पुष्टिवर्द्धनम् । उर्वारुकमिव बन्धनान्मृत्योर्मुक्षीय मामृतात् भूर्भुवः स्वरों जूँ सः हौं ओम् ॥१॥

जपान्ते प्रार्थना—मृत्युञ्जय महारुद्र त्राहि मां शरणागतम् । जन्ममृत्युजरारोगैः पीडितं कर्मबन्धनैः ॥ १ ॥ तावकस्त्वद्गतप्राणस्त्वच्चित्तोऽहं सदा मृड । इति विज्ञाप्य देवेशं जपेन्मन्त्रञ्च त्र्यम्बकम् ॥ २ ॥

※ अथ वसिष्ठकल्पोक्तं महामृत्युञ्जयादिविधानम् ※

त्र्यम्बकस्य विधानन्तु कीर्तयिष्ये मुनीश्वराः । यथोक्तविधिना शुभं संस्मृतं ब्रह्मणा पुरा ॥ १ ॥ मृत्युञ्जयस्त्रिधा प्रोक्त आद्यो मृत्युञ्जयः स्मृतः । मृतसञ्जीवनी चैव महामृत्युञ्जयस्तथा ॥ २ ॥ मृत्युञ्जयः केवलः स्यात्पुटितो व्याहृतित्रयैः । तारं (ॐ) त्रिबीजं (हौं जूँ सः) व्याहृत्यः पुटितो मृतजीवनी ॥ ३ ॥ तारं त्रिबीजं व्याहृत्यः पुटितैस्तैस्त्रियम्बकः । महामृत्युञ्जयः प्रोक्तः सर्वमन्त्रविशारदैः ॥ ४ ॥ तत्रैव विशेषः—"प्रणवान्ते प्रसाद—(हौं) श्च मृत्युहारक-(जूँ सः)-मेव च । भूरादिव्याहृतयश्च त्र्यम्बकेति च ऋक् ततः ॥ ५ ॥ विपर्ययेण त्रिबीजं तद्वच्च व्याहृतित्रयम् । स्वाहान्तो मनुरेषोऽयं शुक्रेणाराधितः पुरा ॥ ६ ॥ महामृत्युञ्जय इति विश्रुतो भुवनत्रये । ॐ कारैः सहितः षड्भिश्चतुर्दशभिरेव च ॥ ७ ॥ मृत्युञ्जयं तं विधिवदुपास्येप्सितमाप्नुयात् ।८। (आदौ प्रासादबीजं तदनु मृतिहरं तारकं व्याहृतिश्च, प्रोच्चार्य त्र्यम्बकं यो जयति मृतिहरं भूय एवैतदाद्यम् । कृत्वा न्यासं षडङ्गं स्रवदमृतकरं मण्डलान्तःप्रविष्टम्, ध्यात्वा योगीशरुद्रं स जयति मरणं शुक्रविद्याप्रसादात् ॥ ८ ॥ अथ मन्त्रस्वरूपम् ॥ ॐ भूः ॐ भुवः ॐ स्वः ॐ त्र्यम्बकं यजामहे इति ऋक् ॐ स्वः ॐ भुवः ॐ भूः ॐ इत्यष्टचत्वारिंशद् (४८)-वर्णात्मकः केवलमृत्युञ्जयः ॥ १ ॥ ओं हौं जूँ सः ओं भूर्भुवः स्वः ॐ त्र्यम्बकं यजामहे० इति ऋक् ॐ स्वः भुवः भूः ॐ सः जूँ हौं ॐ इति द्विपञ्चाशद् (५२)-वर्णात्मको मृतसंजीवनीमन्त्रः ॥ अथ महामृत्युञ्जयमन्त्रः—ॐ हौं ॐ जूँ ॐ सः ॐ भूः ॐ भुवः ॐ स्वः ॐ त्र्यम्बकं यजामहे सुगन्धि पुष्टिवर्द्धनम् । उर्वारुकमिव बन्धनामृत्योर्मुक्षीय मामृतात् ॐ स्वः ॐ भुवः ॐ भूः ॐ सः ॐ जूं ॐ हौं ॐ स्वाहा इति द्विषष्टि (६२)-वर्णात्मको महामृत्युञ्जयशुक्राराधितो मन्त्रः ॥

प्रयोगविशेषो विधानमालायाम्—ग्रहपीडासु सर्वासु महागदनिपीडने । वियोगे बान्धवानाञ्च जनमार उपस्थिते ॥ १ ॥ राज्यभङ्गे धनग्लानौ क्षिप्रमृत्युविनाशने । अभियोगे (राजकीयव्याधौ) समुत्पन्ने मनोधर्मादिसंस्थे ॥२॥

मृत्युञ्जयस्य देवस्य विधानं क्रियते बुधैः। राष्ट्रभङ्गे जनक्लेशे महारोगनिपीडने ॥ ३ ॥ कोटिसंख्यः जपः प्रोक्तो मुनिभिस्तत्त्वदर्शिभिः। सामान्यगदपीडायां दुष्टस्वप्नस्य दर्शने ॥ ४ ॥ मृत्युञ्जयस्य देवस्य जपो लक्षमितः शुभः। अपमृत्युविनाशाय जपोऽयुतमितः स्मृतः ॥ ५ ॥ दुर्वार्ताश्रवणे जाप्यं सुहृदामनृते क्षुते। यात्रायामयुतं कार्यं सहस्रं वा समाहितैः ॥ ६ ॥ पूर्णस्य स्वस्य जाप्यस्य दशांशहवनं मतम्। पायसेन च साज्येन समिद्भिस्तिलसर्पिषा ॥ ७ ॥ श्रीवृक्षस्य (बिल्व) फलैः पत्रैः कमलैः शतपत्रकैः। खर्जूरीभिश्च साज्याभिरन्यैर्यज्ञफलैस्तथा ॥ ८ ॥ हवनं कारयेद् विद्वान् कृत्वाचार्यार्चनक्रियाम्। ब्राह्मणान् भोजयेत्सम्यग् दशांशेन यजेत्तथा ॥ ९ ॥ एवं कृते विधाने च सर्वकर्मफलं लभेत्। चिन्तितार्थस्य सिद्धिः स्यान्नात्र कार्या विचारणा ॥ १० ॥ शान्तिरत्ने विशेषः—आयुः कामो घृतेनाग्नौ जुहुयाल्लक्षसंख्यया। अयुतं वा सहस्रं वा शतमष्टोत्तरं तु वा ॥ ११ ॥ आरोग्यकामो जुहुयादर्ककाष्ठैर्घृतप्लुतैः। पयसा वापि जुहुयाद् गव्येनाज्येन वा पुनः ॥ १२ ॥ पलाशसमिधो वापि सर्वरोगप्रशान्तये। अच्छिद्रैराम्रपर्णैस्तु पयोक्तैर्जुहुयाज्ज्वरे ॥ १३ ॥ गुडूचीखण्डकैर्वापि खादिरैर्वा घृतप्लुतैः। प्रमेहे मधुना होमः पयसा वा घृतेन वा ॥ १४ ॥ औदुम्बरसमिद्भिर्वा होम आमलकेन वा। गुल्मे शाल्मलिहोमः स्यात्तिलैः कृष्णैर्घृतेन वा ॥ १५ ॥ वर्धसानसमिद्धोमः सद्यः शूलहरो भवेत्। करञ्जसमिधो वापि निर्गुण्डीसमिधोऽपि वा ॥ १६ ॥ तैलेनाभ्यज्य जहुयाद्वातरोगप्रशान्तये। शमीसमिद्भिर्जुहुयादतिसारप्रशान्तये ॥ १७ ॥ शान्त्यर्थमक्षिरोगस्य पलाशसमिधः स्मृताः। उन्मत्त (धत्तूर)-समिधो हुत्वा अपस्मारात्प्रमुच्यते ॥ १८ ॥ कुबेराक्षेन्द्रवल्लीभ्यां नेत्रशूलेषु होमयेत्। तैलेनाभ्यज्य जुहुयादृक्षखण्डैस्तथैव च ॥ १९ ॥ मातुलुङ्गगुडूचीनां होमः कामलनाशनः। मधुरत्रयहोमेन शान्तिः स्याद्राजयक्ष्मणाम् ॥ २० ॥ होमाच्च फलमूलानां गर्भरोगः प्रशाम्यति। कुष्ठे मसूरिकैर्होमो मधुरत्रयसंयुतैः ॥ २१ ॥ अथवा तैलसंयुक्तैर्जुहुयाद् गौरसर्षपैः। ये चान्ये मुखरोगाः स्युः शिरोरोगास्तथैव च ॥ २२ ॥ ते सर्वे प्रशमं यान्ति तिलैर्होमाद् घृतप्लुतैः। औदराणां तु रोगाणां सर्वेषां शान्तिमिच्छता ॥ २३ ॥ बिल्ववृक्षसमिद्धोमः कर्तव्यो द्विजसत्तम। अधःस्रावे तु जुहुयात्पद्मपत्रैर्घृतप्लुतैः ॥ २४ ॥ दूर्वाभिर्वा पयोक्ताभिर्जुहुयाच्चन्दनेन वा। अश्वत्थस्य समिद्भिश्च रक्तस्रावे तु होमयेत् ॥२५॥ अथवा गोघृतेनैव रक्तातीसारशान्तये। अन्यरोगेषु सर्वेषु कण्ठरोगमहोदरे ॥२६॥ त्रिभिः फलैस्तु जुहुयान्मधुक्षीरघृतप्लुतैः। मधुरत्रयहोमस्तु सर्वरोगोपशान्तये ॥२७॥ आयुर्वेदेषु यत्प्रोक्तं यस्य रोगस्य भेषजम्। तस्य रोगस्य शान्त्यर्थं तेन तेन च होमयेत् ॥ २८ ॥ श्रीकामो बिल्ववृक्षस्य समिद्भिरथवा फलैः। पत्रैर्वाऽप्यस्य जुहुयान्महतीं श्रियमाप्नुयात् ॥ २९ ॥ विद्यार्थी जुहुयाद्यस्तु रुद्राक्षैर्गोघृतप्लुतैः।

विद्यां चायुस्ततो वित्तं लभते नात्र संशयः ॥ ३० ॥ वृष्टिकामस्तु सम्पूज्य देवदेवं त्रियम्बकम्। अर्घ्यपाद्यादिभिर्देवमब्लिङ्गैरभिषेचयेत् ॥ ३१ ॥ आपो हिष्ठेति तिसृभिर्हिरण्यवर्णादिभिस्तथा। पावमानानुवाकेन त्र्यम्बकेत्यनया ऋचा ॥ ३२ ॥ वैतसीभिः समिद्भिश्च जुहुयात्पयसा प्लुतैः। अयुतं वा सहस्रं वा जुहुयात्पयसाऽपि वा ॥ ३३ ॥ पुण्याहं वाचयेद्विप्रैर्ब्राह्मणान्भोजयेत्ततः। दशाहाभ्यन्तरे वृष्टिर्भवत्येव न संशयः ॥ ३४ ॥ वृष्टिकामश्चार्द्रवासा वटवृक्षसमुद्भवैः। समिद्भिर्जुहुयान्मन्त्रान्सद्यो वृष्टिमवाप्नुयात् ॥ ३५ ॥ नाभिमात्रजले स्थित्वा ध्यायन् वै पुष्टिवर्द्धनम्। जपेत्त्रियम्बकं मन्त्रं महतीं वृष्टिमाप्नुयात् ॥ ३६ ॥ अग्निहोत्रात्समादाय सितं भसितमुत्तमम्। अनया तु ऋचा हुत्वा जले वृष्टिं निवारयेत् ॥३७॥ पुत्रकामस्तु जुहुयात्पायसं घृतसंयुतम्। चरुशेषं स्वयं भुक्त्वा पुत्रमाप्नोति मानवः ॥ ३८ ॥ इति वशिष्ठकल्पोक्तं मृत्युञ्जयसञ्जीवनीमहामृत्युञ्जयविधानम् ॥

मन्त्रमहोदधौ विशेषः—स्वजन्मदिवसे यस्तु पायसैर्मधुरान्वितैः। जुहोति तस्य वर्द्धन्ते कमलारोग्यकीर्तयः ॥ १ ॥ गुडूचीवकुलोत्थाभिः समिद्भिर्हवनं नृणाम्। जन्मतारात्रये रोगान्मृत्युं चापि विनाशयेत् ॥ २ ॥ प्रत्यहं जुहुयाद्दूर्वाम् अपमृत्युविनष्टये। किं बहूक्तेन सर्वेष्टं प्रयच्छति शिवो नृणाम् ॥ ३ ॥

इति मृत्युञ्जयविधानम् ॥

अथापरो द्वादशाक्षरो मृत्युञ्जयः—'ॐ जूं सः पालय पालय सः जूं ॐ' ॐअस्य श्रीद्वादशाक्षरमृत्युञ्जयमन्त्रस्य श्रीकहोल ऋषिः, देवी गायत्री छन्दः मृत्युञ्जयरुद्रो देवता, जूं बीजं, सः शक्तिः, सर्वारिष्टाल्पमृत्युनाशार्थे जपे विनियोगः। ओं हर हर स्वाहा हृदये। ओं कपर्दिने स्वाहा शिर०। ॐ नीलकण्ठाय स्वाहा शिखा०। ॐ कालकूटविषभक्षणाय स्वाहा कवचा०। ॐ नीलकण्ठिने स्वाहा अस्त्राय०। अथ ध्यानम्—बालार्कायुततेजसं धृतजटाजूटेन्दुखण्डोज्ज्वलं, नागेन्द्रैः कृतभूषणं जपवटीं शूलं कपालं करैः। खट्वाङ्गं दधतं त्रिनेत्रविलसत्पञ्चाननं सुन्दरं, व्याघ्रत्वक्परिधानमक्षवलयं श्रीनीलकण्ठं भजे ॥ १ ॥ एवं ध्यात्वा मानसोपचारैः सम्पूज्य जपेत् ॥ मनुनाऽनेन संजप्तैः कुम्भस्थैः सलिलैः शुभैः। अभिषिञ्चेत् विषाक्रांतं विषान् मुच्येत स द्रुतम्। स्पृष्ट्वा जपेद्विषाक्रांतं तत्क्षणान्निर्विषो भवेत् ॥

त्र्यक्षरीमृत्युञ्जयजपविधिः—ॐ अस्य श्रीत्र्यक्षरात्मकमृत्युञ्जयमन्त्रस्य कहोलऋषिः, देवी गायत्रीछन्दः, श्रीमृत्युञ्जयो देवता, जूं बीजं, सः शक्तिः, ॐ कीलकं, सर्वारिष्टाल्पमृत्युनाशार्थे जपे विनियोगः। कहोलऋषये नमः शि०। देवीगायत्रीच्छन्दसे नमः मुखे। श्रीमृत्युञ्जयदेवतायै नमः हृदि। जूँ बीजाय नमः गुह्ये। सः शक्तये नमः पादयोः। ॐ कीलकाय नमः सर्वाङ्गे।

इति हृदयादिन्यासः। अथ करन्यासः—सां अंगुष्ठाभ्यां नमः। सीं तर्जनीभ्यां नमः। सूँ मध्यमाभ्यां नमः। सैं अनामिकाभ्यां नमः। सौं कनिष्ठिकाभ्यां नमः। सः करतलकरपृष्ठाभ्यां नमः॥ अथ हृदयादिन्यासः—सं हृदि। सीं शिरसि। सूँ शिखायै। सैं नेत्रत्रयाय। सौं कवचाय हुँ। सः अस्त्राय फट्॥ अथ ध्यानम्—चन्द्रार्काग्निविलोचनं स्मितमुखं पद्मद्वयांतः स्थितम्। मुद्रापाशमृगाक्षसूत्रविलसत्पाणिं हिमांशुप्रभम्॥ कोटीरेन्दुगलत्सुधास्नुततनुं हारादिभूषोज्ज्वलम्। कान्त्या विश्वविमोहनं पशुपतिं मृत्युञ्जयं भावयेत्॥ १॥ मूलमन्त्रः—ॐ जूँ सः सः जूँ ॐ।

अथ पुराणोक्तमृत्युञ्जयमन्त्रः—ॐ मृत्युञ्जयाय रुद्राय नीलकण्ठाय शम्भवे। अमृतेशाय शर्वाय महादेवाय ते नमः ॐ॥

अथ सर्वव्याधिहरणविष्णुसहस्रनामविधानम्

तत्र प्रयोगः—सुमुहूर्ते शिवालयादिषु कृतनित्यक्रियः स्वासने प्राङ्मुख उपविश्य आचम्य प्राणानायम्य देशकालौ संकीर्त्य ममामुकव्याधेः समूलनाशद्वारा सद्य आरोग्यार्थं श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थममुकसंख्यया विष्णुसहस्रनामजपं करिष्ये। इति संकल्प्य गणेशस्मरणं कृत्वा स्वपुरतः आधारे अन्यलिखितपुस्तकं संस्थाप्य गन्धपुष्पादिभिः सम्पूज्य शापविमोचनं पठेत्। ॐ अस्य श्रीविष्णोः सहस्रनाम्नां रुद्रशापविमोचनमन्त्रस्य महादेवऋषिः, अनुष्टुप्छन्दः, श्रीरुद्रानुग्रहशक्तिर्देवता, सुरेशः शरणं शर्मेति बीजम्, अनंतो हुतभुग्भोक्तेति शक्तिः, सुरेश्वरागेति कीलकं, रुद्रशापविमोचने विनियोगः। ॐ क्लीं ह्रां अंगुष्ठाभ्यां नमः। ॐ ह्रीं तर्जनीभ्यां नमः। ॐ ह्रूं मध्यमाभ्यां नमः। ॐ ह्रैं अनामिकाभ्यां नमः। ॐ ह्रौं कनिष्ठिकाभ्यां नमः। ॐ ह्रः करतलकरपृष्ठाभ्यां नमः। इति करन्यासः। एवमेव हृदयादिन्यासं कृत्वा ध्यायेत्।॥ अथ ध्यानम्॥ तमालश्यामलतनुं पीतकौशेयवाससम्। वर्णमूर्तिमयं देवं ध्यायेन्नारायणं विभुम्॥१॥ इति ध्यात्वा मानसोपचारैः सम्पूज्य। ॐ क्लीं ह्रां ह्रीं ह्रूं ह्रैं ह्रौं ह्रः स्वाहा इति मन्त्रं शतवारं दशवारं वा जप्त्वा किंचिज्जलं क्षिप्त्वा प्रार्थयेत्॥ ॐ श्रीविष्णोः सहस्रनामस्तव रुद्रशापविमुक्तो भव इति प्रार्थ्य सततं तदनन्तरं सहस्रनामपठनं कुर्य्यात्। विष्णोः सहस्रनाम्नां यो ह्यकृत्वा शापमोचनम्। पठेच्छुभानि सर्वाणि स्युस्तस्य निष्फलानि तु॥ १॥ इति रुद्रशापविमोचनं कृत्वा सद्य आरोग्यतासिद्धये न्यासध्यानोत्तरम् अच्युतानन्तगोविन्देति नामत्रयेण सम्पुटितस्य सहस्रनामस्तवस्य जपः कार्य्यः। अथवा—ॐ कृष्णाय वासुदेवाय हरये परमात्मने। प्रणतक्लेशनाशाय गोविन्दाय नमो नमः॥ १॥ इत्यनेन—ॐआपदामपहर्तारं दातारं सर्वसम्पदाम्। लोकाभिरामं श्रीरामं भूयो भूयो नमाम्य-

हम् ॥ २ ॥ अथवा-ॐ नमः शम्भवाय च मयोभवाय च नमः शङ्कराय च मयस्कराय च नमः शिवाय च शिवतराय च ॥ इति मन्त्रेण वा सम्पुटितस्य जपेन सर्वरोगनाशः ॥

अस्य पुरश्चरणं रोगानुसारेण शतसहस्रमयुतं वा ।

अथ सर्वरोगोपशमनविधानम् (महार्णवे)—रोगाः कर्मोद्भवाः केचित्के- चिद्दोषसमुद्भवाः । कर्मदोषोद्भवाः केचिदेवं रोगास्त्रिधा स्मृताः ॥१॥ ये रोगा नैव शाम्यन्ति कृते ह्यौषधकर्मणि । धर्मेणैवोपशाम्यन्ति ते रोगाः कर्मजाः स्मृताः ॥२॥ प्रायश्चित्तेऽपि विहिते न शाम्यन्ति विनौषधम् । ये दृष्टहेतुसम्भूतास्ते रोगा दोषजाः स्मृताः ॥ ३ ॥ येषां सर्वात्मना हानिर्भवेत्पुण्यैर्न केवलैः । न केवलौष- धैर्वापि रोगास्ते कर्मदोषजाः ॥ ४ ॥ पूर्वजन्मकृतं पापं नरकस्य परिक्षये । बाधते व्याधिरूपेण तस्य कृच्छ्रादिभिः शमः ॥ ५ ॥ पूर्वजन्मकृतं पापं व्याधिरूपेण बाधते । तच्छान्तिरौषधैर्दानैर्जपहोमार्चनादिभिः ॥ ६ ॥ रोगहेतौ स्थिते पापे व्याधिः शाम्यति नौषधैः । असाध्यस्यापि रोगस्य प्रायश्चित्तं समाचरेत् ॥ ७ ॥ सर्वरोगविनाशाय जपः कार्यो विशेषतः । मृत्युञ्जयस्य रुद्रस्य होमं कुर्याद्- दशांशतः ॥ ८ ॥ आगमोक्तविधानेन रोगनाशो भवेद् ध्रुवम् । सर्वरोगो- पशान्त्यर्थमभिषेकं समाचरेत् ॥ ९ ॥ सहस्रकलशैः स्नानं विष्णोर्वा शंकरस्य च । देवमभ्यर्च्य विप्रेभ्यो दद्यान्मिष्टान्नभोजनम् ॥ १० ॥ तेभ्यश्च दक्षिणां दत्त्वा रोगेभ्यो मुच्यते ध्रुवम् । कार्यः षडङ्गरुद्रस्य जपो वा रोगशान्तये ॥ ११ ॥ महारुद्रविधानेनासाध्यो रोगोऽपि शाम्यति । अपामार्जनसंज्ञेन मालामन्त्रेण मार्जयेत् ॥ १२ ॥ मार्जनाद्रोगिणः सर्वे रोगा नश्यन्त्यसंशयम् । अच्युतानन्तगोविन्देत्येवं नामत्रयं हरेः ॥ १३ ॥ सर्वरोगोपशान्त्यर्थं सततं व्याधिमान् जपेत् । सर्वेषु ज्ञातरोगेषु प्रदद्यात्सततं नरः ॥ १४ ॥ पानीयं पायसं मुद्गाः शर्करां घृतसंयुताम् । प्रतिकूलग्रहाणां च जपं होमं च पूजनम् ॥ १५ ॥ तत्तद्दोषविनाशार्थं दानं कुर्याद्यथोदितम् । प्रतिरोगं च यद्दानं जपहोमादि कीर्तितम् ॥ १६ ॥ प्रायश्चित्तं तु तत्कृत्वा चिकित्सामार- भेत्ततः । प्रदद्यात्सर्वरोगघ्नं छायापात्रं विधानतः ॥१७॥ (छायापात्रविधानम्)— चतुःषष्टिपलैः कांस्यभाजने निर्मिते शुभे । घृतेनापूरिते तत्र स्वर्णं निष्कं विनि- क्षिपेत् ॥ १८ ॥ तत्राज्ये स्वतनोश्छाया आपादतलमस्तकम् । दृष्ट्वा रोगी ततो दद्याद्भाजनं तद्द्विजन्मने ॥ १९ ॥ पूजिताय विधानेन ततो दद्याच्च दक्षिणाम् । पक्षोऽयमुत्तमः प्रोक्तः कांस्यपात्रसुवर्णयोः ॥ २० ॥ दद्याद्वित्तानुसारेण पात्रं स्वर्णं च बुद्धिमान् । दानमन्त्रः—आयुर्बलं यशो वर्च आज्यस्वर्णं तथामृतम् । आधारं तेजसां यस्मादतः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥ २१ ॥ मन्त्रेणानेन विप्राय सर्व-

स्नामो यथा चक्षूरोगाः सर्वतो नश्यन्ति चक्षुषो दीप्तिर्भवति। अस्याश्चाक्षुष-विद्याया अहिर्बुध्न्य ऋषिः, गायत्री छन्दः, सविता देवता, चक्षूरोगनिवृत्तये जपे विनियोगः॥ ॐ चक्षुश्चक्षुश्चक्षुस्तेजः स्थिरो भव मां पाहि त्वरितं चक्षूरोगान् शमय शमय मम जातरूपं तेजो दर्शय दर्शय यथाहमन्धो न स्यां तथा कृपया कल्याणं कुरु कुरु मम यानि यानि पूर्वजन्मोपार्जितानि चक्षुःप्रतिरोधकदुष्ट-कृतानि तानि सर्वाणि निर्मूलय निर्मूलय। ॐ नमश्चक्षुस्तेजोदात्रे दिव्यभास्क-राय। ॐ नमः करुणाकराय अमृताय। ॐ नमो भगवते सूर्याय। अक्षितेजसे नमः। खेचराय नमः। महते नमः। रजसे नमः। तमसे नमः। असतो मा सद्गमय। तमसो मा ज्योतिर्गमय। मृत्योर्माऽमृतं गमय। उष्णो भगवान् शुचि-रूपः हंसो भगवान् शुचिरप्रतिरूपः य इमां चाक्षुष्मतीं विद्यां ब्राह्मणो नित्यमधीते न तस्याक्षिरोगो भवति न तस्य कुलेऽन्धो भवति। अष्टौ ब्राह्मणान् ग्राहयित्वा विद्यासिद्धिर्भवति। ॐ विश्वरूपं घृणिनं जातवेदसं हिरण्मयं ज्योतिरूपं तपन्तं सहस्ररश्मिभिः शतधा वर्तमानः पुरः प्रजानामुदयत्येष सूर्यः ॐ नमो भगवते आदित्याय अवाग्वादिने स्वाहा॥ इति नेत्रोपनिषत्समाप्तिः॥ अस्य पुरश्चरणं रोगानुसारेण शतसहस्रमयुतं वा।

अथ सन्तानगोपालमन्त्रप्रयोगः

मूलमन्त्रो यथा—ॐ क्लीं श्रीं ह्रीं ग्लौं ॐ भूर्भुवः स्वः ॐ देवकीसुत गोविन्द वासुदेव जगत्पते। देहि मे तनयं कृष्ण त्वामहं शरणं गतः॥ ॐ स्वः भुवः भूः ॐ ग्लौं ह्रीं श्रीं क्लीं ॐ। इति चतुःपञ्चाशद्वर्णात्मको मन्त्रः। ॐ अस्य श्रीसबीजसन्तानगोपालमन्त्रस्य नारायण ऋषिः, अनुष्टुप्छन्दः, पुत्रप्रदश्री-गोपालो देवता, क्लीं बीजं, श्रीं ह्रीं शक्तिः, ग्लौं कीलकम्, श्रीसन्तानगोपाल-प्रसादसिद्धिपूर्वकं मम (यजमानस्य वा) चिरायुः-पुत्र-प्राप्त्यर्थे जपे विनियोगः। ॐ नारायणऋषये नमः शिरसि। ॐ अनुष्टुप्छन्दसे नमः मुखे। ॐ पुत्रप्रद-श्रीगोपालदेवतायै नमः हृदि। ॐ क्लीं बीजाय नमः गुह्ये। ॐ श्रीं ह्रीं शक्त्यै नमः पादयोः। ॐ ग्लौं कीलकाय नमः सर्वाङ्गे। इति ऋष्यादिन्यासः॥ ॐ देवकीसुत गोविन्द अंगुष्ठाभ्यां नमः। ॐ वासुदेव जगत्पते तर्ज०। ॐ देहि मे तनयं कृष्ण मध्यमाभ्यां०। ॐ त्वामहं शरणं गतः अनामिकाभ्यां०। ॐ देवकी-सुत गोविन्द वासुदेव जगत्पते कनि०। ॐ देहि मे तनयं कृष्ण त्वामहं शरणं गतः करतलकरपृष्ठाभ्यां नमः। इति करन्यासः॥ ॐ देवकीसुत गोविन्द हृद०। ॐ वासुदेव जगत्पते शिरसे स्वाहा। ॐ देहि मे तनयं कृष्ण शिखायै वषट्। ॐ त्वामहं शरणं गतः कवचाय हुँ। ॐ देवकीसुत गोविन्द वासुदेव जगत्पते। देहि मे तनयं कृष्ण त्वामहं शरणं गतः, अस्त्राय फट्। इति नेत्रहीनं पञ्चाङ्गन्यासं

भौमः प्रचोदयात्। जपमन्त्रः—ॐ क्राँ क्रीं क्रौं सः भूर्भुवः स्वः ॐ अग्निर्मूर्द्धा दिवः ककुत्पतिः पृथिव्याऽअयम्। अपाᳯरेताᳯसि जिन्वति। ॐ स्वः भुवः भूः ॐ सः क्रौं क्रीं क्राँ ॐ भौमाय नमः॥ जपसंख्या—दशसहस्राणि १००००, जपान्ते खदिरसमित्तिलपायसघृतैर्दशांशहोमः, अन्यत्सर्वं पूर्ववत्॥ अथ दानद्रव्याणि॥ प्रवालगोधूममसूरिकाश्च वृषोऽरुणश्चापि गुडः सुवर्णम्; आरक्तवस्त्रं करवीरपुष्पं ताम्रं च भौमाय वदन्ति दानम्॥

अथ सौम्यमन्त्रः—उद्बुध्यस्वेति मन्त्रस्य परमेष्ठी प्रजापति ऋषिः, त्रिष्टुप्छन्दः, बुधो देवता, बुधप्रीत्यर्थे जपे विनियोगः॥ अथ देहाङ्गन्यासः॥ उद्बुध्यस्वेति शिरसि। अग्ने प्रति ललाटे। जागृहि त्वं मुखे। इष्टापूर्ते हृदये। सᳯ सृजेथामयञ्च नाभौ। अस्मिन्त्सधस्थे कट्याम्। अद्ध्युत्तरस्मिन् ऊर्वोः। विश्वे देवा जान्वोः। यजमानश्च गुल्फयोः। सीदत पादयोः॥ अथ करन्यासः॥ उद्बुध्यस्वाग्ने प्रतिजागृहि त्वम् अङ्गुष्ठाभ्यां नमः। इष्टापूर्ते तर्जनी०। सᳯसृजेथामयं च मध्यमा०। अस्मिन्त्सधस्थेऽद्ध्युत्तरस्मिन् अनामिका०। विश्वेदेवा यजमानश्च कनिष्ठिका०। सीदत करतल०। एवं हृदयादिन्यासः। उद्बुध्यस्वाग्ने प्रतिजागृहि त्वं हृदयाय०। इष्टापूर्ते शिरसे०। सᳯ सृजेथामयञ्च शिखायै०। अस्मिन्त्सधस्थेऽअध्युत्तरस्मिन् कवचा०। विश्वेदेवा यजमानश्च नेत्र०। सीदत अस्त्रा०।

अतियदर्य्यो अंगुष्ठा०। अर्हाद्युमत् तर्जनी०। विभाति क्रतुमत् मध्यमा०। जनेषु अनामिका०। यद्दीदयच्छवसऋतप्रजाततदस्मासु कनिष्ठिका०। द्रविणं धेहि चित्रम् करतल०। एवं हृदयादिन्यासः। बृहस्पतेऽअतियदर्य्यो हृदयाय०। अर्हाद्युमत् शिरसे०। विभाति क्रतुमत् शिखायै०। जनेषु कवचा०। यद्दीदयच्छवसऋतप्रजाततदस्मासु नेत्रत्र०। द्रविणं धेहि चित्रम् अस्त्राय फट्॥ अथ ध्यानम्—पीताम्बरः पीतवपुः किरीटी चतुर्भुजो देवगुरुः प्रशान्तः। तथाऽक्षसूत्रं च कमण्डलुञ्च दण्डञ्च बिभ्रद्वरदोऽस्तु मह्यम्॥ १॥ गुरुगायत्री—ॐ अंगिरो जाताय विद्महे वाचस्पतये धीमहि तन्नो गुरुः प्रचोदयात्॥ १॥ जपमन्त्रः—ॐ ह्राँ ह्रीं ह्रौं सः भूर्भुवः स्वः ॐ बृहस्पतेऽअतियदर्य्योऽअर्हाद्युमद्विभाति क्रतुमज्जनेषु यद्दीदयच्छवसऽऋत प्रजात तदस्मासु द्रविणन्धेहि चित्रम्। ॐ स्वः भुवः भूः ॐ सः ह्रौं ह्रीं ह्राँ ॐ बृहस्पतये नमः।

जपसंख्या एकोनविंशतिसहस्राणि १९०००, जपान्ते अश्वत्थसमित्तिल-पायसघृतैर्दशांशहोमः। अन्यत्सर्वं पूर्ववत्।

अथ दानद्रव्याणि॥ शर्करा च रजनीतुरङ्गमः पीतधान्यमपि पीतमम्बरम्। पुष्पराजलवणे च काञ्चनं प्रीतये सुरगुरोः प्रदीयताम्॥

अथ शुक्रमन्त्रः—अन्नात्परिस्रुतेति मन्त्रस्य प्रजापतिऋषिः, अनुष्टुप्-छन्दः, शुक्रो देवता, शुक्रप्रीत्यर्थे जपे विनियोगः॥ अथ देहांगन्यासः॥ अन्नात्परिस्रुतः शिरसि। रसं ब्रह्मणा ललाटे। व्यपिबत्क्षत्रं मुखे। पयः सोमं हृदये। प्रजापतिः नाभौ। ऋतेन सत्यं कट्याम्। इन्द्रियं विपानꣳ गुदे। शुक्रं वृषणे। अन्धस ऊर्वोः। इन्द्रस्येन्द्रियं जानुनोः। इदं पयः गुल्फयोः। अमृतं मधु पादयोः॥ अथ करन्यासः॥ अन्नात्परिस्रुतो रसं अंगुष्ठा०। ब्रह्मणा व्यपिबत्क्षत्रं तर्ज्जनी०। पयः सोमम्प्रजापतिः मध्यमा०। ऋतेन सत्यमिन्द्रियं अनामिका०। विपानꣳ शुक्रमन्धस कनिष्ठिका०। इन्द्रस्येन्द्रियमिदम्पयोमृतं मधु करतल०। एवं हृदयादिन्यासः। अन्नात्परिस्रुतो रसं हृदया०। ब्रह्मणा व्यपिबत्क्षत्रं शिरसे०। पयः सोमं प्रजापतिः शिखायै०। ऋतेन सत्यमिन्द्रियं कवचा०। विपानꣳ शुक्रमन्धस नेत्रत्र०। इन्द्रस्येन्द्रियमिदम्पयोमृतम्मधु अस्त्राय०।

अथ ध्यानम्—श्वेताम्बरः श्वेतवपुः किरीटी चतुर्भुजो दैत्यगुरुः प्रशान्तः। तथाऽक्षसूत्रञ्च कमण्डलुञ्च दण्डञ्च बिभ्रद्वरदोऽस्तु मह्यम्॥ १॥ भृगुगायत्री—ॐ भृगुवंशजाताय विद्महे श्वेतवाहनाय धीमहि तन्नः कविः प्रचोदयात्॥ १॥ जपमन्त्रः—ॐ द्राँ द्रीं द्रौं सः भूर्भुवः स्वः ॐ अन्नात् परिस्रुतो रसम्ब्रह्मणा व्यपिबत्क्षत्रम्पयः सोमं प्रजापतिः। ऋतेन सत्यमिन्द्रियं विपानꣳ शुक्रमन्धसऽइन्द्रस्येन्द्रियमिदम्पयो मृतम्मधु। ॐ स्वः भुवः भूः ॐ सः द्रौं द्रीं द्राँ

ॐशुक्राय नमः। जपसंख्या षोडशसहस्राणि १६०००, जपान्ते औदुम्बरसमित्तिल-पायसघृतैर्दशांशः होमः। अन्यत्सर्वं पूर्ववत्।

अथ दानद्रव्याणि॥ चित्राम्बरं शुभ्रतुरङ्गमश्च धेनुश्च वज्रं रजतं सुवर्णम्। सुतण्डुलानुत्तमगन्धयुक्तान् वदन्ति दानं भृगुनन्दनाय॥

अथ शनिमन्त्रः—शन्नो देवीति मन्त्रस्य सिन्धुद्वीप ऋषिः, गायत्रीछन्दः, आपो देवता, शनिप्रीत्यर्थे जपे विनियोगः॥ अथ न्यासः॥ शन्नो शिरसि। देवीः ललाटे। अभिष्टय मुखे। आपो कण्ठे। भवन्तु हृदये। पीतये नाभौ। शं कट्याम्। योः ऊर्वोः। अभि जान्वोः। स्रवन्तु गुल्फयोः। नः पादयोः॥ अथ करन्यासः॥ शन्नो देवीः अंगुष्ठा०। अभिष्टये तर्ज्जनी०। आपो भवन्तु मध्यमा०। पीतये अनामि०। शंय्योरभि कनिष्ठि०। स्रवन्तु नः करतल०। एवं हृदयादिन्यासः। शन्नो देवीः हृदयाय०। अभिष्टये शिरसे०। आपो भवन्तु शिखायै०। पीतये कवचा०। शंय्योरभि नेत्रत्र०। स्रवन्तु नः अस्त्राय०॥

अथ ध्यानम्—नीलाम्बरः शूलधरः किरीटी गृध्रस्थितस्त्रासकरो धनुष्मान्। चतुर्भुजः सूर्यसुतः प्रशान्तः सदाऽस्तु मह्यं वरदोऽल्पगामी॥ १॥ शनिगायत्री—ॐकृष्णांगाय विद्महे रविपुत्राय धीमहि तन्नः सौरिः प्रचोदयात्॥ १॥ जपमन्त्रः—खाँ खीं खौं सः ॐ भूर्भुवः स्वः ॐ शन्नो देवीरभिष्टयऽआपो भवन्तु पीतये शंय्योरभिस्रवन्तु नः। ॐ स्वः भुवः भूः ॐ सः खौं खीं खाँ ॐ शनैश्चराय नमः॥

जपसंख्या त्रयोविंशतिसहस्राणि २३०००, जपान्ते शमीसमित्तिलपायस-घृतैर्दशांशहोमः। अन्यत्सर्वं पूर्ववत्।

अथ दानद्रव्याणि॥ माषांश्च तैलं विमलेन्द्रनीलं तिलाः कुलित्था महिषी च लोहम्। कृष्णा च धेनुः प्रवदन्ति नूनं दुष्टाय दानं रविनन्दनाय॥

अथ राहुमन्त्रः—कया नश्चित्रेति मन्त्रस्य वामदेव ऋषिः, गायत्री छन्दः, राहुर्देवता, राहुप्रीत्यर्थे जपे विनियोगः॥ अथ देहांगन्यासः॥ कया शिरसि। नः ललाटे। चित्र मुखे। आ कंठे। भुव हृदये। दूती नाभौ। सदा कट्याम्। वृधः मेढ्रे। सखा ऊर्वोः। कया जान्वोः। शचिष्ठया गुल्फयोः। वृता पादयोः॥ अथ करन्यासः॥ कया नः अंगुष्ठा०। चित्र आ तर्ज्जनी०। भुवदूती मध्यमा०। सदावृधः सखा अनामिका०। कया कनिष्ठिका०॥ शचिष्ठया वृता करतल०। एवं हृदयादि०। कयानः हृदयाय०। चित्र आ शीर्षे०। भुवदूती शिखायै०। सदावृधः सखा कवचा०। कया नेत्रत्र०। शचिष्ठया वृता अस्त्राय०॥ अथ ध्यानम्—नीलाम्बरो नीलवपुः किरीटी करालवक्त्रः करवाल-

शूली। चतुर्भुजश्चक्रधरश्च राहुः सिंहाधिरूढो[1] वरदोऽस्तु मह्यम्॥ १॥ राहु-गायत्री—नीलवर्णाय विद्महे सैंहिकेयाय धीमहि तन्नो राहुः प्रचोदयात्॥ १॥ जपमन्त्रः—ॐ भ्राँ भ्रीं भ्रौं सः ॐ भूर्भुवः स्वः ॐ कया नश्चित्रऽआभुवदूती सदावृधः सखा। कया शचिष्ठयाव्वृता ॐ स्वः भुवः भूः ॐ सः भ्रौं भ्रीं भ्राँ ॐ राहवे नमः।

जपसंख्या साष्टदशसहस्राणि १८०००, जपान्ते दूर्वासमित्तिलपायसघृतैर्दशांशहोमः। अन्यत्सर्वं पूर्ववत्।

अथ दानद्रव्याणि॥ गोमेदरत्नं च तुरङ्गमश्च सुनीलचैलामलकम्बलश्च। तिलाश्च तैलं खलु लोहमिश्रं स्वर्भानवे दानमिदं प्रदेयम्॥

अथ केतुमन्त्रः—केतुं कृण्वन्निति मन्त्रस्य मधुच्छन्द ऋषिः, गायत्रीच्छन्दः, केतुर्देवता, केतुप्रीत्यर्थे जपे विनियोगः॥ अथ देहांगन्यासः॥ केतुं शिरसि। कृण्वन् ललाटे। अकेतवे मुखे। पेशो हृदये। मर्या नाभौ। अपेशसे कट्याम्। सं ऊर्व्वोः। उषद्भिः जान्वोः। अजायथाः पादयोः॥ अथ करन्यासः॥ केतुं कृण्वन् अंगुष्ठा०। अकेतवे तर्ज्जनी०। पेशोमर्या मध्यमा०। अपेशसे अनामिका०। समुषद्भिः कनिष्ठिका०। अजायथाः करतल०। एवं हृदयादिन्यासः। केतुङ्कृण्वन् हृदयाय नमः। अकेतवे शिरसे०। पेशोमर्या शिखायै व०। अपेशसे कवचाय हुँ। समुषद्भिः नेत्रत्र०। अजायथाः अस्त्राय फट्॥ अथ ध्यानम्—धूम्रो द्विबाहुर्वरदो गदाधरो गृध्रासनस्थो विकृताननश्च। किरीटकेयूरविभूषितो यः सदाऽस्तु मे केतुगणः प्रशान्तः॥ १॥ केतुगायत्री—अत्रवाय (धूम्राय) विद्महे कपोतवाहनाय धीमहि तन्नः केतुः प्रचोदयात्। अथ जपमन्त्रः—ॐ प्राँ प्रीं प्रौं सः ॐ भुर्भुवः स्वः, ॐ केतुङ् कृण्वन्नकेतवे पेशो मर्य्याऽअपेशसे। समुषद्भिरजायथा। ॐ स्वः, भुवः, भूः, ॐ सः प्रौं प्रीं प्राँ ॐ केतवे नमः॥

जपसंख्या सप्तदशसहस्राणि १७०००, जपान्ते कुशसमित्तिलपायसघृतैर्दशांशहोमः, अन्यत्सर्वं पूर्ववत्।

अथ दानद्रव्याणि॥ वैडूर्यरत्नं सतिलं च तैलं सुकम्बलं चापि मदो मृगस्य। शस्त्रं च केतोः परितोषहेतोश्छागस्य दानं कथितं मुनीन्द्रैः॥

अथ तन्त्रोक्तनवग्रहमन्त्रजपप्रयोगः

अथ श्रीसूर्यमन्त्रः—ॐ ह्राँ ह्रीं सः इति त्र्यक्षरं मन्त्रः॥ ॐ अस्य श्रीसूर्यमन्त्रस्य अज ऋषिः, गायत्री छन्दः, सूर्यो देवता, ह्रां बीजम्, ह्रीँ शक्तिः,

१—सिंहासनस्थो वेति पाठान्तरम्।

सः कीलकम्, श्रीसूर्यप्रीत्यर्थे जपे विनियोगः। ॐ अज ऋषये नमः शिरसि। ॐ गायत्रीछन्दसे नमः मुखे। ॐ सूर्यदेवतायै नमः हृदि। ॐ ह्रां बीजाय नमः गुह्ये। ॐ ह्रीं शक्तये नमः पादयोः। ॐ सः कीलकाय नमः सर्वाङ्गे। इति ऋष्यादिन्यासः॥ अथ अंगन्यासः॥ ॐ आं ह्रीं अङ्गुष्ठाभ्यां नमः। ॐ ईं ह्रीं तर्ज०। ॐ ऊँ ह्रीं मध्य०। ॐ ऐं ह्रीं अना०। ॐ औं ह्रीं कनि०। ॐ अः ह्रीं करतलकरपृ०। इति करन्यासः। एवं हृदयादिषडङ्गन्यासं कुर्यात्। एवं न्यास-विधिं कृत्वा ध्यायेत्। ॐ रक्ताम्बुजासनमशेषगुणैकसिन्धुं, भानुं समस्त-जगतामधिपं भजामि। पद्मद्वयाभयवरान्दधतं कराब्जैर्माणिक्यमौलिमरुणाङ्ग-रुचिं त्रिनेत्रम्॥ १॥ एवं ध्यात्वा मानसोपचारैः सम्पूज्य यथोक्तविधिना जपं कुर्यात्॥

अथ चन्द्रमन्त्रः—ॐ स्वौं सोमाय नमः (मतान्तरे सौं सोमाय नमः) इति षडक्षरो मन्त्रः॥ ॐ, अस्य श्रीसोममन्त्रस्य भृगुर्ऋषिः, पंक्तिश्छन्दः, सोमो देवता, स्वौं बीजम्, नमः शक्तिः, सोमप्रीतये जपे विनियोगः। ॐ भृगुऋषये नमः शिरसि। ॐ पंक्तिश्छन्दसे नमः मुखे। ॐ सोमदेवतायै नमो हृदि। ॐ स्वौं बीजाय नमः गुह्ये। ॐ नमः शक्तये नमः पादयोः। इति ऋष्यादि-न्यासः। ॐ सां अङ्गुष्ठाभ्यां नमः। ॐ सीं तर्जनी०। ॐ सूं मध्य०। ॐ सैं अनामिका०। ॐ सौं कनि०। ॐ सः करतलकरपृ०। इति करन्यासः। एवं हृदयादिन्यासं कृत्वा ध्यायेत्—ॐ कर्पूरस्फटिकावदातमनिशं पूर्णेन्दु-बिम्बाननं, मुक्तादामविभूषितेन वपुषा निर्मूलयन्तं तमः। हस्ताभ्यां कुमुदं वरञ्च दधतं नीलालकोद्भासितं, स्वीयांकस्थमृगोदिताश्रयगुणं सोमं सुधाब्धिं भजे॥ १॥ एवं ध्यात्वा मानसोपचारैः सम्पूज्य जपं कुर्यात्॥

अथ भौममन्त्रः—ॐ अंगारकाय नमः। ॐ अस्य श्रीभौममन्त्रस्य ब्रह्मा ऋषिः, गायत्री छन्दः, अंगारको देवता, अं बीजं, आपः शक्तिः, अङ्गारकप्रीतये जपे विनियोगः। ॐ ब्रह्मऋषये नमः शिरसि। ॐ गायत्रीछन्दसे नमः मुखे। ॐ अंगारकदेवतायै नमः हृदये। ॐ अं बीजाय नमः गुह्ये। ॐ आपः शक्तये नमः पादयोः। ॐ आं अङ्गुष्ठाभ्यां नमः। ॐ ईं तर्ज०। ॐ ऊं मध्य०। ॐ ऐं अना०। ॐ औं कनि०। ॐ अः करतलकरपृ०। एवं हृदयादिन्यासं कृत्वा ध्यायेत्—ॐ नमाम्यंगारकं देवं रक्ताभास्वरभूषणम्। जानुस्थवामहस्ताढ्यं साभयेतरपाणिकम्। एवं ध्यात्वा मानसोपचारैः सम्पूज्य जपं कुर्यात्॥

अथ बुधमन्त्रः—ॐ बं बुधाय नमः। ॐ अस्य श्रीबुधमन्त्रस्य ब्रह्मा ऋषिः, पंक्तिश्छन्दः, बुधो देवता, बुं बीजं, आपः शक्तिः, बुधप्रीतये जपे विनियोगः। ॐ ब्रह्मऋषये नमः शिरसि। ॐ पंक्तिश्छन्दसे नमः मुखे।

ॐ बुधदेवतायै नमः हृदये। ॐ बुं बीजाय नमः गुह्ये। ॐ आपः शक्तये नमः पादयोः। ॐ बुं अङ्गुष्ठाभ्यां०। ॐ बुं तर्ज०। ॐ बुं मध्य०। ॐ बुं अना०। ॐ बुं कनि०। ॐ बुं करतलकरपृ०। एवं हृदयादिन्यासं कृत्वा ध्यायेत्—ॐ वन्दे बुधं सदा देवं पीताम्बरसुभूषणम्। जानुस्थवामहस्ताढ्यं साभयेतरपाणिकम्॥ एवं ध्यात्वा मानसोपचारैः सम्पूज्य जपेत्॥

अथ बृहस्पतिमन्त्रः—ॐ बृं बृहस्पतये नमः इत्यष्टाक्षरो मन्त्रः। ॐ अस्य श्रीबृहस्पतिमन्त्रस्य ब्रह्मा ऋषिः, अनुष्टुप्छन्दः, बृहस्पतिर्देवता, बृं बीजम्, नमः शक्तिः, श्रीबृहस्पतिप्रीतये जपे विनियोगः। ॐ ब्रह्मऋषये नमः शिरसि। ॐ अनुष्टुप्छन्दसे नमः मुखे। ॐ बृहस्पतिदेवतायै नमः हृदये। ॐ बृं बीजाय नमः गुह्ये। ॐ नमः शक्तये नमः पादयोः। इति ऋष्यादिन्यासः। ॐ ब्राँ अङ्गुष्ठाभ्यां नमः। ॐ ब्रीं तर्ज०। ॐ ब्रूं मध्यमा०। ॐ ब्रैं अना०। ॐ ब्रौं कनि०। ॐ ब्रः करतलकरपृ०। इति करन्यासः। एवं हृदयादिन्यासं कृत्वा ध्यायेत्। अथ ध्यानम्—तेजोमयं शक्तित्रिशूलहस्तं सुरेन्द्रसंघस्तुतपादपङ्कजम्। मेधानिधिं मत्स्यगतं द्विबाहुं गुरुं भजे मानसपङ्कजेऽहम्॥ १॥ एवं ध्यात्वा मानसोपचारैः सम्पूज्य जपेत्॥

अथ शुक्रमन्त्रः—ॐ शुं शुक्राय नमः स्वाहा। ॐ अस्य श्रीशुक्रमन्त्रस्य ब्रह्मा ऋषिः, पंक्तिश्छन्दः, शुक्रो देवता, शुं बीजम्, स्वाहा शक्तिः, श्रीशुक्रप्रीत्यर्थे जपे विनियोगः। ॐ ब्रह्मऋषये नमः शिरसि। ॐ पंक्तिश्छन्दसे नमः मुखे। ॐ शुक्रदेवतायै नमः हृदये। ॐ शुं बीजाय नमः गुह्ये। ॐ स्वाहा शक्तये नमः पादयोः। इति ऋष्यादिन्यासः। ॐ शुं अङ्गु०। ॐ शुं तर्ज०। ॐ शुं मध्यमा०। ॐ शुं अना०। ॐ शुं कनि०। ॐ शुं करतलकरपृ०। इति करन्यासः॥ ॐ शुं हृ०। ॐ शुं शिर०। ॐ शुं शिखा०। ॐ शुं कव०। ॐ शुं नेत्र०। ॐ शुं अस्त्राय०। इति हृदयादिन्यासं कृत्वा ध्यायेत्—ॐ सन्तप्तकाञ्चननिभं द्विभुजं दयालुं पीताम्बरं धृतसरोरुहकेशयुग्मम्। क्रौञ्चासनं असुरसेवितपादपद्मं शुक्रं भजे द्विनयनं हृदि पङ्कजेऽहम्॥ १॥ एवं ध्यात्वा मानसोपचारैः सम्पूज्य जपेत्॥

अथ शनिमन्त्रः—ॐ शं शनैश्चराय नमः। ॐ अस्य श्रीशनैश्चरमन्त्रस्य ब्रह्माऋषिः, गायत्री छन्दः, शनैश्चरो देवता, शं बीजम्, आपः शक्तिः, श्रीशनैश्चरप्रीतये जपे विनियोगः। ॐ ब्रह्मऋषये नमः शि०। ॐ गायत्रीछन्दसे नमः मुखे। ॐ शनैश्चरदेवतायै नमः हृ०। ॐ शं बीजाय नमः गुह्ये। ॐ आपः शक्तये नमः पादयोः। इति ऋष्यादिन्यासः। ॐ शं अङ्गु०। ॐ शं तर्ज०। ॐ शं म०। ॐ शं अना०। ॐ शं कनि०। ॐ शं करतल०। इति करन्यासः।

ॐ शं हृ० । ॐ शं शि० । ॐ शं शिखा० । ॐ शं कव० । ॐ शं नेत्र० । ॐ शं अस्त्रा० । इति हृदयादिन्यासं कृत्वा ध्यायेत्—ॐ नीलांजनाभं मिहिरस्य पुत्रं ग्रहेश्वरं पाशभुजङ्गपाणिम् । सुरासुराणां भयदं द्विबाहुं भजे शनिं मानसपङ्कजेऽहम् ॥ १ ॥ एवं ध्यात्वा मानसोपचारैः सम्पूज्य जपेत् ॥

अथ राहुमन्त्रः—ॐ, रां राहवे नमः । ॐ अस्य श्रीराहुमन्त्रस्य ब्रह्मा-ऋषिः, पंक्तिश्छन्दः, राहुर्देवता, रां बीजम्, वेशः शक्तिः, श्रीराहुप्रीतये जपे विनि० । ॐ ब्रह्मऋषये नमः शि० । ॐ पंक्तिश्छन्दसे नमः मुखे । ओं राहु-देवतायै नमः हृ० । ओं रां बीजाय नमः गुह्ये । ओं वेशः शक्तये नमः पादयोः । इति ऋष्यादिन्यासः । ॐ रां अंगु० । ओं रां तर्ज० । ओं रां मध्य० । ओं रां अना० । ओं रां कनि० । ओं रां करतल० । इति करन्यासः ॥ ओं रां हृ० । ओं रां शि० । ओं रां शिखा० । ओं रां कव० । ओं रां नेत्रत्र० । ओं रां अस्त्रा० । इति हृदयादिन्यासं कृत्वा ध्यायेत् । वन्दे राहुं धूम्रवर्णं अर्धकायं कृताञ्जलिम् । विकृतास्यं रक्तनेत्रं धूम्रालङ्कारमन्वहम् ॥ १ ॥ एवं ध्यात्वा मानसोपचारैः सम्पूज्य जपेत् ॥

अथ केतुमन्त्रः—ओं कें केतवे नमः । ओं अस्य श्रीकेतुमन्त्रस्य श्रीब्रह्मा-ऋषिः, पंक्तिश्छन्दः, केतुर्देवता, कें बीजं, वेशः शक्तिः, श्रीकेतुप्रीतये जपे विनियोगः । ओं ब्रह्मऋषये नमः शि० । ओं पंक्तिश्छन्दसे नमः मुखे । ओं केतुर्देवतायै नमः हृ० । ओं कें बीजाय नमः गुह्ये । ओं वेशः शक्तये नमः पादयोः । इति ऋष्यादिन्यासः । ओं कें अङ्गुष्ठा० । ओं कें तर्ज० । ओं कें मध्यमा० । ओं कें अना० । ओं कें कनि० । ओं कें करतल० । इति करन्यासः । ओं कें हृ० । ओं कें शिर० । ओं कें शिखा० । ओं कें कव० । ओं कें नेत्र० । ओं कें अस्त्रा० । इति हृदयादिन्यासं कृत्वा ध्यायेत्—ओं वन्दे केतुं कृष्णवर्णं कृष्णवस्त्रविभूषणम् । वामोरुन्यस्ततद्धस्तं साभयेतरपाणिकम् ॥ २ ॥ एवं ध्यात्वा मानसोपचारैः सम्पूज्य जपेत् ।

अथ पुराणोक्तनवग्रहमन्त्रजपप्रयोगः[१]

सूर्यः—ओं ग्रहाणामादिरादित्यो लोकरक्षणकारकः । विषमस्थानसम्भूतां पीडां हरतु ते रविः ॥ १ ॥

---

(१) रवेः सप्तसहस्राणि चन्द्रस्यैकादशैव तु । कुजे दशसहस्राणि बुधे चतुः-सहस्रकम् ॥ एकोनविंशतिर्जीवे शुक्रे षोडश एव च । त्रयोविंशति मन्दस्य राहुरष्टादश स्मृतः । केतोः सप्तसहस्राणि इत्येते जपसंख्यया ॥

चन्द्रः—ओं रोहिणीशः सुधामूर्तिः सुधागात्रः सुधाशनः। विषमस्थान-सम्भूतां पीडां हरतु ते विधुः ॥ २ ॥

भौमः—ओं भूमिपुत्रो महातेजा जगतां भयकृत्सदा। वृष्टिकृद् वृष्टिहर्ता च पीडां हरतु ते कुजः ॥ ३ ॥

बुधः—ओं उत्पातरूपो जगतां चन्द्रपुत्रो महाद्युतिः। सूर्यप्रियकरो विद्वान् पीडां हरतु ते बुधः ॥ ४ ॥

बृहस्पतिः—ओं देवमन्त्री विशालाक्षः सदा लोकहिते रतः। अनेक-शिष्यसम्पूर्णः पीडां हरतु ते गुरुः ॥ ५ ॥

भृगुः—ओं दैत्यमन्त्री गुरुस्तेषां प्राणदश्च महामतिः। प्रभुस्तारा-ग्रहाणाञ्च पीडां हरतु ते भृगुः ॥ ६ ॥

शनिः—ओं सूर्यपुत्रो दीर्घदेहो विशालाक्षः शिवप्रियः। मन्दचारः प्रसन्नात्मा पीडां हरतु ते शनिः ॥ ७ ॥

राहुः—ओं महाशिरा महावक्त्रो दीर्घदंष्ट्रो महाबलः। अतनुश्चोर्ध्व-केशश्च पीडां हरतु ते तमः ॥ ८ ॥

केतुः—ओं अनेकरूपवर्णैश्च शतशोऽथ सहस्रशः। उत्पातरूपो जगतां पीडां हरतु ते[1] शिखी ॥ ९ ॥

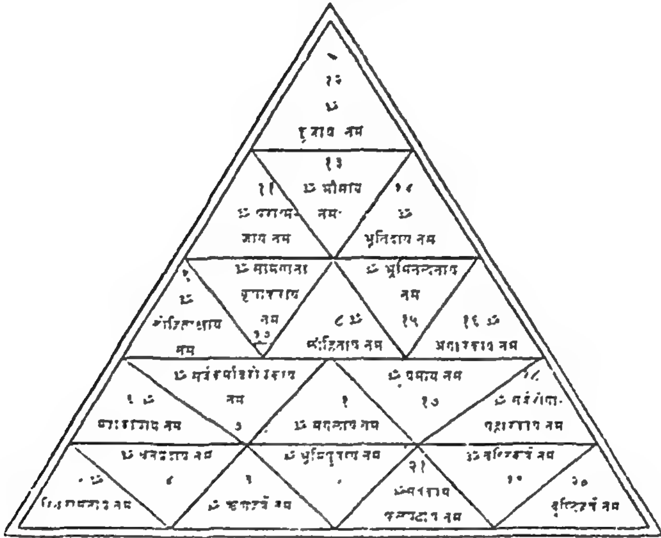
मुंथा—मुन्थेश्वरस्य मन्त्र एव मुन्थाया मन्त्रः ॥ १० ॥

—:०:—

१—स्वार्थं जपः क्रियते चेत् 'ते' इत्यस्य स्थाने 'मे' इति पाठ ऊह्यः।

अथ तन्त्रोक्तमङ्गलमन्त्रप्रयोगः

पूजनार्थमङ्गलयन्त्रम्

मन्त्रो यथा—"ॐ ह्राँ हँ सः खं खः" इति षडक्षरो मन्त्रः ।। अस्य मंगलमन्त्रस्य विरूपाक्षऋषिः, गायत्रीछन्दः, मंगलो देवता, सर्वेष्टसिद्धयर्थे जपे विनियोगः । ॐ विरूपाक्षऋषये नमः शिरसि ।। १ ।। ॐ गायत्रीछन्दसे नमो मुखे ।। २ ।। ॐ मंगलदेवतायै नमो हृदये ।। ३ ।। इति ऋष्यादिन्यासः ।। ओं ॐ अंगुष्ठाभ्यां नमः ।। १ ।। ओं ह्रां तर्जनीभ्यां नमः ।। २ ।। ओं हं मध्यमाभ्यां नमः ।। ३ ।। ओं सः अनामिकाभ्यां नमः ।। ४ ।। ओं खं कनिष्ठिकाभ्यां नमः ।। ५ ।। ओं खः करतलकरपृष्ठाभ्यां नमः ।। ६ ।। इति करन्यासः ।। एवमेव हृदयादिषडङ्गन्यासं कृत्वा ध्यायेत् ।। अथ ध्यानम्—"जपाभं शिवस्वेदजं हस्तपद्मैर्गदाशूलशक्तीवरं धारयन्तम् । अवन्तीसमुत्थं सुमेषासनस्थं धरानन्दनं रक्तवस्त्रं समीडे ।। १ ।। इति ध्यात्वा पूर्वोक्ते शिवपीठे मूलेन मूर्तिं प्रकल्प्य अथवा त्रिकोणं ताम्रयन्त्रं प्रतिमां वा संस्थाप्य प्राणप्रतिष्ठां कृत्वा आवाहनादिपाद्यान्तैरुपचारैर्भौमं सम्पूज्य आवरणपूजां कुर्यात् । षट्कोणे आग्नेयादिकोणेषु मध्ये दिक्षु च । ॐ हृदयाय नमः ।। १ ।। ॐ ह्रां शिरसे स्वाहा ।। २ ।। ओं हं शिखायै वषट् ।। ३ ।। ओं सः कवचाय हुम् ।। ४ ।। ओं खं नेत्रत्रयाय वौषट् ।। ५ ।। ओं खः अस्त्राय फट् ।। ६ ।। इत्यंगानि पूजयेत् । तद्बाह्ये त्रिकोणे एक-

विंशतिकोष्ठेषु। ओं मंगलाय नमः ॥ १ ॥ ओं भूमिपुत्राय नमः ॥ २ ॥ ओं ऋणहर्त्रे नमः ॥ ३ ॥ ॐ धनप्रदाय नमः ॥ ४ ॥ ॐ स्थिरासनाय नमः ॥ ५ ॥ ॐ महाकायाय नमः ॥ ६ ॥ ॐ सर्वकर्मावरोधकाय नमः ॥ ७ ॥ ॐ लोहिताय नमः ॥ ८ ॥ ॐ लोहिताक्षाय नमः ॥ ९ ॥ ॐ सामगानां कृपाकराय नमः ॥ १० ॥ ॐ धरात्मजाय नमः ॥ ११ ॥ ॐ कुजाय नमः ॥ १२ ॥ ॐ भौमाय नमः ॥ १३ ॥ ओं भूतिदाय नमः ॥ १४ ॥ ॐ भूमिनन्दनाय नमः ॥ १५ ॥ ॐ अंगारकाय नमः ॥ १६ ॥ ॐ यमाय नमः ॥ १७ ॥ ॐ सर्वरोगापहारकाय नमः ॥ १८ ॥ ॐ वृष्टिकर्त्रे नमः ॥ १९ ॥ ॐ वृष्टिहर्त्रे नमः ॥ २० ॥ ॐ सर्वकाम-फलप्रदाय नमः ॥ २१ ॥ इत्येकविंशतिभौमान् सम्पूजयेत्। तद्बाह्ये चतुरस्रे भूपुरे पूर्वादिषु। ॐ इं इन्द्राय नमः ॥ १ ॥ ॐ अं अग्नये नमः ॥ २ ॥ ओं यं यमाय नमः ॥ ३ ॥ ॐ निं निर्ऋतये नमः ॥ ४ ॥ ॐ वं वरुणाय नमः ॥ ५ ॥ ॐ वां वायवे नमः ॥ ६ ॥ ॐ कुं कुवेराय नमः ॥ ७ ॥ ॐ ईं ईशानाय नमः ॥ ८ ॥ (ऊर्ध्वं) ॐ ब्रं ब्रह्मणे नमः ॥ ९ ॥ (अधः) ॐ अं अनन्ताय नमः ॥ १० ॥ इति दिक्पालान् पूजयेत्। तद्बहिः—ॐ वज्राय नमः ॥ १ ॥ ॐ शक्तये नमः ॥ २ ॥ ॐ दंडाय नमः ॥३॥ ॐ खड्गाय नमः ॥ ४ ॥ ॐ पाशाय नमः ॥ ५ ॥ ॐ अंकुशाय नमः ॥ ६ ॥ ॐ गदायै नमः ॥ ७ ॥ ॐ त्रिशूलाय नमः ॥ ८ ॥ ॐ पद्माय नमः ॥ ९ ॥ ॐ चक्राय नमः ॥ १० ॥ इत्यायुधानि पूजयेत् ॥ इत्थमावरणपूजां कृत्वा धूप-दीप-नैवेद्य-ताम्बूल-दक्षिणा-नीराजनैः सम्पूज्य वक्ष्यमाणविधिना अर्घ्यं दत्त्वा साष्टांगं प्रणम्य यथाविधि जपेत्। अस्य पुरश्चरणं षट्लक्षजपः। अन्यत्सर्वं पूर्ववत्। तथा च रसलक्षं जपो होमः समिद्भिः खदिरस्य च। इत्थं जपादिभिः सिद्धं स्वेष्टसिद्धौ प्रयोजयेत् ॥ १ ॥

इति षट्वर्णात्मक-भौममन्त्र-विधानम्।

अथ धनपुत्रादिप्रदमंगलव्रतविधानम् ॥ (स्कान्दे मन्त्रमहोदधौ च) मार्गशीर्षे वैशाखे वा शुक्लपक्षे चन्द्रताराद्विबलान्विते भौमवासरे व्रतं प्रगृह्य वक्ष्यमाणविधिना संवत्सरपर्यन्तं कार्य्यम्। तद्यथा—मंगलवारे अरुणोदयवे-लायामुत्थाय शौचविधिं विधाय अपामार्गकाष्ठेन मौनपूर्वकं दन्तधावनं कृत्वा नद्यादौ यथाविधि स्नात्वा सन्ध्यादिनित्यक्रियां समाप्य शिवालये गृहे वा रक्तवाससी परिधाय रक्तगोमयलिप्तमण्डले स्वासने प्राङ्मुख उदङ्मुखो वा उपविश्य दक्षिणपार्श्वे रक्तचन्दनपुष्पादीनि सम्पाद्य सपवित्रकरः आचम्य प्राणानायम्य देशकालौ संकीर्त्य मम जन्मराशेः सकाशान्नामराशेः सकाशाज्जन्मलग्नाद्वर्षलग्नाद्गोचराद्वा चतुर्थाष्टमद्वादशाद्यनिष्टस्थानस्थित-सूचित-भौमसूचयिष्यमाणसर्वानिष्टफलनिवृत्तिद्वारा तृतीयैकादशस्थानस्थित-वदुत्तमफलप्राप्त्यर्थमायुरारोग्यसुतपुत्रधनप्राप्त्यर्थं श्रीभौमदेवताप्रीत्यर्थं

भौमव्रतं करिष्ये। तदंगत्वेन न्यासध्यानपूजार्घ्यदानादि च करिष्ये। इति सङ्कल्प्य (प्रारम्भदिने गणपतिपूजनं पुण्याहवाचनं च कुर्यात्) ततः—अथ देवेश ते भक्त्या करिष्ये व्रतमुत्तमम्। ऋणव्याधिविनाशाय धनसन्तानहेतवे ॥ १ ॥ इति प्रार्थ्य कर्ता स्वदेहे न्यासान् कुर्य्यात्। ॐ मंगलाय नमः अंघ्र्योः ॥ १ ॥ ॐ भूमिपुत्राय नमः जानुनोः ॥ २ ॥ ॐ ऋणहर्त्रे नमः ऊर्व्वोः ॥ ३ ॥ ॐ धनप्रदाय नमः कट्याम् ॥ ४ ॥ ॐ स्थिरासनाय नमः गुह्ये ॥ ५ ॥ ॐ महाकायाय नमः उरसि ॥ ६ ॥ ॐ सर्वकर्मावरोधकाय नमः वामबाहौ ॥ ७ ॥ ॐ लोहिताय नमः दक्षिणबाहौ ॥ ८ ॥ ॐ लोहिताक्षाय नमः गले ॥ ९ ॥ ॐ सामगानां कृपाकराय नमः मुखे ॥ १० ॥ ॐ धरात्मजाय नमः नासिकायाम् ॥ ११ ॥ ॐ कुजाय नमः अक्ष्णोः ॥ १२ ॥ ॐ भौमाय नमः ललाटे ॥ १३ ॥ ॐ भूतिदाय नमः भ्रुवोर्मध्ये ॥ १४ ॥ ॐ भूमिनन्दनाय नमः शिरसि ॥ १५ ॥ ॐ अंगारकाय नमः शिखायाम् ॥ १६ ॥ ॐ यमाय नमः सर्वांगे ॥ १७ ॥ ॐ सर्वरोगापहारकाय नमः बाहुद्वये ॥ १८ ॥ ॐ वृष्टिकर्त्रे नमः मूर्द्धादिपादपर्यन्तम् ॥ १९ ॥ ॐ वृष्टिहर्त्रे नमः चरणादिमस्तकान्तम् ॥ २० ॥ ॐ सर्वकामफलप्रदाय नमः दिक्षु ॥ २१ ॐ आराय नमः नाभौ ॥ १ ॥ ॐ वक्राय नमः वक्षसि ॥ २ ॥ ॐ भूमिजाय नमः मूर्ध्नि ॥ ३ ॥ एवं न्यासं कृत्वा ध्यायेत् ॥ रक्तमाल्यांवरधरः शक्तिशूलगदाधरः। चतुर्भुजो मेषगमो वरदः स्याद्धरासुतः ॥ १ ॥ एवं ध्यात्वा अर्घ्यं संस्थाप्य पूजां कुर्यात्, तद्यथा त्रिकोणे स्थण्डिले यथाविधि ताम्रकलशं संस्थाप्य तत्र एकविंशतिकोष्ठाढ्यं त्रिकोणं ताम्रयन्त्रमथवा रक्तचन्दननिर्मितां शूलशक्तिगदाधरां मेषमारूढां भौमप्रतिमां संस्थाप्य प्राणप्रतिष्ठां कृत्वा आवाहनं कुर्यात् ॐ एह्येहि भगवन्ब्रह्मन्नङ्गारक महाप्रभो। त्वयि सर्वं समायातं त्रैलोक्यं सचराचरम् ॥ १ ॥ भौममावाहयिष्यामि तेजोमूर्तिं दुरासदम्। रुद्ररूपमनिर्देश्यं वक्रं च रुधिरप्रियम् ॥ २ ॥ ॐ अग्निर्मूर्द्धा दिवः ककुत्पतिः पृथिव्या अयं अपाᳬ रेताᳬसि जिन्वति ॥ १ ॥ अंगारकाय विद्महे शक्तिहस्ताय धीमहि तन्नो भौमः प्रचोदयात् ॥ १ ॥ इति भौममावाह्य पाद्यादिरक्तपुष्पांतैरुपचारैः सम्पूज्य आवरणपूजां कुर्यात्। षट्कोणे आग्नेयादिकोणकेसरेषु मध्ये दिक्षु च। ॐ ह्रां हृदयाय नमः ॥ १ ॥ ॐ ह्रीं शिरसे स्वाहा ॥ २ ॥ ॐ ह्रूं शिखायै वषट् ॥ ३ ॥ ॐ हं हं हं कवचाय हुम् ॥ ४ ॥ ॐ हंसः नेत्रत्रयाय वौषट् ॥ ५ ॥ ॐ खं खः अस्त्राय फट् इति षडङ्गानि सम्पूज्य, ॐ अभीष्टसिद्धिं मे देहि शरणागतवत्सल। भक्त्या समर्पये तुभ्यं प्रथमावरणार्चनम्। इति मन्त्रेण निवेद्य। ततः एकविंशतिकोष्ठेषु। ॐ मंगलाय नमः पादौ पूजयामि० ॥ १ ॥ ॐ भूमिपुत्राय नमः जानुनी पू० ॥ २ ॥ ॐ ऋणहर्त्रे नमः ऊरू पू० ॥ ३ ॥ ॐ धनप्रदाय नमः कटिं पू० ॥ ४ ॥ ॐ

स्थिरासनाय नमः गुह्यं पू० ॥ ५ ॥ ॐ महाकायाय नमः उरः पूजयामि ॥ ६ ॥ ॐ सर्वकर्मावरोधकाय नमः वामबाहुं पू० ॥ ७ ॥ ॐ लोहिताय नमः दक्षिणबाहुं पू० ॥ ८ ॥ ॐ लोहिताक्षाय नमः कंठं पू० ॥ ९ ॥ ॐ सामगानां कृपाकराय नमः मुखं पूजयामि ॥ १० ॥ ॐ धरात्मजाय नमः नासिकां पूजयामि ॥ ११ ॥ ॐ कुजाय नमः नेत्रद्वयं पू० ॥ १२ ॥ ॐ भौमाय नमः ललाटं पू० ॥ १३ ॥ ॐ भूविदाय नमः भ्रुवोर्मध्यं पू० ॥ १४ ॥ ॐ भूमिनन्दनाय नमः मस्तकं पू० ॥ १५ ॥ ॐ अंगारकाय नमः शिखां पूजयामि ॥ १६ ॥ ॐ यमाय नमः सर्वाङ्गं पू० ॥ १७ ॥ ॐ सर्वरोगापहारकाय नमः बाहुद्वयं पू० ॥१८॥ ॐ वृष्टिकर्त्रे नमः मूर्धादिपादपर्यन्तं पू० ॥१९॥ ॐ वृष्टिहर्त्रे नमः चरणादिमस्तकपर्यन्तं पू० ॥ २० ॥ ॐ सर्वकामफलप्रदाय नमः दिशः पूजयामि इति पूजयित्वा ॥ २१ ॥ ॐ अभीष्टसिद्धिमितिमन्त्रेण द्वितीयावरणं निवेद्य, ततः तद्बाह्यत्रिकोणेषु । ॐ वक्राय नमः ॥ १ ॥ ॐ आराय नमः ॥ २ ॥ ॐ भूमिजाय नमः ॥ ३ ॥ इति संम्पूज्य ॐ अभीष्टसिद्धिमितिमन्त्रेण तृतीयावरणं निवेद्य तद्बहिः पूर्वादिक्रमेण । ओं ब्राह्म्यै नमः ॥ १ ॥ ओं माहेश्वर्यै नमः ॥ २ ॥ ओं कौमार्यै नमः ॥ ३ ॥ ओं वैष्णव्यै नमः ॥ ४ ॥ ओं वाराह्यै नमः ॥ ५ ॥ ओं इन्द्राण्यै नमः ॥ ६ ॥ ओं चामुण्डायै नमः ॥ ७ ॥ ओं महालक्ष्म्यै नमः ॥ ८ ॥ इति मातृकाः पूजयामि । इति पूजयित्वा ओं अभीष्टसिद्धिमितिमन्त्रेण चतुर्थावरणं निवेद्य तद्बाह्ये पूर्वादिक्रमेण । ओं इन्द्राय नमः ॥ १ ॥ ओं अग्नये नमः ॥ २ ॥ ओं यमाय नमः ॥ ३ ॥ ओं निर्ऋतये नमः ॥ ४ ॥ ओं वरुणाय नमः ॥ ५ ॥ ओं वायवे नमः ॥ ६ ॥ ओं कुबेराय नमः ॥ ७ ॥ ओं ईशानाय नमः ॥ ८ ॥ ईशानपूर्वयोर्मध्ये—ओं ब्रह्मणे नमः ॥ ९ ॥ निर्ऋतिपश्चिमयोर्मध्ये—ॐ अनन्ताय नमः ॥ १० ॥ इति दशदिक्पालान्पूजयित्वा ओं अभीष्टसिद्धिमितिमन्त्रेण पञ्चमावरणं निवेद्य तद्बाह्ये ओं वज्राय नमः ॥ १ ॥ ओं शक्तये नमः ॥ २ ॥ ओं दण्डाय नमः ॥ ३ ॥ ओं खड्गाय नमः ॥४ ॥ ओं पाशाय नमः ॥ ५ ॥ ओं अंकुशाय नमः ॥ ६ ॥ ओं गदायै नमः ॥ ७ ॥ ओं त्रिशूलाय नमः ॥ ८ ॥ पद्माय नमः ॥ ९ ॥ ओं चक्राय नमः ॥ १० ॥ इत्यस्त्राणि पूजयित्वा । ॐ अभीष्टसिद्धिं मे देहि शरणागतवत्सल । भक्त्या समर्पये तुभ्यं सुपष्ठावरणार्चनम् ॥ एवमावरणपूजां कृत्वा धूपदीप-गोधूमान्न-नैवेद्य-ताम्बूलदक्षिणा-नीराजनादिभिः सम्पूज्यार्घ्यं दद्यात् । तद्यथा—जलपूर्णताम्रपात्रे रक्तगन्धरक्तपुष्पाक्षतफलानि निःक्षिप्य जानुभ्यामवनिं गत्वा ॐ भूमिपुत्र महातेजः स्वेदोद्भव पिनाकिनः । श्रेयोर्थी त्वां प्रपन्नोऽहं गृहाणार्घ्यं नमोऽस्तु ते ॥ १ ॥ प्रसीद देवदेवेश विघ्नहारिन्धरात्मज । गृहाणार्घ्यं मया दत्तं मम शान्तिप्रदो भव ॥ २ ॥ रक्तप्रवालसंकाश जपाकुसुमसन्निभ । महीसुत महाबाहो गृहाणार्घ्यं नमोऽस्तु ते ॥ ३ ॥ इत्यर्घ्यं दत्त्वा पूर्वोक्तैर्नामभिः प्रणम्य

एकविंशति-प्रदक्षिणाः कृत्वा साष्टाङ्गं प्रणमेत्। ततः खदिरांगारकेन स्वपुरतः ऋणरेखात्रयं समं कृत्वा वामपादेन प्रमार्जयेत्। तत्र मन्त्रौ-दुःखदौर्भाग्यनाशाय पुत्रसन्तानहेतवे। कृतरेखात्रयं वामपादेनैतत्प्रमार्ज्म्यहम्॥ १॥ ऋणदुःखविनाशाय मनोभीष्टार्थसिद्धये। मार्जयाम्यसिता रेखास्तिस्रो जन्मसमुद्भवाः॥ २॥ ततः पुष्पाञ्जलिं गृहीत्वा प्रार्थनां कुर्यात्। धरणीगर्भसम्भूतं विद्युत्तेजःसमप्रभम्। कुमारं शक्तिहस्तं च मंगलं प्रणमाम्यहम्॥ १॥ ऋणहर्त्रे नमस्तुभ्यं दुःखदारिद्र्यनाशिने। नमामि द्योतमानाय सर्वकल्याणकारिणे॥ २॥ देवदानवगन्धर्वयक्षराक्षसपन्नगाः। सुखं यान्ति यतस्तस्मै नमो धरणिसूनवे॥ ३॥ यो वक्रगतिमापन्नो नृणां विघ्नं प्रयच्छति। पूजितः सुखसौभाग्यं तस्मै क्ष्मासूनवे नमः॥ ४॥ प्रसादं कुरु मे नाथ मङ्गलप्रद मङ्गल। मेषवाहन रुद्रात्मन्पुत्रान्देहि धनं यशः॥ ५॥ अंगारक महाभाग भगवन्भक्तवत्सल। त्वां नमामि ममाशेषमृणमाशु विमोचय॥ ६॥ ऋणरोगादिदारिद्र्यं ये चान्ये चापमृत्यवः। भयक्लेशमनस्तापा नश्यन्तु मम सर्वदा॥ ७॥ अतिवक्र दुराराध्य भोगमुक्तजितात्मनः। तुष्टो ददासि साम्राज्यं रुष्टो हरसि तत्क्षणात्॥ ८॥ विरञ्चिशक्रविष्णूनां मनुष्याणां तु का कथा। तेन त्वं सर्वसत्त्वेन ग्रहराजो महाबलः॥९॥ पुत्रान्देहि धनं देहि त्वामस्मि शरणं गतः। ऋणदारिद्र्यदुःखेन शत्रूणां च भयात्ततः॥ १०॥ इति प्रार्थ्य पुष्पाञ्जलिं दद्यात्। ततः ब्राह्मणान् सम्पूज्य गुरवे दक्षिणां दत्त्वा पूजायां निवेदितान्नेन एकभुक्तव्रतं कुर्यात्। एवं प्रतिभौमदिनं संवत्सरावधि कृत्वा समाप्ते व्रते[१] सर्वतोभद्रमंडलमध्ये यथाविधि ताम्रकलशं संस्थाप्य तत्र वरुणमावाह्य सम्पूज्य तदुपरि स्वर्णमयीं भौमप्रतिमां संस्थाप्य प्राणप्रतिष्ठां कृत्वा षोडशोपचारैः सम्पूजयेत्। ततः ऐशान्यां त्रिकोणे स्थण्डिले अग्निं प्रतिष्ठाप्य कुशकण्डिकां कृत्वा आघारावाज्यहोमं विधाय ओं अग्निर्मूर्धा० इति मंत्रेण भौमगायत्र्या वा अष्टोत्तरशतं तिलहोमं कृत्वा पूर्णपात्रदानान्तं होमशेषं समाप्य दिक्पालेभ्यो माषभक्तबलिं दत्त्वा कलशोदकेन सपत्नीकं यजमानं पूर्वोक्तमङ्गलनामभिः वेदमन्त्रैश्च अभिषिच्य यजमानः स्वर्णमूर्त्यादिकमाचार्याय दत्त्वा पश्चाद्ब्राह्मणान् गोधूमान्नेन भोजयेत्। एवमेव स्त्रीधनपुत्रसौभाग्यकामनया कुर्यात्।

अथ[२] श्रीसूर्यस्तवराजप्रारम्भः

सुमन्तुरुवाच—अस्तावीच्च ततः साम्बः कृशो धमनिसन्ततः। राजन्नामसहस्रेण सहस्रांशुं दिवाकरम्॥ १॥ खिद्यमानं ततो दृष्ट्वा सूर्यः कृष्णात्मजं

१—एवं व्रतपरा नारी प्राप्नुयात्सुभगा सुतान्।
धनाप्त्यै ऋणनाशाय व्रतं कुर्यात् पुमानपि॥ (मं० म०)

२—आरोग्यं भास्करादिच्छेद्धनमिच्छेद्धुताशनात्।
ज्ञानञ्च शंकरादिच्छेन्मुक्तिमिच्छेज्जनार्दनात्॥ (म० पु०)

तदा । स्वप्नेऽस्य दर्शनं दृष्ट्वा पुनर्वचनमब्रवीत् ॥ २ ॥ श्रीसूर्य उवाच —साम्ब साम्ब महाबाहो शृणु जाम्बवतीसुत । अलं नामसहस्रेण पठ चेमं शुभं स्तवम् ॥ ३ ॥ यानि गुह्यानि नामानि पवित्राणि शुभानि च । तानि ते कीर्तयिष्यामि प्रयत्नादवधारय ॥ ४ ॥ वैकर्तनो विवस्वांश्च मार्तण्डो भास्करो रविः । लोकप्रकाशकः श्रीमांल्लोकचक्षुर्महेश्वरः ॥ ५ ॥ लोकसाक्षी त्रिलोकेशः कर्ता हर्ता तमिस्रहा । तपनस्तापनश्चैव शुचिः सप्ताश्ववाहनः ॥ ६ ॥ गभस्तिहस्तो ब्रह्मा च सर्वदेवनमस्कृतः । एकविंशतिरित्येष स्तव इष्टस्सदा मम ॥ ७ ॥ शरीरारोग्यदश्चैव धनवृद्धियशस्करः । स्तवराज इति ख्यातस्त्रिषु लोकेषु विश्रुतः ॥ ८ ॥ य एतेन महाबाहो द्वे सन्ध्येऽस्तमनोदये । स्तौति मां प्रणतो भूत्वा सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ९ ॥ मानसं वाचिकं वापि कायिकं यच्च दुष्कृतम् । एकजाप्येन तत्सर्वं प्रणश्यति ममाग्रतः ॥ १० ॥ एष जप्यश्च होमश्च सन्ध्योपासनमेव च । बलिमन्त्रोऽर्घमन्त्रोऽथ धूपमन्त्रस्तथैव च ॥ ११ ॥ अन्नप्रदाने स्नाने च प्रणिपाते प्रदक्षिणे । पूजितोऽयं महामन्त्रः सर्वपापहरः शुभः ॥ १२ ॥ एवमुक्त्वा स भगवान्भास्करो जगतां पतिः । आमन्त्र्य कृष्णतनयं तत्रैवान्तरधीयत ॥ १३ ॥ साम्बोऽपि स्तवराजेन स्तुत्वा सप्ताश्ववाहनम् । प्रीतात्मा नीरुजः श्रीमांस्तस्माद्रोगाद्विमुक्तवान् ॥ १४ ॥

इति भविष्योत्तरपुराणे सूर्यस्तवराजः समाप्तः ॥

अथ आदित्यहृदयस्तोत्रप्रारम्भः—ततो युद्धपरिश्रांतं समरे चिन्तया स्थितम् । रावणं चाग्रतो दृष्ट्वा युद्धाय समुपस्थितम् ॥ १ ॥ दैवतैश्च समागम्य द्रष्टुमभ्यागतो रणम् । उपगम्याब्रवीद्राममगस्त्यो भगवांस्तदा ॥ २ ॥ राम राम महाबाहो शृणु गुह्यं सनातनम् । येन सर्वानरीन् वत्स समरे विजयिष्यसे ॥ ३ ॥ आदित्यहृदयं पुण्यं सर्वशत्रुविनाशनम् । जयावहं जपं नित्यमक्षयं परमं शिवम् ॥ ४ ॥ सर्वमङ्गलमांगल्यं सर्वपापप्रणाशनम् । चिन्ताशोकप्रशमनमायुर्वर्धनमुत्तमम् ॥ ५ ॥ रश्मिमन्तं समुद्यन्तं देवासुरनमस्कृतम् । पूजयस्व विवस्वन्तं भास्करं भुवनेश्वरम् ॥ ६ ॥ सर्वदेवात्मको ह्येष तेजस्वी रश्मिभावनः । एष देवासुरगणांल्लोकान् पाति गभस्तिभिः ॥ ७ ॥ एष ब्रह्मा च विष्णुश्च शिवः स्कन्दः प्रजापतिः । महेन्द्रो धनदः कालो यमः सोमो ह्यपांपतिः ॥ ८ ॥ पितरो वसवः साध्या अश्विनौ मरुतो मनुः । वायुर्वह्निः प्रजाः प्राणा ऋतुकर्ता प्रभाकरः ॥ ९ ॥ आदित्यः सविता सूर्यः खगः पूषा गभस्तिमान् । सुवर्णसदृशो भानुर्हिरण्यरेता दिवाकरः ॥ १० ॥ हरिदश्वः सहस्रार्चिः सप्तसप्तिर्मरीचिमान् । तिमिरोन्मथनः शम्भुस्त्वष्टा मार्तण्डकोंऽशुमान् ॥ ११ ॥ हिरण्यगर्भः शिशिरस्तपनोऽहस्करो रविः । अग्निगर्भो दितेः पुत्रः शंखः शिशिरनाशनः ॥ १२ ॥ व्योम-

नाथस्तमोभेदी ऋग्यजुःसामपारगः। घनवृष्टिरपां मित्रो विंध्यवीथीप्लवंगमः॥१३॥ आतपी मण्डली मृत्युः पिंगलः सर्वतापनः। कविर्विश्वो महातेजा रक्तः सर्वभवोद्भवः॥ १४॥ नक्षत्रग्रहताराणामधिपो विश्वभावनः। तेजसामपि तेजस्वी द्वादशात्मन्नमोऽस्तु ते ॥ १५॥ नमः पूर्वाय गिरये पश्चिमायाद्रये नमः। ज्योतिर्गणानां पतये दिनाधिपतये नमः॥ १६॥ जयाय जयभद्राय हर्यश्वाय नमो नमः। नमो नमः सहस्रांशो आदित्याय नमो नमः॥ १७॥ नम उग्राय वीराय सारंगाय नमो नमः। नमः पद्मप्रबोधाय प्रचण्डाय नमोऽस्तु ते॥ १८॥ ब्रह्मेशानाच्युतेशाय सूरायादित्यवर्चसे। भास्वते सर्वभक्षाय रौद्राय वपुषे नमः॥ १९॥ तमोघ्नाय हिमघ्नाय शत्रुघ्नायामितात्मने। कृतघ्नघ्नाय देवाय ज्योतिषां पतये नमः॥ २०॥ तप्तचामीकराभाय हरये विश्वकर्मणे। नमस्तमोभिनिघ्नाय रुचये लोकसाक्षिणे॥ २१॥ नाशयत्येष वै भूतं तमेव सृजति प्रभुः। पायत्येष तपत्येष वर्षत्येष गभस्तिभिः॥ २२॥ एष सुप्तेषु जागर्ति भूतेषु परिनिष्ठितः। एष चैवाग्निहोत्रं च फलं चैवाग्निहोत्रिणाम्॥ २३॥ देवाश्च क्रतवश्चैव क्रतूनां फलमेव च। यानि कृत्यानि लोकेषु सर्वेषु परमप्रभुः॥ २४॥ एनमापत्सु कृच्छ्रेषु कान्तारेषु भयेषु च। कीर्तयन्पुरुषः कश्चिन्नावसीदति राघव॥ २५॥ पूजयस्वैनमेकाग्रो देवदेवं जगत्पतिम्। एतत्त्रिगुणितं जप्त्वा युद्धेषु विजयिष्यसि॥ २६॥ अस्मिन् क्षणे महाबाहो रावणं त्वं जहिष्यसि। एवमुक्त्वा ततोऽगस्त्यो जगाम स यथागतम्॥ २७॥ एतच्छ्रुत्वा महातेजा नष्टशोकोऽभवत्तदा। धारयामास सुप्रीतो राघवः प्रयतात्मवान्॥२८॥ आदित्यं प्रेक्ष्य जप्त्वेदं परं हर्षमवाप्तवान्। त्रिराचम्य शुचिर्भूत्वा धनुरादाय वीर्यवान्॥ २९॥ रावणं प्रेक्ष्य हृष्टात्मा जयार्थं समुपागतम्। सर्वयत्नेन महता वृतस्तस्य वधेऽभवत्॥ ३०॥ अथ रविरवदन्निरीक्ष्य रामं मुदितमनाः परमं प्रहृष्यमाणः। निशिचरपतिसंक्षयं विदित्वा सुरगणमध्यगतो वचस्त्वरेति॥३१॥

इति श्रीवाल्मीकीयरामायणे आदित्यहृदयस्तोत्रं सम्पूर्णम्।

अथ सूर्याथर्वशीर्षमुपनिषत्—अथ सूर्याथर्वाङ्गिरसं व्याख्यास्यामः। ब्रह्मा ऋषिः, आदित्यो देवता, गायत्री छन्दः, हंसाद्यग्निनारायणयुक्तं बीजम्, हृल्लेखा शक्तिः, द्विपदादिसर्गसंयुक्तं कीलकम्, धर्मार्थकाममोक्षेषु जपे विनियोगः। षट्स्वरारूढबीजेन षडङ्गं रक्ताम्बुजसंस्थं सप्ताश्वरथिनं हिरण्यवर्णं चतुर्भुजं पद्मद्वयाभयवरहस्तं कालचक्रप्रणेतारं च श्रीसूर्यनारायणं यऽएवं वेद स वै ब्राह्मणः। ओं भूः ओं भुवः ओं स्वः ओं महः ओं जनः ओं तपः ओं सत्यं तत्सवितु० परो रजसे सावदोम् ओं आपो ज्योती रसो मृतं ब्रह्मभूर्भुवः स्वरोम्। सूर्य आत्मा जगतस्तस्थुषश्च। सूर्याद्वै खल्विमानि भूतानि जायन्ते। सूर्याद्यज्ञाः

पर्जन्योऽन्नमात्मा। नमस्ते आदित्याय त्वमेव केवलं कर्त्तासि। त्वमेव प्रत्यक्षं विष्णुरसि। त्वमेव प्रत्यक्षं ब्रह्मासि। त्वमेव प्रत्यक्षं रुद्रोसि। त्वमेव प्रत्यक्ष-मृगसि। त्वमेव प्रत्यक्षं यजुरसि। त्वमेव प्रत्यक्षं सामासि। त्वमेव प्रत्यक्षमथ-र्वासि। त्वमेव सर्वं छन्दोऽसि। आदित्याद्वायुर्जायते। आदित्याद् भूमिर्जायते। आदित्यादापो जायन्ते। आदित्याज्ज्योतिर्जायते। आदित्याद् व्योमदिशो जायन्ते। आदित्याद्वेदा जायन्ते। आदित्याद्देवा जायन्ते। आदित्यो वाऽएष एतन्मण्डलं तपति। असावादित्यो ब्रह्म। आदित्योऽन्तःकरणमनोबुद्धिचित्ता-हङ्काराः। आदित्यो वै व्यानसमानोदानापानप्राणाः। आदित्यो वै श्रोत्रत्वक्चक्षू-रसनानासाः। आदित्यो वै वाक्पाणिपादोपस्थपायूनि। आदित्यो वै शब्दस्पर्श-रूपरसगन्धाः। आदित्यो वै वचनादानगमनानन्दविसर्गाः। आनन्दमयो ज्ञान-मयो विज्ञानमय आदित्यः। नमो मित्राय भानवे मृत्योर्मां पाहि भ्राजिष्णवे विश्वहेतवे नमः। सूर्यो नो दिवस्पातु वातो अन्तरिक्षात्। अग्निर्नः पार्थिवेभ्यः। सूर्याद्वै भूतानि सूर्येण पालितानि तु। सूर्ये लयं प्राप्नुवन्ति। यः सूर्यः सोऽहमेव च। चक्षुर्नो देवः सविता। चक्षुर्न उत पर्वतः। चक्षुर्धाता दधातु नः। आदि-त्याय विद्महे सहस्रकराय धीमहि तन्नः सूर्यः प्रचोदयात्। सविता पश्चात्तात्। सविता पुरस्तात्। सवितोत्तरात्तात्। सविताधरात्तात्। सविता नः सुवतु सर्वतातिम्। सविता नो रासतां दीर्घमायुः। ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म घृणिरिति द्वे अक्षरे सूर्य इत्यक्षरद्वयम् आदित्य इति त्रीण्यक्षराणि एतद्वै सूर्यस्याष्टाक्षरमनुम् "ॐ घृणिः सूर्य आदित्य" इति मन्त्रः। यः सदाहरहर्जपति। सो ब्रह्मण्यो ब्राह्मणो भवति। सूर्याभिमुखं जप्त्वा महाव्याधिभयात्प्रमुच्यते। अलक्ष्मी-र्नश्यति। अभक्ष्यभक्षणात् पूतो भवति। अपेयपानात्पूतो भवति। अगम्यागमना-त्पूतो भवति। व्रात्यसम्भाषणात्पूतो भवति। मध्याह्ने सूर्याभिमुखः पठेत्, सद्यः पञ्चमहापापात्प्रमुच्यते। सैषा सावित्री विद्या न कस्यचित्प्रशंसेत्। य एतन्महा-भागः प्रातः पठति स भाग्यवान् जायते, पशून् विन्दति, वेदार्थं लभते, त्रिकालं जप्त्वा क्रतुशतफलं प्राप्नोति। हस्तादित्ये जपति स महामृत्युं तरति य एवं वेद। इत्युपनिषत्॥ इति सूर्याथर्वशीर्षम्॥

अथ वरणविधानम्

सम्भृतसम्भारो यजमानः परिहिताहतसोत्तरीयशुक्लवासाः[1] शुभदेशे कुशो-

---

(१) ईषद्धौतं नवं श्वेतं सदशं यन्न धारितम्। अहतं तद्विजानीयात्सर्वकर्मसु पावनम्॥ कटिवेष्टयन्तु यद्वस्त्रं पुरीषो येन वा कृतः। मूत्रमैथुनकृद्वस्त्रं धर्मकार्ये विव-र्जयेत्॥ कार्पासं कटिनिर्मुक्तं कौशेयं भोजने धृतम्। क्षालनाच्छुद्धिमाप्नोति वातेनौर्णं हि शुद्ध्यति॥ स्वयं धौतेन कर्तव्या धर्मक्रिया विपश्चिता। न तु रजकधौतेन नोपभुक्तेन

त्तरकम्बलाद्यास्तृते[१] प्राङ्मुख उपविश्याचमनं कृत्वा ॐ पृथिवि त्वयेति मन्त्रेण आसनशुद्धिं कुर्यात्। ततश्चोत्तराभिमुखो ब्राह्मणः ॐ स्वस्तिनऽइन्द्रो वृद्धश्रवाः स्वस्तिनः पूषा विश्ववेदाः। स्वस्तिनस्तार्क्ष्योऽरिष्टनेमिः स्वस्तिनो बृहस्पतिर्दधातु॥ ॐ आदित्या वसवो रुद्रा विश्वेदेवा मरुद्गणाः। तिलकन्ते प्रयच्छन्तु धर्मकामार्थसिद्धये॥ इत्यनेन यजमानस्य तिलकं कुर्यात्ततः, ॐअक्षन्नमीमदन्त ह्यवप्रियाऽधूषत्। अस्तोषत स्वभानवो विप्रानिष्टया मती यो जान्वीन्द्र ते हरी। इत्यक्षतवन्दनानन्तरं स्वस्तिवाचनं पठित्वा यजमानः योग्यजापकान्[२] समभ्यर्च्य निन्दितजापकान्[३] दूरतः परिहाय च दक्षहस्ते जलाक्षतानादाय प्रतिज्ञासंकल्पं कुर्यात्, तद्यथा— ॐ विष्णुर्विष्णुर्विष्णुः ओं तत्सद्ब्रह्म श्रीमद्भगवतो महापुरुषस्य विष्णोराज्ञया प्रवर्तमानस्य अद्य ब्रह्मणो द्वितीये परार्द्धे तत्रादौ श्रीश्वेतवाराहकल्पे सप्तमे वैवस्वतमन्वन्तरे अष्टाविंशतितमे कलियुगे कलिप्रथमचरणे भूर्लोके जम्बूद्वीपे भरतखण्डे आर्यावर्तान्तरगते अमुकदेशे[४] अमुकक्षेत्रे[५] श्रीमहानद्योः गङ्गायमुनयोरमुकदिग्भागे सरस्वत्याः अमुकप्रदेशे देवब्राह्मणानां सन्निधौ श्रीमन्नृपविक्रमादित्यराज्यादमुकाधिकामुकशततमे[६] वर्षे श्रीविक्रम[७]शकानुवर्तिनि श्रीशालिवाहनकृते अमुकाधिक—अमुकशततमे वर्षे प्रभवादिषष्टिसंवत्सराणां मध्येऽमुकनाम्नि संवत्सरे अमुकायनगते सवितरि अमुकर्तौ अमुकमासे अमुकपक्षे अमुकतिथौ अमुकवासरे अमुकनक्षत्रे अमुकयोगे अमुककरणे अमुकराशिस्थे चन्द्रे अमुकराशिस्थे सूर्ये अमुकराशिस्थिते देवगुरौ शेषेषु ग्रहेषु यथा यथा राशिस्थानस्थितेषु सत्सु एवंगुणविशेषणविशिष्टायां शुभपुण्यतिथौ अमुकगोत्रोऽमुकशर्माऽहं (वर्म्माऽहं-गुप्तोऽहं) ममात्मनः श्रुतिस्मृतिपुराणोक्तफलावाप्तये अस्मिन् पुण्याहे मम कलत्रादिभिः सह जन्मराशेः सकाशान्नामराशेः सकाशाद्वा जन्मलग्नाद्वर्षलग्नाद्गोचराद्वा ये केचिच्चतुर्थाष्टम-द्वादशाद्यनिष्टस्थानस्थिताः क्रूरग्रहास्तैः सूचितं सूचयिष्यमाणं यत्सर्वारिष्टं तद्विनाशार्थं सर्वदा

कर्हिचित्॥ वीर्यस्पृष्टं शवस्पृष्टं स्पृष्टं मूत्रपुरीषयोः। रजस्वलादिसंस्पृष्टमाविकन्तु सदा शुचि॥ (आविकं नाम कम्बलम्)

(१) कम्बले पट्टवस्त्रे च नीली दोषो न विद्यते (स्मृ० सं०)। (२) जापकाश्च द्विजाः शुद्धाः कुलीना ऋजवस्तथा। स्नानसंध्यारता नित्यं शौचाचारपरायणाः॥ श्रोत्रियाः सत्यवाचश्च वेदशास्त्रार्थकोविदाः। अक्रोधनाः पुराणज्ञाः सततं ब्रह्मचारिणः॥ देवध्यानरता नित्यं प्रसन्नमनसः सदा। इत्यादिगुणसम्पन्ना जापका मन्त्रसिद्धिदाः॥ (३) नास्तिकान् भिन्नमर्यादान् कृतघ्नान् वेदनिन्दकान्। स्नानसन्ध्याविहीनांश्च दूरतः परिवर्जयेत् (पु. दी.)॥ (४) ब्रह्मावर्तादि॥ (५) बृहस्पतिकुमारिकादि॥ (६) यथा अष्ट-सप्तत्यधिकैकोनविंशतिशततमे वर्षे॥ (७) यथा त्रिचत्वारिंशदधिकाष्टादशशततमे वर्षे॥

अमुकप्रवरम् अमुकवेदस्य अमुकशाखाध्यायिनम् अमुकशर्म्माणं ब्राह्मणमेभिर्गन्धाक्षतपुष्पताम्बूलमुद्रिकासनमालाकमण्डलुवासोभिः (एभी रोचनाऽक्षतपूगीफलद्रव्यैर्वा) जापकत्वेन (पाठकत्वेन वा) त्वामहं वृणे इति यजमानो ब्रूयात्, वृतोऽस्मीति प्रतिवचनं—यथाविहितं कर्म कुरु इति यजमानः ॐयथाज्ञानं करवाणीति विप्रवचनमित्यन्ते यजमानः माङ्गल्यसूत्रं गृहीत्वा—ॐ यदाबध्नन्दाक्षायणा हिरण्य ँ शतानीकाय सुमनस्यमानाः। तन्मऽआबध्नामि शतशारदायायुष्माञ्जरदष्टिर्यथासम्॥ इति मन्त्रेण विप्रहस्ते बन्धनं कुर्यात्ततः विप्रो यजमानहस्तेऽपि, इति पृथक्-पृथक् विप्रद्वारा जपे विप्रान् वृणुयात्। दशाऽष्टौ पञ्च चतुरो वा जापकानेकतन्त्रेण वा वृणुयात्—तद्यथा""ॐ अद्येत्यादि देशकालौ सङ्कीर्त्य अमुकगोत्रोऽमुकशर्म्मा अमुककामनासिद्ध्यर्थम् अमुकदेवताप्रीतये करिष्यमाणामुकमन्त्रपुरश्चरणकर्मणि (वा अमुकयज्ञकर्मणः साङ्गतासिद्धये) अमुकसंख्यापरिमितामुकमन्त्रजप-(वा-स्तोत्रपाठ)-करणार्थम् अमुकामुकगोत्रोत्पन्नानमुकामुकशर्म्मणो विप्रानेभिर्गन्धाक्षतपुष्पताम्बूलमुद्रिकासनकमण्डलुवासोभिर्जापकत्वेन (पाठकत्वेन) युष्मानहं वृणे, इति वृत्वा ॐवृताः स्मः इति तैरुक्ते तान् प्रत्येकं गन्धाक्षतपुष्पमालावरणद्रव्यैः ब्राह्मणाय एष ते गन्धः, ब्राह्मणाय इमानि ते पुष्पाणि, ब्रा० एष ते धूपः, ब्रा० एतत् ते ताम्बूलं दक्षिणाञ्चेति सम्पूज्य सर्वेषां पृथक् पृथक् दक्षहस्ते यज्ञसूत्रं बध्नीयात्। ॐ व्रतेन दीक्षामाप्नोति दीक्षयाप्नोति दक्षिणाम्। दक्षिणा श्रद्धामाप्नोति श्रद्धया सत्यमाप्यते॥ ततः विप्रो यजमानहस्तेऽपि ॐ यदाबध्ननित्यनेन बद्ध्वा, यजमानस्य तिलकं कुर्यात्तद्यथा""ॐ आदित्या वसवो रुद्रा विश्वेदेवा मरुद्गणाः। तिलकन्ते प्रयच्छन्तु धर्मकामार्थसिद्धये॥ तत आशीर्वादः॥ ॐ स्वस्तिनऽइन्द्र० इत्यादिमन्त्रैः कार्य्यः॥

अथ जपविधिः[1]—विविक्ते देशे देवालये वा जपस्थानं प्रकल्प्य तत्र यथाविधिकृतस्नानसन्ध्योपासनेन कृततिलकबद्धशिखेन यज्ञोपवीतिना दक्षिणे पाणौ धृतपवित्रेण यथोक्तगोमयोपलिप्तशुचौ देशे प्रागग्राणामुदगग्राणां कुशाना-

---

वेदस्य माध्यन्दिनीशाखाध्यायिनं मुकुन्दवल्लभशर्म्माणं ब्राह्मणं श्रीमहामृत्युञ्जयमन्त्रजपाख्ये कर्मणि त्वामहं वृणे, वृतोऽस्मि, यथाविहितं कर्म कुरु ॐ यथाज्ञानं करवाणीति।

(१) गृहे जपं समं विद्याद् गोष्ठे शतगुणं भवेत्। नद्यां शतसहस्रं स्यादनन्तं शिवसन्निधौ॥

पादेन पादमाक्रम्य जपं नैव तु कारयेत्।
शिरः प्रावृत्य वस्त्रेण ध्यानं नैव प्रशस्यते॥
न पाणिपादचपलो न नेत्र-चपलो द्विजः।
न च वाक् चपलश्चैव जपसिद्धिमवाप्नुयात्॥

मास्तरणं तदुपरि यथाकाम्यं श्वेतादिकम्बलासनमास्तीर्य्य[1] ॐ अपवित्रः पवित्रो वेत्यनेन प्रोक्षणं कुर्यात्ततः—ॐ अपसर्पन्तु ते भूता ये भूता भुवि संस्थिताः । ये भूता विघ्नकर्तारस्ते नश्यन्तु शिवाज्ञया ॥ इत्यनेन भूमौ वामपादपार्ष्णिना घातत्रयं कुर्यात्। आसनाधो जलादिना त्रिकोणं कृत्वा ॐ कूर्माय नमः ॐ आधारशक्तिकम्बलासनाय नमः ॐपृथिव्यै नमः इति गन्धाक्षतपुष्पैः सम्पूज्य ॐ पृथ्वि त्वयेति मन्त्रेणासनशुद्धिं विधाय तस्मिन्नासने प्राङ्मुख उदङ्मुखो वोपविशेत्, आचम्य प्राणानायम्य ॐ श्रीगुरुभ्यो नमः, ॐ सिद्धिबुद्धिसहिताय श्रीमन्महागणाधिपतये नमः, ॐ लक्ष्मीनारायणाभ्यां नमः, ॐउमामहेश्वराभ्यां नमः, ॐ सुमुखश्चैकदन्तश्चेत्यादिश्लोकान् पठित्वा जलपूरितपात्रं ॐ वरुणाय नमः इति गन्धाक्षतपुष्पैः सम्पूज्य 'ॐ गङ्गे च यमुने चैव गोदावरि सरस्वति। नर्मदे सिन्धु कावेरि जलेऽस्मिन् सन्निधिं कुरु ॥' इत्यङ्कुशमुद्रया सूर्यमण्डलात्तीर्थान्यावाह्य हुं इत्यवगुंठ्य मूलेनाष्टधा अभिमन्त्रयेत्। ततः ज्योतिः प्रज्वाल्य रक्ताक्षतोपरि निधाय गन्धपुष्पाभ्यां सम्पूज्य प्रणमेत् (ततः दक्षिणहस्तेन ताम्रपात्रेण वा कुशकुसुमजलान्यादाय)—ॐ अद्येत्यादि देशकालौ सङ्कीर्त्य ममामुककामनासिद्ध्यर्थं (वा अमुकज्वरादिव्याधिसमूलनिरसनद्वारा अमुकदेवप्रसादात् सद्य आरोग्यार्थं पूर्वसङ्कल्पितामुकसंख्याकामुकमन्त्रस्य (वा स्तोत्रस्य) मध्ये एतावन्तममुकमन्त्रस्य जपं (वा, स्तोत्रस्य पाठं) करिष्ये ॥

अथवा—ॐ अद्येत्यादि० ममात्मनः श्रुतिस्मृतिपुराणोक्तफलप्राप्तिपूर्वकं अमुककामनासिद्ध्यर्थम्-अमुकदेवताप्रीतयेऽमुकमन्त्रपुरश्चरणान्तर्गतामुकसंख्या-परिमित-विहितामुकमन्त्रजपमहं करिष्ये ॥

अथवा—अमुकगोत्रोऽमुकशर्माहं मम (यजमानस्य वा) उत्पन्नज्वरस्य अमुकव्याधेर्वा जीवच्छरीराऽविरोधेन समूलनाशार्थं सद्य आरोग्यार्थम् अमुकमन्त्रपुरश्चरणान्तर्गत अमुकसंख्याकजपं करिष्ये ।

अथवा—ॐ अद्येत्यादि० राहुग्रस्ते दिवाकरे वा अमुकगोत्रः अमुकदेवशर्मा श्रीअमुकदेवताया अमुकमन्त्रसिद्धिकामो ग्रासाद्विमुक्तिपर्य्यन्तं अमुकमन्त्रस्य जपरूपपुरश्चरणमहं करिष्ये ।

अथवा—ॐ अद्येह अस्मिन् देशे अनावृष्टिनिवृत्तिद्वारा सद्यः सुवृष्ट्यर्थम् अमुकपर्जन्यमन्त्रस्य अमुकसहस्रसंख्याकजपं करिष्ये ।

---

(१) आसनादिनिर्णयस्तु ९ पृष्ठे द्रष्टव्यः । अग्न्यागारे गवां गोष्ठे देवब्राह्मणसन्निधौ । आहारे जपकाले च पादुकानां विवर्जनम् ॥ (अंगिरा)

अथांगसंकल्पः—तदङ्गत्वेन प्रयोगादौ निर्विघ्नतापरिसमाप्त्यर्थं श्रीगणपतिमन्त्रं तथा च कलिदोषनिवृत्त्यर्थं गायत्री[1]जपं भूतशुद्धिं प्राणप्रतिष्ठाञ्च करिष्ये इति संकल्पं स्वकर्तृत्वे कुर्यात्। ऋत्विक्कर्तृकत्वे तु-देशकालसङ्कीर्तनान्ते-अमुकगोत्रोत्पन्नस्य अमुकयजमानानुज्ञया यजमानसङ्कल्पिताऽमुकसंख्याकामुकमन्त्रस्य (वा—अमुकस्तोत्रस्य) मध्ये अमुकसंख्याया मन्त्रस्य जपं (वा-स्तोत्रस्य पाठं) करिष्यामीति; तदङ्गत्वेन प्रयोगादौ० भूतशुद्धिं प्राणप्रतिष्ठाञ्च करि०। संकल्पं कृत्वा भूतशुद्ध्यर्थम्[2] ॐ भूतश्रृङ्गाटाच्छिरः सुषुम्नापथेन जीवशिवं परमशिवपदे योजयामि स्वाहा ॥१॥ ॐ यं लिङ्गशरीरं शोषय स्वाहा ॥२॥ ॐ रं सङ्कोचशरीरं दह दह स्वाहा ॥ ३ ॥ ॐ परमशिवसुषुम्नापथेन मूलश्रृङ्गाटमुल्लसोल्लसज्ज्वल ज्वल प्रज्वल सोऽहं, हंसः स्वाहा ॥ ४ ॥ इत्येकवारं जप्त्वा स्वशरीरं निरस्तसमस्तकिल्बिषं देवताराधनयोग्यं सिद्धं भावयेदित्येषा भावना मुख्या।

अथ प्राणप्रतिष्ठा—ॐ अस्य श्री प्राणप्रतिष्ठामन्त्रस्य ब्रह्मविष्णुमहेश्वरा ऋषयः ऋग्यजुःसामानि छन्दांसि, जगत्सृष्टिः प्राणशक्तिर्देवता, आं बीजं, ह्रीं शक्तिः, क्रौं कीलकं, मम धर्मार्थकाममोक्षार्थे जपे विनियोगः। ॐ ब्रह्मविष्णुमहेश्वरऋषिभ्यो नमः शिरसि। ऋग्यजुःसामछन्दोभ्यो नमः मुखे। जगत्सृष्ट्यै प्राणशक्त्यै नमः हृदये। आं बीजाय नमः लिङ्गे। ह्रीं शक्तये नमः पादयोः। क्रौं कीलकाय नमः सर्वाङ्गेषु। ॐ अं कं खं गं घं ङं आकाशवायुवह्निजलभूम्यात्मने अंगुष्ठाभ्यां नमः। ॐ इं चं छं जं झं ञं शब्दस्पर्शरूपरसगन्धात्मने तर्जनीभ्यां नमः। ॐ उं टं ठं डं ढं णं श्रोत्रत्वक्चक्षुर्जिह्वाघ्राणात्मने मध्यमाभ्यां नमः। ॐ एं तं थं दं धं नं वाक्पाणिपादपायूपस्थात्मने अनामिकाभ्यां नमः। ॐ औं पं फं बं भं मं वचनादानगतिविसर्गानन्दात्मने कनिष्ठिकाभ्यां नमः। ॐ अं यं रं लं वं शं षं सं हं ळं क्षं बुद्धिमनोऽहंकारचित्तविज्ञानात्मने करतलकरपृष्ठाभ्यां नमः।

अथ ध्यानम्—ॐ रक्ताम्भोधिस्थपोतोल्लसदरुणसरोजाधिरूढाकराब्जैः, पाशं कोदण्डमिक्षूद्भवमथ गुणमप्यङ्कुशं पञ्चबाणान्। बिभ्राणासृक्कपालं त्रिनयनलसिता पीनवक्षोरुहाढ्या, देवी बालार्कवर्णा भवतु शुभकरी प्राणशक्तिः परा नः ॥ ततो हस्तं हृदये निधाय—ॐ आं ह्रीं क्रों यं रं लं

---

(१) यस्य कस्यापि मन्त्रस्य पुरश्चरणमारभेत्। व्याहृतित्रयसंयुक्तां गायत्रीञ्चायुतं जपेत् ॥ नृसिंहार्कवराहाणां तान्त्रिकं वैदिकं तथा। विना जप्त्वा तु गायत्रीं तत्सर्वं निष्फलं भवेत् ॥ (दे० भा०)। (२) भूतशुद्धिं विना येन क्रियते जपपादिकम्। तत्सर्वं निष्फलं प्रोक्तं तस्मात्तां पूर्वमाचरेत् ॥

वं शं पं सं हं सोऽहं मम प्राणा इह प्राणाः। ॐ आं ह्रीं क्रों यं रं लं वं शं पं सं हं सोऽहं मम वाङ्मनश्चक्षुः श्रोत्रजिह्वाप्राणा इहागत्य सुखं चिरं तिष्ठन्तु स्वाहा। ततः षोडशवारं प्रणवं जपन् षोडशसंस्कारान् भावयेत्। ॐ गर्भाधानं सम्पादयामि, ओं पुंसवनं सं० ओं सीमन्तोन्नयनं सं० ओं जातकर्म सं० ओं० नामकरणं सं० ओं निष्क्रमणं सं० ओं अन्नप्राशनं सं० ओं चूडाकरणं सं० ओं उपनयनं सं०, ओं वेदव्रतचतुष्टयं सं०, ॐ गोदानं सं०, ॐ व्रतविसर्गं सं०, ॐ विवाहं सं० इति प्राणप्रतिष्ठामन्त्रं जप्त्वा निजशरीरं ज्योतिः स्वरूपं भावयेत्॥ ततः अभीष्टदेवं ध्यात्वा मानसोपचारैः[1] सम्पूज्य संस्कृतजपमालां पानीयपात्रे वामकरतले वा संस्थाप्य मूलेनार्घ्योदकेन दक्षहस्तेन सम्प्रोक्षयेत्तत्र मन्त्रः—ॐ ह्रीं माले माले महामाये सर्वशक्तिस्वरूपिणि। चतुर्वर्गस्त्वयि न्यस्तस्तस्मान्मे सिद्धिदा भव॥ 'ॐ ऐं ह्रीं सिद्ध्यै नमः' इति मन्त्रेण गन्धपुष्पाभ्यां मेरुं सम्पूज्य प्रार्थयेत्—ॐ गं अविघ्नं कुरु माले त्वं सर्वकार्येषु सर्वदा। इति सम्प्रार्थ्य नमस्कृत्य दक्षिणहस्तेन मालां गृहीत्वा मध्यमायाः मध्यपर्वणि संस्थाप्य, अङ्गुष्ठप्रथमपर्वेण[2] हृदि तद्देवतां ध्यायन् मन्त्रार्थञ्च विचारयन् प्रलापान्तरमकुर्वन्[3] एकाग्रचित्तो[4] यजमानस्य कामः सिद्ध्यतामिति चिन्तयंश्च स्वरवर्णविवेकपूर्वकं यथासंख्याकं हृदयसमीपे मालामानीय जपेत्[5]। ततो जपान्ते मालां शिरसि निधाय प्राण्यं प्राणायामं कुर्यात्ततः मुद्रां प्रदर्श्य—ॐ त्वं माले सर्वदेवानां प्रीतिदा शुभदा भव। शिवं कुरुष्व मे भद्रे यशो वीर्यञ्च सर्वदा। तेन सत्येन सिद्धिं मे देहि मातर्नमोऽस्तु ते। 'ॐ ह्रीं सिद्ध्यै नमः' इति सम्पूज्य, मालां रहसि

स्थापयित्वा जपान्ते पुनः यथोक्तमथवा सर्वमन्त्रान्ते वा हृदयादिषडङ्गन्यासं ध्यानञ्च कुर्यात्। ततः मानसोपचारैः सम्पूज्य जपान्ते पुनराचमनम्। ताम्रपात्रे दक्षिणहस्ते वा जलाक्षतान्यादाय स्ववामभागे—ॐ गुह्यातिगुह्यगोप्ता[1] त्वं गृहाणास्मत्कृतं जपम्। सिद्धिर्भवतु मे देव त्वत्प्रसादात्त्वयि स्थितिः॥ इति मन्त्रेण देवस्य दक्षिणकरे जपं निवेदयेत्। ततः ॐ अनेन यथासंख्यककृताऽमुकमन्त्रजपेन (वा अमुकस्तोत्रपाठेन) प्रणतजनानुकम्पी श्री अमुकदेवः प्रीयतां न मम॥ अथ क्षमापनम्॥ आवाहनं न जानामि न जानामि तवार्चनम्। पूजां चैव न जानामि क्षमस्व परमेश्वर॥ यदक्षरपदभ्रष्टं मात्राहीनं च यद्भवेत्। तत्सर्वं क्षम्यतां देव प्रसीद परमेश्वर[2]॥ इत्यनेन क्षमाप्य आसनाधःस्थभूम्युपरि जलं क्षिपेत्तज्जलेनार्द्रमृदा ॐ शक्राय[3] नमः इत्युच्चार्य स्वमस्तके तिलकं कुर्यात्। तत उच्चस्वरेण-ओं यज्जाग्रतो दूरमुदेति दैवं तदु सुप्तस्य तथैवेति। दूरङ्गमं ज्योतिषां ज्योतिरेकं तन्मे मनः शिवसंकल्पमस्तु॥ १॥ ओं येन कर्माण्यपसो मनीषिणो यज्ञे कृण्वन्ति विदथेषु धीराः। यदपूर्वं यक्षमन्तः प्रजानां तन्मे मनः शिवसंकल्पमस्तु॥ २॥ ओं यत्प्रज्ञानमुत चेतो धृतिश्च यज्ज्योतिरन्तरमृतं प्रजासु यस्मान्न ऋते किञ्चन कर्म क्रियते तन्मे मनः शिवसंकल्पमस्तु॥ ३॥ ओं येनेदं भूतं भुवनं भविष्यत्परिगृहीतममृतेन सर्वम्। येन यज्ञस्तायते सप्त होता तन्मे मनः शिवसंकल्पमस्तु॥ ४॥ ओं यस्मिन् ऋचः साम यजूꣳषि यस्मिन् प्रतिष्ठिता रथनाभाविवाराः यस्मिंश्चित्तꣳ सर्वमोतं प्रजानां तन्मे मनः शिवसंकल्पमस्तु॥ ५॥ इति पञ्चमन्त्रान् ओं द्यौः शान्तिरन्तरिक्षꣳ शान्तिः इत्यादि सुशान्तिर्भवतु शान्तिः ३ इति च पठेत्। मालां नाशुचिः स्पृशेत्, नान्यं दद्यात्, अशुचिस्थाने न निधापयेत्। प्रत्यहं समान[4]-संख्य एव जपो न तु न्यूनाधिकः। यजमानो ब्राह्मणैः सह प्रत्यहं भूशयनं परान्नं[5] त्यक्त्वा हविष्यान्नेन[6] एकभक्तभोजनं ब्रह्मचर्यं[7] सत्यवाक् त्रिकाल-देवतार्चनञ्च

(१) दुर्गापाठे—गुह्यातिगुह्यगोप्त्री त्वं गृहाणाऽस्मत्कृतं जपम्। सिद्धिर्भवतु मे देवि त्वत्प्रसादान्महेश्वरि॥ (२) देवीपूजायां स्त्रीलिंगेनोच्चारणं कार्यं, तद्यथा—तत्सर्वं क्षम्यतां देवि प्रसीद परमेश्वरि। (३) तस्मिन् स्थाने जपं कृत्वा शक्रो हरति तज्जपम्। तन्मृदा लक्ष्म कुर्वीत ललाटे तिलकाकृति॥ (४) प्रत्यहं प्रत्यहं तावन्नैव न्यूनाधिकं क्वचित्। एवं जपं समाप्यान्ते दशांशं होममाचरेत् (मं० महो०)॥ (५) परान्नञ्च परद्रव्यं तथैव तु परिग्रहः। परस्त्री परनिन्दाञ्च मनसापि विवर्जयेत्॥ १॥ जिह्वा दग्धा परान्नेन करौ दग्धौ प्रतिग्रहात्। परस्त्रीभिर्मनो दग्धं मन्त्रसिद्धिः कथं भवेत्॥ २॥ पु० दी०॥ (६) मृदु सोष्णं सुपक्वञ्च कुर्याद्वै लघु भोजनम्। नेन्द्रियाणां विकारः स्यात्तथा भुञ्जीत साधकः॥ १॥ नक्तं तथा परित्याज्यं दुष्टान्नं कुत्सित फलम्। मसालानं सम-स्तीनामनतीर्गिक्रियीहनी॥ २॥ (नारदः)॥ (७) मैथुनं तत्कथालापं तद्गोष्ठी

कार्यम्। तीर्थे देवालये सिद्धपीठे वा विल्ववृक्षाश्रये च कृते जपे सद्यः सिद्धिः स्यात्। इति जपविधिः।

प्रथमं तावत्सकलविघ्नविनाशकश्रीगणेशषडक्षरमन्त्रजपविधिः[1]

ओं अस्य श्रीगणेशमन्त्रस्य भार्गव ऋषिः, अनुष्टुप्छन्दः, विघ्नेशो देवता, वं वीजं, यं शक्तिः, सर्वेष्टसिद्धये जपे विनियोगः॥ अथ ऋष्यादिन्यासः॥ ओं भार्गवऋषये नमः शिरसि।१। ओं अनुष्टुप्छन्दसे नमः मुखे।२। ओं विघ्नेशदेवतायै नमः हृदये।३। ओं वं वीजाय नमः गुह्ये।४। ओं यं शक्तये नमः पादयोः।५। ओं हुं कीलकाय नमः सर्वांगे॥६॥ अथ करन्यासः॥ ओं वं अंगुष्ठाभ्यां नमः। ओं क्रं तर्जनीभ्यां नमः। ओं तुं मध्यमाभ्यां नमः। ओं डां अनामिकाभ्यां नमः। ओं यं कनिष्ठिकाभ्यां नमः। ओं हुं करतलकरपृष्ठाभ्यां नमः॥ अथ षडङ्गन्यासः॥ ओं वं नमः हृदयाय नमः। ओं क्रं नमः शिरसे स्वाहा। ओं तुं नमः शिखायै वषट्। ओं डां नमः कवचाय हुं। ओं यं नमः नेत्रत्रयाय वौषट्। ओं हुं नमः अस्त्राय फट्॥ अथ वर्णन्यासः॥ ओं वं नमः भ्रुवोर्मध्ये। ओं क्रं नमः कण्ठे। ओं तुं नमः हृदये। ओं डां नमः नाभौ। ओं यं नमः लिङ्गे। ओं हुँ नमः पादयोः। इति वर्णन्यासं कृत्वा "ओं वक्रतुण्डाय हुं नमः" इति सर्वाङ्गे व्यापकं न्यस्य ध्यायेत्—ॐ उद्यद्दिनेश्वररुचिं निजहस्तपद्मे पाशाङ्कुशाभयवरान् दधतं गजास्यम्। रक्ताम्बरं सकलदुःखहरं गणेशं ध्यायेत्प्रसन्नमखिलाभरणाभिरामम्॥ इति ध्यात्वा मानसोपचारैः सम्पूज्य जपेत्। मूलमन्त्रः—"ओं वक्रतुण्डाय हुं" इति षडक्षरो मूलमन्त्रः॥

अथ श्रीगणपतिमानसपूजा—

नानारत्नविचित्रकं रमणकं सिंहासनं कल्पितं।
स्नानं जाह्नविवारिणा गणपते पीताम्बरं गृह्यताम्॥
कण्ठे मौक्तिकमालिका श्रुतियुगे द्वे धारिते कुण्डले।
नानारत्नविराजितो रविविभायुक्तः किरीटः शिरे॥
भाले चर्चितकेशरं मृगमदामोदांकितं चन्दनम्।
कस्तूरीतिलकोद्भवं सुकुसुमं मन्दारदूर्वाशमीः॥
गुग्गुलोद्भवधूपकं विरचितं दीपं सुवर्त्या युतम्।
भक्ष्यं मोदकसंयुतं गणपते क्षीरोदनं गृह्यताम्॥
ताम्बूलं मनसा मया विरचितं जंबूफलं दक्षिणा।
साष्टाङ्गप्रणतिं स्तुतिं बहुविधां पूजां गृहाण प्रभो॥

---

(१) वस्त्रके शुष्कवस्त्रेण स्कन्धे चैवार्द्रवाससा। जपो होमस्तथा दानं तत्सर्वं निष्फलं भवेत्॥ (वसिष्ठस्मृतिः)

मे कामः सततं तवार्चनविधौ बुद्धिस्तवालिंगने।
त्विच्छा ते सुखदर्शने गणपते भक्तिस्तु पादाम्बुजे॥

अथ शिवषडक्षरमन्त्रजपविधिः—ॐ अस्य श्रीशिवषडक्षरमन्त्रस्य वामदेव ऋषिः, पंक्तिश्छन्दः, सदाशिवो देवता, ओं बीजं, नमः शक्तिः, शिवायेति कीलकं, चतुर्विधपुरुषार्थसिद्ध्यर्थे (वा–मम अभीष्टसिद्ध्यर्थे) जपे विनियोगः॥ अथ ऋष्यादिन्यासः॥ ओं वामदेवऋषये नमः शिरसि। ओं पंक्तिश्छन्दसे नमः मुखे। ओं श्रीसाम्बसदाशिवदेवतायै नमः हृदये। ओं बीजाय नमः गुह्ये। ओं नमः शक्तये नमः पादयोः। ओं शिवाय कीलकाय नमः सर्वाङ्गे॥ अथ करन्यासः॥ ओं ॐ अंगुष्ठाभ्यां नमः। ओं नं तर्जनीभ्यां नमः। ओं मं मध्यमाभ्यां नमः। ओं शिं अनामिकाभ्यां नमः। ओं वां कनिष्ठिकाभ्यां नमः। ओं यं करतलकरपृष्ठाभ्यां नमः॥ अथ हृदयादिन्यासः॥ ओं ॐ हृदयाय नमः। ओं नं शिरसे स्वाहा। ॐ मं शिखायै वषट्। ओं शिं कवचाय हुम्। ओं वां नेत्रत्रयाय वौषट्। ओं यं अस्त्राय फट्। एवं न्यासान् कृत्वा पार्वतीपतिं ध्यायेत्—ध्यायेन्नित्यं महेशं रजतगिरिनिभं चारुचन्द्रावतंसं, रत्नाकल्पोज्ज्वलाङ्गं परशुमृगवराभीतिहस्तं प्रसन्नम्। पद्मासीनं समन्तात्स्तुतममरगणैर्व्याघ्रकृत्तिं वसानं, विश्वाद्यं विश्ववन्द्यं निखिलभयहरं पञ्चवक्त्रं त्रिनेत्रम्॥ इति ध्यात्वा मानसोपचारैः सम्पूज्य यथाविधि जपेत्॥ "ओं नमः शिवाय" इति षडक्षरो मूलमन्त्रः[1]॥

अथ विष्णोर्द्वादशाक्षरमन्त्रजपप्रयोगः—ओं अस्य श्रीद्वादशाक्षरमन्त्रस्य प्रजापति ऋषिर्गायत्रीछन्दः, श्रीविष्णुः परमात्मा देवता, मम सर्वपापविनाशपूर्वकं श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थे जपे विनियोगः॥ अथ करन्यासः॥ ओं ॐ अंगुष्ठाभ्यां नमः। ॐ नमो तर्जनीभ्यां नमः। ॐ भगवते मध्यमाभ्यां नमः। ॐ वासुदेवाय अनामिकाभ्यां नमः। ओं नमो भगवते कनिष्ठिकाभ्यां नमः। ओं वासुदेवाय करतलपृष्ठाभ्यां नमः। अथ हृदयादिन्यासः—ओं ॐ हृदयाय नमः। ॐ नमो शिरसे स्वाहा। ॐ भगवते शिखायै वषट्। ॐ वासुदेवाय कवचाय हुं। ओं नमो भगवते नेत्राभ्यां वौषट्। ॐ वासुदेवाय अस्त्राय फट्। इति हृदयादिन्यासं कृत्वा ध्यायेत्—ओं विष्णुं शारदचन्द्रकोटिसदृशं शंखं रथाङ्गं गदामम्भोजं दधतं सिताब्जनिलयं कान्त्या जगन्मोहनम्। आबद्धाङ्गदहारकुण्डलमहामौलिं स्फुरत्कङ्कणं श्रीवत्साङ्कमुदारकौस्तुभधरं वन्दे मुनीन्द्रैः स्तुतम्। १। एवं ध्यात्वा मानसोपचारैः सम्पूज्य जपेत्। ओं नमो भगवते वासुदेवाय इति द्वादशाक्षरो मूलमन्त्रः।

१—मननात्तत्स्वरूपस्य वेदनादमिततेजसः। त्रायते सर्वभयतस्तस्मान् मन्त्र इतीरितः॥ (कुलार्णवे)

सप्तश्लोकी गीता

ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म व्याहरन् मामनुस्मरन्। यः प्रयाति त्यजन् देहं स याति परमां गतिम्॥ १॥ स्थाने हृषीकेश तव प्रकीर्त्या जगत्प्रहृष्यत्यनुरज्यते च। रक्षांसि भीतानि दिशो द्रवन्ति सर्वे नमस्यन्ति च सिद्धसंघाः॥ २॥ सर्वतः पाणिपादं तत् सर्वतोऽक्षिशिरोमुखम्। सर्वतः श्रुतिमल्लोके सर्वमावृत्य तिष्ठति॥ ३॥ कविं पुराणमनुशासितारमणोरणीयांसमनुस्मरेद्यः। सर्वस्य धातारमचिन्त्यरूपमादित्यवर्णं तमसः परस्तात्॥ ४॥ ऊर्ध्वमूलमधःशाखमश्वत्थं प्राहुरव्ययम्। छन्दांसि यस्य पर्णानि यस्तं वेद स वेदवित्॥ ५॥ सर्वस्य चाहं हृदि सन्निविष्टो मत्तः स्मृतिर्ज्ञानमपोहनं च। वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यो वेदान्तकृद्वेदविदेव चाहम्॥ ६॥ मन्मना भव मद्भक्तो मद्याजी मां नमस्कुरु। मामेवैष्यसि युक्त्वैवमात्मानं मत्परायणः॥ ७॥

चतुःश्लोकीभागवतम्

ज्ञानं मे परमं गुह्यं यद्विज्ञानसमन्वितम्। सरहस्यं तदङ्गञ्च गृहाण गदितं मया। यावानहं यथाभावो यद्रूपगुणकर्मकः। तथैव तत्त्वविज्ञानमस्तु ते मदनुग्रहात्। अहमेवासमेवाग्रे नान्यद्यत् सदसत्परम्। पश्चादहं यदेतच्च योऽवशिष्येत सोऽस्म्यहम्। (इति माहात्म्यम्)। ऋतेऽर्थं यत्प्रतीयेत न प्रतीयेत चात्मनि। तद्विद्यादात्मनो मायां यथा भासो यथा तमः॥ १॥ यथा महान्ति भूतानि भूतेषूच्चावचेष्वनु। प्रविष्टान्यप्रविष्टानि तथा तेषु न तेष्वहम्॥ २॥ एतावदेव जिज्ञास्यं तत्त्वजिज्ञासुनाऽऽत्मनः। अन्वयव्यतिरेकाभ्यां यत्स्यात्सर्वत्र सर्वदा॥ ३॥ एतन्मतं समातिष्ठ परमेण समाधिना। भवान् कल्पविकल्पेषु न विमुह्यति कर्हिचित्॥ ४॥ इति श्रीचतुःश्लोकी भागवतम्।

सप्तश्लोकी दुर्गा

गौरि नारायणि नमोऽस्तु ते ॥ ३ ॥ शरणागतदीनार्तपरित्राणपरायणे । सर्वस्यार्तिहरे देवि नारायणि नमोऽस्तु ते ॥ ४ ॥ सर्वस्वरूपे सर्वेशे सर्वशक्तिसमन्विते । भयेभ्यस्त्राहि नो देवि दुर्गे देवि नमोऽस्तु ते ॥ ५ ॥ रोगानशेषानपहंसि तुष्टा रुष्टा तु कामान्सकलानभीष्टान् । त्वामाश्रितानां न विपन्नराणां त्वामाश्रिता ह्याश्रयतां प्रयान्ति ॥ ६ ॥ सर्वाबाधाप्रशमनं त्रैलोक्यस्याखिलेश्वरि । एवमेव त्वया कार्यमस्मद्वैरिविनाशनम् ॥ ७ ॥

इति सप्तश्लोकी दुर्गा समाप्ता ।

श्रीसूक्तम्—ॐ हिरण्यवर्णां हरिणीं सुवर्णरजतस्रजम् । चन्द्रां हिरण्मयीं लक्ष्मीं जातवेदो म आवह ॥ १ ॥ तां म आवह जातवेदो लक्ष्मीमनपगामिनीम् । यस्यां हिरण्यं विन्देयं गामश्वं पुरुषानहम् ॥ २ ॥ अश्वपूर्वां रथमध्यां हस्तिनादप्रबोधिनीम् । श्रियं देवीमुपह्वये श्रीर्मा देवी जुषताम् ॥ ३ ॥ कांसोस्मितां हिरण्यप्राकारामार्द्रां ज्वलन्तीं तृप्तां तर्पयन्तीम् । पद्मे स्थितां पद्मवर्णां तामिहोपह्वये श्रियम् ॥ ४ ॥ चन्द्रां प्रभासां यशसा ज्वलन्तीं श्रियं लोके देवजुष्टामुदाराम् । तां पद्मनेमीं शरणमहं प्रपद्येऽलक्ष्मीर्मे नश्यतां त्वां वृणोमि ॥ ५ ॥ आदित्यवर्णे तपसोऽधिजातो वनस्पतिस्तव वृक्षोऽथ बिल्वः । तस्य फलानि तपसा नुदन्तु मायान्तरायाश्च बाह्या अलक्ष्मीः ॥ ६ ॥ उपैतु मां देवसखः कीर्तिश्च मणिना सह । प्रादुर्भूतोऽस्मि राष्ट्रेऽस्मिन् कीर्तिमृद्धिं ददातु मे ॥ ७ ॥ क्षुत्पिपासामलां ज्येष्ठामलक्ष्मीं नाशयाम्यहम् । अभूतिमसमृद्धिं च सर्वां निर्णुद मे गृहात्

सोमिनः ॥ २१ ॥ न क्रोधो न च मात्सर्यं न लोभो नाशुभा मतिः। भवन्ति कृतपुण्यानां भक्तानां श्रीसूक्तं जपेत् ॥ २२ ॥ सरसिजनिलये सरोजहस्ते धवलतरांशुकगन्धमाल्यशोभे। भगवति हरिवल्लभे मनोज्ञे त्रिभुवनभूतिकरी प्रसीद मह्यम् ॥ २३ ॥ विष्णुपत्नीं क्षमां देवीं माधवीं माधवप्रियाम्। विष्णोः प्रियसखीं देवीं नमाम्यच्युतवल्लभाम् ॥ २४ ॥ महालक्ष्मीं च विद्महे विष्णुपत्नीं च धीमहि तन्नो लक्ष्मीः प्रचोदयात् ॥ २५ ॥ पद्मानने पद्मिनि पद्मपत्रे पद्मप्रिये पद्मदलायताक्षि। विश्वप्रिये विश्वमनोनुकूले त्वत्पादपद्मं हृदि सन्निधत्स्व ॥२६॥ आनन्दः कर्दमः श्रीदश्चिक्लीत इव विश्रुताः। ऋषयः श्रियः पुत्राश्च श्रीर्देवी देवता श्रिया ॥ २७ ॥ श्रीर्वर्चस्वमायुष्यमारोग्यमाविधात्पवमानं महीयते। धनं धान्यं पशुं बहुपुत्रलाभं शतसंवत्सरं दीर्घमायुः ॥ २८ ॥ ऋणरोगादिदारिद्र्यं पापक्षुदपमृत्यवः। भयशोकमनस्तापा नश्यन्तु मम सर्वदा ॥ २९ ॥

श्रीसूक्तं समाप्तम्।

अथ देवीमानसपूजा—मातः पश्य मुखाम्बुजं सुविमले दत्ते मया दर्पणे, देवि स्वीकुरु दन्तधावनमिदं गङ्गाजलेनान्वितम्। सुप्रक्षालितमाननं विरचयन् स्निग्धांबरप्रोञ्छनम्, द्रागङ्गीकुरु तत्त्वमस्य मधुरं ताम्बूलमास्वादय ॥ १ ॥ उच्चैस्तोरणवर्तिवाद्यनिवहध्वाने समुज्जृम्भिते, भक्तैर्भूमिविलग्नमौलिभिरलं दण्डप्रणामे कृते। नानारत्नसमूहनद्धकथनस्थालीसमुद्भासिनां, प्रातस्ते परिकल्पयामि गिरिजे नीराजनामुज्ज्वलाम् ॥ २ ॥ पाद्यान्ते परिकल्पयामि पदयोरर्घ्यं तथा हस्तयोः, सौधीभिर्मधुपर्कमन्य मधुरं धाराभिरास्वादय। तोयेनाचमनं विधेहि शुचिना गाङ्गेन मत्कल्पितम्, साष्टाङ्गं प्रणिपातमीशदयिते दृष्ट्या कृतार्थीकुरु ॥ ३ ॥ अभ्यङ्गं गिरिजे गृहाण मृदुना तैलेन संपादितं, काश्मीरैरगुरुद्रवैर्मलयजैरुद्वर्तनं कारय। गीते किन्नरकामिनीभिरभितो वाद्ये मुदा वादिते, नृत्यन्तीमिह पश्य देवि पुरतो दिव्याङ्गनामण्डलीम् ॥ ४ ॥ उद्गन्धैरगुरुद्रवैः सुरभिणा कस्तूरिकावारिणा, स्फूर्जत्सौरभयक्षकर्दमजलैः काश्मीरनीरैरपि। पुष्पाम्भोभिरशेषतीर्थसलिलैः कर्पूरपाथोभरैः, स्नानान्ते परिकल्पयामि गिरिजे भक्त्या तदङ्गीकुरु ॥ ५ ॥ पीतन्ते परिकल्पयामि निबिडं चण्डातकं चण्डिके, सूक्ष्मं स्निग्धमुरीकुरुष्व वसनं सिंदूरपूरप्रभम्। मुक्तारत्नविचित्रहेमरचनाचारुप्रभाभास्वरं, नीलं कंचुकमर्पयामि गिरिशप्राणप्रिये सुन्दरि ॥ ६ ॥ ईशानोर्ध्वगबिंदुराननमधो बिंदुद्वयं च स्तनौ, त्रैलोक्ये गुरुगम्यमेतदखिलं हार्दश्च रेखात्मकम्। इत्थं कामकलात्मिकां भगवतीमन्तः समाराधयन्नानन्दांबुधिमज्जने प्रलभतामानन्दकं सज्जनः ॥ ७ ॥ धूपं तेऽगुरुसम्भवं भगवति प्रोल्लासि गन्धोद्धुरं, दीपं चैव निवेदयामि सहसा हार्दान्धकारच्छिदम्। रत्नस्वर्णविनिर्मितेषु परितः पात्रेषु संस्थापितं, नैवेद्यं विनिवेदयामि परमानन्दात्मिके सुन्दरि ॥ ८ ॥ ताम्बूलं

विनिवेदयामि विलसत्कर्पूरकस्तूरिकाजातीपूगलवंगचूर्णखदिरैर्भक्त्या समुल्लासितम्। स्फूर्जद्रत्नसमुद्गकप्रणिहितं सौवर्णपात्रे स्थितैर्दीपैरुज्ज्वलसन्नचूर्णरचितारार्तिकं गृह्यताम् ॥ ९ ॥ विज्ञप्तीरवधेहि मे सुमहता यत्नेन ते सन्निधिं, प्राप्तं मामिह कान्दिशीकमधुना मातर्न दूरीकुरु। चित्तं त्वत्पदभावने व्यभिचरेद्दग्वाचमे जातु चेत्तत्सौम्ये स्वगुणैर्वधान न यथा भूयो विनिर्गच्छति ॥ १० ॥ क्वाहं मन्दमतिः क्व चेदमखिलैरेकान्तभक्तैः स्तुतं, ध्यातं देवि तथापि ते स्वमनसा श्रीमानसीपूजनम्। कादाचित्कमदीयचिन्तनविधौ संतुष्टया शर्मदं, स्तोत्रं देवतया तया प्रकटितं मन्ये मदीयानने ॥ ११ ॥ मानसीकार्चनं चित्ते वर्तमानं सदा मया। नियद्धं विविधैः पद्यैरनुगृह्णातु सुन्दरि ॥ १२ ॥

इति श्रीमच्छंकराचार्यविरचितं देवीमानसपूजनम्।

अथ श्रीपरशुरामस्तोत्रम्[1]

श्रीपरशुराममन्त्रो यथा मन्त्रमहार्णवे प्रतिपादितः। ॐ राँ राँ ॐ राँ राँ ॐ परशुहस्ताय नमः इति मूलमन्त्रः। अथ परशुरामगायत्रीमन्त्रस्तत्रैव, यथा—ॐ जामदग्न्याय विद्महे महावीराय धीमहि तन्नः परशुरामः प्रचोदयात्। इति। ॐ जामदग्न्याय हृदयाय नमः। ॐ विद्महे शिरसे स्वाहा। ॐ महावीराय शिखायै वषट्। ॐ धीमहि कवचाय हुम्। ॐ तन्नः परशुरामः नेत्रत्रयाय वौषट्। ॐ प्रचोदयात् अस्त्राय फट्। इति षडङ्गन्यासः। एवमेव करन्यासः। अथ ध्यानम्—सम्पूर्णा विलसन्ति सोपनिषदो वेदोपवेदाः पुरः, पृष्ठे मार्गणपूर्णतूणविलसत्कोदण्डदण्डो महान्। वर्हिष्ठोमकमण्डलू च परशुं पाण्योर्वहन् शास्त्रविन्, शापे शस्त्रवरे च पेशलकरः श्रीभार्गवो भ्राजते ॥ १ ॥ मत्तक्षत्रियकृत्तकण्ठविगलद्रक्तौघसम्प्लावितं, भक्ताऽनुग्रहणं कठोरपरशुं धृत्वाऽवतीर्याऽधुना। दर्पोद्दण्डदुरीहदुष्टदमनो दीनावलीपालको, धर्मोद्धारधुरन्धरो भृगुवरो रामः समुज्जृम्भताम् ॥ २ ॥ श्रीमद्रेणुकया धृतं स्वजठरे भूभारनाशाय यत्, श्रीमद्भार्गवजामदग्न्यमतुलं रामाभिधानं महः। दृप्यत्पार्थिववृन्दकाननलसज्ज्वालाढ्यवैश्वानरश्चण्डीप्राणपतिप्रियस्य परशोरादायि तत्संस्तुमः ॥ ३ ॥ लक्ष्मीपतेरुरसि रोपकषायिताक्षः, पादप्रहारमकरोन्मुनिपुङ्गवो यः। ब्रह्मर्षिवृन्दपरिचुम्बितपादपद्मः, सः श्रीभृगुर्जयति विप्रकुलप्रकाशः ॥ ४ ॥ श्रीतातुदारचरितो जयतादजस्रं ब्रह्मर्षिसोमजमदग्निरिति प्रसिद्धः। दृप्यन्नृपान्तकरणं तनयं प्रसूय, तेनाऽखिलं जगदिदं परितो व्यरक्षि ॥ ५ ॥ सम्पूर्णभूमिगतवीरमहीपतीनामन्यायमाश्रितवतां

प्रमदोद्धतानाम्। सा कालरात्रिरिव नाशकरी समन्तात्, श्रीरेणुका भगवती विजयाय भूयात्॥ ६॥ देवेन येन ततमस्ति समस्तमेतद्विश्वं स्वशक्तिखचितं स्वविलासरूपम्। तं त्वां महर्षिगणपूजितपादपद्मं, सर्वात्मना भृगुवरं शरणं भजामः॥ ७॥ धर्मद्विषां नियमनाय गृहीतदीक्षं, श्रीरेणुकाभगवतीजठरात् प्रसूतम्। श्रीभार्गवस्य जमदग्निमुनेः सुपुत्रं, रामं लसत्परशुपाणितलं नमामः॥८॥ स्फूर्जन्मदोद्धतनृपावलिकाननाऽऽलीर्दग्ध्वा महीसुरगणात्परिरक्ष्य बन्धून्। त्रातं भुवस्तलमिदं भवता समस्तं, सम्प्राप्य खण्डपरशोः परशुं प्रसन्नात्॥ ९॥ लोकत्रयातुलपराक्रमजन्मभूमेः शीर्षं निकृत्य कृतवीर्यसुताऽर्जुनस्य। त्रिःसप्तवारमकरोद्वसुधां समस्तां, निःक्षत्रियां स्वपितृतर्पणकामनायाः॥ १०॥ दुर्नीतपार्थिवकदम्बनिकृत्तशीर्षग्रावद्रवद्रुधिरसिन्धुधुनीजलौघैः। आकण्ठतो निजपितॄन्परितर्प्य पश्चात्, प्रादाद्धरां वसुमतीं किल कश्यपाय॥ ११॥ पाणौ विलोक्य परशुं भगवंस्त्वदीयं, क्लीवपभाग् दशरथोऽपि पलायितोऽभूत्। यः स्वासनार्धं उपवेश्य पुरन्दरेण, सम्मानितोऽभवदमोघबलेन शश्वत्॥ १२॥ श्रीरामभार्गव भवच्चरणारविन्दमूलं शरण्यमधुना वयमागताः स्मः। कारुण्यपूर्णसुदृशा किल नोऽनुगृह्य, शक्तिं निजामनयनाशकरीं प्रदेहि॥ १३॥ वाक्चातुरी चलति नो चतुराननस्य, यच्छक्तिवर्णनविधौ खलु तत्र केयम्। अस्माकमल्पविदुषां नृगिरा वराकी, शक्ता भवेत्तदपि नाथ वरं प्रदेहि॥ १४॥ वीरश्रीजामदग्न्यस्य पुण्यं स्तोत्रमिदं नराः। पठन्त्यनन्यमनसो येऽर्थबोधपुरस्सरम्॥ १५॥ दुःशासनान्तकरणी भीमा धर्मप्रबोधिनी। तेषां करगता शक्तिश्चकास्त्येव न संशयः॥ १६॥ अङ्काभ्रनन्दपृथिवीमितवैक्रमाब्दे, वैशाखशुक्लगिरिजादिवसे ग्रहेशे। मार्तण्डतीर्थभवने जमदग्निपुत्रस्तोत्रं व्यधायि विदुषाऽमृतवाग्भवेन॥ १७॥ इति श्रीमहामहिम-आचार्य-श्रीमदमृतवाग्भवप्रणीतं श्रीभगवत्परशुरामस्तोत्रम्॥

अथ संक्षिप्तदानविधिः[1]

पवित्रायां गोमयोदकेन लिप्तायां भूमौ स्नानसंध्यादिकं विधाय शुद्धासने सपत्नीको यजमानः पूर्वाभिमुखः [2]दानपात्रब्राह्मणश्चोदङ्मुख उपविशेत्। यजमान

१—दातव्यमिति यद्दानं दीयतेऽनुपकारिणे। देशे काले च पात्रे च तद्दानं सात्त्विकं स्मृतम्॥ १॥ यत्तु प्रत्युपकाराय फलमुद्दिश्य वा पुनः। दीयते च परिक्लिष्टं तद्राजसमुदाहृतम्॥ २॥ अदेशकाले यद्दानमपात्रेभ्यश्च दीयते। असत्कृतमवज्ञातं तत्तामसमुदाहृतम् (गीता)॥ ३॥ प्रथमन्तु गुरोर्दानं दत्त्वा श्रेष्ठमनुक्रमात्। ततोऽन्येषां च विप्राणां दद्यात्पात्रानुसारतः (व्यासः)॥ अन्यच्च—सन्निधानस्थितान् विप्रान्दौहित्रं विट्पतिं तथा। भागिनेयं विशेषेण तथा बन्धून् गृहागतान्॥ १॥ नातिक्रमेन्नरस्त्वेतान् सुमूर्खानपि गोपते। अतिक्रम्य महारौद्रं रौरवं नरकं व्रजेत् (भ. पु.)॥ २॥ पुण्यदेशेषु सर्वेषु गृहे देवालयादिषु। यत्र साधनसंपत्तिस्तत्र दानं समाचरेत्॥ (नारदः)॥ २—किञ्चिद्वेदमयं

आचमनं प्राणायामञ्च कृत्वा ॐ पवित्रेस्थो० पवित्रधारणं कुर्यात्ततः ॐ अपवित्रः पवित्रो वेति मन्त्रेण गङ्गोदकमिश्रितं स्वल्पोदकमादाय स्वात्मानं पूजासामग्रीञ्च सम्प्रोक्ष्य, ॐ पृथ्वि त्वयेति मन्त्रेणासनशुद्धिं कुर्यात्। ततः ब्राह्मणो यजमानस्य भाले तिलकं कृत्वा अक्षतवन्दनं स्वस्तिवाचनञ्च कुर्यात्ततो यजमानः जलाक्षतानादाय **दानप्रतिज्ञासङ्कल्पः** ॐ अद्येत्यादिदेशकालौ सङ्कीर्त्य मम आत्मनः श्रुतिस्मृतिपुराणोक्तफलावाप्तिद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थम् अमुकपर्वनिमित्तं ब्राह्मणाय अमुकदानं करिष्ये।

अथवा—ओं अद्य० अमुकगोत्रोत्पन्नस्य अमुकशर्मणो मम आत्मनः पुराणोक्तफलप्राप्त्यर्थं श्रीअमुकदेवताप्रीत्यर्थं ब्राह्मणाय अमुकदानं करिष्ये, इति जलमुत्सृज्य पुनः किञ्चिज्जलमादाय तत्रादौ यथालब्धोपचारैः श्रीगणपत्यादीन् पूजयिष्ये इति जलं क्षिपेत्। **दानकर्त्री स्त्री चेत्**—मम इह जन्मनि जन्मान्तरेषु च अखण्डसौभाग्यपुत्रपौत्रादिमनोवाञ्छितकामनासिद्ध्यर्थम्। ततः श्रीगणपत्यादीन् यथाशक्ति स्वस्वमन्त्रैः सम्पूज्य **वरणसङ्कल्पः**—ओं अद्येत्यादि अस्मिन् अमुकदानकर्मणि एभिः वरणद्रव्यैः अमुकगोत्रममुकशर्म्माणं (सपत्नीकं) अमुकदानप्रतिगृहीतृत्वेन त्वामहं वृणे। ततो विप्रः ओं यदाबध्नन्दाक्षायणेति मन्त्रेण यजमानहस्ते माङ्गल्यसूत्र (रक्षा)—बन्धनं कुर्यात्ततो यजमानः देयद्रव्याय नमः इति दानद्रव्यं पुष्पतुलसीदलगन्धादिभिः सम्पूज्य विप्रं पूजयेत्। ओं आपद्घनध्वान्तसहस्रभानवः समीहितार्थार्पणकामधेनवः। अपारसंसारसमुद्रसेतवः पुनन्तु मां ब्राह्मणपादपांसवः॥ इति मन्त्रेण विप्रस्य चरणप्रक्षालनं कृत्वा ॐ नमो ब्रह्मण्यदेवायेतिमन्त्रेण गन्धपुष्पादिभिः सम्पूज्य रक्षासूत्रं च बद्ध्वा प्रार्थयेत्—ओं भूमिदेवाग्रजन्मासि विप्र त्वं पुरुषोत्तमः। प्रत्यक्षो यज्ञपुरुषः पूजां मे प्रतिगृह्यताम्॥ विष्णुरूपिन् द्विजश्रेष्ठ भूदेव पंक्तिपावन। यज्ञरूप नमस्तेऽस्तु पात्ररूप नमोऽस्तु ते॥ ततोऽग्रे लिखितेषु सङ्कल्पेषु यथेच्छं सङ्कल्पं विधाय साक्षतोदकं ब्राह्मणहस्ते समर्पयेत्।

दानसंकल्पोत्तरविधिः

पितॄणां आमान्नसं०—ॐ अद्ये० अमुकगोत्रः अमुकशर्मा (अपसव्यं-कृत्वा) अमुकगोत्राणां पित्रादिसमस्तपितॄणामक्षयतृप्तिप्राप्त्यर्थम् अमुकपर्वनिमित्त-मिदमामान्नं सोपस्करं दक्षिणासहितं यथा० ब्रा० दातुमहमुत्सृजे ॥

भूमिदानसं०—ॐ इहेत्यादि० ममैतज्जन्मजन्मान्तरसमुद्भूतवाङ्मनः-कायजाशेषपापक्षयपूर्वकं मनसि सर्वदानन्दद्वारा (वा अमुकपीडानिवृत्तिद्वारा) श्रीविष्णुनारायणप्रीत्यर्थे इमां निवर्तनमितां भूमिं विष्णुदैवतां तु० ।

गृहदानसं०—ॐ अद्ये० श्रुतिस्मृतिपुराणोक्तफलावाप्त्यर्थमिदं गृहं शयनासनभोजनाद्युपस्करसहितं सर्वधान्यप्रपूरितं सर्वदैवत्यं अमुकश० तु० ॥

व्रतग्रहणसंकल्पः—ॐ इहेत्यादि० मम कायिकाद्यखिलपापक्षयकामः अद्यारभ्य······पर्यन्तममुकदानव्रतम्, अमुकवर्जनव्रतम्, अमुकभक्षणव्रतम् अमुकदेवताप्रीतिकामोऽहमाचरिष्ये । ॐ इहेत्यादि अमुकदेवप्रीतिकामनया मया एतावत्कालं कृतस्य अमुकव्रतस्य साङ्गतासिद्ध्यर्थम् अमुकदानममुकगोत्राया-मुकशर्मणे ब्रा० तु० ।

सौभाग्यवायनसं०—ॐ अद्येह ममेहजन्मनि जन्मान्तरे चाखण्डसौभाग्या-वाप्तिपूर्वक-पुत्रपौत्राद्यभिवृद्धिद्वारा श्रीउमामहेश्वरप्रीत्यर्थम् अष्टब्राह्मणेभ्यः सदेवेभ्यः सोपस्करैकैकसौभाग्यवायनदानानि करिष्ये, इति संकल्प्य पूजनं विधाय ओं इमानि सौभाग्यवायनानि नानानामगोत्रेभ्यः अष्टब्राह्मणेभ्यः सदे-वेभ्यः संकल्पितकामनासिद्धिकामो युष्मभ्यमहं सम्प्रददे ।

छत्रदानसं०—ओं अद्य० सर्वपापविनिर्मुक्तिकामनया आतपादिनाना-विधकष्टनिवारणार्थमिदं छत्रं उत्तानांगिरोदैवतं यथा० ।

उपानद्दानसं०—ओं अद्य० वृषभयुक्तशकटदानजन्यफलसमफलप्राप्ति-कामनया इमे उपानहौ उत्तानांगिरोदैवते यथा नाम० ।

आसनदानसं०—ओं अद्य० सर्वपापविनिर्मुक्तदिव्यविमानारोहणचिर-कालस्वर्गलोकवासकामनया इदम् आसनं विष्णुदैवतं यथा० ।

कलशदानसं०—ओं अद्य० अतिशयघर्मतृष्णानिवारणपूर्वकसुखसौभाग्य-प्राप्तिकामनया—इदं वारिपूर्णं कलशं वस्त्रावृतं व्यजनसहितं सफलं ब्रह्मविष्णु-शिवात्मकं वरुणदैवतं यथा० ।

मुद्रिकादानसं०—ओं अद्य० सकलपापक्षयपुरस्सरसर्वप्रकारकसुख-प्राप्तिकामनया इमां मुद्रिकां विष्णुदैवतां यथा०।

अन्नादिदानसं०—ॐ अद्येत्या० श्रुतिस्मृतिपुराणोक्तफलप्राप्त्यर्थमिदं गोधूमचूर्णं वा-मिष्टान्नं, वा पक्वान्नं, वा-मिष्टान्नं, वा-गोधूमान्नं, वा-कृसरान्नं, प्रजापतिदैवतं तुभ्य०।

ॐ अद्येत्यादि० श्रुतिस्मृ० इदं व्यजनं वायुदैवतं तुभ्य०।

ॐ अद्येत्यादि० श्रुतिस्मृति० इदमुद्यानं वा-फलं वा-इमानि फलानि वा इमं वृक्षं वा-कार्पासं वनस्पति दैवतं तुभ्यं···।

ॐ अद्येत्यादि० श्रुतिस्मृति० इदं वस्त्रं (वा इमे वस्त्रे वा इमानि वस्त्राणि) बृहस्पति दैवतं तुभ्यं···।

ॐ अद्येत्यादि० श्रुतिस्मृति० इमां मूर्तिंस्वदैवतां तुभ्यं···।

ॐ अद्येत्यादि० श्रुतिस्मृति० इदं पुस्तकं सरस्वती दैवतं तुभ्यं···।

ॐ अद्येत्यादि० श्रुतिस्मृति० इदं रथं (मोटरादिकं वाहनं) उत्तानाङ्गिरो दैवतं तुभ्यं···।

ॐ अद्येत्यादि० श्रुतिस्मृति० इदं कूपं, वा इदं सरः, वा इदं मुक्ता-फलं, वा इदं रत्नं वरुणदैवताकं तुभ्यं····।

ॐ अद्येत्यादि० श्रुतिस्मृति० इदमुष्ट्रं निर्ऋतिदैवताकं तुभ्यं···।

ॐ अद्य-श्रुति···इदं लोहं यमदैवताकं तुभ्यं···।

ॐ अद्येत्यादि० श्रुति० इमं गन्धं गन्धर्वदैवताकं तुभ्यं···।

ॐ अद्येत्यादि० श्रुति० इदं गुडं वा इमं रसं सोमदैवताकं तुभ्यमहं····।

ॐ अद्येत्यादि० श्रुति० इदं यज्ञोपवीतं, वा इदं दुग्धं, वा इदं दधि, वा इदं नवनीतं, वा इदं तैलं विष्णु-दैवताकं तुभ्यं···।

गजदन्तकंकणदानसं०—ॐ अद्य० श्रुतिस्मृतिपुराणोक्तफलप्राप्तिपूर्वकम् उद्वाहपर्वणि अमुकगोत्रां कन्यां अमुकनाम्नीम् अलङ्कर्तुकाम इदं गजदन्तादिनिर्मितं बाहुकङ्कणभूषणं विश्वकर्मदैवतम् अमुकगोत्राये अमुकदेव्यै तुभ्यमहं सम्प्रददे।

दैवतकामेतदग्निदैवताकसुवर्णाभरण, चन्द्रदैवताकरजताभरण, बृहस्पतिचन्द्र-दैवताककौशेयकार्पासश्वेतरक्तपीतहरितचित्रितवस्त्र, विश्वकर्मदेवताकरीतिकांस्य-लोहभाजन-प्रजापतिदैवताकपक्वान्नोदनादि, चन्द्रदैवताकराजिकमुद्रिकाऽन्द्तस्त्व-स्वदैवताकद्रव्योपेतां यथानामगोत्रायामुकशर्म्मणे ब्राह्मणाय तुभ्यमहं सम्प्रददे न मम । ॐ कृतैतच्छय्या० ।

गुप्तदानसंकल्पः—ॐ इहेत्यादि० ममैहिकजन्मान्तरकृतपातकनिवृत्ति-द्वारा अमुकदेवप्रीत्यर्थम् अमुकपर्वनिमित्तकं ब्राह्मणाय गुप्तदानं करिष्ये, तदङ्गत्वेन ब्राह्मणपूजनञ्च करिष्ये इति सङ्कल्प्य ब्राह्मणपूजनं कृत्वा—ॐ इहेत्यादि० इदं गुप्तदानम् अमुकशर्म्मणे ब्राह्मणाय ऐहिकजन्मान्तरकृतपातकनिवृत्तिकामः तु० । ॐ कृतस्य गुप्तदानस्य प्रतिष्ठाफलसि० ।

तिलपात्रदानसंकल्पः—ॐ इहेत्यादि० अमुकगोत्रोऽमुकराशिरमुक-शर्म्माहं मम जन्मवर्षगोचरलग्नावधिकैः यथा-यथा-स्थानोपपन्नैः शुभपापाव-लोकितैः शुभपापसमन्वितैः सूर्यादिनवग्रहैः संसूचितसंसूचयिष्यमाणभूतभविष्य-द्वर्तमानकालिकनानाविधानिष्टसूचकशारीरिकबाह्याभ्यन्तर्गतशत्रुनिवृत्ति-पूर्वकदुः-शकुनदुःस्वप्नदुर्निमित्तदुर्विचिन्तिताधिदैविकाधिभौतिकाध्यात्मिकतापत्रयसमुत्थ-हृद्गतचर्म्मगताधिव्याधिप्रत्यूहनिरसनपुरस्सराशुभस्थानगताशुभग्रहाज्जनिताशुभ-फलनिराकरणमुखशुभस्थानगतशुभग्रहजनितशुभफलप्राप्तिद्वारा सनस्तज्यौतिश्शा-स्त्रोक्तसत्फलदीर्घायुष्यनैरुज्य-बलपुष्ट्याद्यन्यतमनिखिलसौभाग्यदाम्पत्यैश्वर्याभि-वृद्धये श्रीनवग्रहात्मकामृतेश्वरीसहितमृत्युञ्जयप्रीतये श्रीमृत्युञ्जयप्रीतिकारकं ताम्रपात्रस्थितम् ससुवर्णतिलान्नम् अर्काग्निविष्णुदैवतम्-अमुकगोत्रायामुकशर्म्मणे ब्राह्मणाय तुभ्यं सम्प्रददे ।

अथ पर्वनिमित्तकाऽऽमान्नादिदानसं०—इहेत्या० अमुकगोत्रः अमुक शर्म्मा (अमुकगोत्रा अमुकीदेवी) मम समस्तपापक्षयपूर्वकं श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं-द्वादशीपर्वनिमित्तं, वा-पौर्णमासीपर्व०, वा-अमावस्याप०, वा-व्यतीपातपर्व०, वा-वैधृति प०, वा-अमुक संक्रान्ति प०, वा अर्द्धोदय प०, वा महोदय प०, वा वारुणी प०, वा-महावारुणी प०, वा महामहावारुणी प०, वा-अमुक-ग्रहणप० इदमामान्नं सोपस्करं दक्षिणासहितं पात्रसहितम्, वा-इदमामान्न-निष्क्रयीभूतं द्रव्यम्, वा इदं मधुरमिष्टान्नं दक्षिणासहितम्, वा-इदं घृतं वस्त्रं सुवर्णसहितं वा दक्षिणासहितम्, यथानामगोत्राय ब्रा० ॥

अथवा—ॐ अद्ये० इमानि तण्डुलदधिघृतगुडलवणद्रव्याणि तत्तदैव-तानि दक्षिणासहितानि नानागोत्रेभ्यो ब्राह्मणेभ्यो दातुमहमुत्सृजे ।

उपाध्यायदक्षिणासंकल्पः—ॐ इहेत्यादि० श्रुतिस्मृतिपुराणागमप्रति-पादितपुण्यफलप्राप्तिकामः अमुककर्ममन्त्रोच्चारणकारयितव्यकर्तव्यताककर्मप्रति-

ष्ठार्थञ्च साङ्गतासिद्ध्यर्थमिमाममुकद्रव्यमयीमुपाध्यायदक्षिणाम् अमुकदैवतां यथानामगोत्राय ब्राह्मणाय दातुमहमुत्सृजे ।

अथ तुलादानविधिः[1] ।

ग्रहणव्यतीपातजन्मदिनसंक्रमादिपुण्यकालमासाद्य पूर्वेद्युरेकभक्ताचरितप्रायश्चित्तं कृत्वा ततः प्रातःकृतनित्यक्रियो यजमानः शुद्धधौते वाससी परिधाय मण्डपे पूर्वाभिमुख उपविश्य-आचमनादिकृत्यं विधाय हस्ते अक्षतपुष्पाणि गृहीत्वा स्वस्त्ययनं पठेत्, ततः संकल्पः ॐ अद्येत्यादि० सर्वारिष्टशान्तिपूर्वकसर्वसुखावाप्तये श्रीमहामृत्युञ्जयदेवताप्रीत्यर्थम् अमुकपर्वणि अमुकद्रव्येण तुलापुरुषदानमहं करिष्ये ।

अथवा—एकमन्वन्तरकालावच्छिन्नप्रतिलोकपालस्थाननिवासपूर्वकार्क - किंकिणीजालिमालिविमानाधिकरणकाप्सरःपूजासहितशिवपुरगमनपूर्वककल्प - कोटिशतावच्छिन्नविष्णुपुराधिकरणकनिवासकामः सुवर्णरौप्यरत्नतुलापुरुषदानं करिष्ये, तत्रादौ निर्विघ्नतासिद्ध्यर्थं श्रीगणपत्यादीन् पूजयिष्ये इति संकल्प्य श्रीगणपत्यादीन् पूजयेत्। ततो दक्षिणोत्तरतुलां बद्ध्वा रक्तवस्त्रं वेष्टयित्वा तुलादण्डे चतुर्विंशतिसुवर्णमयीं प्रतिमां दक्षिणतः आरभ्य उदगन्तां बद्ध्वा दण्डमध्ये तु विष्णुप्रतिमां माषचतुष्टयनिर्मिताम् अग्न्युत्तारणपूर्वकं सम्पूज्य बद्ध्वा ततः कूटयोः सुवर्णमयं विष्णुमनन्तं च फलकद्वये भूमिं च सम्पूजयेत्। ततः तोलनीयद्रव्याधिदेवताभ्यो नमः इति गन्धाक्षतैः सम्पूज्य ॐ स्तम्भसहिततुलायै नमः इति स्तम्भसहिततुलां गन्धपुष्पाक्षतमङ्गलसूत्रैः सम्पूज्य तुलाधिष्ठितदेवतापूजनं कुर्यात्, चतुर्विंशतिप्रतिमासु—उदकसंस्थां चतुर्विंशतिदेवतामावाहयेत् तद्यथा—ॐ ईशानाय नमः ईशानमावाहयामि स्थापयामि ॥ १ ॥ ॐ शशिने नमः शशिनमा० स्था० ॥ २ ॥ ॐ मरुताय नमः मरुतमा० स्था० ॥ ३ ॥ ॐ रुद्राय नमः रुद्रमा० स्था० ॥ ४ ॥ ॐ सूर्याय नमः सूर्यमा० स्था० नमः ॥ ५ ॥ ॐ विश्वकर्मणे नमः विश्वकर्माणमा० स्था० ॥ ६ ॥ ॐ गुरवे नमः गुरुमा० स्था० ॥ ७ ॥ ॐ अङ्गिरोऽग्निभ्यो नमः अङ्गिरोग्नीना० ॥ ८ ॥ ॐ प्रजापतये नमः प्रजापतिमा० ॥ ९ ॥ ॐ विश्वेभ्यो देवेभ्यो नमः विश्वान्देवानावाहयामि० ॥ १० ॥ ॐ धात्रे नमः धातारमा० स्था० ॥ ११ ॥ ॐ पर्जन्यशम्भुभ्यां नमः पर्जन्यशम्भू आ० स्था० ॥ १२ ॥ ॐ पितृभ्यो नमः पितृना०

---

(१) ग्रस्ते सूर्ये तथा चन्द्रे देवयात्रासरित्तटे । लक्षहोमे विशेषेणात्मानं सन्तोलयेन्नृप ॥ भूमिकम्पे तथोल्कायां निर्घातोत्पातदर्शने । दुर्महग्रहपीडायामात्मानं तोलयेत्तथा ॥ आत्मानं तोलयेद्यस्तु तृणैर्वाऽपि कथञ्चन । त्रैलोक्यं तोलितं तेन सर्वकामार्थसिद्धये ॥ (भगवान् श्रीकृष्णः) । (२) पलाशखदिराश्वत्थ-देवदारुशमीमयम् । स्तम्भमेकं प्रकुर्वीत यजमानप्रमाणतः ॥

स्था० ॥ १३ ॥ ॐ सौम्याय नमः सौम्यमा० स्था० ॥ १४ ॥ ॐ धर्माय नमः धर्ममा० स्था० ॥ १५ ॥ ॐ अमरराजाय नमः अमरराजमा० स्था० ॥ १६ ॥ ॐ अश्विभ्यां नमः अश्विनौ आ० स्था० ॥ १७ ॥ ॐ जलेशाय नमः जलेशमा० स्था० ॥ १८ ॥ ॐ मित्रावरुणाभ्यां नमः मित्रावरुणावा० स्था० ॥ १९ ॥ ॐ मरुद्गणेभ्यो नमः मरुद्गणानावा० स्था० ॥ २० ॥ ॐ धनेशाय नमः धनेशमा० स्था० ॥ २१ ॥ ॐ गन्धर्वाय नमः गन्धर्वमा० स्था० ॥ २२ ॥ ॐ वरुणाय नमः वरुणमा० स्था० ॥ २३ ॥ ॐ विष्णवे नमः विष्णुमा० स्था० ॥ २४ ॥ इत्यावाह्य सम्पूज्य ततो यजमानो वस्त्राभरणगन्धमालाद्यलंकृतः पुष्पाञ्जलिं गृहीत्वा तुलां त्रिः प्रदक्षिणीकृत्य प्राङ्मुख उपविश्य प्रार्थयेत्। ॐ नमस्ते सर्वदेवानां शक्तिस्त्वं सत्यमाश्रिता। साक्षिभूता जगद्धात्री निर्मिता विश्वयोनिना ॥ एकतः सर्वसत्यानि तथानृतशतानि च। धर्माधर्मकृतां मध्ये स्थापितासि जगद्धिते ॥ त्वं तुले सर्वभूतानां प्रमाणमिह कीर्तिता। मां तोलयन्ती संसारादुद्धरस्व नमोऽस्तु ते ॥ योऽसौ तत्त्वाधिपो देवः पुरुषः पञ्चविंशकः। स एषोऽधिष्ठितो देवि त्वयि तस्मात्त्रमो नमः ॥ सिद्धिरस्तु क्रियारम्भे वृद्धिरस्तु धनागमे। पुष्टिरस्तु शरीरे मे शान्तिरस्तु गृहे मम ॥ नमो नमस्ते गोविन्द तुलापुरुषसंज्ञक। हरे तारयसे यस्मात्तस्माच्छान्तिं प्रयच्छ मे ॥ इति पठित्वा तुलोपरि पुष्पाञ्जलिं क्षिपेत्, पुनस्तुलां त्रिः प्रदक्षिणीकृत्य वामहस्ते सुवर्णमयीं धर्मराजप्रतिमां दक्षिणहस्ते स्वर्णमयीं सूर्यप्रतिमाम् उत्तरफलके आरोहयेत्, तत आचार्यो दक्षिणफलके[1] तोलनीयद्रव्यमारोपयेत्—व्रीहयश्च मे यवाश्च मे माषाश्च मे तिलाश्च मे मुद्गाश्च मे खल्वाश्च मे प्रियङ्गवश्च मेऽणवश्च मे श्यामाकाश्च मे नीवाराश्च मे मसूराश्च मे यज्ञेन कल्पन्ताम्। इति सप्तधान्यम्। ॐ अश्मा च मे मृत्तिका च मे गिरयश्च मे पर्वताश्च मे वनस्पतयश्च मे हिरण्यं च मे श्यामं च मे लोहं च मे सीसं च मे त्रपु च मे यज्ञेन कल्पन्ताम्। ... धातवः। लवणगुडसितावस्त्रादिभिर्यथाशक्ति क्षिपेत् (या) ... ॥ ३१ ॥
केवलैकद्रव्येण तुलादानं कार्यम्। ॥ ३२ ॥ सर्वशरीरे

ततो यजमानः तुलामध्यदण्डस्थितदृष्टिर्हरेर्मुख... ...येत्।
नमस्ते सर्वभूतानां साक्षिभूते सनातनि। पितामहे... ...पनाशिनि। प्रतिगृह्य मया
...ष्ठिना ॥ त्वया धृतं जगत्सर्वं सह स्थावरजंगम... ...स्थाया च रुद्राण्याः शङ्करस्य
विश्वधारिणि ॥ इत्यात्मानमीश्वरस्मरणपूर्वकं ... व्यपोहतु ॥ आचमनीयम्—या
ततस्तुलामवतीर्य तोलितद्रव्ये गन्धपुष्पाक्षतैः ...नुरूपेण सा देवी मम पापं व्यपो-
...णेभ्यो नमः सम्पूज्य कुशतिलाक्षतजलान्यादा... ...र्वदेवनमस्कृते। तायमेतत्सुखस्पर्शं
...विजयायुरारोग्यावाप्तये इमान्यात्मसमसन्तोलित पुरुष्य। वस्त्रम्—आच्छादनं गवं
...नेन प्रीयतां परमेश्वरि ॥ रक्त-

(१) दक्षिणे विन्यसेद् द्रव्यमात्मानञ्चोत्तरे

ॐ मातृपक्षाश्च ये केचिद्ये केचित्पितृपक्षकाः। गुरुश्वशुरबन्धूनां ये कुलेषु समुद्भवाः ॥ ये मे कुले लुप्तपिंडाः पुत्रदारविवर्जिताः। क्रियालोपगता ये च जात्यन्धाः पङ्गवस्तथा ॥ विरूपा आमगर्भाश्च ज्ञाताज्ञातकुले मम। ते सर्वे तृप्तिमायान्तु गोपुच्छोदकतर्पणैः ॥ वृक्षयोनिगता ये च पर्वतत्वं गताश्च ये। पशुयोनिगता ये च ये च कीटपतङ्गकाः ॥ ते सर्वे तृप्तिमायान्तु गोपुच्छोदकतर्पणैः ॥ नरके रौरवे ये च महारौरवसंस्थिताः। असिपत्रवने घोरे कुम्भीपाकस्थिताश्च ये ॥ ते सर्वे० ॥ स्वार्थबद्धा मृता ये च शस्त्रघातमृताश्च ये। ब्रह्महस्तमृता ये च नारीहस्तमृताश्च ये ॥ ते सर्वे० ॥ पाशमध्ये मृता ये च स्वल्पमृत्युवशंगताः। सर्वे च मानवा नागाः पशवः पक्षिणस्तथा ॥ ते सर्वे० ॥ आब्रह्मस्तम्बपर्य्यन्तं देवर्षिपितृमानवाः। तृप्यन्तु सर्वदा सर्वे गोपुच्छोदकतर्पणैः ॥

ततो रज्ज्वादिनिर्मुक्तां सवत्सां गां प्राङ्मुखीमवस्थाप्य दाता पुच्छदेशे प्राङ्मुखस्तिष्ठेत्, पात्रभूतो विप्रस्तत्रैव दक्षिणत उदङ्मुखस्तिष्ठेत्, दाता ससुवर्णकुशाक्षतजलं नीत्वा सङ्कल्पं कुर्यात्—

अथ गोदाने बृहत्सङ्कल्पः—ॐ इह पृथिव्यां जम्बूद्वीपे भारतवर्षे कुमारिकाखण्डे आर्यावर्तैकदेशे अमुकक्षेत्रे श्रीभागीरथ्याः अमुकदिग्विभागे इत्यादिदेशं समनुकीर्त्य ॐ ब्रह्मणोऽह्नि द्वितीये परार्द्धे श्रीश्वेतवाराहकल्पे वैवस्वतमन्वन्तरे अष्टाविंशतितमस्य कलियुगस्य प्रथमचरणे बौद्धावतारेऽमुकनाम्नि संवत्सरेऽयने ऋतौ मासे पक्षे तिथौ वारे नक्षत्रे योगे करणेऽमुकराशिस्थिते चन्द्रेऽमुकराशिस्थिते सवितरि अमुकराशिस्थिते देवगुरौ शेषेषु ग्रहेषु यथा—यथास्थानस्थितेषु सत्सु एवंगुणविशिष्टे देशे काले च अमुकगोत्रोऽमुकोऽहं मम श्रुतिस्मृतिपुराणेतिहासोक्तफलावाप्तये ज्ञाताऽज्ञातानेकजन्मार्जितमनोवाक्कायकर्मजन्यपापापनुत्तये निखिलदुःखदौर्भाग्यदुःस्वप्नदुर्निमित्तदुष्टग्रहबाधाशान्तिपूर्वकं धनधान्यायुरारोग्यद्विपदचतुष्पदसन्ततिचतुर्वर्गादिनिखिलवाञ्छितसिद्धये गोरोमसंख्यकदिव्यवत्सरावच्छिन्नस्वर्गलोकस्थितिकामश्च पितृणां निरतिशयानन्दब्रह्मलोकावाप्तये च श्रीपरमेश्वरप्रीतये इमां सुपूजितां सालङ्कारां सवत्सां गां रुद्रदैवताममुकगोत्रायाऽमुकशर्मणे ब्राह्मणाय तुभ्यमहं सम्प्रददे। ब्राह्मणहस्तोपरि कुशाक्षतजलं दत्वा—द्यौस्त्वा ददातु पृथिवी त्वा प्रतिगृह्णातु, इत्यनेन विधिना गृह्णीयात्, ब्राह्मणः कोदात्० इति पठेत्, ततः प्रतिष्ठा—अद्य कृतैतद्गोदानकर्मणः साङ्गतासिद्ध्यर्थं इदं सतुलसीदलं हिरण्यम् अग्निदैवतम् अमुकगोत्राय०। यजमानः प्रार्थनां कुर्यात्—ॐ यज्ञसाधनभूता या विश्वपापप्रणाशिनी। विश्वरूपधरो देवः प्रीयतामनया गवा ॥

ततो बान्धवैः सह यजमानो विप्र-सवत्सगोप्रदक्षिणाचतुष्टयं कुर्यात्-ॐ यानि कानि च पापानि जन्मान्तरकृतानि च। तानि नाशय धेनो त्वं प्रदक्षिणपदे पदे॥ इति चतुःसंख्यकपरिक्रमणं विधाय करौ बद्ध्वा प्रणमेत्—ॐ गावो ममाग्रतः सन्तु गावो मे सन्तु पृष्ठतः। गावो मे हृदये सन्तु गवां मध्ये वसाम्यहम्॥ नमो गोभ्यः श्रीमतीभ्यः सौरभेयीभ्य एव च। नमो ब्रह्मसुताभ्यश्च पवित्राभ्यो नमो नमः॥ गावः स्वर्गस्य सोपानं गावो धन्याः सवाहनाः। सर्वे देवास्तनौ यस्याः सा धेनुर्वरदाऽस्तु मे॥ ततो गोकर्णे जपेत्—ॐ ह्रीं नमो भगवत्यै ब्रह्मसात्रे विष्णुभगिन्यै रुद्रदेवतायै सर्वपापप्रमोचिन्यै। ततो ब्राह्मणो गोपुच्छान्वितजलेन यजमानशिरसि निषिच्य तिलकाशीर्वादादीनि दद्यात्, गाञ्च विसर्ज्य किञ्चिदनुव्रजेत्। श्रीसूर्यायार्घ्यदानं प्रमादादिति पठित्वा ॐ विष्णवे नमः ३ इति पठेत्। गोपुच्छोदकम् अश्वत्थमूले सरसि वा क्षिपेत्।

इति शास्त्रीयगोदानविधिः[1]।

अथायुष्याभिवृद्धये जन्मोत्सवविधिः[2]

जन्मदिने पुत्रकलत्रसहितो यजमानो ब्राह्मे मुहूर्ते उत्थाय तिलतण्डुलचूर्णमिश्रितगङ्गोदकेन स्नात्वा[3] सन्ध्यादिनित्यक्रियां कुर्यात्। ततः सामग्रीं सम्पाद्याहते वाससी भूषणानि च धृत्वा गृहान्तः शुभासने प्राङ्मुख उपविश्य स्वदक्षिणतः पत्नीं तस्या दक्षिणतो बालं चोपवेश्य धृतपवित्रपाणिराचान्तः प्राणायामं विधाय ॐ अद्य० अस्य शिशोः (मम वा) दीर्घायुःश्रीतेजोवृद्धिद्वारा श्रीजगदीश्वरप्रीत्यर्थमद्य दिने वर्धापनाख्यं कर्म करिष्ये। इति संकल्प्य निर्विघ्नतार्थं श्रीगणपत्यादिपूजनं कुर्यात्। ततो यज्ञीयकाष्ठपीठे पंक्तिरूपेण स्थापितेष्वेकविंशत्यक्षतपुञ्जेषु निम्ना देवता आवाहयेत्। तद्यथा—ॐ गणपतये नमः श्रीगणपतिमावाहयामि १, (एवं सर्वत्र) ॐ कुलदेव्यै नमः कुल० २, ॐ प्रजापतये नमः प्र० ३, ॐ विष्णवे नमः वि० ४, ॐ महेश्वराय नमः म० ५, ॐ इष्ट देवतायै नमः इ० ६, ॐ सूर्याय नमः सू० ७, ॐ जन्मर्क्षाय नमः ज० ८, ॐ षष्ठीदेव्यै नमः ष० ९, ॐ मार्कण्डेयाय नमः मा० १०, ॐ अश्वत्थाम्ने नमः अश्व० ११, ॐ बलये नमः बलि० १२, ॐ व्यासाय नमः व्या० १३, ॐ विभीषणाय नमः वि० १४, ॐ कृपाचार्याय नमः कृ० १५, ॐ परशुरामाय नमः प० १६, ॐ बलभद्राय नमः ब० १७, ॐ हनुमते नमः ह० १८, ॐ स्थानदेवतायै

(१) प्रासादा यत्र सौवर्णाः शय्या रत्नोज्ज्वलास्तथा। वराश्चाप्सरसो यत्र तत्र गच्छन्ति गोप्रदाः॥ (म० भा०)॥ (२) खण्डनं नखकेशानां मैथुनाध्वगमी तथा। आमिषं कलहं हिंसा वर्षवृद्धौ विवर्जयेत्॥ (३) मृते जन्मनि संक्रान्तौ श्राद्धे जन्मदिने तथा। अस्पृश्यस्पर्शने चैव न स्नायादुष्णवारिणा॥

नमः स्था० १९, ॐ वास्तुदेवतायै नमः वा० २०, श्री क्षेत्रपालाय नमः क्षे० २१, इत्यावाह्य ॐ एतन्तेति प्रतिष्ठाय । ॐ आवो देवा स ईमहे यामं प्रयत्यध्वरे । आवो देवा स आशिषो यज्ञियासो हवामहे, ॐ भूर्भुवः स्वः श्रीगणपत्याद्यावाहितदेवताभ्यो नमः आवाहनं समर्पयामि, एवं प्रतिवाक्यान्ते आसनं समर्पयामीत्यादि पठित्वा गन्धाक्षतपुष्पधूपादिना पृथक् पृथगेकतन्त्रेण वा पूजनं विधाय षष्ठ्यै दधिभक्तनैवेद्यं निवेद्य पूजनान्ते प्रार्थयेत्—ॐ जय देवि जगन्मातर्जगदानन्दकारिणि । प्रसीद मम कल्याणि महाषष्ठि नमोस्तु ते ॥ मार्कण्डेयाय मुनये नमस्ते महदायुषे । चिरञ्जीवी यथा त्वं भो भविष्यामि तथा मुने ॥ रूपवान् वित्तवानायुःश्रिया युक्तं च मां कुरु (शिशुं कुरु) ॥ चिरञ्जीवी यथा त्वं भो मुनीनां प्रवरो द्विज ! कुरुष्व मुनिशार्दूल ! "तथा मां चिरजीविनम्" (बालं मे चिरञ्जीविनम्) ॥ त्रैलोक्ये यानि भूतानि स्थावराणि चराणि च ॥ ब्रह्माविष्णुशिवैः सार्द्धं रक्षां कुर्वन्तु तानि मे ॥ ॐ अश्वत्थामा बलिर्व्यासो हनूमांश्च विभीषणः । कृपः परशुरामश्च सप्तैते चिरजीविनः ॥ सप्तैतांश्च स्मरेन्नित्यं मार्कण्डेयमथाष्टमम् । जीवेद्वर्षशतं साग्रमपमृत्युविवर्जितः ॥ प्रीयन्तां देवताः सर्वाः पूजां गृह्णन्तु तां मम । प्रयच्छन्त्वायुरारोग्यं यशः सौख्यञ्च सर्वदा ॥ मन्त्रन्यूनं क्रियान्यूनं द्रव्यन्यूनं महामुने ! यदर्चितं मया देव परिपूर्णं तदस्तु मे ॥ ततः पायसेन 'सर्वेभ्यो भूतेभ्यो नमः' इति बलिं दद्यात् । तदनुग्रहनिमित्तकदानानि कुर्यात् । ततस्तिलगुडमिश्रितं पयः पिबेत् । तत्र मन्त्रः—ॐसगुडं तिलसम्मिश्रमञ्जल्यर्धमितं पयः । मार्कण्डेयाद्वरं लब्ध्वा पिबाम्यायुर्विवृद्धये ॥ ततो मातापितृगुर्वाचार्यादीन् प्रणम्याशीर्वादं श्रीगुरुद्वारा गृह्णीयात् । ततो वर्षफलं ज्योतिर्विदः सकाशाच्छ्रुत्वा तं दक्षिणावस्त्रादिभिः सन्तोषयेत् । अत्र--क्वचित्पूजितदेवतानां नाममन्त्रेण प्रत्येकमष्टाविंशतिसंख्यं तिलहोमश्चोक्तः । ततो विप्रभोजनम् । इति जन्मदिनोत्सवविधिः ।

अथ यज्ञोपवीतधारणादौ प्राणप्रतिष्ठा

स्नानोत्तरमाचम्य प्राणानायम्य—ॐ अद्येत्यादि मम श्रौतस्मार्तकर्मानुष्ठानसिद्धिद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं नूतनयज्ञोपवीतधारणमहं करिष्ये । तदङ्गत्वेनादौ यज्ञोपवीताभिमन्त्रणं करिष्ये । इति सङ्कल्प्य—ॐ आपोहिष्ठा मयो भुवः० इत्यादिमन्त्रैर्यज्ञोपवीतं प्रक्षाल्य, करसम्पुटे दशगायत्रीमन्त्रैरभिमन्त्र्य पुष्पाक्षतान्यादाय तन्तुषु देवतानामावाहनं कुर्यात्तद्यथा—प्रथमतन्तौ ॐ काराय नमः ॐ कारमावाहयामि । द्वितीयतन्तौ ॐ अग्नये नमः अग्निमावाहयामि । तृतीयतन्तौ—ॐसर्पदेवताभ्यो नमः सर्पानावाहयामि । चतुर्थतन्तौ ॐ सोमाय

नमः सोममावाहयामि । पञ्चमतन्तौ ॐ पितृभ्यो नमः पितॄनावाहयामि । षष्ठतन्तौ ॐ प्रजापतये नमः प्रजापतिमावाहयामि । सप्तमतन्तौ ॐ अनिलेभ्यो नमः अनिलमावाहयामि । अष्टमतन्तौ ॐ यमाय नमः यममावाहयामि । नवमतन्तौ ॐ विश्वेभ्यो देवेभ्यो नमः ॐ विश्वान्देवानावाहयामि ।

अथ ग्रन्थिदेवतानामावाहनम्

ग्रन्थिमध्ये ॐ ब्रह्मणे नमः ब्रह्माणमावाहयामि । ॐ विष्णवे नमः विष्णुमावाहयामि । ॐ रुद्राय नमः रुद्रमावाहयामि । ॐ प्रणवाद्यावाहितदेवताभ्यो नमः प्रणवाद्यावाहितदेवताः यथास्थानमहं प्रतिष्ठापयामि । इत्यक्षतान् क्षिप्त्वा गन्धादिभिः यथालब्धोपचारैः मानसोपचारैर्वा सम्पूजयेत् । ततो ध्यानम्--ॐ प्रजापतेर्यत्सहजं पवित्रं कार्पास सूत्रोद्भवब्रह्मसूत्रम् । ब्रह्मत्वसिद्ध्यै च यशःप्रकाशं जपस्य सिद्धिं कुरु ब्रह्मसूत्रम् ।। ततः ॐ आकृष्णेन रजसेति मन्त्रेण श्रीसूर्यनारायणं दर्शयेत् ।

अथ यज्ञोपवीतधारणम्

ॐ यज्ञोपवीतमितिमन्त्रस्य परमेष्ठी ऋषिः, लिङ्गोक्ता देवता, त्रिष्टुप्छन्दः, यज्ञोपवीतधारणे विनियोगः । ॐ यज्ञोपवीतं परमं पवित्रं प्रजापतेर्यत्सहजं पुरस्तात् । आयुष्यमग्र्यं प्रतिमुञ्च शुभ्रं यज्ञोपवीतं बलमस्तु तेजः ।। यज्ञोपवीतमसि यज्ञस्य त्वा यज्ञोपवीतेनोपनह्यामि ।। अनेन मन्त्रेण प्रथमं दक्षिणबाहुमुद्धृत्य पश्चात्कण्ठे यज्ञोपवीतानां पृथक् पृथक् धारणं कुर्यात् । प्रतियज्ञोपवीतधारणान्ते आचमनं कुर्यात् । अथ जीर्णसूत्रत्यागमन्त्रः--ॐ एतावद्दिनपर्यन्तं ब्रह्मत्वं धारितं मया । जीर्णत्वात्ते परित्यागो गच्छ सूत्र यथासुखम् ।। इति मन्त्रेण जीर्णयज्ञोपवीतं शिरोमार्गेण निस्सार्य सलिले क्षिपेत् । पश्चाद्यथाशक्ति गायत्रीजपं कृत्वा—ॐ अनेन नवयज्ञोपवीतधारणार्थं कृतेन यथाशक्तिगायत्रीजपाख्येन कर्मणा श्रीसूर्यनारायणः प्रीयतां न मम । ॐ यस्य स्मृत्या च नामोक्त्या० इति करौ बद्ध्वा प्रार्थयेत् ।

अथ प्रमादाद्यज्ञोपवीतनाशे विशेषप्रयोगः

यज्ञोपवीतं प्रमादाद् गतं चेत्तूर्णीं लौकिकं धृत्वा सङ्कल्पः--ॐ अद्ये-त्यादिदेशकालयोः संकीर्तनान्ते--मम यज्ञोपवीतनाशजन्यदोषनिवारणार्थं प्राय-श्चित्ताङ्गभूतम् आज्यहोममहं करिष्ये इति सङ्कल्प्य कुण्डे स्थण्डिले वा अग्निं प्रतिष्ठाप्य मन्त्रचतुष्टयेन चतस्र आज्याहुतीर्जुहुयात्--तद्यथा ॐ मनोज्योति-र्जुषतामाज्यं विच्छिन्नं यज्ञं समिमं दधातु। या इष्टा उषसो निम्रुचश्च ताः सन्दधामि हविषा घृतेन स्वाहा ॥१॥ ॐ अग्ने व्रतपते व्रतं चरिष्यामि तच्छकेयं तन्मे राध्यतां स्वाहा ॥ २ ॥ ॐ वायो व्रतपते व्रतं चरिष्यामि तच्छकेयं तन्मे राध्यतां स्वाहा ॥ ३ ॥ ॐ आदित्य व्रतपते व्रतं चरिष्यामि तन्मे राध्यतां स्वाहा ॥ ४ ॥ इति हुत्वा पूर्वोक्तविधिना नूतनं धारयेत्ततोऽतिक्रान्तसन्ध्याद्याचरेत्।

यज्ञोपवीतहीनः क्षणं तिष्ठेच्चेच्छतगायत्रीजपः। यज्ञोपवीतं विना भोजने विण्मूत्रकरणे वा गायत्र्यष्टसहस्रं जपः। यज्ञोपवीतं विना जलपाने एकेनोप-वासेन पञ्चगव्यपानेन च शुद्ध्यति। वामस्कन्धात्कूर्परे मणिबन्धान्ते वा पतिते यथास्थानं धृत्वा त्रीन्षट् वा यथाक्रमं प्राणायामान् कृत्वा नवं धारयेत्। कोपा-दिना स्वयं यज्ञोपवीतत्यागे पूर्ववल्लौकिकं धृत्वा प्रायश्चित्तान्ते सुपूजितं नवं धारयेत्। ब्रह्मचारिण एकं यज्ञोपवीतं स्नातकस्य द्वे, उत्तरीयाभावे तृतीयकम्. आयुष्कामस्य त्र्यधिकानि बहूनि यज्ञोपवीतानि। कण्ठादुत्तार्य क्षालने पुनः संस्कारः।

अथ तीर्थश्राद्धविधिः

तत्र तावत्तीर्थप्राप्तिदिने पादचारेण यावद्गन्तुं शक्यते तावतः स्थानात् उपानहौ परित्यज्य गच्छेत्। तीर्थे दृष्टिगोचरतां गते शिरसा प्रणम्य मुण्डनं

नमः सोममावाहयामि । पञ्चमतन्तौ ॐ पितृभ्यो नमः पितृनावाहयामि । षष्ठतन्तौ ॐ प्रजापतये नमः प्रजापतिमावहयामि । सप्तमतन्तौ ॐ अनिलेभ्यो नमः अनिलमावाहयामि । अष्टमतन्तौ ॐ यमाय नमः यममावाहयामि । नवमतन्तौ ॐ विश्वेभ्यो देवेभ्यो नमः ॐ विश्वान्देवानावाहयामि ।

अथ ग्रन्थिदेवतानामावाहनम्

ग्रन्थिमध्ये ॐ ब्रह्मणे नमः ब्रह्माणमावाहयामि । ॐ विष्णवे नमः विष्णुमावाहयामि । ॐ रुद्राय नमः रुद्रमावाहयामि । ॐ प्रणवाद्यावाहितदेवताभ्यो नमः प्रणवाद्यावाहितदेवताः यथास्थानमहं प्रतिष्ठापयामि । इत्यक्षतान् क्षिप्त्वा गन्धादिभिः यथालब्धोपचारैः मानसोपचारैर्वा सम्पूजयेत् । ततो ध्यानम्--ॐ प्रजापतेर्यत्सहजं पवित्रं कार्पासं सूत्रोद्भवब्रह्मसूत्रम् । ब्रह्मत्वसिद्ध्यै च यशःप्रकाशं जपस्य सिद्धिं कुरु ब्रह्मसूत्रम् ।। ततः ॐ आकृष्णेन रजसेति मन्त्रेण श्रीसूर्यनारायणं दर्शयेत् ।

अथ यज्ञोपवीतधारणम्

ॐ यज्ञोपवीतमितिमन्त्रस्य परमेष्ठी ऋषिः, लिङ्गोक्ता देवता, त्रिष्टुप्छन्दः, यज्ञोपवीतधारणे विनियोगः । ॐ यज्ञोपवीतं परमं पवित्रं प्रजापतेर्यत्सहजं पुरस्तात् । आयुष्यमग्र्यं प्रतिमुञ्च शुभ्रं यज्ञोपवीतं बलमस्तु तेजः ।। यज्ञोपवीतमसि यज्ञस्य त्वा यज्ञोपवीतेनोपनह्यामि ।। अनेन मन्त्रेण प्रथमं दक्षिणबाहुमुद्धृत्य पश्चात्कण्ठे यज्ञोपवीतानां पृथक् पृथक् धारणं कुर्यात् । प्रतियज्ञोपवीतधारणान्ते आचमनं कुर्यात् । अथ जीर्णसूत्रत्यागमन्त्रः--ॐ एतावद्दिनपर्यन्तं ब्रह्मत्वं धारितं मया । जीर्णत्वात्त्वत्परित्यागो गच्छ सूत्र यथासुखम् ।। इति मन्त्रेण जीर्णयज्ञोपवीतं शिरोमार्गेण निःसार्य सलिले क्षिपेत् । पश्चाद्यथाशक्ति गायत्रीजपं कृत्वा--ॐ अनेन नवयज्ञोपवीतधारणार्थं कृतेन यथाशक्तिगायत्रीजपाख्येन कर्मणा श्रीसूर्यनारायणः प्रीयतां न मम । ॐ यस्य स्मृत्या च नामोक्त्या० इति करौ बद्ध्वा प्रार्थयेत् ।

अथ प्रमादाद्यज्ञोपवीतनाशे[1] विशेषप्रयोगः

यज्ञोपवीतं प्रमादाद् गतं चेत्तूर्णीं लौकिकं धृत्वा सङ्कल्पः--ॐ अद्येत्यादिदेशकालयोः संकीर्तनान्ते--मम यज्ञोपवीतनाशजन्यदोषनिवारणार्थं प्रायश्चित्ताङ्गभूतम् आज्यहोममहं करिष्ये इति सङ्कल्प्य कुण्डे स्थण्डिले वा अग्निं प्रतिष्ठाप्य मन्त्रचतुष्टयेन चतस्र आज्याहुतीर्जुहुयात्--तद्यथा ॐ मनोज्योतिर्जुषतामाज्यं विच्छिन्नं यज्ञं समिमं दधातु। या इष्टा उषसो निम्रुचश्च ताः सन्दधामि हविषा घृतेन स्वाहा ॥१॥ ॐ अग्ने व्रतपते व्रतं चरिष्यामि तच्छकेयं तन्मे राध्यतां स्वाहा ॥ २ ॥ ॐ वायो व्रतपते व्रतं चरिष्यामि तच्छकेयं तन्मे राध्यतां स्वाहा ॥ ३ ॥ ॐ आदित्य व्रतपते व्रतं चरिष्यामि तन्मे राध्यतां स्वाहा ॥ ४ ॥ इति हुत्वा पूर्वोक्तविधिना नूतनं धारयेत्ततोऽतिक्रान्तसन्ध्याद्याचरेत्।

यज्ञोपवीतहीनः क्षणं तिष्ठेच्चेच्छतगायत्रीजपः। यज्ञोपवीतं विना भोजने विण्मूत्रकरणे[2] वा गायत्र्यष्टसहस्रं जपः। यज्ञोपवीतं विना जलपाने[3] एकेनोपवासेन पञ्चगव्यपानेन च शुद्ध्यति। वामस्कन्धात्कूर्परे मणिबन्धान्ते वा पतिते यथास्थानं धृत्वा त्रीन्षट् वा यथाक्रमं प्राणायामान् कृत्वा नवं धारयेत्। कोपादिना स्वयं यज्ञोपवीतत्यागे पूर्ववल्लौकिकं धृत्वा प्रायश्चित्तान्ते सुपूजितं नवं धारयेत्। ब्रह्मचारिण एकं यज्ञोपवीतं[4] स्नातकस्य द्वे, उत्तरीयाभावे तृतीयकम्. आयुष्कामस्य त्र्यधिकानि बहूनि यज्ञोपवीतानि। कण्ठादुत्तार्य क्षालने पुनः संस्कारः।

अथ तीर्थश्राद्धविधिः

तत्र तावत्तीर्थप्राप्तिदिने पादचारेण यावद्गन्तुं शक्यते तावतः स्थानात् उपानहौ परित्यज्य गच्छेत्। तीर्थे दृष्टिगोचरतां गते शिरसा प्रणम्य मुण्डनं[5]

---

(१) पतितं त्रुटितं वापि ब्रह्मसूत्रं यदा भवेत्। नूतनं धारयेद्विप्रः स्नानसङ्कल्पपूर्वकम् ॥ (वायुपु०) ॥ उपवीतमलंकारं स्रजं करकमेव च। उपानहौ च वासश्च धृतमन्यैर्न धारयेत् ॥ (शातातपः) ॥ (२) विना यज्ञोपवीतेन विण्मूत्रोत्सर्गकृद्यदि। उपवासद्वयं कृत्वा दानैर्होमैस्तु शुद्ध्यति ॥ (३) विना यज्ञोपवीतेन तोयं यः पिबति द्विजः। उपवासेन चैकेन पञ्चगव्येन शुद्ध्यति ॥ (४) ब्राह्मणोत्पादितं सूत्रं विष्णुना त्रिगुणीकृतम्। कृतो ग्रन्थिस्त्रिनेत्रेण गायत्र्या चाभिमन्त्रितम् (सामवेदीयच्छान्दोग्यसूत्रपरिशिष्टे) ॥ तिथिर्वारश्च नक्षत्रं तत्त्ववेदगुणान्वितम्। कालत्रयञ्च मासश्च ब्रह्मसूत्रं हि षण्णवम् ॥ (तिथि १५, वार ७, नक्षत्र २७, तत्त्व २५, वेद ४, गुण ३, मास १२, काल ३, सर्वयोग ९६ चप्पे)। मतान्तरे तु--चतुर्षु वेदेषु अशीतिसहस्रकर्मणो मंत्राः सन्ति, षोडशसहस्रोपासनाकाण्डस्य मंत्राः, एषामेव मन्त्राणां षण्णवतिः ९६ आवर्ताः (चप्पा) सन्ति, देवर्षिपितृसम्मानावाप्तये सम्पदो नितान्तो। (५) मुण्डनं चोपवासश्च सर्वतीर्थेष्वयं

पुनः द्वितीयंपुटकं गृहीत्वा—"ॐ अमुकगोत्र अस्मत्पितामहामुकशर्मन रुद्ररूप अत्रावनेनिक्ष्व ते स्वधा" इति कुशमध्ये पितामहाय दद्यात्।

पुनः "ॐ अमुकगोत्र अस्मत्प्रपितामहामुकशर्मन् आदित्यरूप अत्रावने निक्ष्व ते स्वधा" इति कुशाग्रे प्रपितामहाय दद्यात्।

एवं द्वितीयादिकुशेषु मातृ-पितामही-प्रपितामही-मातामह-प्रमातामह-वृद्धप्रमातामह-मातामही-प्रमातामही-वृद्धप्रमातामहीभ्यो दद्यात्। एवमेव स्वपत्नी-पितृव्य-तत्पत्नी-भ्रातृ-भ्रातृपत्नी-पितृष्वसृ-तद्भर्तृ-मातुल - मातुलानी-मातृस्वसृ-तत्पति-श्वशुर-श्वश्रवा-ऽऽचार्या-ऽऽचार्यान्युपाध्याय-पुत्र-स्नुषा-पुत्री-जामातृ-भगिनी-भाम-भागिनेय-पौत्र-दौहित्र-शिष्य-श्यालक-मित्र-तत्पत्नीप्रभृतीनां पृथक्पृथक्कुशेष्ववनेजनं दद्यात्।

ततः पायसेन चरुणा सक्तुना वा तंडुलैस्तंडुलपिष्टकेन वा, यव-गोधूम-चूर्ण-गुड-तिल-फल-मूल-पिण्याकानामन्यतमेन वा तिल-घृत-मधु-दधिशर्करा-मिश्रितेन आर्द्रामलकमात्रान् पिंडान् कृत्वा क्रमेण दर्भेषु तत्तदवनेजनस्थाने दद्यात्। तत्र एकं पिण्डं वामहस्ते कृत्वा दक्षिणहस्तेन द्विगुणभुग्नकुशत्रयादीन्यादाय ॐ अद्यामुकगोत्रस्य अस्मत्पितुरमुकनाम्नः तस्य अक्षयतृप्त्यर्थमिदं हविष्यान्नमयम् अमृतरूपं मधुतिलादिप्रोक्षितं पिंडं ते स्वधा नमः। इति प्रथमकुशमूले पितृतीर्थेन पित्रे दद्यात्॥ १॥ पुनः पिण्डं कुशादींश्चादाय ॐ अद्यामुकगोत्रस्याऽस्मत्पितामहस्याऽमुकनाम्नोऽक्षयतृप्त्यर्थमिदं हविष्यान्नमयममृतरूपं मधु-तिल-जलप्रोक्षितं पिण्डं तस्मै स्वधा।

ॐ अद्यामुकगोत्रस्यास्मत्प्रपितामहस्यामुकनाम्नोऽक्षयतृप्त्यर्थमिदं हविष्यान्नमयममृतरूपं तिल-मधु-जलप्रोक्षितं पिण्डं तस्मै स्वधा।

ॐ अद्यामुकगोत्रस्याऽस्मद्वृद्धप्रपितामहस्याऽमुकनाम्नोऽक्षयतृप्त्यर्थमिदं हविष्यान्नमयममृतरूपं मधु-तिल-जल-प्रोक्षितं पिण्डं तस्मै स्वधा।

ॐ अद्यामुकगोत्राया अमुकदेव्या मम मातुरक्षयतृप्त्यर्थमिदं हविष्यान्नमयममृतरूपं मधु-तिल-जल-प्रोक्षितं पिण्डं तस्यै स्वधा॥

ॐ अद्यामुकगोत्राऽमुकनाम्नी देवी मम पितामही तस्या अक्षयतृप्त्यर्थमिदं हविष्यान्नमयममृतरूपं मधु-तिल-जल-प्रोक्षितं पिण्डं तस्यै स्वधा।

ॐ अद्यामुकगोत्राया अमुकनाम्न्या देव्या मम प्रपितामह्या अक्षयतृप्त्यर्थमिदं हविष्यान्नमयममृतरूपं मधु-तिल-जल-प्रोक्षितं पिण्डं तस्यै स्वधा।

ॐ अद्यामुकगोत्राऽस्मद्वृद्धप्रपितामही अमुकनाम्नी तस्या अक्षयतृप्त्यर्थमिदं हविष्यान्नमयममृतरूपं मधु-तिल-जलादिभिः प्रोक्षितं पिण्डं तस्यै स्वधा।

ॐ अद्यामुकगोत्रद्वितीयगोत्रस्याऽस्मन्मातामहस्याऽमुकनाम्नोऽक्षयतृप्त्यर्थमिदं हविष्यान्नमयममृतरूपं मधु-तिल-जलादिप्रोक्षितं पिण्डं तस्मै स्वधा।

ॐ अद्यामुकगोत्रद्वितीयगोत्राऽस्मत्प्रमातामहाऽमुकनाम्नोऽक्षयतृप्त्यर्थमिदं हविष्यान्नमयममृतरूपं मधु-तिल-जलादिसिक्तं पिण्डं तस्मै स्वधा।

ॐ अद्यामुकगोत्रद्वितीयगोत्रस्याऽस्मद्वृद्धप्रमातामहस्याऽमुकनाम्नोऽक्षयतृप्त्यर्थमिदं हविष्यान्नमयममृतरूपं मधु-तिल-जलादिसिक्तं पिण्डं तस्मै स्वधा।

ॐ अद्यामुकगोत्रा द्वितीयगोत्राऽस्मन्मातामही चामुकनाम्नी देवी तस्या अक्षयतृप्त्यर्थमिदं हविष्यान्नमयममृतरूपं मधु-तिल-जलादिप्रोक्षितं पिण्डं तस्यै स्वधा।

ॐ अद्यामुकगोत्रा द्वितीयगोत्राऽस्मत्प्रमातामह्यमुकनाम्नी देवी तस्या अक्षयतृप्त्यर्थमिदं हविष्यान्नमयं मधु-तिल-जलादिभिः प्रोक्षितं पिण्डं तस्यै स्वधा।

ॐ अद्यामुकगोत्रा द्वितीयगोत्राऽस्मद्वृद्धप्रमातामही अमुकनाम्नी देवी तस्या अक्षयतृप्त्यर्थमिदं हविष्यान्नमयं मधु-तिल-जलादिभिः प्रोक्षितं तस्यै स्वधा।

ॐ अद्यामुकगोत्रेऽस्मत्पत्न्यमुकदेवि श्रीरूपिणि! एतत्ते पिण्डं स्वधा नमः।

ॐ अमुक० पितृव्यामुकशर्मन् एतत्ते०॥ ॐ अमुकगोत्रेऽस्मत्पितृव्यपत्नि! एतत्ते०॥ ॐ अमुक० भ्रातरमुकशर्मन् एतत्ते०॥ ॐ अमुकगोत्रे भ्रातुः पत्न्यमुकदेवि! एतत्ते०॥ ॐ अमुकगोत्रेऽस्मत्पितृष्वसरमुकदेवि! एतत्ते०॥ ॐ अमुक० पितृष्वसुर्भर्तरमुकशर्मन्! एतत्ते०॥ ॐ अमुकगोत्राऽस्मन्मातुलाऽमुकशर्मन् एतत्ते०॥ ॐ अमुकगोत्रेऽस्मन्मातुलानि! एतत्ते०॥ ॐ अमुकगोत्रेऽस्मन्मातृष्वसरमुकदेवि! एतत्ते०॥ ॐ अमुक० मातृष्वसुर्भर्तरमुकशर्मन! एतत्ते०॥ ॐ अमुकगोत्राऽस्मच्छ्वशुरामुकशर्मन्! वसुरूप! एतत्ते०॥ ॐ अमुकगोत्रेऽस्मच्छ्वश्रु-अमुकदेवि! एतत्ते०॥ ॐ अमुक० आचार्यामुकशर्मन्! वसुरूप! एतत्ते०॥ ॐ अमुकगोत्रे आचार्यानि! अमुकदेवि! एतत्ते०॥ ॐ अमुक० उपाध्यायगुरो अमुकशर्मन्! वसुरूप! एतत्ते०॥ ॐ अमुक० पुत्रामुकशर्मन् एतत्ते०॥ ॐ अमुकगोत्रेऽस्मत्स्नुषे! अमुकदेवि! एतत्ते०॥ ॐ अमुकगोत्रेऽस्मत्पुत्रि! अमुकदेवि! एतत्ते०॥ ॐ अमुक० जामातरमुकशर्मन्! एतत्ते०॥ ॐ अमुकगोत्रेऽस्मद्भगिनि! अमुकदेवि! एतत्ते०। ॐ अमुक० भामामुकशर्मन्! एतत्ते०॥ ॐ अमुक० भागिनेयाऽमुकशर्मन्! एतत्ते०॥ ॐ अमुकगोत्राऽस्मत्पौत्राऽमुकशर्मन्! एतत्ते०॥ ॐ अमुक० दौहित्र! अमुकशर्मन्! एतत्ते०॥ ॐ अमुकगोत्रशिष्यामुकशर्मन्! एतत्ते०॥ ॐ अमुक० श्यालकाऽमुकशर्मन्! एतत्ते०॥ ॐ अमुकगोत्राऽस्मन्मित्राऽमुक-

शर्मन् एतत्ते पिण्डं स्वधा ॥ ॐ अज्ञातनामगोत्राः समस्ताश्रितपितरस्तीर्थश्राद्धे एष वः पिण्डः स्वधा ॥

एवं मित्रपत्नीप्रभृतीनां मृतानामपि पिण्डान् दद्यात् ।

आब्रह्मणो ये पितृवंशजाता मातुस्तथा वंशभवा मदीयाः । वंशद्वये ये मम दासभूता भृत्यास्तथैवाश्रितसेवकाश्च ॥ मित्राणि शिष्याः पशवश्च वृक्षा दृष्टाश्च स्पृष्टाश्च कृतोपकाराः । जन्मान्तरे ये मम संगताश्च तेषां स्वधा पिण्डमहं ददामि ॥ १ ॥ ये केचित्प्रेतरूपेण वर्तन्ते पितरो मम । ते सर्वे तृप्तिमायान्तु पिण्डदानेन शाश्वतीम् ॥२॥ येऽबान्धवा बान्धवा वा येऽन्यजन्मनि बान्धवाः । तेषां पिण्डो मया दत्त अक्षय्यमुपतिष्ठतु ॥३॥ पितृवंशे मृता ये च मातृवंशे तथैव च । गुरुश्वशुरबंधूनां ये चान्ये बान्धवाः स्मृताः ॥ ४ ॥ ये मे कुले लुप्तपिण्डाः पुत्रदारविवर्जिताः । तेषां पिण्डो मया दत्त अक्षय्यमुपतिष्ठतु ॥ ५ ॥ विरूपा आमगर्भाश्च ज्ञाताज्ञाताः कुले मम । तेषां पिंडो मया दत्तो ह्यक्षय्यमुपतिष्ठताम् ॥ ६ ॥ उच्छिन्नकुलवंशानां येषां दाता कुले नहि । धर्मपिंडो मया दत्तो ह्यक्षय्यमुपतिष्ठतु ॥ ७ ॥ ततः पिण्डाधारकुशमूले—ॐ लेपभागभुजस्तृप्यन्तु । इति हस्तं प्रोञ्छ्य जलेन हस्तौ प्रक्षालयेत् । ततः सव्येन आचमनं विष्णुस्मरणञ्च कृत्वा अपसव्यादिना 'ॐ अत्र पितरो मादयध्वं यथा भागमावृषायध्वम्' इति पठित्वा वामावर्तेनोदङ्मुखो भूत्वा प्रीतमना मनाक् श्वासं नियम्य तेनैव पथा परावृत्य 'ॐ अमीमदन्त पितरो यथाभागमावृषायिषत', इति जपेत् । एवं मात्रादिपक्षेषु देयम् । ततः प्रत्यवनेजनं—ॐ अमुकगोत्रास्मत्पितृपितामहादयः तीर्थश्राद्धपिंडेषु अत्र प्रत्यवनेनिग्ध्वं वः स्वधा । ॐ अद्यामुकगोत्रा मातामहादयः तीर्थश्राद्धपिण्डेषु अत्र प्रत्यवनेनिग्ध्वं वः स्वधा । ॐ अद्यामुकगोत्राः समस्ताश्रितपितरः तीर्थश्राद्धे अत्र प्रत्यवनेनिग्ध्वं वः स्वधा ॥ ततो नीवीविस्रंसनम् । ॐ नमो वः पितरो रसाय नमो वः पितरः शोषाय नमो वः पितरो जीवाय नमो वः पितरः स्वधायै नमो वः पितरो घोराय नमो वः पितरो मन्यवे नमो वः पितरः पितरो नमो वो गृहान्नः पितरो दत्तसतो वः पितरो देष्म । इति कृताञ्जलिः प्रार्थयेत् ॥ ततः ॐ एतद्वः पितरो वासः । ॐ एतद्वो मातरो वासः । ॐ एतद्वो मातामहादयो वासः । ॐ एतद्वः पितृव्यादयो वासः । इति प्रतिपिण्डं प्रक्षालितसूत्रत्रयदानं कृत्वा ततः पिंडान् गन्ध-पुष्प-तुलसी-धूप-दीप-ताम्बूल-पूगीफल-यज्ञोपवीतदक्षिणाभिः सम्पूज्य । ॐ ऊर्जं वहन्तीरमृतं घृतं पयः कीलालं परिस्रुतम् । स्वधास्थतर्प्पयत मे पितॄन् । इति पिण्डोपरि दक्षिणाग्रां जलधारां दद्यात् । सर्वेषां पिण्डाधिकारिपितॄणां नामगोत्रोच्चारणं कृत्वा सतिलजलेन तर्पणं कुर्यात् । ततो दक्षिणाद्रव्यं मोटकादीनि चादाय ॐ अद्यामुकगोत्राणां मम समस्तपितॄणामसद्गतीनां स्वर्गतये सद्गतोनाञ्च विष्णुलोकप्राप्तये, अमुक

नारायणप्रीत्यर्थे नमः। ओं अद्य भोजनदानसाङ्गतासिद्ध्यर्थं दास्यमानं दक्षिणाद्रव्यं यथानामगोत्राय ब्राह्मणाय दातुमहमुत्सृजे। ततो हस्ते यवानादाय प्राङ्मुखः साञ्जलिः विश्वान् देवानहमावाहयिष्ये।

ॐ आगच्छन्तु महाभागा विश्वेदेवा महाबलाः।
ये चात्र योजिताः श्राद्धे सावधाना भवन्तु ते॥

ततः अपसव्यं दक्षिणामुखः साञ्जलिः "पितॄनहमावाहयिष्ये" इत्युक्त्वा—ॐ आयन्तु नः पितरः सोम्यासोऽग्निष्वात्ताः पथिभिर्देवयानैः। अस्मिन् यज्ञे स्वधया मदन्तोऽधिब्रुवन्तु तेऽवन्त्वस्मान्॥ ततः सव्यं कृत्वा प्राङ्मुखः सयवं संकल्पजलमादाय, ॐ तत्सदद्येत्युच्चार्य अमुकगोत्रस्य पितुः श्राद्धसम्बन्धिनो विश्वेदेवा इदमन्नं परिवेष्यमाणं सदक्षिणाकं सोपकरणं वो नमः। ततः अपसव्यं दक्षिणामुखः सतिलं संकल्पजलमादाय—ॐ अद्य अमुकगोत्र पितः अमुकशर्मन् पार्वणश्राद्धे एतानि गन्ध पुष्प धूपदीप ताम्बूल पूगीफलैलाफल यज्ञोपवीतवासांसि ते स्वधा, ततः सघृतमन्नं परिवेष्य ॐ मधुव्वातेति पठेत् ततो वामहस्तं चोत्तानं दक्षिणहस्तस्याधस्तात् कृत्वा ॐ पृथिवीते पात्रं० पठित्वा दक्षिणाङ्गुष्ठेन कृष्ण कव्यमिदं रक्ष मदीयमिदमन्नं, इमा आपः, इदमाज्यमिदं कव्यं, ततः ॐ अपहता असुरा रक्षा ᳪ सि वेदिषदः, इतिपठित्वा अन्नोपरि तिलान् विकिरेत्।

पितृभोजनसंकल्पः—ओं इहेत्यादि० देशकालौ सङ्कीर्त्य अमुकवासरादिसंयुतायाम्—अमुकगोत्रस्य अमुकनाम्नः पितुरमुकशर्म्मणः अक्षय्यस्वर्गलोकवासकामनया श्राद्धदिवसे परिविष्टं परिवेष्यमाणमिदमन्नं सोपकरणं ब्राह्मणतृप्तिक्षमं ते स्वधा। अद्य भोजनदानसाङ्गता०। पिता स्वर्गः पिता धर्मः पिता हि परमं तपः। पितरि प्रीतिमापन्ने प्रीयन्ते सर्वदेवताः॥ इति प्रणमेत्। मातृसङ्कल्पः॥ ओं इहेत्यादि० अमुकगोत्राया मातुरमुकदेव्याः अक्षय्यस्वर्गलोकप्राप्तिकामनया श्राद्धदिवसे इदमन्नं ब्राह्मणतृप्तिक्षमं सदक्षिणं तस्यै स्वधा। अद्य भोजनदा०॥ समस्तपितृणां सङ्कल्पः॥ ॐ इहेत्यादि अमुकगोत्राणाम् अस्मत्पितृपितामहप्रपितामहानाममुकामुकशर्म्मणां सपत्नीकानां द्वितीयगोत्रे अस्मन्मातामहप्रमातामहवृद्धप्रमातामहानाम्, अमुकामुकशर्म्मणां सपत्नीकानां श्राद्धदिने

इदमन्नं सोपकरणं ब्राह्मणतृप्तिक्षमं षोढा विभज्य वः स्वधा। अद्य भोजनदान-सां० ॥ ततः सव्यं साञ्जलिः प्राङ्मुखः प्रार्थयेत्—

ॐ अन्नहीनं क्रियाहीनं विधिहीनं च यद् भवेत्।
तत् सर्वमच्छिद्रमस्तु श्रीनारायण-प्रसादतः॥

ततो नित्यकर्मप्रकरणोक्तप्रकारेण तर्पणं बलिवैश्वदेवञ्च कृत्वा सव्यं प्राङ्मुखः साञ्जलिराशिषं प्रार्थयेत्—ॐ गोत्रं नो वर्धतां दातारो नोऽभिवर्धन्ताम् वेदाः सन्ततिरेव च। श्रद्धा च नो मा व्यगमद् बहुदेयञ्च नोऽस्तु॥ ॐ अन्नञ्च नो बहुभवेदतिथींश्च लभेमहि। याचितारश्च नः सन्तु मा च याचिष्म कञ्चन॥ ततः-ओं नमो विवस्वते ब्रह्मन्० इति मन्त्रेण श्रीसूर्यायार्घ्यं दत्वा—ओं आदित्यस्य नमस्कारं ये कुर्वन्ति दिने दिने। जन्मान्तरसहस्रेषु दारिद्र्यं नोपजायते॥ नमो धर्मनिधानाय नमस्ते कृतसाक्षिणे। नमःप्रत्यक्षदेवाय भास्कराय नमो नमः॥ इति नमस्कृत्य—ओं यानि कानि च पापानि जन्मान्तरकृतानि च। तानि तानि प्रणश्यन्ति प्रदक्षिणपदे पदे॥ इति प्रदक्षिणं कृत्वा प्रमादा० ओं यस्य स्मृ० इति पठित्वा श्रोत्रियान् अनिषिद्धब्राह्मणान्भोजयेत्। भोजनोत्तरं विप्रभाले "ओं नमो ब्रह्मण्यदेवाय गोब्राह्मणहिताय च। जगद्धिताय कृष्णाय गोविन्दाय नमो नमः॥" इति मन्त्रेण तिलकं कृत्वा फलपुष्पदक्षिणादिभिः सन्तोष्य प्रणमेत्, ततो विप्राः ओं दक्षिणावतां मिदमानि चित्रा दक्षिणावतां दिवि सूर्यासः दक्षिणावन्तो अमृतं भजन्ते दक्षिणावन्त प्रतिरन्त आयुः॥ इति पठेयुः॥ ततो यजमानः ब्राह्मणान् ॐ यानि कानीति मन्त्रेण परिक्रामयित्वा ब्राह्मणद्वारा स्वमस्तके तिलकं कारयेत्।

यजमानो वदेत्—शेषान्नस्य किं कर्तव्यम्? ब्राह्मणा वदेयुः—बान्धवैः सह भोक्तव्यम्। ततो ज्ञातिबान्धवातिथियुक्तः स्वयमपि भोजनं कुर्यात्। अस्मिन् दिने आगतान् सर्वानतिथिप्रभृतीन् अन्नेन तोषयेत्।

समन्त्रसङ्कल्पविकल्पकलाकृतिर्द्विजानां विहिता हिताय।
निर्मत्सरा साधुहृदा मुदान्तस्वान्ते तदेनां परिशीलयन्तु॥ १॥

इति श्रीमत्पण्डितप्रवररामचन्द्रसुतेन श्रीशिवदेव्या गर्भजेन पञ्चापदेशान्तर्गत-दृषद्वती-शतद्रु-नद्योरन्तराल-वर्ति-कुराली-ग्राम-वास्तव्येन सारस्वतविप्रवंशाभिजनेन श्रीमुकुन्दवल्लभज्योतिषाचार्येण प्रणीते कर्मठगुरौ नैमित्तिककर्मात्मकं द्वितीयं प्रकरणं समाप्तम्।

अथ पूजाहोमकर्मात्मकं तृतीयं प्रकरणम्

सुदिने सुमुहूर्ते गृहतीर्थपुण्यक्षेत्रनिर्जनस्थानादौ वा वस्त्रादिना मण्डपादिकरणम्[१]।

प्रातःकालात्पूर्वं दण्डद्वयात्मके ब्राह्ममुहूर्ते चोत्थाय शौचानन्तरम्[२] अपामार्गेण दन्तधावनं स्नानं सन्ध्यादिकञ्च कुर्यात्ततः कृतनित्यक्रियः संभृतसंभारो यजमानः परिहिताहतसोत्तरीयशुक्लवासाः कुशोत्तरकम्बलाद्यास्तृते स्वासने[३] स्वस्तिकादिसुखासनविधिना प्राङ्मुख उदङ्मुखो वा उपविश्य स्वदक्षिणतः रक्तपीतमाङ्गलिकवस्त्रोपेतां पत्नीं[४] चोपवेश्य नूतनशुद्धसंस्कृतयज्ञोपवीतधारणं कुर्यात्ततः आचार्येण दम्पत्योरुत्तरीयवस्त्रस्यान्ते ॐ शुक्लाम्बरधरेति मन्त्रेण सफलाक्षतग्रन्थिबन्धनम्। ततः स्थिरचेता—॥ आचमनम्[५] ॥ ॐ केशवाय नमः स्वाहा, ॐ नारायणाय नमः स्वाहा, ॐ माधवाय नमः स्वाहा, इति त्रिराचम्य ॥ हस्तप्रक्षालनम् ॥ ॐ विष्णवे नमः ॥ पवित्रकरणम् ॥ वामहस्तस्थगङ्गोदकं दक्षिणहस्तेन ॐ अपवित्रः पवित्रो वेत्यादिनाऽभिमन्त्र्य ॐ पुण्डरीकाक्षः पुनातु, तज्जलं दक्षिणहस्तेनात्मानं पूजासामग्रीं च सम्प्रोक्ष्य ॥ शिखाबन्धनम् ॥ ॐ मानस्तोके तनये मानऽआयुषि मानो गोषु मानोऽअश्वेषुरीरिषः। मानोव्वीरान्रुद्रभामिनो व्वधीर्हविष्मन्तः सदमित्त्वाहवामहे ॐ चिद्रूपिणि महामाये दिव्यतेजःसमन्विते। तिष्ठ देवि शिखाबद्धे तेजोवृद्धिं कुरुष्व मे ॥ इत्यनेन अङ्गुष्ठमात्रां शिखां नैर्ऋत्यां बद्ध्वा सव्यहस्ते कुशत्रयं दक्षिणहस्ते कुशद्वयं धारयेत्तत्र मन्त्रः—ॐ पवित्रेस्थो वैष्णव्यौ सवितुर्व्वः प्रसवऽउत्पुनाम्यच्छिद्रेण पवित्रेण सूर्यस्य रश्मिभिः। तस्य ते पवित्रपते पवित्रपूतस्य यत्कामः पुनेतच्छकेयम्। इत्यनेन कुशपवित्रं[६] धृत्वा पुनराचम्य प्राणायामं[७] कुर्यात् ततः भूमौ दक्षिणहस्तमुत्तानं निवेश्य ॐ पृथिव्यै नमः इति भूमिं पञ्चोपचारैः सम्पूज्य ॐ पृथिव

गणपतिभ्यश्च वो नमो नमो व्रातेभ्यो व्रातपतिभ्यश्च वो नमो नमो गृत्सेभ्यो गृत्सपतिभ्यश्च वो नमो नमो विरूपेभ्यो विश्वरूपेभ्यश्च वो नमो नमः ॥ ॐ शान्तिः सर्वारिष्टशान्तिर्भवतु । इति स्वस्तिवाचनम् । (ततो दूर्वाक्षतान् गृहीत्वा करसम्पुटीकृत्य मङ्गलश्लोकान् पठेत्—ॐ सुमुखश्चैकदन्तश्च कपिलो गज-कर्णकः । लम्बोदरश्च विकटो विघ्ननाशो विनायकः ॥ १ ॥ धूम्रकेतुर्गणाध्यक्षो भालचन्द्रो गजाननः । द्वादशैतानि नामानि यः पठेच्छृणुयादपि ॥ २ ॥ विद्यारम्भे विवाहे च प्रवेशे निर्गमे तथा । सङ्ग्रामे संकटे चैव विघ्नस्तस्य न जायते ॥३॥ विघ्नवल्लिकुठाराय श्रीमन्महागणाधिपतये नमः ॥ वक्रतुण्ड महाकाय सूर्यकोटि-समप्रभ । अविघ्नं कुरु मे देव सर्वकार्येषु सर्वदा ॥ ४ ॥ अभीप्सितार्थसिद्ध्यर्थं पूजितो यः सुरासुरैः । सर्वविघ्नच्छिदे तस्मै गणाधिपतये नमः ॥ ५ ॥ ॐ यं ब्रह्मवेदान्तविदो वदन्ति परं प्रधानं पुरुषं तथान्ये । विश्वोद्गतेः कारणमीश्वरं वा तस्मै नमो विघ्नविनाशनाय ॥ ६ ॥ शुक्लाम्बरधरं देवं शशिवर्णं चतुर्भुजम् । प्रसन्नवदनं ध्यायेत्सर्वविघ्नोपशान्तये ॥ ७ ॥ सर्वमङ्गलमाङ्गल्ये शिवे सर्वार्थ-साधिके । शरण्ये त्र्यम्बके गौरि नारायणि नमोऽस्तु ते ॥ ८ ॥ तदेव लग्नं सुदिनं तदेव ताराबलं चन्द्रबलं तदेव । विद्याबलं दैवबलं तदेव लक्ष्मीपते तेऽङ्घ्रियुगं स्मरामि ॥ ९ ॥ लाभस्तेषां जयस्तेषां कुतस्तेषां पराजयः । येषामिन्दीवरश्यामो हृदयस्थो जनार्दनः ॥ १० ॥ सर्वेष्वारम्भकार्येषु त्रयस्त्रिभुवनेश्वराः । देवा दिशन्तु नः सिद्धिं ब्रह्मेशानजनार्दनाः ॥ ११ ॥ विनायकं गुरुं भानुं ब्रह्मविष्णुमहेश्वरान् । सरस्वतीं प्रणम्यादौ सर्वकार्यार्थसिद्धये ॥ १२ ॥

सरिद्भिः पाविते परमपवित्रे भारतवर्षे आर्यावर्तान्तर्गतकाशी-कुरुक्षेत्र-पुष्कर-प्रयागादि-नाना-तीर्थ-युक्तकर्मभूमौ मध्यरेखाया अमुकदिग्भागे, अमुकक्षेत्रे ब्रह्मावर्तादमुकदिग्भागावस्थितेऽमुकजनपदे तज्जनपदान्तर्गते अमुकग्रामे श्रीगङ्गायमुनयोरमुकदिग्भागे श्रीनर्मदाया अमुकप्रदेशे देवब्राह्मणानां सन्निधौ श्रीमन्नृपतिवीरविक्रमादित्यसमयतोऽमुकसंख्यापरिमिते प्रवर्तमानसंवत्सरे प्रभवादिषष्टिसम्वत्सराणां मध्ये अमुकनामसम्वत्सरे, अमुकायने, अमुकगोले, अमुकऋतौ, अमुकमासे, अमुकपक्षे, अमुकतिथौ, अमुकवासरे, यथांशकलग्नमुहूर्तनक्षत्रयोगकरणान्वित·········अमुकराशिस्थे श्रीसूर्ये, अमुकराशिस्थे चन्द्रे अमुकराशिस्थे देवगुरौ, शेषेषु ग्रहेषु यथायथाराशिस्थानस्थितेषु सत्सु एवं ग्रहगुणविशिष्टेऽस्मिन शुभक्षणे अमुकगोत्रोऽमुकशर्म्मा सपत्नीकोऽहं श्रीअमुकदेवताप्रीत्यर्थम् अमुककामनया ब्राह्मणद्वारा कृतस्यामुकमन्त्रपुरश्चरणस्य साङ्गतासिद्ध्यर्थममुकसंख्यया परिमितजपदशांश-होम-तद्दशांश-तर्पण-तद्दशांश-ब्राह्मण-भोजन-रूपं कर्म करिष्ये।

अथवा—ममात्मनः श्रुतिस्मृतिपुराणोक्तफलप्राप्त्यर्थं सकुटुम्बस्य सपरिवारस्य द्विपदचतुष्पदसहितस्य सर्वारिष्टनिरसनार्थं सर्वदा शुभफलप्राप्तिमनोभिलषितसिद्धिपूर्वकम् अमुकदेवताप्रीत्यर्थं होमकर्माहं करिष्ये, इति वा संकल्य साक्षतजलं भूमौ क्षिपेत् ।

अथाङ्गसङ्कल्पः—पुनर्जलादिकमादाय—तदङ्गत्वेन निर्विघ्नतासिद्ध्यर्थं श्रीगणपत्यादिपूजनम् आचार्यादिवरणञ्च करिष्ये। तत्रादौ दीपशंखघण्टाद्यर्चनञ्च करिष्ये ॥

ज्योतिः सूर्यः सूर्यो ज्योतिः स्वाहा। भो दीप देवरूपस्त्वं कर्मसाक्षी ह्यविघ्नकृत्। यावत्पूजासमाप्तिः स्यात्तावदत्र स्थिरो भव॥ ॐ भूर्भुवः स्वः दीपस्थदेवतायै नमः आवाहयामि सर्वोपचारार्थे गन्धाक्षतपुष्पाणि समर्पयामि नमस्करोमि।

शंखपूजनम्—चन्दनेन विलिप्याभ्यर्च्य शंखं प्रणवेनाद्भिः पूरयित्वा देवस्य वामे आधारे पुष्पोपरि वा संस्थाप्य—ॐ शंखं चन्द्रार्कदैवत्यं वरुणं चाधिदैवतम्। पृष्ठे प्रजापतिं विद्यादग्रे गङ्गा सरस्वती॥ त्रैलोक्ये यानि तीर्थानि वासुदेवस्य चाज्ञया। शंखे तिष्ठन्ति वै नित्यं तस्माच्छंखं प्रपूजयेत्। त्वं पुरा सागरोत्पन्नो विष्णुना विधृतः करे। नमितः सर्वदेवैश्च पाञ्चजन्य नमोऽस्तु ते॥ पाञ्चजन्याय विद्महे पावमानाय धीमहि तन्नः शंखः प्रचोदयात्। ॐ भूर्भुवः स्वः शंखस्थदेवतायै नमः शंखस्थदेवतामावाहयामि सर्वोपचारार्थे गन्धपुष्पाणि समर्पयामि नमस्करोमि शंखमुद्रां कुर्यात्।

घण्टापूजनम्—ॐ सर्ववाद्यमयीघण्टायै नमः, आगमार्थन्तु देवानां गमनार्थन्तु रक्षसाम्। कुरु घण्टे वरं नादं देवतास्थानसन्निधौ॥ ॐ भूर्भुवः स्वः घण्टास्थाय गरुडाय नमः गरुडमावाहयामि सर्वोपचारार्थे गन्धाक्षतपुष्पाणि समर्पयामि। गरुडमुद्रां प्रदर्श्य घण्टां वादयित्वा दीपपात्राद् दक्षिणपार्श्वे स्थापयेत् ॐ गन्धर्वदैवत्याय धूपपात्राय नमः इति धूपपात्रं सम्पूज्य स्थापयेत्।

अथ गणपतिपूजनम्—रक्तवर्णाक्षतैः गोधूमचूर्णेन (पूरितं) वा स्वस्तिकं विलिख्य तदुपरि रक्तसूत्रावेष्टितपूगीफले गणपतिमावाहयेत्—ॐ एह्येहि हेरम्ब महेशपुत्र समस्तविघ्नौघविनाशदक्ष। माङ्गल्यपूजाप्रथमप्रधान गृहाण पूजां भगवन्नमस्ते॥ ॐ गणानान्त्वा० ॐ भूर्भुवः स्वः ऋद्धिसिद्धिसहिताय महागणाधिपतये नमः इत्यावाह्य, आसनम्—ॐ सुमुखाय नमस्तुभ्यं गणाधिपतये नमः। गृहाणासनमीश त्वं विघ्नपुञ्जं निवारय॥ ॐ एतत्पाद्यं श्रीगणपतये नमः। ॐ एतन्स्नानीयं जलं श्रीगणपतये नमः। ॐ इमे वस्त्रे यज्ञोपवीतं च श्रीगणपतये नमः। ॐ आचमनीयं श्रीगणपतये नमः। ॐ इदं गन्धं श्रीगणपतये नमः। ॐ इमे अक्षताः श्रीगणपतये नमः। ॐ इदं पुष्पमाल्यं श्रीगणपतये नमः। ॐ दूर्वाङ्कु-

राणि स० श्री ग० । धूपम्—ॐ धूरसि धूर्व० श्रीगणपतये नमः धूपमाघ्रापयामि । दीपम्—अग्निर्ज्योति ज्योतिरग्निः स्वाहा:० श्रीगणपतये नमः दीपं दर्शयामि । नैवेद्यम्—ॐ प्राणाय स्वाहा, ॐ अपानाय स्वाहा, ॐ व्यानाय स्वाहा, ॐ उदानाय स्वाहा, ॐ समानाय स्वाहा, ॐ भूर्भुवः स्वः श्रीगणपतये नमः । नैवेद्यं निवेदयामि । ॐ आचमनीयं स० श्रीगणपतये नमः । फलं दक्षिणाञ्च श्रीगणपतये नमः । ततो विशेषार्घः-अर्घपात्रे जलं प्रपूर्य गन्धाक्षतपुष्पसहितं नारिकेलं पूगीफलं वा धृत्वा, ॐ रक्ष रक्ष गणाध्यक्ष रक्ष त्रैलोक्यरक्षक । भक्तानामभयं कर्ता त्राता भव भवार्णवात् ॥ द्वैमातुर कृपासिन्धो षाण्मातुराग्रज प्रभो । वरदस्त्वं वरं देहि वाञ्छितं वाञ्छितार्थद ॥ गृहाणार्घ्यमिमं देव सर्वदेवनमस्कृतम् । अनेन फलदानेन फलदोऽस्तु सदा मम ।

मन्त्रपुष्पाञ्जलिः—अञ्जलौ पुष्पाण्यादाय तिष्ठन्, ॐ मालतीमल्लिकाजाती-शतपत्रादिसंयुताम् । पुष्पाञ्जलिं गृहाणेश तव पादयुगार्पितम् ॥ अनेन पूजनेन श्रीगणपतिः प्रीयताम् ॥ अथ प्रार्थना ॥ विघ्नेश्वराय वरदाय सुरप्रियाय लम्बोदराय सकलाय जगद्धिताय, नागाननाय श्रुतियज्ञविभूषिताय गौरीसुताय गणनाथ नमो नमस्ते ॥ लम्बोदर नमस्तुभ्यं सततं मोदकप्रिय । अविघ्नं कुरु मे देव सर्वकार्येषु सर्वदा ॥ अनया पूजया सिद्धि-बुद्धि-सहितः श्रीमहागणपतिः साङ्गसपरिवारः प्रीयताम् ॥ श्रीविघ्नराजप्रसादात्कर्तव्यामुककर्मनिर्विघ्नसमाप्तिश्चास्तु ।

अथाचार्यादिवरणम्—हस्ते जलमादाय—ॐ तत्स० तिथौ आचार्यादिऋत्विजां वरणमहं करिष्ये, इति संकल्प्य, उदङ्मुखमाचार्यमुपवेश्य गन्धादिभिः सम्पूज्य, हस्ते वरणद्रव्यजलाक्षतान्यादाय, दक्षिणं जानुं स्पृष्ट्वा आचार्यं वृणुयात्—ॐ तत्स० अमुकगोत्र-प्रवरशाखान्वितयजमानोऽहम् अमुकगोत्रप्रवरशाखाध्यायिनममुकनामानमाचार्यम् अस्मिन् कर्तव्ये अमुकयागाख्ये कर्मणि दास्यमानैः एभिर्वरणद्रव्यैः आचार्यत्वेन त्वामहं वृणे[1] । वृतोऽस्मीति प्रतिवचनम् । तत आचार्यहस्ते—ॐ व्रतेन दीक्षामाप्नोति दीक्षयाप्नोति दक्षिणाम् । दक्षिणया श्रद्धामाप्नोति श्रद्धया सत्यमाप्यते ॥ इति मन्त्रेण वरणार्थं मंगलसूत्रबन्धनम् । ततो वरणद्रव्यमादाय—ॐ तत्स० अस्मिन् अमुककर्मणि ऋत्विक्त्वेन त्वामहं वृणे । वृतोऽस्मीति प्रतिवचनम् । ततो प्रार्थना-अस्य यागस्य निष्पत्तौ भवन्तोऽभ्यर्थिता मया । सुप्रसन्नैः प्रकर्तव्यं कर्मेदं विधिपूर्वकम् ॥ ततः सऋत्विगाचा-

---

(१) अस्मिन् कर्मणि एभिर्वरणनिष्क्रयद्रव्यैः अमुकामुकगोत्रौ अमुकामुकशर्माणौ ब्राह्मणौ युवां वृणे ॥ वा—अस्मिन् कर्मणि एभिर्वरणनिष्क्रयद्रव्यैर्नानागोत्रान् नानानाम्नो ब्राह्मणान् आचार्यादीन् युष्मानहं वृणे ॥

इति मन्त्रेण पृथिवीमभिपूज्य, कलशाधारभूमिमुत्तानहस्ताभ्यां स्पृष्ट्वा—ॐ महीद्यौः पृथिवी चन इमं यज्ञं मिमिक्षताम् । पिपृतान्नो भरीमभिः ॥ तत्र स्पृष्टप्रदेशे धान्यमसीति यवप्रक्षेपः—ॐ धान्यमसि धिनुहि देवान्प्राणायत्त्वोदानायत्वा व्यानायत्त्वा दीर्घामनुप्रसितिमायुषेन्धान्देवो वः सविता हिरण्यपाणिः प्रतिगृभ्णात्वच्छिद्रेण पाणिना चक्षुषे त्वां महीनां पयोसि ॥ तदुपरि आजिघ्रेति सलक्षणं धातुमयं मृण्मयं वा त्रिसूत्र्या वेष्टितं कृतस्वस्तिकं कलशं स्थापयेत्—ॐ आजिघ्र कलशं मह्या त्वा विशन्त्विन्दवः पुनरूर्ज्जा निवर्तस्वसानः । सहस्रन्धुक्ष्वोरुधारा पयस्वती पुनर्म्मा विशताद्रयिः ॥ कलशे जलपूरणम्—ॐ वरुणस्योत्तम्भनमसि वरुणस्य स्कम्भसर्जनीस्थो वरुणस्य ऋतसदन्यसि वरुणस्य ऋतसदनमसि वरुणस्य ऋतसदनमासीद । गन्धप्रक्षेपः—ॐ गन्धद्वारां दुराधर्षां नित्यपुष्टां करीषिणीम् । ईश्वरीं सर्वभूतानां तामिहोपह्वये श्रियम् । इति चन्दनादिना तमनुलिप्य, ¹सर्वौषधिप्रक्षेपः—ॐ या ओषधीः पूर्वा जाता देवेभ्यस्त्रियुगं पुरा । मनैनुबभ्रूणामहꣳ शतं धामानि सप्त च ॥ धान्यप्रक्षेपः—ॐ धान्यमसि धिनुहीति पूर्वोक्तमन्त्रेण। दूर्वाप्रक्षेपः—ॐकाण्डात्काण्डात्प्ररोहन्ती परुषः परुषस्परि । एवानो दूर्वे प्रतनु सहस्रेण शतेन च ॥ ²निम्बर्णपञ्चपल्लवप्रक्षेपः—ॐ अश्वत्थेवो निषदनं पर्णे वो वसतिष्कृता गोभाज इत्किल सथ यत्सनवथ पूरुषम् ॥ ³सप्तमृत्प्रक्षेपः—ॐ स्योना पृथिविनो भवानृक्षरा निवेशनी । यच्छानः शर्म्मसप्रथाः । पूगीफलप्रक्षेपः—ॐ याः फलिनीर्या अफला अपुष्पायाश्च पुष्पिणीः । बृहस्पतिप्रसूतास्ता नो मुञ्चतꣳ हसः ॥ ⁴पञ्चरत्नप्रक्षेपः—ॐ परिवाजपतिः कविरग्निर्हव्यान्यक्रमीत् दधद्रत्नानि दाशुषे ॥ (दक्षिणाप्रक्षेपः हिरण्यमिति संस्कारभास्करे)—ॐ हिरण्यगर्भः समवर्तताग्रे भूतस्य जातः पतिरेक आसीत् । सदाधार पृथिवीं द्यामुतेमां कस्मै देवाय हविषा विधेम ॥ कुशपवित्रप्रक्षेपः⁵—ॐ पवित्रेस्थो वैष्णव्यौ सवितुर्वः प्रसव उत्पुनाम्यच्छिद्रेण पवित्रेण सूर्यस्य रश्मिभिः ।

नमस्ते स्फटिकप्रभाय सुश्वेतहाराय सुमङ्गलाय। सुपाशहस्ताय झषासनाय जलाधिनाथाय नमो नमस्ते ॥ ५॥ जलं गृहीत्वा—ॐ अनया पूजया कलशे वरुणाद्यावाहितदेवताः प्रीयन्ताम् इति जलं क्षिपेत्। इति कलशपूजाविधिः।

॥ अथ पुण्याहवाचनम् ॥

तत्रादौ स्वाग्रे दूर्वाक्षतैः भूमिं सम्पूज्य तदुपरि कलशे वरुणमावाह्य सम्पूज्य चाम्रपल्लवादिना संयोजयेत्। ततो यजमानः (स्वदक्षिणतो युग्मान् ब्राह्मणान् उदङ्मुखानुपवेश्य) अवनिकृतजानुमण्डलः कमल-मुकुल-सदृशमञ्जलिं शिरस्याधाय पुनः पुनस्त्रिः प्रणमेत्। तत आचार्यः स्वदक्षिणेन पाणिना तस्मिन् यजमानाञ्जलौ स्वर्णपूर्णपुण्यकलशं धारयेत्, यजमानश्च ब्राह्मणान् आशिषः प्रार्थयेत्, ॐ दीर्घा नागा नद्यो गिरयस्त्रीणि विष्णुपदानि च। त्रीणि पदा विचक्रमे विष्णुर्गोपा अदाभ्यः अतो धर्माणि धारयन्। तेनायुष्य-प्रमाणेन पुण्यं पुण्याहं दीर्घमायुरस्तु, इति भवन्तो ब्रुवन्तु इति यजमानो ब्रूयात्, ततो विप्राः—ॐ पुण्यं पुण्याहं दीर्घमायुरस्तु ३ एवं प्रतिवचनान्ते यजमानः शिरसि भूमौ निनयेत्। ततः कलशं स्वशिरसा पत्नीशिरसा विवाहादौ संस्कार्य शिरसा च संयोज्य कलशस्थाने कलशं स्थापयित्वा पुनर्गृहीत्वा मन्त्रेण तथैव इति त्रिवारं कुर्यात् ॥ विप्रा इति अस्तु। ततः कर्तोदङ्मुखानां युग्मब्राह्मणानां हस्तेषु सुप्रोक्षितमस्तु, ब्रा० अस्तु सुप्रोक्षितम्। यजमानः—ॐ शिवा आपः सन्तु, इति आम्रपल्लवादिना ब्राह्मणानां दक्षिणकरेषु जलं दद्यात्। विप्राः—ॐ सन्तु शिवा आपः, इति प्रतिगृह्णीयुः। यजमानः—ॐ सौमनस्यमस्तु इति पुष्पं दद्यात्। विप्राः—अस्तु सौमनस्यम्। यजमानः—अक्षतं चारिष्टं चास्तु इत्यक्षतान् दद्यात्। विप्राः—अस्त्वक्षतमरिष्टं च। यजमानः—ॐ गन्धाः पान्तु इति गन्धं द०। विप्राः—सौमंगल्यं चास्तु। यजमानः—ॐअक्षताः पान्तु इत्यक्षतान् द०। विप्राः—आयुष्यमस्तु। यजमानः—ॐ पुष्पाणि पान्तु इति पुष्पाणि द०।

विप्राः—सौश्रियमस्तु। यजमानः—ॐ सफलानि ताम्बूलानि पान्तु इति ताम्बूलानि द०। विप्राः—ऐश्वर्यमस्तु। यजमानः—ॐ दक्षिणाः पान्तु इति दक्षिणां द०। विप्राः—बहुधनञ्चास्तु। यजमानः—ॐ स्वर्चितमस्तु इति विप्राणां दक्षिणहस्तेषु जलं द०। विप्राः—अस्तु स्वर्चितम्। ततो यजमान आचार्यादीन् विप्रान् पुनः प्रणम्य प्रार्थयेत्—श्रीर्यशो विद्या विनयो वित्तं बहुपुत्रं चायुष्यं चास्तु। विप्राः—श्रीर्यशो विद्या विनयो वित्तं बहुपुत्रं चायुष्यं चास्तु, इत्युक्त्वा यजमानस्य मूर्धानं तस्य कलशस्य जलेनैव सिञ्चतो ब्रूयुः "दीर्घमायुः शान्तिः पुष्टिस्तुष्टिश्चास्तु" इति। यजमानः अक्षतान् गृहीत्वा-यं कृत्वा सर्ववेद-यज्ञ-क्रियाकरणकर्मारम्भाः शोभनाः प्रवर्तन्ते तमहमोङ्कारमादिं कृत्वा ऋग्यजुः सामाथर्वाशीर्वचनं बहुऋषिमतं समनुज्ञातं भवद्भिरनुज्ञातः पुण्यं पुण्याहं वाचयिष्ये इति वदेत्। विप्राः-वाच्यताम्, इति ब्रूयुः। पुनः साक्षताञ्जलिः यजमानो ब्रूयात्-व्रत-जपनियम-तपः—स्वाध्याय-क्रतु-दया-दम-शम-दान-विशिष्टानां सर्वेषां भवतां ब्राह्मणानां मनः समाधीयताम्। विप्राः-समाहितमनसः स्मः। यजमानः-प्रसीदन्तु भवन्तः। विप्राः—प्रसन्नाः स्म। ततः कलशोपर्यक्षतान् प्रददन् यजमानः प्रतिपदं प्रणमेत्, अत्राचार्यः पूर्वस्थापितकलशाद्भूमौ स्थापित पात्रद्वये प्रथमपात्रे आम्रपल्लवेन दूर्वया वा किञ्चिदुदकं पातयेत्। तत्र ब्राह्मणा वदेयुः—ॐ शान्तिरस्तु। ॐपुष्टिरस्तु। ॐ तुष्टिरस्तु। ॐ वृद्धिरस्तु। ॐ अविघ्नमस्तु। ॐ आयुष्यमस्तु। ॐ आरोग्यमस्तु। ॐ शिवमस्तु। ॐ शिवं कर्मास्तु। ॐ कर्मसमृद्धिरस्तु। ॐ वेदसमृद्धिरस्तु। ॐ शास्त्रसमृद्धिरस्तु। ॐ धनधान्यसमृद्धिरस्तु। ॐ पुत्रपौत्रसमृद्धिरस्तु। ॐ इष्टसम्पदस्तु। ततो द्वितीयपात्रे पातयेत्। ॐ अरिष्टनिरसनमस्तु। ॐ यत्पापं यद्रोगमशुभमकल्याणं तद्दूरे प्रतिहतमस्तु। पुनः प्रथमपात्रे पातयेत् ॐयच्छ्रेयस्तदस्तु। ॐ उत्तरे कर्मणि निर्विघ्नमस्तु। ॐ उत्तरोत्तरमहरहरभिवृद्धिरस्तु। ॐ उत्तरोत्तराः क्रिया शुभाः शोभनाः सम्पद्यन्ताम्। ॐ तिथिकरणे सुमुहूर्ते सनक्षत्रे सग्रहे सलग्ने साधिदैवते प्रीयेताम्। ॐ दुर्गापाञ्चाल्यौ प्रीयेताम्। ॐ अग्निपुरोगा विश्वेदेवाः प्रीयन्ताम्। ॐ इन्द्रपुरोगा मरुद्गणाः प्रीयन्ताम्। ॐ माहेश्वरीपुरोगा उमामातरः प्रीयन्ताम्। ॐ वसिष्ठपुरोगा ऋषिगणाः प्रीयन्ताम्। ॐ अरुन्धतीपुरोगा एकपत्न्यः प्रीयन्ताम्। ॐ ब्रह्मपुरोगाः सर्वे वेदाः प्रीयन्ताम्। ॐ विष्णुपुरोगाः सर्वे देवाः प्रीय-

न्ताम्। ॐ ऋषयश्छन्दांस्याचार्या वेदा देवा यज्ञाश्च प्रीयन्ताम्। ॐ ब्रह्म च ब्राह्मणाश्च प्रीयन्ताम्। ॐ अम्बिकासरस्वत्यौ प्रीयेताम्। ॐ श्रद्धामेधे प्रीयेताम्। ॐ भगवती कात्यायनी प्रीयताम्। ॐ भगवती माहेश्वरी प्रीयताम्। ॐ भगवती ऋद्धिकरी प्रीयताम्। ॐ भगवती वृद्धिकरी प्रीयताम्। ॐ भगवती पुष्टिकरी प्रीयताम्। ॐ भगवती तुष्टिकरी प्रीयताम्। ॐ भगवन्तौ विघ्नविनायकौ प्रीयेताम्। ॐ सर्वाः कुलदेवताः प्रीयन्ताम्। ॐ सर्वाः ग्रामदेवताः प्रीयन्ताम्। ॐ सर्वा इष्टदेवताः प्रीयन्ताम्। पुनः द्वितीयपात्रे पातयेत्—ॐ हताश्च ब्रह्मद्विषः। ॐ हताश्च परिपन्थिनः। ॐ हताश्च विघ्नकर्तारः। ॐ शत्रवः पराभवं यान्तु। ॐ शाम्यन्तु घोराणि। ॐ शाम्यन्तु पापानि। ॐ शाम्यन्तु ईतयः। ॐ शाम्यन्तूपद्रवाः। पुनः प्रथमपात्रे पातयेत्—ॐ शुभानि वर्द्धन्ताम्। ॐ शिवा आपः सन्तु। ॐ शिवा ऋतवः सन्तु। ॐ शिवा ओषधयः सन्तु। ॐ शिवा वनस्पतयः सन्तु। ॐ शिवा अग्नयः सन्तु। ॐ शिवा आहुतयः सन्तु। ॐ शिवा अतिथयः सन्तु। ॐ अहोरात्रे शिवे स्याताम्। ॐ निकामे निकामे नः पर्जन्यो वर्षतु फलवत्यो न ओषधयः पच्यन्तां योगक्षेमो नः कल्पताम्। शुक्राङ्गारक-बुध-बृहस्पति-शनैश्चर-राहु-केतु-सोमसहिता आदित्यपुरोगाः सर्वे ग्रहाः प्रीयन्ताम्। ॐ भगवान् नारायणः प्रीयताम्। ॐ भगवान् पर्जन्यः प्रीयताम्। ॐ भगवान् स्वामी महासेनः प्रीयताम्। ॐ पुरोनु वाक्यया यत्पुण्यं तदस्तु। ॐ याज्यया यत्पुण्यं तदस्तु। ॐ वषट्कारेण यत्पुण्यं तदस्तु। प्रातः सूर्योदये यत्पुण्यं तदस्तु। (ततो यजमानः सुवर्णकलसं भूमौ निधाय प्रथमपात्रपतितजलेन शिरः संमृज्य सपरिवारगृहांश्चाभिषिञ्चयेत्, द्वितीयपात्रजलमेकान्ते पातयेत्) यजमानः साञ्जलिः—ॐ पुण्याहकालान् वाचयिष्ये। विप्राः—ॐ वाच्यताम्। ततः पुनर्यजमानो ब्राह्मणान् साञ्जलिः प्रार्थयेत्—ॐ ब्राह्मं पुण्यं महद्यच्च सृष्ट्युत्पादनकारकम्। वेदवृक्षोद्भवं नित्यं तत्पुण्याहं ब्रुवन्तु नः॥ भो ब्राह्मणाः। मम सकुटुम्बस्य सपरिवारस्य गृहे क्रियमाणस्यामुककर्मणः पुण्याहं भवन्तो ब्रुवन्तु। ब्राह्मणाः—ॐ पुण्याहम् ३ इति त्रिः प्रतिब्रूयुः।

ॐ पुनन्तु मा देवजनाः पुनन्तु मनसा धियः । पुनन्तु विश्वाभूतानि जातवेदः पुनीहि मा । यजमानः—ॐ पृथिव्यामुद्धृतायान्तु यत्कल्याणं पुरा कृतम् । ऋषिभिः सिद्धगन्धर्वैस्तत्कल्याणं ब्रुवन्तु नः ॥ भो ब्राह्मणाः ! मम सकुटुम्बस्य सपरिवारस्य गृहे क्रियमाणस्यामुककर्मणः कल्याणं भवन्तो ब्रुवन्तु । ब्राह्मणाः—ॐ कल्याणम् ३ ॐ यथेमां वाचं कल्याणीमावदानि जनेभ्यः ब्रह्मराजन्याभ्याᳬ शूद्राय चार्याय च स्वाय चारणाय च । प्रियो देवानां दक्षिणायै दातुरिह भूयासमयं मे कामः समृद्ध्यतामुपमादो नमतु ॥ यजमानः—सागरस्य यथा वृद्धिर्महालक्ष्म्यादिभिः कृता सम्पूर्णा सुप्रभावा च तां च ऋद्धिं ब्रुवन्तु नः । भो ब्राह्मणाः मम सकुटुम्बस्य सपरिवारस्य गृहे क्रियमाणस्यामुककर्मणः ऋद्धिं भवन्तो ब्रुवन्तु । ब्राह्मणाः—ॐ ऋध्यताम् ३, ॐ सत्रस्य ऋद्धिरस्यगन्म ज्योतिरमृता अभूम । दिवं पृथिव्याऽअध्यारुहामाविदाम देवान् स्वर्ज्योतिः । ॥ यजमानः—स्वस्तिर्याऽविनाशाख्या पुण्यकल्याणवृद्धिदा । विनायकप्रिया नित्यं ताञ्च स्वस्ति ब्रुवन्तु नः ॥ भो ब्राह्मणाः ! मम कुटुम्बस्य सपरिवारस्य गृहे क्रियमाणस्यामुककर्मणः स्वस्ति भवन्तो ब्रुवन्तु । ब्राह्मणाः—ॐआयुष्मते स्वस्ति ३, ॐ स्वस्ति न इन्द्रो वृद्धश्रवाः स्वस्ति नः पूषा विश्ववेदाः । स्वस्ति नस्तार्क्ष्योऽअरिष्टनेमिः स्वस्ति नो बृहस्पतिर्दधातु ॥ यजमानः—समुद्रमथनाज्जाता जगदानन्दकारका । हरिप्रिया च माङ्गल्या तां श्रियञ्च ब्रुवन्तु नः ॥ भो ब्राह्मणाः ! मम सकुटुम्बस्य सपरिवारस्य गृहे क्रियमाणस्यामुकर्मणः "श्रीरस्तु" इति भवन्तो ब्रुवन्तु । ब्राह्मणाः—ॐ अस्तु श्रीः ३, ॐ श्रीश्च ते लक्ष्मीश्च पत्न्यावहोरात्रे पार्श्वे नक्षत्राणि रूपमश्विनौ व्यात्तम् । इष्णन्निषाणामुम्म इषाण सर्वलोकम्म इषाण । ततो यजमानः साक्षतजलं गृहीत्वा—ॐ कृतैतदस्मिन् दानखण्डोक्तपुण्याहवाचने न्यूनातिरिक्तो यो विधिः स उपविष्टब्राह्मणानां वचनात् श्रीमहागणपतिप्रसादाच्च सर्वः परिपूर्णोऽस्तु इति जलं क्षिपेत् । ब्राह्मणाः ओं अस्तु परिपूर्णः ॥ २ ॥ अथ पुण्याहवाचनाङ्गभूताभिषेकप्रयोगः—ततोऽविधुराश्चत्वारो[१] ब्राह्मणाः[२] कर्तुर्वामतः पत्नी[३]-(तत्सहचरितपुत्रादिकमपि)-मुपवेश्य एकस्मिन् पात्रे वरुणोदकं प्रथमपात्रान्तरे प्रक्षिप्य जलं गृहीत्वा दूर्वाम्रपल्लवैर्यजमानमभिषिञ्चेयुः, तत्र मन्त्राः—ओं आपो हिष्ठादि-मन्त्रैः । ओं पयः पृथिव्यां० सन्तु मह्यम् । ओं द्यौः शान्तिरन्त० शान्तिरेधि । ओं अमृताभिषेकोऽस्तु शान्तिः शान्तिः सुशान्तिर्भवतु । दक्षिणादानम्—ओं अद्य कृतैतत्पुण्याहवाचनकर्मणः साङ्गतासिद्ध्यर्थं तत्सम्पूर्णफलप्राप्त्यर्थं च पुण्याहवाचकेभ्यो ब्राह्मणेभ्यो यथाशक्ति मनसोद्दिष्टां दक्षिणां विभज्य दातुमहमुत्सृजे ॥ इति पुण्याहवाचनम् ॥

(१) "विधुरो मृतभार्यो भार्यान्तरोपादानासमर्थश्च" तद्भिन्ना अविधुराः ।
(२) [illegible] (३) आशीर्वादे [illegible]

अथ ॐ कारादिसर्वमण्डलदेवतापूजनम्

आवाहयाम्यहं देवमोंकारं परमेश्वरम्। त्रिमात्रं त्र्यक्षरं दिव्यं त्रिपदञ्च त्रिदैवकम् ॥ त्र्यक्षरं त्रिगुणाकारं सर्वाक्षरमयं शुभम्। त्र्यर्णवं प्रणवं हंसं कूटारं परमेश्वरम् ॥ अनादिनिधनं देवमप्रमेयं सनातनम्। परं परतरं बीजं निर्मलं निष्कलं शुभम् ॥ ओं भूर्भुवः स्वः भगवन् ओंकार ! इहागच्छ इह तिष्ठ। ओं काराय नमः ओंकारमावाहयामि स्थापयामि नमः। पाद्यादिभिः पूजयेत्तत्र मन्त्रः—ओंकारं बिन्दुसंयुक्तं नित्यं ध्यायन्ति योगिनः। कामदं मोक्षदं चैव ओंकाराय नमो नमः ॥ इति सम्पूज्य प्रार्थयेत्—ओं आब्रह्मन् ब्राह्मणो ब्रह्मवर्चसी जायतामाराष्ट्रे राजन्यः शूर इषव्योऽतिव्याधी महारथो जायताम्। दोग्ध्री धेनुर्वोढाऽनड्वानाशुः सप्तिः पुरन्धिर्योषाजिष्णू रथेष्ठाः सभेयो युवास्य यजमानस्य वीरो जायतान्निकामे निकामे नः पर्जन्यो वर्षतु फलवत्यो न ओषधयः पच्यन्तां योगक्षेमो नः कल्पताम्। इति नमस्कारं कुर्यात् ॥

अथ षोडशमातृकापूजनम्—ओं गौर्यै नमः गौरीमावाहयामि स्थापयामि। ॐ पद्मायै नमः पद्मामा०। ॐ शच्यै नमः शचीमा०। ॐ मेधायै नमः मेधामा०। ॐ सावित्र्यै नमः सावित्रीमा० ॐ विजयायै नमः विजयामा०। ॐ जयायै नमः जयामा०। ॐ देवसेनायै नमः देवसेनामा० ॐ स्वधायै नमः स्वधामा०। ॐ स्वाहायै नमः स्वाहामा०। ॐ मातृभ्यो नमः मातृरावा०। ॐ लोकमातृभ्यो नमः लोकमातृरावा०। ॐ पुष्ट्यै नमः पुष्टिमा०। ॐ तुष्ट्यै नमः तुष्टिमा०। ॐ आत्मकुलदेवतायै नमः आत्मकुलदेवतामा०। ॐ मनोजूतिर्जुषतामाज्यस्य बृहस्पतिर्यज्ञमिमं तनोत्वरिष्टं यज्ञ ँ समिमं दधातु विश्वेदेवा स इह मादयन्तामोऽम्प्रतिष्ठ। ओं भूर्भुवः स्वः श्रीगौर्यादिषोडशमातरः सुप्रतिष्ठिता वरदा भवत। इति मन्त्रेण प्रतिष्ठां कृत्वा, ओं गौर्यै नमः इत्यादि नाम मन्त्रैः पृथक् पृथक् वा, ओं गौर्यादिषोडशमातृभ्यो नमः इत्यनेन षोडशोपचारैः (यथालब्धोपचारैर्वा) पूजनं समाप्य, ओं आयुरारोग्यमैश्वर्यं ददध्वं मातरो मम। निर्विघ्नं सर्वकार्येषु कुरुध्वं सगणाधिपाः ॥ (इति नारिकेलादिफलं समर्पयेत्)। ततः कृताञ्जलिः श्रीगौर्यादिषोडशमातृणां पूजनकर्मणा यन्न्यूनमतिरिक्तं वा तत्सर्वं मातृणां प्रसादात्परिपूर्णमस्तु "गृहे वृद्धिशतानि भवन्तु" उत्तरे कर्मण्यविघ्नमस्तु। इति वदेत् ॥ इति मातृकापूजनम् ॥

च पादप्रक्षालने तथा। स्नाने भोजने चैव पत्नीनुलग्ना भवेत् ॥

(१) [illegible]— ॥ (२) ब्रह्माणी च सावित्री देवी तथा गौरीश्वरः। [illegible] ॥ इति मन्त्रेण पञ्चोंकारानपि पूजयन्ति ॥

अथाग्निकोणे चतुःषष्टियोगिनीपूजनम्—ओं आवाहयाम्यहं देवीं योगिनीं परमेश्वरीम्। योगाभ्यासेन संतुष्टा परं ध्यानसमन्विता ॥ दिव्यकुण्डलसंकाशा दिव्यज्वाला त्रिलोचना। मूर्तिमती ह्यमूर्त्ता च उग्रा चैवोग्ररूपिणी ॥ अनेकभावसंयुक्ता संसारार्णवतारिणी ॥ यज्ञे कुर्वन्तु निर्विघ्नं श्रेयो यच्छन्तु मातरः ॥ दिव्ययोगी-महायोगी-सिद्धयोगी गणेश्वरी। प्रेताशी डाकिनी काली कालरात्री निशाचरी ॥ हुङ्कारी सिद्धवेताली खर्परी भूतगामिनी ॥ उर्ध्वकेशी विरूपाक्षी शुष्कांगी मांसभोजिनी। फूत्कारी वीरभद्राक्षी धूम्राक्षी कलहप्रिया ॥ रक्ता च घोररक्ताक्षी विरूपाक्षी भयंकरी। चौरिका मारिका चण्डी वाराही मुण्डधारिणी। भैरवी चक्रिणी क्रोधा दुर्मुखी प्रेतवासिनी। कालाक्षी मोहिनी चक्री कंकाली भुवनेश्वरी। कुण्डला तालकौमारी यमदूती करालिनी ॥ कौशिकी यक्षिणी यक्षी कौमारी यन्त्रवाहिणी ॥ दुर्घटे विकटे घोरे कपाले विषलङ्घने चतुःषष्टिः समाख्याता योगिन्यो हि वरप्रदाः ॥ त्रैलोक्यपूजिता नित्यं देवमानुषयोगिभिः ॥ इत्यावाह्य ॐ चतुःषष्टियोगिनीभ्यो नमः इति गन्धादिभिर्पूजयेत् ॥

इति योगिनीपूजनम्

अथ विवाहादिकर्मसु वसोर्द्धाराप्रयोगः—कुड्ये वस्त्राच्छन्ने पीठादौ वा उपरि "श्रीः" इत्यक्षरं लिखित्वा तदधः कुंकुमेन एकविन्दुं तदधो दक्षिणोत्तरं द्वौ विन्दू, तदधः दक्षिणोत्तरं त्रीन् विन्दून्, तदधश्चतुरः, तदधः पञ्च, तदधः षट्, तदधः सप्त विन्दून् क्रमेण प्रादेशमात्रस्थले निर्माय अधस्तनेषु सप्तसु विन्दुषु घृतेन दुग्धेन वा सप्तधारा उदक्संस्थाः प्रादेशमात्राः कुर्यात्, तत्र मन्त्रः—

ॐ वसोः पवित्रमसि शतधारं वसोः पवित्रमसि सहस्रधारं देवस्त्वा सविता पुनातु। वसोः पवित्रेण शतधारेण सुप्वाः कामधुक्षः। इति धाराः कृत्वा तत्र दधि निक्षिप्य रक्तसूत्रं च परिधाप्य ततः तेनैव मन्त्रेण पुनः पठितेन ता धाराः सप्त विन्दून् ऊर्ध्वभागे गुडादिना मिथः श्लिष्टाः कुर्यात् (ततस्तेषु सप्तसु विन्दुषु क्रमेण देवता आवाहयेत्) ॐ भूर्भुवः स्वः श्रियै नमः श्रियमावाहयामि स्थापयामि। ॐ भूर्भुवः स्वः लक्ष्म्यै नमः लक्ष्मीमा० स्था०। ॐ भूर्भुवः स्वः धृत्यै नमः धृतिमा० स्था०। ॐ भूर्भुवः स्वः मेधायै नमः मेधामा० स्था०। ॐ भूर्भुवः स्वः स्वाहायै नमः स्वाहामा० स्था०। ॐ भूर्भुवः स्वः प्रज्ञायै नमः प्रज्ञामा० स्था०। ॐ भूर्भुवः स्वः सरस्वत्यै नमः सरस्वतीमा० स्था०। ॐ मनोजूतिः० इति मन्त्रं पठित्वा वसोर्धारादेवताः सुप्रतिष्ठिताः वरदा भवन्तु इति

प्रतिष्ठाप्य तदनन्तरं—ॐ वसोर्धारादेवताभ्यो नमः गन्धं समर्पयामि। पुष्पाणि समर्पयामि। धूपं समर्पयामि। दीपं सम०। नैवेद्यं स०। इत्येवं गन्धादिपञ्चोपचारैरुदक्संस्था वसोर्धाराः पूजयेत्। प्रार्थना—यदङ्गत्वेन भो देव्यः पूजिता विधिमार्गतः। कुर्वन्तु कार्यमखिलं निर्विघ्नेन क्रतूद्भवम्॥

तदनन्तरमायुष्यसूक्तमन्त्रजपं कुर्यात्—ॐ आयुष्यं वर्चस्यꣳ रायस्पोषमौद्भिदम्। इदꣳहिरण्यं वर्चस्वज्जैत्रायाविशतादुमाम्॥ १॥ न तद्रक्षाꣳसि न पिशाचास्तरन्ति देवानामोजः प्रथमजꣳह्येतत्। यो बिभर्त्ति दाक्षायणꣳ हिरण्यꣳ स देवेषु कृणुते दीर्घमायुः स मनुष्येषु कृणुते दीर्घमायुः॥ २॥ यदाबध्नन्दाक्षायणा हिरण्यꣳ शतानीकाय सुमनस्यमानाः। यन्म आबध्नामि शतशारदायायुष्मान् जरदष्टिर्यथासम्॥ ३॥

पौराणः—यदायुष्यं चिरं देवा सप्तकल्पान्तजीविषु। ददुस्तेनायुषा सम्यक् जीवन्तु शरदः शतम्॥ दीर्घा नागा नगा नद्योऽनन्तस्सप्तार्णवा दिशः। अनन्तेनायुषा तेन जीवन्तु शरदः शतम्॥ सत्यानि पञ्च भूतानि विनाशरहितानि च। अविनाश्यायुषा तद्वज्जीवन्तु शरदः शतम्॥ इत्यायुष्यमन्त्रजपः।

अथोपनयनविवाहादौ नान्दीश्राद्धम्[1]—तत्रादौ उदङ्मुख उपविश्य ॐ विष्णुर्विष्णुर्हरिरित्याचम्य प्राणानायम्य—ॐअद्येत्यादि देशकालौ संकीर्त्य कर्तव्यामुककर्माङ्गत्वेन साङ्कल्पिकेन[2] विधिना ब्राह्मणयुग्म-भोजन-पर्याप्तान्न-निष्क्रयीभूत-यथाशक्ति-हिरण्येन नान्दीमुखश्राद्धमहं करिष्ये। इति सङ्कल्प्य अञ्जलिं बद्ध्वा त्रिः पठेत्—ॐ देवताभ्यः पितृभ्यश्च महायोगिभ्य एव च। नमः स्वाहायै स्वधायै नित्यमेव नमो नमः। श्राद्धकाले गयां ध्यात्वा ध्यात्वा देवं गदाधरम्। मनसा च पितॄन्ध्यात्वा नान्दीश्राद्धं समारभे। इति पठित्वा—दक्षिणोत्तरक्रमेण पद्मपत्रेषु पलाशपत्रेषु वा प्राङ्मुखानृजूनि द्वादश दूर्वाकाण्डानि संस्थाप्य, दूर्वा-यवजलान्यादाय—ओं अद्य मात्रादित्रयश्राद्धसम्बन्धिनो नान्दीमुखाः सत्यवसुसंज्ञकाः विश्वेदेवाः ओं भूर्भुवः स्वः इदं वः पाद्यं स्वाहा। ओं

(१) उदङ्मुखेन दैवं प्राङ्मुखेन पित्र्यं कर्म कुर्यात्। (निर्देशेन पितुः पुत्रो नान्दीश्राद्धं समाचरेत्।) एकादशाहपूर्वन्तु विप्र आभ्युदयं चरेत्। क्षत्रियो द्वादशाहात्तु वैश्यः पञ्चदशाहतः॥ पादजो वैश्यवत्कुर्यादशक्तो विषमेऽहनि (निर्णयामृते)॥
(२) अनग्निको यदा विप्र उच्छिन्नाग्निरथापि वा। तदा वृद्धिषु सर्वासु साङ्कल्पं श्राद्धमाचरेत्॥ हेमाद्रिः। पिण्डहीनश्राद्धशब्दः सङ्कल्पश्राद्धपर्यायः। साङ्कल्पिके समन्त्रकाया स्वाग्नौकरणपिण्डदानविकिराक्षय्यस्वधावाचनमन्त्रेत्येतत्सप्तकं वर्जयेत्॥ शुभार्थी प्रमाणेन शूद्रो सङ्कल्पमाचरेत्। न पष्ठ्या यदि वः कुर्यान्महादोषोऽभिजायते, इति पारस्कर० गदाधरभाष्ये॥

अद्य पित्रादित्रयश्राद्धसम्बन्धिनो नान्दीमुखाः सत्यवसुसंज्ञका विश्वेदेवाः ओं भूर्भुवः स्वः इदं वः पाद्यं स्वाहा। ओं अद्य सपत्नीक-मातामहादित्रयश्राद्ध-सम्बन्धिनो नान्दीमुखाः सत्यवसुसंज्ञका विश्वेदेवा ओं भुर्भुवः स्वः इदं वः पाद्यं स्वाहा॥ दूर्वायवजलान्यादाय-ओं अद्यामुकगोत्रे नान्दीमुखि गायत्रीस्व-रूपिणि मातरमुकीदेवि ते पाद्यं नमोस्तु वृद्धिः श्रियै॥ ओं अद्यामुकगोत्रे नान्दी-मुखि सावित्रीस्वरूपिणि पितामह्यमुकीदेवि ते पाद्यं नमोस्तु वृद्धिः श्रियै॥ ओं अद्यामुकगोत्रे नान्दीमुखि सरस्वतीस्वरूपिणि प्रपितामह्यमुकी देवि ते पाद्यं नमोस्तु वृद्धिः श्रियै। ओं अद्यामुकगोत्र-नान्दीमुख-वसुस्वरूप पितरमुकशर्म्मन् ते पाद्यं नमोऽस्तु वृद्धि श्रियै॥ ओं अद्यामुकगोत्रनान्दीमुखरुद्रस्वरूपपितामहाऽमु-कशर्म्मन् ते पाद्यं नमोस्तु वृद्धिः श्रियै॥ ओं अद्यामुकगोत्र नान्दीमुखादित्य-स्वरूप प्रपितामहासुकशर्म्मन् ते पाद्यं नमोऽस्तु वृद्धिः श्रियै॥ ओं अद्यामुकगोत्र नान्दीमुखवसुस्वरूप सपत्नीक मातामहामुकशर्म्मन् ते पाद्यं नमोस्तु वृद्धिः श्रियै। ओं अद्यामुकगोत्र नान्दीमुखरुद्रस्वरूप सपत्नीकप्रमातामहामुकशर्म्मन् ते पाद्यं नमोस्तु वृद्धिः श्रियै॥ ओं अद्यामुकगोत्र नान्दीमुखादित्यस्वरूप सपत्नीक वृद्ध-प्रमातामहामुकशर्म्मन् ते पाद्यं नमोस्तु वृद्धिः श्रियै॥ (इत्युक्त्वा सर्वपात्रे सदूर्वायवाक्षतं जलं क्षिपेत्)॥

अथासनदानम्—ओं सत्यवसुसंज्ञकानां विश्वेषां देवानां नान्दी-मुखानां ओं भूर्भुवः स्वः इदमासनं सुखासनं स्वाहा, इति दूर्वात्रयं सर्वतो दक्षिणगतं पूर्वाप्रमुत्सृजेत्, एवं सर्वत्र॥ नान्दीश्राद्धे क्षणौ क्रियेताम्॥ ओं तथा प्राप्नुतां भवन्तौ प्राप्नवाव इति पठेत्। ततः अमुकगोत्राणां मातृपितामही-प्रपितामहीनां नान्दीमुखीनां ओं भूर्भुवः स्वः इदमासनं सुखासनं स्वाहा। ओं नांदीश्राद्धे क्षणौ क्रियेतां। ओं तथा प्राप्नुतां भवन्तौ प्राप्नवाव। ॐ अमुकगोत्राणां पितृपितामहप्रपितामहानां नान्दीमुखानां ॐ भूर्भुवः स्वः इदमासनं सुखासनं स्वाहा। ॐ नान्दीश्राद्धे क्षणौ क्रियेतां। ओं तथा प्राप्नुतां भवन्तौ प्राप्नवाव। ओं अमुकगोत्राणां मातामह-प्रमातामह-वृद्ध-प्रमातामहानां सपत्नीकानां नांदीमुखानाम् ओं भूर्भुवः स्वः इदमासनं सुखासनं स्वाहा। ओं नांदीश्राद्धे० ततः गंधादि दानम्। इत्यासनानि दत्वा-एष वो गन्धः, इमे अक्षताः, इमानि पुष्पाणि, अयं धूपः, अयं दीपः इमे वाससी, इदं यज्ञोपवीतम्, इति गन्धादि दत्वा—ओं सत्यवसुसंज्ञकेभ्यो विश्वेभ्यो देवेभ्यो

नांदीमुखेभ्यः ओं भूर्भुवः स्वः इदं गंधाद्यर्चनं स्वाहा संपद्यतां वृद्धिः॥ ओं अमुकगोत्राभ्यो मातृ-पितामहीप्रपितामहीभ्यो नांदीमुखीभ्यः ओं भूर्भुवः स्वः इदं गंधाद्यर्चनं स्वाहा संपद्यतां वृद्धिः ओं अमुकगोत्रेभ्यः पितृ-पितामह प्रपितामहेभ्यो नान्दीमुखेभ्यः ओं भूर्भुवः स्वः इदं गंधाद्यर्चनं स्वाहा संपद्यतां वृद्धिः। ओं अमुकगोत्रेभ्यो मातामह-प्रमातामह-वृद्धप्रमातामहेभ्यः सपत्नीकेभ्यः नान्दीमुखेभ्यः ॐ भूर्भुवः स्वः इदं गन्धाद्यर्चनं संपद्यतां वृद्धिः। ततो भोजननिष्क्रयद्रव्यदानम्—ॐ सत्यवसुसंज्ञकेभ्यो विश्वेभ्यो देवेभ्यो नान्दीमुखेभ्यः भूर्भुवः स्वः इदं युग्मब्राह्मणभोजनपर्याप्तं दास्यमानमन्नं वा तन्निष्क्रयीभूतं किञ्चिद्धिरण्यं दत्तममृतरूपेण स्वाहा संपद्यतां वृद्धिः॥ ॐ अमुकगोत्रा मातृ-पितामही प्रपितामह्यो नान्दीमुख्यः भूर्भुवः स्वः इदं युग्मब्राह्मणभोजनपर्याप्तं दास्यमानमन्नं वा तन्निष्क्रयीभूतं किञ्चिद्धिरण्यं दत्तममृतरूपेण स्वाहा संपद्यतां वृद्धिः॥ ॐ अमुकगोत्रा पितृ-पितामह-प्रपितामहाः नान्दीमुखा ॐ भूर्भुवः स्वः इदं युग्मब्रा० ॥ ॐ अमुकगोत्रा मातामह-प्रमातामह-वृद्धप्रमातामहाः सपत्नीकाः नान्दीमुखाः ॐ भूर्भुवः स्वः इदं युग्मब्रा० ॥ ततः सयवक्षीरमुदकदानम्—ओं नान्दीमुखाः सत्यवसुसंज्ञका विश्वेदेवा प्रीयन्ताम्। ॐ मातृ-पितामही-प्रपितामह्यो नान्दीमुख्यः प्रीयन्ताम्॥ ओं पितृ-पितामह-प्रपितामहा नान्दीमुखाः प्रीयन्ताम्॥ ओं मातामह-प्रमातामह-वृद्धप्रमातामहाः सपत्नीका नान्दीमुखाः प्रीयन्ताम। ततः ओं स्वस्ति न इन्द्रो वृद्धश्रवा० इति मन्त्रं पठेत॥

दक्षिणां दातुमहमुत्सृजे। ॐ अमुकगोत्राभ्यो मातृ-पितामही-प्रपितामहीभ्यो नान्दीमुखीभ्यः कृतस्य नान्दीश्राद्धस्य फलप्रतिष्ठासिद्धयर्थं द्राक्षामलकयवमूल-निष्क्रयीभूतां दक्षिणां दातुमहमुत्सृजे। ॐ अमुकगोत्रेभ्यः पितृ-पितामह-प्रपितामहेभ्यो नान्दीमुखेभ्यः कृतस्य नन्दीश्राद्धस्य फलप्रतिष्ठा सिद्धयर्थं द्राक्षामल-कयवमूलनिष्क्रयीभूतां दक्षिणां दातुमहमुत्सृजे। ॐ अमुकगोत्रेभ्यो मातामह—प्रमातामाह—वृद्धप्रमातामहेभ्यः सपत्नीकेभ्यः नान्दीमुखेभ्यः कृतस्य नान्दी-श्राद्धस्य फलप्रतिष्ठासिद्धयर्थं द्राक्षामलकयवमूलनिष्क्रयीभूतां दक्षिणां दातु-महमुत्सृजे। ततः कृताञ्जलिः प्रार्थयेत्ॐ— माता पितामही चैव तथैव प्रपि-तामही। पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः॥ मातामहस्तत्पिता च प्रमातामहकादयः। एते भवन्तु मे प्रीताः प्रयच्छन्तु सुमङ्गलम्॥ यज०—ॐ नान्दीश्राद्धं सम्पन्नम् ब्रा०—ॐ सुसम्पन्नम्।

विसर्जनम्—ॐ वाजे वाजे वत वाजिनो नो धनेषु विप्रा अमृता ऋतज्ञाः। अस्य मध्वः पिबत मादयध्वं तृप्ता यात पथिभिर्देवयानैः॥ हस्ते जलमादाय—ॐ मयाचरितेऽस्मिन् सांकल्पिकनान्दीश्राद्धे न्यूनातिरिक्तो यो विधिः स उपविष्टब्राह्मणानां वचनाच्छ्रीनान्दीमुखपितृप्रसादाच्च सर्वः परि-पूर्णोऽस्तु अस्तु परिपूर्णः इति विप्राः। ततः प्रमादादिति पठित्वा ॐ विष्णवे नमो विष्णवे नमो विष्णवे नमः इति प्रणमेत्।

इति सांकल्पिकनान्दीश्राद्धम्[1]

अथ नवग्रहादिपूजनम्[2]

जलाक्षतपुष्पैः—ॐ अद्य यथोक्तविशेषणविशिष्टायां शुभपुण्यतिथौ अमुककर्मणः निर्विघ्नसमाप्तये तदङ्गतया आदित्यादिनव[3] ग्रहाणामधिदेवतप्रत्य-धिदेवत-पञ्चलोकपाल-दशदिक्पालानाञ्च स्थापन-पूजनं करिष्ये। इति सङ्कल्प्य, (ततः वर्तुलाकृतिं सूर्यं रक्तपुष्पाक्षतैरावाहयेत्) ॐ आकृष्णेन रजसा वर्तमानो निवेशयन्नमृतं मर्त्यञ्च। हिरण्ययेन सविता रथेन देवो याति भुवनानि पश्यन्॥ ॐ भूर्भुवः स्वः कलिङ्गदेशोद्भव काश्यपगोत्र रक्तवर्ण भोः सूर्य इहागच्छ इह तिष्ठ ओं सूर्याय नमः श्रीसूर्यमावहयामि स्थापयामि।

स्वः राठिनपुरोद्भव पैठीनसीगोत्र कृष्णवर्ण भो राहो इहागच्छ इह तिष्ठ ॐ राहवे नमः राहुमावाहयामि स्थापयामि ।

(वायव्यां ध्वजाकारे षडङ्गुले धूम्रे केतुं धूम्रपुष्पाक्षतैरावाहयेत्)—ॐ केतुं कृण्वन्न केतवे पेशोमर्य्या अपेशसे, समुषद्भिरजायथाः ॥ ॐ भूर्भुवः स्वः अन्तर्वेदिसमुद्भव जैमिनीसगोत्र धूम्रवर्ण भो केतो इहागच्छ इह तिष्ठ ॐ केतवे नमः केतुमावाहयामि स्थापयामि ॥

अथाधिदेवतास्थापनम्—तत्र सूर्यदक्षिणपार्श्वे—ॐ त्र्यंबकं यजामहे सुगन्धिम्पुष्टिवर्द्धनम् ॥ उर्वारुकमिव बन्धनान्मृत्योर्मुक्षीय मामृतात् । ॐ भूर्भुवः स्वः ईश्वर इहागच्छेह तिष्ठ ॐ ईश्वराय नमः ईश्वरमावाहयामि स्थापयामि ॥ १ ॥ (एवं सर्वत्र) सोमदक्षिणपार्श्वे—ॐ श्रीश्च ते लक्ष्मीश्च पत्न्यावहोरात्रे पार्श्वे नक्षत्राणि रूपमश्विनौ व्यात्तम् । इष्णन्निषाणामुम्मऽइषाण सर्वलोकम्मऽइषाण । ॐ भू० उमे इहा० उमायै नमः उमामा० ॥ २ ॥ भौमदक्षिणपार्श्वे—ॐयदक्रन्दः प्रथमञ्जायमानऽउद्यन्त्समुद्रादुतवा पुरीषात् । श्येनस्य पक्षा हरिणस्य बाहूऽउप-स्तुत्यम्महि जातन्तेऽर्वन् । ॐ भू० स्कंद इहा० स्कंदाय नमः स्कंदमा० ॥ ३ ॥ बुधदक्षिणपार्श्वे—ॐ विष्णोरराटमसि विष्णोः श्नप्त्रेस्थो विष्णोः स्यूरसि विष्णोर्ध्रुवोसि । वैष्णवमसि विष्णवेत्वा । ॐ भू० विष्णो इहा० विष्णवे नमः, विष्णुमा० ॥ ४ ॥ गुरुदक्षिणपार्श्वे—ॐआब्रह्मन्ब्राह्मणो ब्रह्मवर्चसी जायतामाराष्ट्रे राजन्यः शूरऽइषव्योतिव्याधी महारथो जायतान्दोग्ध्री धेनुर्वोढानड्वानाशुः सप्तिः पुरन्धिर्योषा जिष्णूरथेष्ठाः । सभेयो युवास्य यजमानस्य वीरो जायतान्नि-कामे निकामे नः पर्जन्यो वर्षतु फलवत्यो न ऽओषधयः पच्यन्तां योगक्षेमो नः कल्पताम् । ॐ भू० ब्रह्मणे नमः ब्रह्माणमा० ॥५॥ शुक्रदक्षिणपार्श्वे—ॐसजोषाऽ-इन्द्र सगणो मरुद्भिः सोमम्पिब वृत्रहा शूरविद्वान् । जहि शत्रूँरपमृधोनुदस्वाथा-भयङ्कृणुहि विश्वतो नमः । ॐ भू० इन्द्र इहा० इन्द्राय नमः इन्द्रमावा० ॥ ६ ॥ शनिदक्षिणपार्श्वे—यमाय त्वांगिरस्वते पितृमते स्वाहा । स्वाहा धर्माय स्वाहा धर्मः पित्रे ॐ भू० यम इहा० यमाय नमः यममा० ॥ ७ ॥ राहुदक्षिणपार्श्वे—ॐ कार्षिरसि समुद्रस्य त्वाक्षित्याऽउन्नयामि । समापोऽअद्भिरग्मतसमोषधीभिरो-षधीः । ॐभू० काल इहा० कालाय नमः कालमा० ॥ ८ ॥ केतुदक्षिणपार्श्वे—ॐ चित्रावसो स्वस्ति ते पारमशीय । ॐ भू० चित्रगुप्त इहा० ॐ चित्रगुप्ताय नमः चित्रगुप्तमावाहयामि ।९। इत्यधिदेवताः ॥

अथ प्रत्यधिदेवतास्थापनम्[1]—सूर्यस्य वामपार्श्वे—ॐ अग्निं दूतम्पुरो दधे हव्यवाहमुपब्रुवे। देवाँ २ ऽआसादयादिह ॥ भू० अग्ने इहा० ॐ अग्नये नमः। अग्निमा० ॥ १ ॥ सोमवामपार्श्वे—ॐ आपो हिष्ठा मयो भुवस्तानऽऊर्जे दधातन। महेरणाय चक्षसे। ॐ भू० आप इहागच्छत० अद्भ्यो नमः, अप० ॥ २ ॥ भौमवामपार्श्वे—ॐ स्योना पृथिवि नो भवानृक्षरानिवेशनी। यच्छानः शर्म्मसप्रथाः ॥ ॐ भू० पृथिवि इहा० ॐ पृथिव्यै नमः पृथिवीं० ॥ ३ ॥ बुधवामपार्श्वे—ॐ इदम्विष्णुर्विचक्रमे त्रेधा निदधे पदम् समूढमस्यपाᳬंसुरे स्वाहा ॥ ॐ भू० विष्णो इहा० ॐ विष्णवे नमः विष्णुमावा० ॥ ४ ॥ गुरुवामपार्श्वे—ॐ त्रातारमिन्द्रमवितारमिन्द्रᳬंहवे हवे सुहवᳬंशूरमिन्द्रम्। ह्वयामि शक्रम्पुरुहूतमिन्द्रᳬंस्वस्तिनो मघवाधात्विन्द्रः ॥ ॐ भू० इन्द्र इहा० ॐ इन्द्राय० इन्द्रमू० ॥ ५ ॥ शुक्रवामपार्श्वे—ॐ आदित्यैरास्नासीन्द्राण्याऽउष्णीषः पूषासि धर्म्माय दीष्व ॥ ॐ भू० इन्द्राणि इहा० ॐ इन्द्राण्यै नमः इन्द्राणीमू० ॥ ६ ॥ शनिवामपार्श्वे—ॐ प्रजापते न त्वदेतान्यन्यो विश्वारूपाणि परिता बभूव। यत्कामास्ते जुहुमस्तन्नोऽअस्तु वय ᳬ स्याम पतयो रयीणाम् ॥ ॐ भू० प्रजापते इहा० ॐ प्रजापतये नमः प्रजापतिम्० ॥ ७ ॥ राहुवामपार्श्वे ॐ नमोस्तु सर्पेभ्यो ये के च पृथिवीमनु। ये अन्तरिक्षे ये दिवि तेभ्यः सर्पेभ्यो नमः। ॐ भू० सर्पा इहागच्छत इह तिष्ठत ॐ सर्पेभ्यो नमः ॐ सर्पान्० ॥ ८ ॥ केतुवामपार्श्वे—ॐ ब्रह्मयज्ञानं प्रथमम्पुरस्ताद्विसीमतः सुरुचोवेनऽआवः ॥ सबुध्न्याऽउपमा ऽअस्य विष्ठाः सतश्च योनिमसतश्च विवः। ॐ भू० ब्रह्मन् इ० ॐ ब्रह्मणे नमः। ब्रह्माणमावाहयामि ॥ ९ ॥ इति प्रत्यधिदेवतास्थापनम् ॥

अथ पञ्चलोकपालस्थापनम्[2]—राहोरुत्तरतः—ॐ गणानान्त्वा० ॐ भू० गणपते इहा० ॥ १ ॥ शनेरुत्तरतः—ॐ अम्बेऽअम्बिकेऽम्बालिके न मा नयति कश्चन ससस्त्यश्वकः सुभद्रिकां काम्पीलवासिनीम्। ॐ भू० दुर्गे इहा० दुर्गायै० ॥ २ ॥ रवेरुत्तरतः—ॐ आनोनियुद्भिः शतिनीभिरध्वरᳬं सहस्रिणीभिरुपयाहि यज्ञम् ॥ वायोऽअस्मिन्त्सवने मादयस्व यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ॐ भू० वायो इहा० वायवे नमः ॥ ३ ॥ राहोर्दक्षिणे—ॐ घृतं घृतपावानः पिबत वसाम्वसा पावानः पिबतान्तरिक्षस्य हविरसि स्वाहा दिशः प्रदिशऽआदिशो विदिशऽउद्दिशो दिग्भ्यः स्वाहा। ॐ भू० आकाश इहा० आकाशाय नमः ॥ ४ ॥ केतोर्दक्षिणे—ॐ याबाङ्कशामधुमत्यश्विना सूनृतावती तया यज्ञम्मिमिक्षताम्। ॐ भू० अश्विनौ इहागच्छताम् अश्विभ्यां नमः ॥ ५ ॥

---

(१) अग्निरापो धरा विष्णुः शक्रेन्द्राणीपितामहाः। पन्नगाः कश्च इत्येते क्रमात्प्रत्यधिदेवताः ॥ (स्कन्दपुरा०) (२) गणेशश्चाम्बिका। वायुराकाशश्चाश्विनौ तथा। ग्रहाणामुत्तरे पञ्च लोकपालाः प्रकीर्तिताः ॥ (स्कन्दपुरा०) ॥

अथ प्रागादितः पीठसमन्ताद्दिक्पालानावाहयेत्—पूर्वे—ॐ त्रातारमिन्द्रमवितारमिन्द्र ँ हवे हवे सुहव ँ शूरमिन्द्रम्। ह्वयामि शक्रम्पुरुहूतमिन्द्र ँ स्वस्तिनो मघवा धात्विन्द्रः॥ ॐ भू० इन्द्र इहा० इन्द्राय नमः॥ १॥ आग्नेय्याम्—ॐ त्वन्नोऽअग्ने तव देव पायुभिर्म्मघोनो रक्षतन्वश्च वन्द्य। त्रातातोकस्य तनये गवामस्य निमेष ँ रक्षमाणस्तव व्रते। ॐ अग्ने इहा० अग्नये० ।२। दक्षिणे-ॐ यमाय त्वांगिरस्वते पितृमते स्वाहा। स्वाहा घर्माय स्वाहा धर्मः पित्रे॥ ॐ भू० यम इहा० यमा०॥ ३॥ नैर्ऋत्याम्—ॐ असुन्वन्तमयजमानमिच्छस्तेनस्येत्यामन्विहितस्करस्य अन्यमस्मदिच्छसातऽइत्या नमो देवि निर्ऋते तुभ्यमस्तु॥ भू० निर्ऋते इहा०॥ ४॥ पश्चिमे—ॐ तत्त्वायामि ब्रह्मणा वन्दमानस्तदाशास्ते यजमानो हविर्भिः॥ अहेडमानो वरुणेहबोध्युरुश ँ समानऽआयुः प्रमोषीः॥ ॐ भू० वरुण इहा०॥ ५॥ वायव्याम्—ॐ आनोनियुद्भिः शतिनीभिरध्वर ँ सहस्रिणीभिरुपयाहि यज्ञम्। वायोऽअस्मिन्त्सवने मादयस्व यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः। ॐ भू० वायो इहा०॥ ६॥ उत्तरे—ॐ वय ँ सोमव्रते तव मनस्तनूषु बिभ्रतः प्रजावन्तः सचेमहि॥ ॐ भू सोम इहा०॥ ७॥ ईशान्याम्—ॐ तमीशानञ्जगतस्तस्थुषस्पतिन्धियञ्जिन्वमवसेहूमहे वयम्॥ पूषा नो यथावेदसामसद्वृधे रक्षिता पायुरदब्धः स्वस्तये ॐ भू० ईश्वर इहा०॥ ८॥ पूर्वेशानयोर्मध्ये ऊर्ध्वायाम्—ॐ अस्मे रुद्रामेहनापर्वतासो वृत्रहत्त्येभरहूतौ सजोषाः॥ यः श ँ सतेस्तुवते धायिपज्र इन्द्रज्येष्ठाऽअस्माँ२ऽअवन्तु देवाः। ॐ भू० ब्रह्मन्० ब्रह्मणे०॥ ९॥ निर्ऋतिपश्चिमयोर्मध्ये अधःस्यायाम्—ॐ स्योना पृथिवी नो भवानृक्षरानिवेशनी यच्छानः शर्म सप्रथाः॥ ॐ भूर्भुवः स्वः अनन्त इहागच्छ इह तिष्ठ अनन्ताय नमः। अनन्तमावाहयामि॥ १०॥ एवं क्रतुसंरक्षक-दिक्पालदेवतास्थापनं कृत्वा यजमानः स्वहस्ते अक्षतानादाय—ॐ मनोजूतिर्जुषतामाज्यस्य बृहस्पतिर्यज्ञमिमन्तनोत्वरिष्टं यज्ञ ँ समिमं दधातु। विश्वेदेवा सऽइह मादयन्तामो३म्प्रतिष्ठ। ॐ भूर्भुवः स्वः आदित्यादिनवग्रहाः साङ्गाः सपरिवाराः सवाहना अधिदेवता-प्रत्यधिदेवता-विनायकादिपंचलोकपालवास्तोष्पतिक्षेत्राधिपतीन्द्रादि-दशदिक्पालसहिताः सुप्रतिष्ठिता वरदा भवन्तु इत्यक्षतान् क्षिपेत्। अथ श्रीसूर्यध्यानम्॥ पद्मासनः पद्मकरो द्विबाहुः पद्मद्युतिः सप्ततुरंगवाहनः। दिवाकरो लोकगुरुः किरीटी मयि प्रसादं विदधातु देवः॥ अथ चन्द्रध्यानम्॥ ॐ श्वेताम्बरः श्वेतविभूषणश्च श्वेतद्युतिर्दण्डधरो द्विबाहुः। चन्द्रोऽमृतात्मा वरदः किरीटी मयि प्रसादं विदधातु देवः॥ ॥ अथ भौमध्यानम्॥ रक्ताम्बरो रक्तवपुः किरीटी चतुर्भुजो मेषगमो गदाभृत्। धरासुतः शक्तिधरश्च शूली सदा मम स्याद्वरदः प्रशान्तः॥ ॥ अथ बुधध्यानम्॥ ॐ पीताम्बरः पीतवपुः किरीटी चतुर्भुजो दण्डधरश्च हारी।

चर्म्मासिभृत् सोमसुतः सदा मे सिंहाधिरूढो वरदो बुधोऽस्तु ॥ ॥ अथ बृहस्पतिध्यानम् ॥ पीताम्बरः पीतवपुः किरीटी चतुर्भुजो देवगुरुः प्रशान्तः। दधाति दण्डञ्च कमण्डलुञ्च तथाऽक्षसूत्रं वरदोऽस्तु मह्यम् ॥ ॥ अथ शुक्रध्यानम् ॥ ॐ श्वेताम्बरः श्वेतवपुः किरीटी चतुर्भुजो दैत्यगुरुः प्रभावान्। तथाक्षसूत्रञ्च कमण्डलुञ्च दण्डञ्च बिभ्रद्वरदोऽस्तु मह्यम् ॥॥ अथ शनैश्चरध्यानम् । ॐ नीलद्युतिः शूलधरः किरीटी गृध्रस्थितस्त्रासकरो धनुष्मान्। चतुर्भुजः सूर्यसुतः प्रशान्तः सदास्तु मह्यं वरदोऽल्पगामी ॥॥ अथ राहुध्यानम् ॥ ॐ नीलाम्बरो नीलवपुः किरीटी करालवक्त्रः करवालशूली। चतुर्भुजश्चक्रधरश्च राहुः सिंहाधिरूढो वरदोऽस्तु मह्यम् ॥ ॥ केतुध्यानम् ॥ धूम्रो द्विबाहुर्वरदो गदाभृत् गृध्रासनस्थो विकृताननश्च। किरीटकेयूरविभूषितो यः स चास्तु मे केतुरयं प्रशान्त्यै ॥

ॐ अन्ये किरीटिनः कार्या वरदाभयपाणयः ॥ ॐ भूर्भुवः स्वः सांगेभ्यः सपरिवारेभ्यः सायुधेभ्यः सशक्तिकेभ्यः अधिदेवता-प्रत्यधिदेवता-विनायकादि-पञ्चलोकपाल-वास्तोष्पति-क्षेत्राधिपतीन्द्रादिदशदिक्पालसहितेभ्यो नवग्रहेभ्यो नमः आसनार्थे पुष्पाक्षतान् समर्पयामि। अनयैव रीत्या—ओं भूर्भुवः स्वः सांगेभ्यः० पादयोः पाद्यं समर्पयामि। ॐ भूर्भुवः स्वः सांगेभ्यः० हस्तयोरर्घ्यं समर्पयामि। ओं भूर्भुवः स्वः सांगेभ्यः० अर्घ्याङ्गमाचमनीयं समर्पयामि ॥ स्नानं ॥ आचमनं ॥ वस्त्रं ॥ यज्ञोपवीतं० ॥ गन्धं ॥ अक्षतं ॥ पुष्पं ॥ दूर्वांकुरं ॥ धूपमाघ्रापयामि ॥ दीपं दर्शयामि ॥ नैवेद्यं निवेदयामि ॥ हस्तप्रक्षालनं० ॥ आचमनं० ॥ फलं ॥ ताम्बूलं० ॥ दक्षिणाद्रव्यं०। नीराजनं समर्पयामि ॥ मन्त्रपुष्पाञ्जलिं समर्पयामि ॥

ओं अप्सरोभ्यो नमः ॥ ब्रह्मसोमयोर्मध्ये वाप्यां स्कन्दनन्दीश्वरं शूलं च । ओं यदक्रन्दः प्रथमञ्जायमान उद्यन्त्समुद्रादुतवा पुरीषात् ॥ श्येनस्य पक्षा हरिणस्य बाहू उपस्तुत्यम्महिजातन्ते ऽअर्व्वन् ॥ ओं भूर्भुवः स्वः स्कन्द इहागच्छ इह तिष्ठ । ओं स्कन्दाय नमः ॥ तदुत्तरे । ओं आशुः शिशानो वृषभो न भीमो घनाघनः क्षोभणश्चर्षणीनाम् । संक्रन्दनो निमिष एकवीरः शत ँ सेना अजयत्साकमिन्द्रः ॥ ओं भूर्भुवः स्वः नन्दिन्निहाग० । ओं नन्दीश्वराय नमः । तत्रैव । ओं कार्षिरसि समुद्रस्य त्वा क्षित्याऽउन्नयामि ॥ समापोऽअद्भिरग्मत समोषधीभिरोषधीः । ओं भूर्भुवः स्वः शूल इहा० । ओं शूलाय नमः । तदुत्तरे ओं कार्षिरसि० रोषधीः ओं भूर्भुवः स्वः महाकाल इहा० ओं महाकालाय नमः ॥ ब्रह्मेशानयोर्मध्ये वल्लीपु दक्षादीन् सप्तप्रजापतीन् । ॐ प्रजापते नत्वदेतान्यन्न्यो विश्वारूपाणि परिता बभूव । यत्कामास्ते जुहुमस्तन्नोऽअस्त्वयममुष्य पितासावस्य पिता वय ँ स्याम पतयो रयीणाम् । ओं भूर्भुवः स्वः प्रजापते इहा० ओं प्रजापतिभ्यो नमः ॥ ब्रह्मेन्द्रयोर्मध्ये दुर्गाम् ॥ ओं अम्बेऽअम्बिकेऽम्बालिके नमानयति कश्चन ॥ स सस्त्यश्वकः सुभद्रिकाङ्काम्पीलवासिनीम् ॥ ओं भूर्भुवः स्वः दुर्गे इहा० ओं दुर्गायै नमः ॥ दुर्गापूर्वे विष्णुम् ॥ ओं इदं विष्णुर्विचक्रमे त्रेधा निदधे पदम् ॥ समूढमस्य पाँसुरे स्वाहा ॥ ओं भूर्भुवः स्वः विष्णो इहाग० ओं विष्णवे नमः ॥ ब्रह्माग्न्योर्मध्ये वल्लीपु स्वधासहितान् पितॄन् । ओं उदीरतामवर उत्परास उन्मध्यमाः पितरः सोम्यासः । असुं य ईयुरवृका ऋतज्ञास्ते नोऽवन्तु पितरो हवेषु ॥ ओं भूर्भुवः स्वः स्वधासहिताः पितर इहाग० इह तिष्ठत । ओं पितृभ्यो नमः । ब्रह्मयमयोर्मध्ये वाप्यां मृत्युरोगान् । ओं परं मृत्यो अनुपरेहि पन्थां यस्ते अन्य इतरो देवयानात् । चक्षुष्मते शृण्वते ते ब्रवीमि मानः प्रजाँ ँ रीरिषोमोत वीरान् । ओं भूर्भुवः स्वः मृत्युरोगा इहा० ओं मृत्युरोगेभ्यो नमः ॥ ब्रह्मनिर्ऋत्योर्मध्ये वल्लीपु गणपतिम् । ओं गणानां त्वा गणपति ँ हवामहे प्रियाणां त्वा प्रियपति ँ हवामहे निधीनां त्वा निधिपतिँ हवामहे वसो मम ॥ आहमजानि गर्भधमात्वमजासिगर्भधम् ॥ ओं भूर्भुवः स्वः गणपते इहा० ॐ गणपतये नमः ॥ ब्रह्मवरुणयोर्मध्ये वाप्यामपः । ॐ अपोऽअद्यान्वचारिषँ रसेन समसृक्ष्महि । पयस्वानग्न आगमन्तम्मासँ सृज वर्चसा प्रजया च धनेन च ॥ ॐ भूर्भुवः स्वः आप इहागच्छत इह तिष्ठत ॥ ॐ अद्भ्यो नमः ॥ ब्रह्मवायुमध्ये वल्लीपु मरुतः । ॐ मरुदिन्द्राय गायत मरुतो वृत्रहन्तमम् ॥ येन ज्योतिरजयन् नृतावृधो देवं देवाय जागृवि ॥ ॐ भूर्भुवः स्वः मरुत इहा० ओं मरुद्भ्यो नमः ॥ ब्रह्मणः पादमूले कर्णिकाधः पृथिवीम् ओं मही द्यौः पृथिवी च न इमं यज्ञम्मिमिक्षताम् ॥ पिपृतान्नो भरीमभिः ओं भूर्भुवः स्वः पृथिवीहा० ॐ पृथिव्यै नमः । तत्रैव गङ्गादिसप्तसरितः । ॐ इमं मे गंगे यमुने सरस्वति शतुद्रिस्तोमं स च

तापनद्गिणया ॥ असिक्निनयामरुद्वृधेवितस्तयार्जीकीये शृणु ह्यासुषोमया॥ ॐ भूर्भुवः स्वः गङ्गादिसप्तसरित इहागच्छत इह तिष्ठत ॥ ॐ गङ्गादिसरिद्भ्यो नमः। तत्रैव सप्तसागरान् ॐ मापोमौषधीर्हिं ᳪ सीधाम्नो धाम्नो राजंस्ततो वरुण नो मुञ्च। यदाहुरघ्न्या इति वरुणेति शपामहे ततो वरुण नो मुञ्च॥ ॐ भूर्भुवः स्वः सप्तसागरा इहा० ॐ सप्तसागरेभ्यो नमः॥ तदुपरि मेरुं नाममन्त्रेणावाहयेत् ॥ मेरुमावाहयामि स्थापयामि ॥ ॐ भूर्भुवः स्वः मेरो इहागच्छ इह तिष्ठ। ॐ मेरवे नमः॥ १६॥ ततो मण्डलाद्बहिः सोमादिसन्निधौ क्रमेण आयुधान्यावाहयेत् ॥ (उत्तरे) गदामावाहयामि स्थापयामि। ॐ भूर्भुवः स्वः गदे इहा० ॐ गदायै नमः॥ (ऐशान्याम्) त्रिशूलमावाहयामि स्थापयामि॥ ॐ भूर्भुवः स्वः त्रिशूल इहा० ॐ त्रिशूलाय नमः॥ (पूर्वे) वज्रमावाहया०॥ ॐ भूर्भुवः स्वः वज्र इहा० ॐ वज्राय नमः॥ एवं द्वितीयोद्देशेन सर्वत्रावाहनम् (आग्नेय्याम्) शक्तये नमः॥ (दक्षिणस्याम्) दण्डाय नमः। (नैर्ऋत्याम्) खड्गाय नमः। (पश्चिमे) पाशाय नमः॥ (वायव्याम्) अंकुशाय नमः॥ तद्बाह्ये (उत्तरे) गौतमाय नमः। (ऐशान्याम्) भरद्वाजाय नमः। (पूर्वे) विश्वामित्राय नमः। (आग्नेय्याम्) कश्यपाय नमः। (दक्षिणे) जमदग्नये नमः॥ (नैर्ऋत्याम्) वशिष्ठाय नमः (पश्चिमे) अत्रये नमः। (वायव्याम्) अरुन्धत्यै नमः। तद्बाह्ये पूर्वादिदिक्क्रमेण (पूर्वे) ऐन्द्र्यै नमः (आग्नेय्याम्) कौमार्यै नमः। (दक्षिणस्याम्) ब्राह्म्यै नमः॥ (नैर्ऋत्यां) वाराह्यै नमः॥ (पश्चिमायाम्) चामुण्डायै नमः॥ (वायव्याम्) वैष्णव्यै नमः। (उत्तरस्याम्) माहेश्वर्यै नमः॥ (ऐशान्याम्) वैनायक्यै नमः। एवं षट्पञ्चाशद्देवानावाह्य। ॐ मनोजूतिर्जुषतामाज्यस्य बृहस्पतिर्यज्ञमिमं तनोत्वरिष्टं यज्ञᳪसमिमं दधातु विश्वेदेवास इह मादयन्तामों प्रतिष्ठ। इति प्रतिष्ठाप्य॥ यथालब्धोपचारैः प्रत्येकं वा एकतन्त्रेण ब्रह्मादीन् सम्पूज्य—

प्रधानदेवकलशस्थापनम्

रचितां प्रधानदेवप्रतिमां सावयवामग्न्युत्तारणपूर्वकं स्थापयेत्। स्वर्णादिप्रतिमाय-न्त्रयोरभावे भूर्जपत्रेऽष्टगन्धेन प्रधानदेवतायन्त्रं लिखित्वा पूजयेत्। अस्मिन्पक्षे अग्न्युत्तारणं न कार्यं किन्तु तदग्रे पात्रं निधाय तस्मिन्नेव पाद्यार्घादि कार्यम्। अग्न्युत्तारणप्रतिष्ठे तु पूर्वमप्रतिष्ठितयोरेव, मूर्तियन्त्रयोः कार्ये इति सम्यक् स्मर्तव्यम्।

अथाग्न्युत्तारणप्राणप्रतिष्ठाप्रयोगः

आचम्य प्राणानायम्य सजलाक्षतं द्रव्यमादाय—ॐ तत्सत् ॐ अद्येत्यादि-देशकालौ सङ्कीर्त्य, ममात्मनः श्रुतिस्मृतिपुराणोक्तफलप्राप्त्यर्थं श्रीअमुकदेवप्रीति-द्वारा सकलाभीष्टसिद्ध्यर्थम् अस्या नूतनस्वर्णमय्यमुकदेवप्रतिमाया[1] घटनकालि-कस्वर्णकारकृतटंकाद्याघातदोषपरिहारार्थमग्न्युत्तारणपूर्वकममुकदेवसारूप्यादिला-भयोग्यत्वसम्पादनाय प्राणप्रतिष्ठां करिष्ये। इति संकल्प्य मूर्तिं यन्त्रं वा नूतन-कांस्यादिपात्रे निधाय घृतेनाभ्यज्य तदुपरि दुग्धजलधारां कुर्यात्, तत्र मन्त्रो यथा—ॐ समुद्रस्य त्वा वकयाग्ने परिव्ययामसि। पावकोऽअस्मभ्यꣳशिवो भव ॥ १ ॥ हिमस्य त्वा जरायुणाऽग्ने परिव्ययामसि पावकोऽअस्मभ्य ꣳ शिवो भव ॥ २ ॥ उपज्मनुपवेतसे वतरनदीष्वा अग्ने पित्तमपामसि मण्डूकिताभि-रागहिसेमन्नोयज्ञम्पावकवर्णꣳ शिवङ्कृधि ॥ ३ ॥ अपामिदन्न्ययन ꣳ समुद्रस्य निवेशनम्। अन्यांस्ते अस्मत्तपन्तु हेतयः पावको अस्मभ्य ꣳ शिवो भव ॥४॥ अग्ने पावक रोचिषा मन्द्रया देवजिह्वया। आदेवान्वक्षि यक्षि च ॥ ५ ॥ सनः पावक दीदिवोऽग्ने देवाँ इहावह। उपयज्ञ ꣳ हविश्चनः ॥ ६ ॥ पावकया यश्चित्या कृपाक्षामन् रुरुच उषसो न भानुना। तूर्वन्नयामन्नेतशस्य नूरण आयो घृणेन ततृषाणोऽजरः ॥ ७ ॥ नमस्ते हरसे शोचिषे नमस्ते अस्त्वर्चिषे। अन्यांस्ते अस्मत्तपन्तु हेतयः पावको अस्मभ्य ꣳ शिवो भव ॥ ८ ॥ नृषदेवेडप्सुषदेवेड् बर्हिष-देवेड् वनसदेवेड् स्वर्विदेवेड् ॥ ९ ॥ ये देवा देवानां यज्ञियाना ꣳ सँव्वत्सरी-णमुपभागमासते आहुतादो हविषा यज्ञे अस्मिन्त्स्वयं पिबन्तु मधुनो घृतस्य ॥ १० ॥ ये देवा देवेष्वधिदेवत्वमायन्न्ये ब्रह्मणः पुर एतारो अस्य। येभ्यो न ऋते पवते धाम किञ्चन न ते दिवो न पृथिव्या अधिस्नुषु ॥ ११ ॥ प्राणदा अपानदा व्यानदा वर्चोदा वरिवोदाः। अन्न्यांस्ते अस्मत्तपन्तु हेतयः पावको-ऽअस्मभ्य ꣳ शिवो भव ॥ १२ ॥

इत्यग्न्युत्तारणम्

अथ प्राणप्रतिष्ठा—प्रधानदेवमूर्तिं यन्त्रं वा पुरतोऽवस्थाप्य जलं गृहीत्वा—ॐ अस्य श्रीप्राणप्रतिष्ठामन्त्रस्य ब्रह्मविष्णुमहेश्वरा ऋषयः ऋग्यजुः

---

(१) यन्त्रपक्षे तु—अस्य स्वर्णमयस्य ताम्रमयस्य वा अमुकदेवयन्त्रस्य ॥

सामानि छन्दांसि क्रियामयवपुः प्राणाख्या देवता आं बीजं ह्रीं शक्तिः क्रौं कीलकं अस्यां नूतनमूर्तौ (अस्मिन्नूतनयन्त्रे वा) प्राणप्रतिष्ठापने विनियोगः॥ इति पठित्वा तज्जलं क्षिपेत्। ततो मूर्तिं यन्त्रं वा दक्षिणहस्तेन स्पृशन् ॐ आं ह्रीं क्रौं यं रं लं वं शं षं सं हं क्षं हं सः सोहं अस्या अमुकदेवप्रतिमायाः प्राणा इह प्राणाः पुनः ॐ आं० अस्याः अ० जीव इह स्थितः। पुनः—ॐ आं० अस्या अमु० सर्वेन्द्रियाणि वाङ्मनस्त्वक्चक्षुः श्रोत्रजिह्वाघ्राणपाणिपादपायूपस्थानि इहैवागत्य सुखं चिरं तिष्ठन्तु स्वाहा। इति पठित्वा पुष्पाण्यादाय च—ॐ मनो जूतिर्जुषतामाज्यस्य बृहस्पतिर्यज्ञमिमं तनोत्वरिष्टं यज्ञ ँ समिमं दधातु विश्वेदेवा स इहमादयन्तामों ३ प्रतिष्ठ॥ एष वै प्रतिष्ठानाम यज्ञो यत्रैतेन यज्ञेन यजन्ते सर्वमेव प्रतिष्ठितम्भवति॥ इति प्रतिष्ठाप्य समर्पयेत्। ततस्तामेव मूर्तिं पुनः स्पृशन् ॐ १६ इति मन्दं मन्दं षोडशप्रणवावृत्तिं कृत्वा जलाक्षतान्यादाय—ॐ अनेनास्य अमुकदेवताप्रतिमाया गर्भाधानादयः षोडशसंस्काराः सम्पद्यन्ताम् इति पठित्वा जलं क्षिपेत्। अथ तस्या एव मूर्तेः स्वर्णशलाकयोन्मीलयन्—ॐ वृत्रस्यासि कनीनकश्चक्षुर्दा असि चक्षुर्मे देहि। इति पठेत्। एवं प्राणप्रतिष्ठां कृत्वा षोडशोपचारैः सम्पूजयेत्।

अथ प्रधानदेवपूजनविधिः

ततो प्रधानपीठे ताम्रकलशोपरि भगवन्तं कर्मणः अधिष्ठातारं देवं (अधिष्ठातृदेवीं वा) षोडशोपचारैः यथालब्धोपचारैर्वा सम्पूजयेत्तद्यथा तत्रादौ पूजनीयदेवताध्यानं यथाविहितमन्त्रेण कुर्यात् ॐ भूर्भुवः स्वः श्रीअमुकदेवताभ्यो नमः ध्यायामि।

अथ चोत्थाय आवाहनम्—(वैदिकमन्त्रः)—ॐ धामच्छदग्निरिन्द्रो ब्रह्मा देवो बृहस्पतिः। स चेतसो विश्वेदेवा यज्ञं प्रावन्तु नः शुभेः। (पौराणिकमन्त्रः)—ॐ आगच्छागच्छ देवेश (शि) त्रैलोक्यतिमिरापह (हे)। क्रियमाणां मया पूजां गृहाण सुरसत्तम (मे)॥ ॐ भूर्भुवः स्वः अमुकदेवताभ्यो नमः आवाहनं समर्पयामि, आवाहनमुद्रां प्रदर्श्य स्थित्वा च॥

आसनम्—(वै० मं०)—ॐयविष्ठदाशुषो नृ ँ पाहि शृणुधी गिरः रक्षातोकमुतत्मना। (पौ० मं०)—रम्यं सुशोभनं दिव्यं सर्वसौख्यकरं शुभम्। आसनञ्च मया दत्तं गृहाण परमेश्वर (रि)॥ ॐ भूर्भुवः स्वः अमुकदेवताभ्यो

नमः आसनं समर्पयामि। अत्राप्रतिष्ठितमूर्तौ प्राणप्रतिष्ठा—साक्षतपुष्पाणि हस्ते गृहीत्वा ॐ अस्यै प्राणाः प्रतिष्ठन्तु अस्यै प्राणाः क्षरन्तु च। अस्यै देवत्वमर्चायै मामेहति च कश्चन।

पाद्यम्—(वै० मं०)—ॐ एतावानस्य महिमातो ज्यायाँश्च पूरुषः। पादोस्य विश्वा भूतानि त्रिपादस्यामृतन्दिवि॥ (पौ० मं०)—ॐ उष्णोदकं निर्मलञ्च सर्वसौगन्ध्यसंयुतम्। पाद-प्रक्षालनार्थाय दत्तं ते प्रतिगृह्यताम्॥ ॐ भूर्भुवः स्वः अमु० पादयोः पाद्यं स०।

अर्घ्यम्—(वै० मं०)—ॐ सहस्रशीर्षा पुरुषः सहस्राक्षः सहस्रपात्। सभूमि* सर्वतस्पृत्वात्यतिष्ठद्दशाङ्गुलम्। (पौ० मं०)—ॐ अर्घ्यं गृहाण देवेश (शि) गन्धपुष्पाक्षतैः सह। करुणां कुरु मे देव (देवि) गृहाणार्घ्यं नमोऽस्तु ते॥ ॐ भूर्भुवः स्वः अर्घ्यं स०।

आचमनीयम्—(वै० मं०)—ॐ शन्नो देवीरभिष्टयऽआपो भवन्तु पीतये। शंय्योरभिस्रवन्तु नः॥ (पौ० मं०)—ॐ सर्वतीर्थसमायुक्तं सुगन्धि-निर्मलं जलम्। आचम्यतां मया दत्तं गृहीत्वा परमेश्वर (रि)॥ ॐ भूर्भुवः स्वः अमु० आचमनीयं स०।

स्नानम्—(घण्टां वामहस्तेन वादयन्) (वै० मं०)—ॐ आपो हिष्ठा मयोभुवस्तान ऊर्ज्जे दधातन, महेरणाय चक्षसे। ॐ यो वः शिवतमो रसस्तस्य भाजयतेह नः उशतीरिव मातरः। ॐ तस्माऽअरङ्ग मामवो यस्य क्षयाय जिन्वथ, आपो जनयथा च नः। (पौ० मं०)—ॐ गङ्गा-सरस्वतीरेवा-पयोष्णी-नर्मदाजलैः। स्नापितोसि मया देव (देवि) ततः शान्तिं कुरुष्व मे॥ ॐ भू० अमु० स्नानं स०॥ शीघ्रतापेक्षायामेकत्रैव पञ्चामृत-वस्तूनि दुग्धादीनि मिश्रयित्वा स्नापयेत्।

एकतन्त्रेण पञ्चामृतस्नानम्—(वै० मं०) ॐ पञ्चनद्यः सरस्वतीम-पियन्ति सस्रोतसः। सरस्वती तु पञ्चधा सोदेशे भवत्सरित्। (पौ० मं०)—ॐ पयो दधि घृतं चैव मधुशर्करयान्वितम्। पञ्चामृतं मयानीतं स्नानार्थं प्रतिगृह्य-ताम्॥ ॐ भू० अमु० एकतन्त्रेण पञ्चामृतस्नानं स०॥ शुद्धो० स्ना० स० अथवा पृथक् पृथक् मन्त्रैः पञ्चामृतस्नानम्।

पयः (दुग्ध) स्नानम्—(वै० मं०)—ॐ पयः पृथिव्यां पय ओषधीषु पयो दिव्यन्तरिक्षे पयोधाः। पयस्वतीः प्रदिशः सन्तु मह्यम्॥ (पौ० मं०)—ॐ कामधेनुसमुत्पन्नं सर्वेषां जीवनं परम्। पावनं यज्ञहेतुश्च पयः स्नानार्थमर्पि-तम्॥ ॐ भू० अमु० पयः स्नानं स०। पयः स्नानान्ते शुद्धोदकस्नानं स०, शुद्धोदकस्नानान्ते आचमनीयं स०।

दधिस्नानम्—(वे० मं०)—ॐ दधिक्राव्णो अकारिषं जिष्णोरश्वस्य वाजिनः। सुरभिनो मुखाकरत्प्रण आयुᳬषि तारिषत्। (पौ० मं०)—ॐ पयसस्तु समुद्भूतं मधुराम्लं शशिप्रभम्। दध्यानीतं मया देव स्नानार्थं प्रतिगृह्यताम्। ॐ भू० अमु० दधिस्नानं स०। दधिस्नानानान्ते शुद्धोदकस्नानं स० शुद्धो० स्ना० आ० स०।

घृतस्नानम्—(वे० मं०)—ॐ घृतं घृतपावानः पिबत वसां वसापावानः पिबतान्तरिक्षस्य हविरसि स्वाहा। दिशः प्रदिश आदिशो विदिश उद्दिशो दिग्भ्यः स्वाहा। (पौ० मं०)—ॐ नवनीतसमुत्पन्नं सर्वसंतोषकारकम्। घृतं तुभ्यं प्रदास्यामि स्नानार्थं प्रतिगृह्यताम्। ॐ भू० अमु० घृतस्नानं स०। घृतस्नानान्ते शुद्धोदकस्नानं स०। शुद्धोदकस्नानान्ते आचमनीयं स०।

मधुस्नानम्—(वे० मं०)—ॐ मधुवाता ऋतायते मधु क्षरन्ति सिन्धवः। माध्वीर्नः सन्त्वोषधीः॥ मधुनक्तमुतोषसो मधुमत्पार्थिवᳬरजः मधु द्यौरस्तु नः पिता। मधुमान्नो वनस्पतिर् मधुमाँऽअस्तु सूर्यः। माध्वीर्गावो भवन्तु नः। (पौ० मं०)—ॐ तरुपुष्पसमुद्भूतं सुस्वादु मधुरं मधु। तेजःपुष्टिकरं दिव्यं स्नानार्थं प्रतिगृह्यताम्। ॐ भू० अमु० मधुस्नानं स०। मधुस्नानान्ते शुद्धोदकस्नानं

भिस्तन्तुभिर्युक्तं त्रिगुणं देवतामयम्। उपवीतं मया दत्तं गृहाण परमेश्वर। ॐ भू० अमु० यज्ञोपवीतं (यज्ञोपवीताभावेऽक्षतान्) स०।

गन्धम्—(वै० मं०)—ॐ त्वाङ्गन्धर्वा अखनँस्त्वामिन्द्रस्त्वाँ बृहस्पतिः। त्वामोषधे सोमो राजा विद्वान्यक्ष्मादमुच्यत। (पौ० मं०) ॐश्रीखण्डं चन्दनं दिव्यं गन्धाढ्यं सुमनोहरम्। विलेपनं सुरश्रेष्ठ चन्दनं प्रतिगृह्यताम्। ॐ भू० अमु० गन्धं स०।

अक्षताः—(वै० मं०)—ॐ अक्षन्नमीमदन्त ह्यवप्रिया अधूषत। अस्तोषत स्वभानवो विप्रा न विष्ठया मतीयो जान्विन्द्रते हरी। (पौ० मं०) ॐ अक्षताश्च सुरश्रेष्ठ कुंकुमाक्ता सुशोभिताः। मया निवेदिता भक्त्या गृहाण परमेश्वर (रि)। ॐ भू० अक्षतान्सम०।

पुष्पाणि—(वै० मं०)—ॐ ओषधीः प्रतिमोदध्वं पुष्पवती प्रसूवरी। अश्वा इव स जित्वरीर्वीरुधं पारयिष्णवः। (पौ० मं०)—ॐ माल्यादीनि सुगन्धीनि मालत्यादीनि वै प्रभो। मयानीतानि पुष्पाणि प्रीत्यर्थं प्रतिगृह्यताम्। ॐ भू० अमु० नमः पुष्पाणि स०। दूर्वाङ्कुरान् सुहरितानमृतान्मङ्गलप्रदान्। आनीतांस्तव पूजार्थं गृहाण सुरसत्तम।

सौभाग्यद्रव्याणि—(वै० मं०)—ॐ अहिरिव भोगैः पर्येति बाहु ज्याया हेतिम्परिबाधमानः। हस्तघ्नो विश्वा वयुनानि विद्वान्पुमान्पुमाꣳसम्परिपातु विश्वतः। (पौ० मं०)—ॐ श्वेतचूर्ण-रक्तचूर्ण-हरिद्राकुंकुमान्वितैः। नानापरिमलद्रव्यैः प्रीयतां परमेश्वर (रि)। ॐ भू० अमु० अतर-अबीर-गुलालादिनानापरिमलसौभाग्यद्रव्याणि स०।

धूपम्—(घण्टां वामहस्तेन वादयन्) (वै० मं०)—ॐ धूरसि धूर्व धूर्वन्तं धूर्वतं योऽस्मान्धूर्वति तं धूर्वयं वयं धूर्वामः। देवानामसि वह्नितमꣳ सस्नितमम्पप्रितमञ्जुष्टतमन्देवहूतमम्। (पौ० मं०)—ॐ वनस्पतिरसोद्भूतो गन्धाढ्यो गन्ध उत्तमः। आघ्रेयः सर्वदेवानां धूपोऽयं प्रतिगृह्यताम्। ॐ भू० अमु० धूपमाघ्रापयामि।

मया देव (देवि) स्थापितं पुरतस्तव । तेन मे सफला वाप्तिर्भवेज्जन्मनि जन्मनि ॐ भू० अ० अखण्डफलं स० ।

दक्षिणा—(वै० मं०)—ॐ हिरण्यगर्भः समवर्तताग्रे भूतस्य जातः पतिरेक आसीत् । सदाधार पृथिवीं द्यामुतेमाङ्कस्मै देवाय हविषा विधेम । (पौ० मं०)—ॐ हिरण्यगर्भगर्भस्थं हेमबीजं विभावसोः । अनन्तपुण्यफलदमतः शान्ति प्रयच्छ मे । ॐ भू० अ० सुवर्ण-पुष्पदक्षिणां (तदभावे किञ्चिद् व्यावहारिकं द्रव्यं वा) स० ।

कर्पूरारार्तिक्यम्—(आरार्तिकां प्रज्वाल्य) ॐ ज्वालामालिन्यै नमः गन्धाक्षतपुष्पाणि स० । इति गन्धादिना आरार्तिकं सम्पूज्य । वामहस्तेन घण्टां वादयन् (वै० मं०)—ॐ आरार्तिपार्थिवꣳ रजः पितुरप्रायि धामभिः । दिवः सदाꣳसि बृहती वितिष्ठ स आत्वेषं वर्तते तमः ॥ (पौ० मं०)—ॐ कदलीगर्भसम्भूतं कर्पूरञ्च प्रदीपितम् । आरार्तिक्यमहं कुर्वे पश्य मे वरदोत्तम ॥ इति पठन् नेत्रप्रदेशे दशधा भ्रामयित्वा ॐ भू० अ० कर्पूरारार्तिक्यं दर्शयामि ॥ जलेन प्रदक्षिणं पुष्पेण देववन्दनम् , अभिवन्दनम् आत्मवन्दनं हस्तं प्रक्षाल्य ।

मन्त्रपुष्पाञ्जलिः—अञ्जलौ पुष्पाण्यादायोत्तिष्ठन् (लक्ष्मीपूजनं तु कमलबीजैः सह)—ॐ यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवास्तानि धर्माणि प्रथमान्यासन् । तेह नाकं महिमानः सचन्त यत्र पूर्वे साध्याः सन्ति देवाः । इति पुष्पाञ्जलित्रयं दत्वा प्रणमेत् ।

अथ मानसीप्रदक्षिणा—ॐ यानि कानि च पापानि०—ॐ भू० अ० मानसीप्रदक्षिणां स० ।

विशेषार्घः—अर्घपात्रे जलं प्रपूर्य गन्धाक्षत-पुष्पसहितं नारिकेलं पूगीफलं वा धृत्वा—ॐ नमस्ते देवदेवेश नमस्ते धरणीधर । नमस्ते जगदाधार अर्घं

दीपम्—(घण्टां वामहस्तेन वादयन्) (वै० मं०) ॐ अग्निर्ज्योतिर्ज्योतिरग्निः स्वाहा, सूर्यो ज्योतिर्ज्योतिः सूर्य्यः स्वाहा। अग्निर्वर्चो ज्योतिर्वर्च्चः स्वाहा, सूर्य्यो वर्चो ज्योतिर्वर्च्चः स्वाहा। ज्योतिः सूर्यः सूर्यो ज्योतिः स्वाहा। (पौ० मं०)—ॐ आज्यं च वर्तिसंयुक्तं वह्निना योजितं मया। दीपं गृहाण देवेश (शि) त्रैलोक्यतिमिरापह। ॐ भू० अमु० नेत्रादिपादपर्यन्तं दीपं दर्शयामि। हस्तप्रक्षालनम्।

नैवेद्यम्—(वै० मं०)—ॐ अन्नपतेन्नस्य नो देह्यनमीवस्य शुष्मिणः। प्रप्रदातारं तारिषऽऊर्ज्जन्नो धेहि द्विपदे चतुष्पदे। (पौ० मं०)—ॐ शर्करा-खण्ड-खाद्यादि-दधिक्षीर-घृतादिभिः। आहारैर्भक्ष्यभोज्यैश्च नैवेद्यं प्रतिगृह्यताम्॥ अथवा—ॐ नैवेद्यं गृह्यतां देव (देवि) भक्तिं मे ह्यचलां कुरु। ईप्सितं मे वरं देहि परत्रेह परां गतिम्। देवस्याग्रे गोमयेन जलेन वा चतुष्कोणमण्डलं कृत्वा तस्योपरि नैवेद्यपात्रं निधाय पूजनीयदेवतां गायत्रीमन्त्रेण सम्प्रोक्ष्य तदुपरि हस्तमेकं निधाय अधोमुखं दक्षिणहस्तोपरि तादृशं वामं निधाय नैवेद्यमाच्छाद्य ततः धेनुमुद्रां प्रदर्श्य ग्रासमुद्रया ॐ प्राणाय स्वाहा, ॐ अपानाय स्वाहा, ॐ व्यानाय स्वाहा, ॐ उदानाय स्वाहा, ॐ समानाय स्वाहा, ॐ भू० अमु० नैवेद्यं निवेदयामि। इति ग्रासमुद्रया नैवेद्यं समर्प्य अन्तःपटं दत्वा घण्टां वामहस्तेन वादयन् ॐ पत्रं पुष्पं फलं तोयमित्यादि पठित्वा पूर्वापोशनं स०। नैवेद्यमध्ये पानीयं स०। उत्तरापोशनं स०। ततः सपरिवारं देवं तृप्तं विभाव्य हस्तप्रक्षालनं सम०। मुखप्रक्षालनं स०। आचमनीयं स०। करोद्वर्तनार्थे गन्धं स०।

ताम्बूलम्—(वै० मं०)—ॐ उतस्मास्य द्रवतस्तुरण्यतः पर्णन्नवेरनुवाति प्रगर्द्धिनः। श्येनस्येव ध्रजतोऽअङ्कसम्परि दधिक्राव्णः सहोर्ज्जातरित्रतः स्वाहा। (पौ० मं०)—ॐ पूगीफलं महद्दिव्यं नागवल्लीदलैर्युतम्। एलादिचूर्णसंयुक्तं ताम्बूलं प्रतिगृह्यताम्। ॐ भू० अ० मुखवासार्थे ताम्बूलं स०।

मया देव (देवि) स्थापितं पुरतस्तव। तेन मे सफला वाप्तिर्भवेज्जन्मनि जन्मनि ॐ भू० अ० अखण्डफलं स०।

दक्षिणा—(वै० मं०)—ॐ हिरण्यगर्भः समवर्त्तताग्रे भूतस्य जातः पतिरेक आसीत्। सदाधार पृथिवीं द्यामुतेमाङ्कस्मै देवाय हविषा विधेम। (पौ० मं०)—ॐ हिरण्यगर्भगर्भस्थं हेमबीजं विभावसोः। अनन्तपुण्यफलदमतः शान्तिं प्रयच्छ मे। ॐ भू० अ० सुवर्ण-पुष्पदक्षिणां (तदभावे किञ्चिद् व्यावहारिकं द्रव्यं वा) स०।

कर्पूरारार्तिक्यम्—(आरार्तिकां प्रज्वाल्य) ॐ ज्वालामालिन्यै नमः गन्धाक्षतपुष्पाणि स०। इति गन्धादिना आरार्तिकं सम्पूज्य। वामहस्तेन घण्टां वादयन् (वै० मं०)—ॐ आरार्तिपार्थिवꣳ रजः पितुरप्रायि धामभिः। दिवः सदाꣳसि बृहती वितिष्ठ स आत्वेषं वर्त्तते तमः॥ (पौ० मं०)—ॐ कदली-गर्भसम्भूतं कर्पूरञ्च प्रदीपितम्। आरार्तिक्यमहं कुर्वे पश्य मे वरदोत्तम॥ इति पठन् नेत्रप्रदेशे दशधा भ्रामयित्वा ॐ भू० अ० कर्पूरारार्तिक्यं दर्शयामि॥ जलेन प्रदक्षिणं पुष्पेण देववन्दनम्, अभिवन्दनम् आत्मवन्दनं हस्तं प्रक्षाल्य।

मन्त्रपुष्पाञ्जलिः—अञ्जलौ पुष्पाण्यादायोत्तिष्ठन् (लक्ष्मीपूजनं तु कमलबीजैः सह)—ॐ यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवास्तानि धर्माणि प्रथमान्यासन्। तेह नाकं महिमानः सचन्त यत्र पूर्वे साद्ध्याः सन्ति देवाः। इति पुष्पाञ्जलित्रयं दत्त्वा प्रणमेत्।

अथ मानसीप्रदक्षिणा—ॐ यानि कानि च पापानि०—ॐ भू० अ० मानसीप्रदक्षिणां स०।

विशेषार्घः—अर्घपात्रे जलं प्रपूर्य गन्धाक्षत-पुष्पसहितं नारिकेलं पूगी-फलं वा धृत्वा—ॐ नमस्ते देवदेवेश नमस्ते धरणीधर। नमस्ते जगदाधार अर्घं

नः प्रतिगृह्यताम् ॥ वरद त्वं वरं देहि वाञ्छितं वाञ्छितार्थद । अनेन सफलार्घेण फलदोऽस्तु सदा मम ॥ ॐ भू० अ० विशेषार्घ्यं स० । गतं पापं गतं दुःखं गतं दारिद्र्यमेव च । आगताः सुखसम्पत्तिः पुण्योऽहं तव दर्शनात् ॥ ॐ भू० श्री० अ० प्रार्थनापूर्वकं नमस्करोमि ।

अर्पणम्—जलं गृहीत्वा ॐ अनेन यथाज्ञानेन यथामिलितोपचारद्रव्यैः ध्याना-वाहनासनपाद्यार्घाचमनीय-स्नान-यज्ञोपवीत-गन्ध-पुष्प-धूप-दीप-नैवेद्य-ताम्बूल-दक्षिणा-प्रदक्षिणा-मन्त्र-पुष्पाञ्जल्यैः षोडशोपचारैः अन्योपचारैश्च कृतेन पूजनेन श्रीअमुकदेवताः प्रीयन्तां न मम। इतिक्षिपेत्। एतान्यर्चनानि पाद्यार्घ्य-स्नानवस्त्रादि-पुष्पाञ्जलि-विशेषार्घान्तानि परिपूर्णानि भवन्तु । इत्येवं पूजां कृत्वा ॐ अकालमृत्युहरणमितिमन्त्रेण चरणामृतं पिबेत्ततः कुशकण्डिकामारभेत ।

तत्रादौ पञ्चगव्यविधिः

अथ होमविधिः तत्रादौ कुशकण्डिका

ततो यथा परिमिते तुषकेशादिरहिते हस्तमात्रचतुरङ्गुलोच्छ्रितसन्मृद्भिः निर्मिते शास्त्रशुद्धकुण्डे स्थण्डिले वा चतुरस्रां भूमिं त्रिभिः त्रिभिः कुशैः परिसमूह्य तान्कुशानैशान्यां परित्यज्य "वं" इत्यमृतबीजमुच्चारयन् गोमयोदकेनोपलिप्य खदिरस्रुवमूलेन प्रागग्रं प्रादेशमात्रमुत्तरोत्तरक्रमेण त्रिरुल्लिख्य उल्लेखनक्रमेणैव "ह्रीं" इति मायाबीजमुच्चारयन्ननामिकाङ्गुष्ठाभ्यां मृदमुद्धृत्य उदकेन न्युब्ज-पाणिनाऽभ्युक्ष्य सदाचारपञ्चमहायज्ञादिक्रियावतां ब्रह्मक्षत्रियावैशां गृहात् कांस्यपात्रे (नवीन शरावे वा) सम्पुटेनाग्निमानीय कुण्डस्य स्थण्डिलस्य वाऽऽग्नेय्यां निधाय "हुं फट्" इति मन्त्रेण क्रव्यादांशं नैर्ऋत्यां दिशि परित्यज्य, ओं अग्निं दूतं पुरो दधे हव्यवाहमुपब्रुवे। देवां आसादयादिह। इति मन्त्रेणात्माभि-मुखमग्निं संस्थापयेत्। अग्न्यानयनपात्रे साक्षतोदकं निषिच्य ततस्तत्र प्रोक्ष-णेन्धनानि प्रक्षिपेत्। ततो वेणुधमन्यां तृणं काष्ठं वान्तरा कृत्वा शुद्धमुखेन तं धमेत्। ततः प्रज्वलितेऽग्नौ अग्निमुखं कृत्वा ध्यायेत्—ॐ चत्वारि शृङ्गा त्रयो अस्य पादा द्वे शीर्षे सप्त हस्तासो अस्य त्रिधा बद्धो वृषभो रोरवीति महो देवो

सहिता अर्कादिसमिधः सूर्यादिभ्यस्तत्तन्मन्त्रान्ते प्रत्येकमष्टाष्टसंख्यया जुहुयात्-
(अर्कम्) ॐ आकृष्णेन रजसा वर्त्तमानो निवेशयन्नमृतं मर्त्यं हिरण्ययेन सविता
रथेना देवो याति भुवनानि पश्यन् स्वाहा । इदं सूर्याय न मम ॥१॥ (पलाशम्)-
ओं इमं देवाऽअसपत्नꣳ सुवध्वं महते क्षत्राय महते ज्यैष्ठ्याय महते जानरा-
ज्यायेन्द्रस्येन्द्रियाय इममुष्य पुत्रममुष्यै पुत्रमस्यै विशऽएष वोऽमी राजा सोमो-
ऽस्माकं ब्राह्मणानाꣳ राजा स्वाहा । इदं चन्द्रमसे न मम ॥ २ ॥ (खदिरम्)—
ओं अग्निर्मूर्द्धा दिवः ककुत्पतिः पृथिव्याऽअयम् अपाꣳ रेताꣳसि जिन्वति स्वाहा।
इदं भौमाय न मम ॥ ३ ॥ (अपामार्गम्) ओं उद्बुध्यस्वाग्ने प्रति जागृहि
त्वमिष्टापूर्ते सꣳ सृजेथामयं च अस्मिन्त्सधस्थेऽअध्युत्तरस्मिन्विश्वेदेवा यजमा-
नश्च सीदत स्वाहा । इदं बुधाय न मम ॥४॥ (अश्वत्थम्)—ॐ बृहस्पतेऽअति-
यदर्योऽअर्हाद्द्युमद्विभाति क्रतुमज्जनेषु यद्दीदयच्छवसऽऋतप्रजात तदस्मासु
द्रविणं धेहि चित्रꣳ स्वाहा । इदं गुरवे न मम ॥ ५ ॥ (उदुम्बरम्)—ॐ अन्ना-
त्परिस्रुतो रसं ब्रह्मणा व्यपिबत्क्षत्रं पयः सोमम्प्रजापतिः ऋतेन सत्यमिन्द्रियं
विपानꣳशुक्रमन्धसऽइन्द्रस्येन्द्रियमिदं पयोऽमृतं मधु स्वाहा । इदं शुक्राय न मम
॥ ६ ॥ (शमीम्)—ॐ शन्नोदेवीरभिष्टय आपो भवन्तु पीतये शंय्योरभिस्र-
वन्तु नः स्वाहा । इदं शनैश्चराय न मम ॥ ७ ॥ (दूर्वाम्)—कयानश्चित्रऽआभुव-
दूती सदावृधः सखा । कया शचिष्ठया वृता स्वाहा । इदं राहवे न मम ॥ ८ ॥
(दर्भम्)—ॐ केतुं कृण्वन्नकेतवे पेशो मर्या अपेशसे समुषद्भिरजायथाः स्वाहा।
इदं केतवे न मम ॥ ९ ॥ इति नवग्रहाणां होमः ॥ ततो हस्ते जलमादाय अनेन
समिधादिकृतेन होमेन सूर्यादयो ग्रहाः प्रीयन्तां न ममेत्युत्सृजेत् ।

स्वत्यै ॥ ६ ॥ ॐ अम्बे अम्बिकेऽम्बालिके न मा नयति कश्चन । [illegible]
सुभद्रिकां काम्पीलवासिनीꣳ स्वाहा । इदं दुर्गायै ॥ ७ ॥ ॐ नहि [illegible]
मस्माद्वैश्वानरात्पुरऽएतारमग्नेः एमे नम वृधन्नमृता अमर्त्यंवैश्वानरं [illegible]
देवाः स्वाहा । इदं क्षेत्रपालाय ॥ ८ ॥ ॐ भूताय त्वानारातये [illegible]
यन्दृꣳहन्तादुर्याः पृथिव्यामुर्वन्तरिक्षमन्वेमि पृथिव्यास्त्वानाभौ [illegible]
ऽउपस्थेऽग्नेहव्यꣳ रक्ष स्वाहा । इदं भूतेभ्यः ॥९॥ ॐ वास्तोष्पते प्रति [illegible]
स्मान्त्स्वावेशोऽअनमीवो भवाः नः यत्त्वेमहे प्रतितन्नो जुषस्व शन्नो [illegible]
शञ्चतुष्पदे स्वाहा । इदं वास्तोष्पतये ॥ १० ॥ ॐ विश्वकर्मन्हविषा [illegible]
त्रातारमिन्द्रमकृणोरवध्यम् तस्मै विशः समनमन्त पूर्वीरयमुग्रो विहव्यो[illegible]
स्वाहा । इदं विश्वकर्मणे ॥ ११ ॥

अथ प्रधानदेवस्य होमः

ततः अग्निपूजनम्—(आयतनाद्बहिर्वायव्यां दिशि) ॐ स्वाहा स्वधायुताग्नये वैश्वानराय नमः इति पञ्चोपचारैः (सर्वोपचारार्थे गन्धाक्षतपुष्पाणि समर्पयामि, इति वा) सम्पूज्य, ॐ अनया पूजया स्वाहास्वधायुतोऽग्निः प्रीयताम्, इति जलमुत्सृजेत् । (होमतर्पणाभिषेकानां मध्ये यद्देव न संभवति तत्स्थाने तद्द्विगुणो जपः कार्यः) ततो हुतशेषहविर्द्रव्यं गृहीत्वा ब्रह्मणान्वारब्धः आवशिष्टं स्रुवया स्विष्टकृद्धोमं कुर्यात् । ॐ अग्नये स्विष्टकृते स्वाहा (चर्वादिद्रव्ये तदा पात्रान्तरम्) इदमग्नये स्विष्टकृते न मम । तत आज्येन नवाहुतयः—ॐ भूः स्वाहा इदमग्नये न मम ॥ १ ॥ ॐ भुवः स्वाहा इदं वायवे न मम ॥ २ ॥ ॐ स्वः स्वाहा इदं सूर्याय न मम ॥ ३ ॥ ॐ त्वन्नो अग्ने वरुणस्य विद्वान् देवस्य हेडो अवयासिसीष्ठाः । यजिष्ठो वह्नितमः शोशुचानो विश्वा द्वेषाꣳसि प्रमुमुग्ध्यस्मत् स्वाहा । इदमग्नीवरुणाभ्यां० ॥४॥ ॐ स त्वन्नो अग्नेऽवमो भवोती नेदिष्ठो अस्या उषसो व्युष्टौ । अवयक्ष्व नो वरुणꣳ रराणो वीहि मृडीकꣳ सुहवो न एधि स्वाहा । इदमग्नीवरुणाभ्यां० ॥ ५ ॥ ॐ अयाश्चाग्नेस्यनभिशस्तिपाश्च सत्वमित्त्वमयाऽअसि । अयानो यज्ञं वहास्यया नो धेहि भेषजꣳ स्वाहा । इदमग्नये न मम ॥६॥ ॐ ये ते शतं वरुण ये सहस्रं यज्ञियाः पाशा वितता महान्तः । तेभिर्नो अद्य सवितोत विष्णुर्विश्वे मुञ्चन्तु मरुतः स्वर्काः स्वाहा । इदं वरुणाय सवित्रे विष्णवे विश्वेभ्यो देवेभ्यो मरुद्भ्यः स्वर्केभ्यश्च न० ॥ ७ ॥ ॐ उदुत्तमं वरुणपाशमस्मदवाधमं विमध्यमꣳ श्रथाय । अथा वयमादित्य व्रते तवानागसो अदितये स्याम स्वाहा । इदं वरुणायादित्यायादितये न० ॥ ८ ॥ ओं प्रजापतये स्वाहा, इदं प्रजापतये न० ॥ ९ ॥ नवाहुतीनां प्रोक्षणीपात्रे संस्रवप्रक्षेपः । अग्नेरुत्तरतः प्रागग्रकुशेषु वा पूर्णं निधाय, तत्रैव उपयमनकुशांश्च निधाय, बलिदानं कुर्यात् ।

तत्समीपे एकैकं दीपञ्च संस्थाप्य—ॐ इन्द्रादिदशदिक्पालेभ्यो नमः सर्वोपचारार्थे गन्धाक्षतपुष्पाणि समर्पयामि। साक्षतजलं गृहीत्वा—ओं इन्द्रादिदशदिक्पालेभ्यः साङ्गेभ्यः सपरिवारेभ्यः सायुधेभ्यः सशक्तिकेभ्यः एतान् सदीपान् दधिमापभक्तबलीन् समर्पयामि, इति साक्षातजलं भूमौ क्षिपेत्॥ भो भो इन्द्रादिदशदिक्पालाः स्वां स्वां दिशं रक्षत बलिं भक्षत कृपां वितरत मम सकुटुम्बस्य सपरिवारस्य आयुःकर्तारः क्षेमकर्तारः शान्तिकर्तारः पुष्टिकर्तारः तुष्टिकर्तारो वरदा भवत, इति प्रार्थयेत्। शिरसि करौ कृत्वा भूमौ जानुभ्यां पतित्वा क्षमध्वमितिवदेदिति सर्वत्र। एभिर्बलिदानैः इन्द्रादिदशदिक्पालाः प्रीयन्ताम्। ततो ग्रहवेदीसमीपे पत्रावल्युपरि बलिं निधाय आदित्यादिग्रहार्थं बलिद्रव्याय नमः सर्वोपचारार्थे गन्धाक्षतपुष्पाणि समर्पयामि। ओं सूर्यादिनवग्रहेभ्यः साङ्गेभ्यः सपरिवारेभ्यः सायुधेभ्यः सशक्तिकेभ्यः अधिदेवताप्रत्यधिदेवतागणपत्यादिपञ्चलोकपालवास्तोष्पतिसहितेभ्यः एतं सदीपमापभक्तबलिं समर्पयामि इति जलमुत्सृजेत्। भो भो सूर्यादिनवग्रहाः साङ्गाः सपरिवाराः सायुधाः सशक्तिकाः अधिदेवता-प्रत्यधिदेवता-गणपत्यादिपञ्चलोकपालवास्तोष्पतिसहिताः इमं बलिं गृहीत मम सकुटुम्बस्य सपरिवारस्य आयुःकर्तारः क्षेमकर्तारः शान्तिकर्तारः तुष्टिकर्तारः पुष्टिकर्तारो वरदा भवत। अनेन बलिदानेन सूर्यादिग्रहाः प्रीयन्ताम्। ततो मातृणामप्येकबलिं दद्यात् श्रीगौर्यादिमातृभ्यः इमं सदीपदधिमापभक्तबलिं समर्पयामि, इति जलमुत्सृजेत्। भो भो गौर्यादिमातर इमं बलिं गृहीत आयुः-

अथ भस्मवन्दनं, त्र्यायुषकरणञ्च—ततः कुण्डात्स्थण्डिलाद्वा दर्वी-भूतात्पूर्णाहुतिनारिकेलात् स्रुवबिलपृष्ठेन विभूतिं गृहीत्वा दक्षिणाऽनामिकया तिलकधारणमित्याचार्यः पूर्वमात्मनः पश्चाद्यजमानस्य भस्माङ्कयेत्तत्र मन्त्रः—ॐ त्र्यायुषं जमदग्नेरिति ललाटे। कश्यपस्य त्र्यायुषमिति ग्रीवायाम्। यद्देवेषु त्र्यायुषमिति दक्षिणबाहुमूले। तन्नो अस्तु त्र्यायुषमिति हृदि वामस्कन्धे च। यजमानपक्षे 'तन्नो' इत्यस्य स्थाने 'तत्ते'' इति वाच्यम्। सर्वहोमं हुत्वा संस्रवप्राशनम्—ततः प्रोक्षणीपात्रे प्रक्षिप्तस्य आज्यस्य यजमानेन अनामिकांगुष्ठाभ्यां प्राशनं कार्यम्। मन्त्रः—ॐ यस्माद्यज्ञपुरोडाशाद्यज्वानो ब्रह्मरूपिणः। तं संस्रवपुरोडाशं प्राश्नामि सुखपुण्यदम्। ततः आचम्य प्रणीतापात्रे निहिते पवित्रे आदाय ग्रन्थिं मुक्त्वा ताभ्यां शिरः सम्मृज्य ते पवित्रे अग्नौ प्रक्षिपेत्।

ततो ब्रह्मणे सदक्षिणपूर्णपात्रदानम्—ॐ अद्येत्यादिकृतैतदमुक—होम-कर्मणः प्रतिष्ठार्थमिदं पूर्णपात्रं सदक्षिणं प्रजापतिदैवतं ब्रह्मणे तुभ्यमहं संप्रददे। ॐ स्वस्तीति प्रतिवचनम्। ततो ब्रह्मग्रन्थिविमोकः। ततः सजलप्रणीताम् अग्नेः पश्चादानीय—ॐ सुमित्रिया न आप ओषधयः सन्तु, ॐ आपः शिवाः शिवतमाः शान्ताः शान्ततमास्तास्ते कृण्वन्तु भेषजम्। इति मन्त्रेण प्रणीतोदकं सपवित्रं पल्लवकुशादिनाऽऽदाय यजमानशिरस्यभिषिच्य ॐ दुर्मित्रियास्तस्मै सन्तु योऽस्मान्द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मः। इत्यैशान्यां प्रणीतां न्युब्जीकुर्यात्। 'उपयमनकुशा-नग्नौ प्रहरेत्। अथ बर्हिर्होमः—ततः आस्तरणक्रमेण बर्हिरुत्थाप्याज्येनाभिघार्य—ॐ देवा गातुविदो गातुं वित्त्वा गातुमित मनसस्पत इमं देव यज्ञꣳ स्वाहा वाते धाः स्वाहा। इति हस्तेनैव जुहुयात्।

अदात् कामोदात्कामायादात् । कामो दाता कामः प्रतिग्रहीता कामैतत्ते ॥ इति पठित्वा ॐ स्वस्तिरिति ब्रूयात् ।

एवमन्यानपि ऋत्विजः सम्पूज्य सङ्कल्पपूर्वकं पृथक् पृथक् दक्षिणां दद्यात् । ॐ अद्य० कृतस्य—अमुककर्मणः साङ्गतासिद्ध्यर्थम् अमुकमन्त्रजापकाय (स्तोत्रपाठकाय वा) यथोक्तदक्षिणां तन्निष्क्रयभूतं यथाशक्त्या रजतं रुद्रदैवतं तुभ्यमहं संप्रददे न मम तत्सत् । ॐ तत्सदद्य० कृतैतद्दान० ।

अथवा आचार्यादीन्सम्पूज्य—ॐ तत्सदद्य० कृतस्य अमुककर्मणः साङ्गतासिद्ध्यर्थं तत्सम्पूर्णफलप्राप्तये च आचार्यादिभ्यो महर्त्विग्भ्यः सूक्तपाठकेभ्योऽमुकमन्त्रजापकेभ्यो हवनकर्तृभ्योऽन्येभ्यो देवयजनमागतेभ्यश्च नानागोत्रेभ्यो नानाशर्मभ्यो ब्राह्मणेभ्यो यथोक्तदक्षिणां तन्निष्क्रयभूतं यथाशक्त्येदं द्रव्यं रजतं रुद्रदैवतं विभज्याहं सम्प्रददे न मम । इत्येक एव सङ्कल्पोऽनुष्ठेयः (अथवा) ॐ त० कृतस्य अमुककर्मणः साङ्गतासिद्ध्यर्थम् आचार्यादिभ्यो ब्राह्मणेभ्यः इमां दास्यमानां वा मनसोद्दिष्टां दक्षिणां विभज्य दातुमहमुत्सृजे (अथवा) ॐ त० कृतयोः अमुककर्मणोः साङ्गतासिद्ध्यर्थं दास्यमानं हिरण्यनिष्क्रयभूतं द्रव्यम् अमुकामुकगोत्राभ्याम् अमुकामुकशर्मभ्यां ब्राह्मणाभ्यां युवाभ्यामहं सम्प्रददे ॥ (अथवा) ॐ तत्स० कृतानाम् अमुकामुककर्मणां साङ्गतासिद्ध्यर्थं हिरण्यनिष्क्रयिणीं दक्षिणाममुकगोत्रेभ्यः अमुकामुकशर्मभ्यः ब्राह्मणेभ्यः युष्मभ्यमहं सम्प्रददे । (अथवा) ॐ तत्स० कृतस्य अमुककर्मणः साङ्गतासिद्ध्यर्थमिमां दक्षिणां हवनकर्त्रे ऋत्विजे तु० ॥ वा ऋत्विग्भ्यां दातुमहमुत्सृजे ॥ वा यथासंख्याक ऋत्विग्भ्यो दातुमहमुत्सृजे ॥ इति ब्राह्मणान् जपानुसारेण दक्षिणावस्त्रालङ्कारादिभिः परितोष्य प्रणमेत् ॥

मुकशर्म्मणे ब्राह्मणाय यथाशक्त्यलंकृतामिमां सवत्सां गां रुद्रदैवत्यां तुभ्यं सम्प्रददे न मम, इति कुसुमाक्षतसमन्वितं जलं सपुच्छं ब्राह्मणहस्ते दद्यात्, ब्राह्मणस्तु ॐ कोदादिति मन्त्रं पठित्वा ॐ स्वस्तीति ब्रूयात्। ॐ त० कृतैतद्गोदानप्र०। प्रत्यक्षायाः गोरभावे तु तन्निष्क्रयं निष्कपरिमितं तदर्द्धं तदर्द्धं वा हिरण्यं दद्यात्—अस्मिन् पक्षे, गोनिष्क्रयभूतमिदं हिरण्यमग्निदैवतं (वा हिरण्यमूल्योपकल्पितं रजतं रुद्रदैवतं) तुभ्यं सम्प्रददे न मम। इति आचार्यहस्ते जलाक्षतयुतं द्रव्यं दद्यात्, आचार्यः ॐ स्वस्तीति वदेत्।

अथ भूयसीदक्षिणासंकल्पः—ॐ अद्ये० पुराणोक्तफलप्राप्तिपूर्वककृतेऽस्मिन् अमुकयागकर्मणि न्यूनातिरिक्तदोषपरिहारार्थं, नानावेदान्तर्गतनानाशाखाध्यायिभ्यो नानागोत्रेभ्यो ब्राह्मणेभ्यो दीनानाथेभ्यो अन्धपङ्गुभ्यश्च यथाशक्ति यथोत्साहं भूयसीं दक्षिणां विभज्य दातुमहमुत्सृजे ॐ तत्सत् इतिवदन् यथाशक्तिभूयसीं दक्षिणां दद्यात्।

अथ छायापात्रदानम्—छायापात्रं स्वपुरस्तिलराश्युपरि संस्थाप्य तत्र वारिवच्छुद्धगोघृतं पूरयेत्, ततः सपत्नीको यजमानः स्वमुखमवलोकयेत्, तत्र मन्त्रौ—ॐ आज्यं सुराणामाहारमाज्यं पापहरं परम्। आज्यमध्ये मुखं दृष्ट्वा सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ १ ॥ घृतं नाशयते व्याधिं घृतञ्च हरते रुजम्। घृतं तेजोविकरणं घृतमायुः प्रवर्द्धते ॥२॥ इति मुखं दृष्ट्वा हिरण्यं पंचरत्नानि वा प्रक्षिपेत्। ततस्सोपकरणैस्तत्कांस्यपात्रोपन्यस्तघृतबिम्बप्रतिबिम्बितात्मछायापात्राय नमः, एवं गन्धादिभिः पूजयेत्। ॐअद्ये० अमुकदेवप्रीतिपूर्वकसोपकरणच्छायापात्रदानं ददामि। इति विप्रकरे जलं दद्यात्।

छायापात्रप्रदानतः ॥ २ ॥ इति पठित्वा हस्तद्वयेन तत्पात्रं गृहीत्वा ब्राह्मणाय समर्पयेत्—ॐ सदक्षिणं मया तुभ्यं स्वात्मदेहमिदं परम्। छायापात्रपरं प्रीत्या गृहाण द्विजसत्तम। दानेनानेन मा सन्तु सर्वे रोगादयो मम। आयुरारोग्यमैश्वर्यं प्रददातु दिवाकरः ॥ इत्युच्चार्य छायापात्रं ब्राह्मणहस्ते दद्यात् ॥ अथवा—आज्यपात्रे छायामवलोक्य देशकालौ स्मृत्वा ममायुरारोग्यप्राप्तये ससुवर्णमिदमाज्यपात्रममुकगोत्रायामुकशर्मणे ब्राह्मणाय तुभ्यमहं सम्प्रददे। इति कस्मैचित् ब्राह्मणाय दद्यात्।

उत्तरपूजनम्—ॐ तत्स० कृतस्य—अमुककर्मणः साङ्गत्वसिद्धये मृडाग्निसहित-आवाहितदेवानामुत्तरपूजनं करिष्ये। इति सङ्कल्प्य, आयतनाद्बहिर्वायव्यां दिशि ॐ स्वाहास्वधायुतमृडाग्नये नमः इति मन्त्रेणाग्निं गन्धादिपञ्चोपचारैः सम्पूज्य स्थापितदेवतानामुत्तरपूजनं कुर्यात्—ॐ भूर्भुवः स्वः श्रीगणपत्यादिस्थापितदेवताभ्यो नमः इति गन्धादिपञ्चोपचारैः सम्पूज्य, ॐ अनया पूजया स्वाहास्वधायुतो मृडाग्निः स्थापितदेवताश्च प्रीयन्तामित्युत्सृजेत्। ततो गीतवादित्रशङ्खध्वन्यादिभिः सह नीराजनम्—साज्यं त्रिवर्तिसंयुक्तं वह्निना योजितं मया। दीपं गृहाण देवेश त्रैलोक्यतिमिरापहम्। (अत्रावसरे केचिदारार्तिक्यमपि पठन्ति) ॥

तद्यथा सर्वदेवानाम् आरार्तिक्यम्—

ततः पुष्पाञ्जलिं गृहीत्वा—ॐ यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवास्तानि धर्माणि प्रथमान्यासन्। ते ह नाकं महिमानः सचन्त यत्र पूर्वे साध्याः सन्ति देवाः॥ राजाधिराजाय प्रसह्य साहिने नमो वयं वैश्रवणाय कुर्महे। स मे कामान् कामकामाय मह्यं कामेश्वरो वैश्रवणो ददातु। कुबेराय वैश्रवणाय राजाधिराजाय महाराजाय नमः॥ ॐ स्वस्ति साम्राज्यं भौज्यं स्वाराज्यं वैराज्यं पारमेष्ठ्यं राज्यं माहाराज्यमाधिपत्यमयं समन्तपर्यायी स्यात् सार्वभौमः सार्वायुष आन्तादापरार्धात्। पृथिव्यै समुद्रपर्यन्ताया एकराडिति॥ तदप्येष श्लोकोऽभिगीतो मरुतः परिवेष्टारो मरुत्तस्यावसन् गृहे। आविक्षितस्य कामप्रेर्विश्वेदेवाः सभासद इति। विश्वतश्चक्षुरुत विश्वतो मुखो विश्वतो बाहुरुत विश्वतस्पात्। सम्बाहुभ्यां धमति संपतत्रैर्द्यावाभूमी जनयन् देव एकः। विधिच्छिद्रन्तु यत्किञ्चित्तदच्छिद्रं प्रजायताम्। राज्ञः कर्तुः प्रजानाञ्च शान्तिर्भवतु सर्वदा॥ श्रीमन्त्रपुष्पाञ्जलिं समर्पयामि नमः॥

अथ बान्धवैः सह प्रदक्षिणा—ॐ यानि कानि च पापानि जन्मान्तरकृतानि च। तानि तानि विनश्यन्ति प्रदक्षिण पदे पदे॥

साष्टाङ्गप्रणामः—ॐ नमः सर्वहितार्थाय जगदाधारहेतवे। साष्टाङ्गोऽयं प्रणामस्ते प्रयत्नेन मया कृतः॥ इति देवान् प्रणम्य ब्राह्मणानामपि चरणस्पर्शं कृत्वा करौ च बद्ध्वा तेषामाशिषो गृह्णीयात्।

अथाशीर्वादः—(वस्त्रेण शिर आच्छाद्य) ॐ स्वस्ति न इन्द्रो० दधातु

ततः क्षमाप्रार्थना—आवाहनं न जानामि न जानामि विसर्जनम्। पूजां चैव न जानामि "क्षमस्व परमेश्वर" (क्षम्यतां परमेश्वरि) ॥ १ ॥ अपराधसहस्राणि क्रियन्तेऽहर्निशं मया। दासोऽयमिति मां मत्वा क्षमस्व "परमेश्वर" (परमेश्वरि) ॥ २ ॥ मन्त्रहीनं क्रियाहीनं भक्तिहीनं "सुरेश्वर" (सुरेश्वरि)। यत्पूजितं मया देव (देवि) परिपूर्णं तदस्तु मे ॥ ३ ॥ अज्ञानाद्विस्मृतेर्भ्रान्त्या यन्न्यूनमधिकं कृतम्। तत्सर्वं क्षम्यतां "देव" (देवि) प्रसीद "परमेश्वर" (परमेश्वरि) ॥ ४ ॥ कामेश्वर (रि) जगन्नाथ (न्मातः) सच्चिदानन्दविग्रह (हे)। गृहाणार्चामिमां सर्वां प्रसीद करुणानिधे (परमेश्वरि) ॥ ५ ॥ इत्यादिमन्त्रैः क्षमाप्य विसर्जयेत्।

अथ देवताग्निविसर्जनम्

हस्ते पुष्पाक्षतानादायोत्थाय—ॐ यान्तु देवगणाः सर्वे स्वशक्त्या पूजिता मया। इष्टकामप्रसिद्ध्यर्थं पुनरागमनाय च ॥ ॐ उत्तिष्ठ ब्रह्मणस्पते देवयन्तस्त्वेमहे। उपप्रयन्तु मरुतः सुदानवऽइन्द्र प्राशुर्भवासचा ॥ २ ॥ शिरसि धृत्वा भूमौ जानुभ्यां पतित्वा—ॐ ये च ब्रह्मादयो देवा अस्मिन् यज्ञे समा-

अथ श्रीसूर्यार्घ्यदानम्[१]—

श्रीसूर्याभिमुखस्तिष्ठन् गन्धाक्षतपुष्पयुक्तानि त्रीण्यर्घ्याणि दद्यात्, तत्र मन्त्रः—ॐ एहि सूर्य सहस्रांशो तेजोराशे जगत्पते। अनुकम्पय मां भक्त्या गृहाणार्घ्यं नमोऽस्तु ते ॥ कर्मसाक्षिणे श्रीसूर्यनारायणाय नमः इदमर्घ्यं दत्तं न मम। इत्यर्घ्यत्रयं दत्त्वा, दत्तार्घ्योदकेन दक्षिणनासाचक्षुः श्रोत्रस्पर्शनञ्च कुर्यात् ततः ॐ यानि कानीति प्रदक्षिणीकृत्य—ॐ एकचक्रो रथो यस्य दिव्यः कनकभूषितः। स मे भवतु सुप्रीतः पद्महस्तो दिवाकरः ॥ इति प्रणमेत्। ततः—ॐ यज्ञच्छिद्रं तपश्छिद्रं यच्छिद्रं पूजने मम। तत्सर्वमच्छिद्रमस्तु भास्करस्य प्रसादतः। ॐ यस्य स्मृत्या च नामोक्त्या तपः पूजाक्रियादिषु। न्यूनं सम्पूर्णतां याति सद्यो वन्दे तमच्युतम् ॥ प्रमादात्कुर्वतां कर्म प्रच्यवेताध्वरेषु यत्। स्मरणादेव तद्विष्णोः सम्पूर्णं स्यादिति श्रुतिः ॥ विष्णवे नमो विष्णवे नमो विष्णवे नमः, इत्याद्युक्त्वा तूष्णीं त्रिराचामेत् ॥ ततः ॐ आपद्घनध्वान्तसहस्रभानवः समीहितार्थार्पणकामधेनवः। समस्ततीर्थाम्बुपवित्रमूर्त्तयः पुनन्तु मां ब्राह्मणपादपांसवः ॥ इति मन्त्रेण पादप्रक्षालनपूर्वकं मार्जनदशांशेन वा सुब्राह्मणशतं पञ्चाशद्विंशति वा शक्त्यनुरूपं सुरुचिरान्नेन[२] सम्भोज्य[३] पश्चाद्दीनहीनेभ्योऽन्नं दत्त्वा सबान्धवः स्वयं भुञ्जीत।

अथ नूतन-पञ्जिका-(बही) पूजनम्

तत्र शुभेऽह्नि चन्द्रतारानुकूल्ये ह्युत्तरायणे वा दक्षिणायने सिते पक्षे विरिक्ते तिथौ विभौमेऽघटलग्ने चन्द्रसितान्विते हट्टचक्रोपेतसमये यजमानः सुस्नातः कृतनित्यक्रियो नूतनवस्त्रभूषणाद्यलङ्कृतः पुत्रपौत्रभृत्याद्युपेतो हर्षितमनाः शुभशकुनमंगलमीक्षमाणः चित्रोल्लेखवस्त्रादिना संस्कृतां विपणिं मंगलकलशं नीत्वा प्रविशेत्। ततः सपरिवारो यजमानः प्राङ्मुखोपविष्टः रजतादिपात्रे कुंकुमाद्युपकरणं समानीय कृताचमनः सपरिवारः स्वस्तिवाचनं कुर्यात्। ततः प्रतिज्ञासंकल्पं कुर्यात्। ॐ विष्णुस्तत्सद्द्येत्यादिदेशकालौ संकीर्त्य (अमुकदेशान्तर्गते अमुकजनपदे अमुकनद्योर्मध्यवर्त्तिनि अमुकनाम्नि नगरे (अमुकगो-

---

(१) मुक्तहस्तेन दातव्यं मुद्रां तत्र न कारयेत्। तर्जन्यङ्गुष्ठयोगे तु राक्षसी मुद्रिका स्मृता। (आह्निके) ॥

(२) सदाचाररता विप्रा भोज्याभोज्यैर्मनोहरैः। पूज्यास्ते देवता बुद्ध्या नमस्कार्याः पुनः पुनः ॥

(३) विप्रभोजनमात्रेण व्यंगं साङ्गं भवेद् ध्रुवम्। यत्र भुंक्ते द्विजस्तत्र भुंक्ते हरिः स्वयम्। (वसिष्ठः) ॥

त्रोत्पन्नो जन्मनामतः अमुकप्रसिद्धनामतः अमुकगुप्तोऽहं (वर्म्मा शर्मा दासोऽहं) श्रौतस्मार्तपौराणिकेतिहासिकपुण्यफललब्धीहावाननेकजन्मार्जितकायवाङ्मनोभिः कृतदुरितौघप्रध्वंसोत्तराध्यात्मिकाधिदैविकाधिभौतिकदुःखत्रयात्यन्ताभावपुरःसरात्मीय-जन्माब्दमासे दशायामन्तर्दशायां प्रत्यन्तर-सूक्ष्म-प्राणदशायां च जन्मराशितो वा पञ्जिकारम्भलग्नतो विपणिलग्नतश्च वणिक्कर्मण्यनिष्टजनकसूर्यादिनवग्रहजन्यजनित-जनिष्यमाणव्याध्युपशमनपूर्वकं व्यवहारतो राज्यादितश्च प्रतिष्ठापूर्वकानेकविधहीरकादिरत्नस्वर्णरजतकौशेयधरांकवस्त्रवाष्पयानादिधनधान्याद्यनेकफलस्थिरलक्ष्मीप्राप्तिपुरस्सरात्मीयशरीरारोग्यहेतुकात्मीयसकलपुत्रपौत्रकलत्रभृत्यकुटुम्बाशुभफलनिवृत्त्युत्तरशुभफलप्राप्तिकामो नवीनविपणिप्रवेशपञ्जिकास्थापनमहं करिष्ये, इति जलमुत्सृज्य पुनः किञ्चिज्जलमानीय तदंगत्वेनादौ श्रीगणेशादीन्० यथासम्भवोपचारैरर्चयिष्ये इति जलं क्षिपेत्। ततो गणपत्यादीन् स्वस्वमन्त्रैः षोडशोपचारैः (दशोपचारैः पञ्चोपचारैर्वा) पूजया पूजयेत्, पञ्जिकारम्भलग्नतः पूज्यग्रहस्य सम्भवे दानादिकमप्यत्र कुर्यात्। मसिपात्रं काशराजलेखनीं पञ्जिकाञ्च सम्पूज्य सम्प्रार्थ्य ततो दीपावलीपूजनप्रकारोक्तकुबेरेन्द्रश्रीमहालक्ष्मीञ्च संपूज्य ततः कोशस्थान-तुलाद्रव्यनिक्षेपवस्त्राणि नाममन्त्रेण गन्धपुष्पाक्षतमंगलसूत्रादिभिः पूजयेत्। ततो यजमानः शुभलग्ने दैवज्ञबोधितं मंगलमीक्षमाणः सर्वासु पञ्जिकासु क्रमेण कुंकुमादिना सस्वस्तिकं गणपतिमिति मंगलाचरणपूर्वकं संवत्सरादीन् लिखित्वा मुद्रिकोल्लेखं ब्राह्मणपूजाञ्च कुर्यात्। तत आचार्यो यजमानमस्तके तिलकाक्षतमालां दत्त्वा प्रधानपञ्जिकां यजमानदुकूले प्रक्षिपेत्, ततो महालक्ष्मीप्रीतये जपसंकल्पं कुर्यात्—ओं तत्सदद्येत्यादि व्यवहारतिप्रतिबन्धकीभूतदुरितोपशमनोत्तरबहुतरवणिक्कर्मसिद्ध्यनन्तरप्रचुरधनधान्यादि-लब्धिपुरस्सरसकलत्रपुत्रपौत्रात्मीय-शरीरारोग्यपूर्वकतेजोऽभिवृद्धिसहितायुर्वृद्ध्यर्थं श्रीलक्ष्मीप्रीतये लक्ष्मीमन्त्रेणजपं यथासंख्याकं कारयितुं (यथानामगोत्रादि)। तत आचार्याय दक्षिणादानं ततो भूरिदक्षिणादानं सभासद्भ्यो गुडदानं दद्यात्। यान्तु देवगणाः सर्वे पूजामादाय मामकीम्। यजमानहितार्थाय पुनरागमनाय च ॥ इति पुष्पाक्षतानि प्रक्षिप्य प्रदक्षिणं विसर्जनं कृत्वा मंगलार्थं मङ्गलकलशानयनम्।

देवि शरणं च भवानघे। विष्णुपत्नि नमस्तुभ्यं नित्यं चात्र स्थिरा भव ॥ रूपं देहि यशो देहि भाग्यमायुर्ददस्व मे। पुत्रान् देहि धनं देहि सर्वान् कामांश्च देहि मे ॥ इति सम्प्रार्थ्य ततो द्रव्यबन्धनवस्त्रेषु स्वस्तिकानि लिखित्वा तन्मध्ये हरिद्राग्रन्थिपञ्चकं फलपञ्चकमक्षतान् दूर्वाश्च प्रक्षिप्य तत्र लक्ष्मीं संस्थाप्य—ॐ महालक्ष्मि नमस्तुभ्यं प्रसन्ना भव मङ्गले। स्वर्णवित्तादिरूपेण मद्गृहे त्वं चिरं वस। मम व्यापारे वृद्धिपूर्वकं लक्ष्मि सुस्थिरा भव इति मन्त्रेण भाण्डागारस्थाने निदध्यात्।

अथ मसिपात्रे महाकालीपूजनम्—तत्रादौ मसिपात्रं पुरतो निधाय कुंकुमेन तत्र स्वस्तिकं कृत्वा मङ्गलसूत्रेण परिवेष्ट्य पुष्पाक्षतोपरि निधाय श्रीमहाकाल्यै नमः इति नाममन्त्रेण आवाहनादिपुष्पाञ्जल्यन्तं यथाशक्त्या सम्पूज्य प्रार्थयेत्—कालिके त्वं जगन्मातर्मसिरूपेण वर्तसे। उत्पन्ना त्वं च लोकानां व्यवहारप्रसिद्धये (ॐ खड्गं चक्रगदेषुचापपरिघान्०) ततो लेखनीपूजनम्—लेखनीकाशजे देवि देवैस्त्वं च विनिर्मिता। आदौ विलेखितं शास्त्रं व्यवहारप्रसिद्धये। ॐ लेखनीस्थायै देव्यै नमः इति गन्धपुष्पाक्षतमङ्गलसूत्रैर्लेखनीं सम्पूज्य प्रार्थयेत्—शास्त्राणां व्यवहाराणां विद्यानामाप्नुयाग्रतः। अतस्त्वां पूजयिष्यामि मम हस्ते स्थिरा भव ॥

अथ पञ्जिकासु सरस्वतीपूजनम्—ॐ पञ्जिके सर्वलोकानां निधिरूपेण वर्तसे। अतस्त्वां पूजयिष्यामि व्यवहारस्य सिद्धये ॥ ॐ वीणापुस्तकधारिण्यै नमः इत्यावाहन पुष्पाञ्जल्यन्तं यथाशक्त्या सम्पूज्य स्वस्तिका गणपत्यादि नामानि च लिखित्वा प्रार्थयेत्, ॐ या कुन्देन्दुतुषारहार०, ॐ धनं धान्यं पशून्देहि भाग्यं भगवति देहि मे। व्यवहारे निधिं देहि गृहे पुत्रांस्तथैव च ॥

सप्ताह-कथनकाल-निर्णयः—आसूर्योदयमारभ्य सार्द्धं त्रिप्रहरान्तकम् । वाचनीया कथा सम्यक् धीरकण्ठं सुधीमता ॥ कथाविरामः कर्तव्यो मध्याह्ने घटिकाद्वयम् । कथावसाने कर्तव्यं कीर्तनं केशवस्य च ॥ (अयं च विरामो माध्याह्निकक्रियार्थं मूत्रपुरीषोत्सर्जनार्थं वेति भावः) ॥

अथ सप्ताह-पाठक्रमः—प्रथमदिने तृतीयस्कन्धस्योनविंशाध्यायान्त-४८ मष्टचत्वारिंशदध्यायाः ॥ द्वितीयदिने पञ्चमस्कन्धस्य पञ्चदशाध्यायान्तं ६० षष्ट्यध्यायाः ॥ तृतीयदिनेऽष्टमस्कन्धस्य द्वादशाध्यायान्तं ५७ सप्तपञ्चादशदध्यायाः । चतुर्थदिवसे श्रीकृष्णजन्मपर्यन्तं दशमस्कन्धस्य तृतीयाध्यायान्त ३९ मूनचत्वारिंशदध्यायाः ॥ पञ्चमदिने श्रीकृष्णोद्वाहान्तं दशमस्कन्धस्योनषष्टाध्यायान्तं ५६ षट्पञ्चाशदध्यायाः ॥ षष्ठदिने एकादशस्कन्धस्योनविंशाध्यायान्तं ६० षष्ट्यध्यायाः ॥ सप्तमदिने द्वादशस्कन्धान्तेन समाप्तिरध्यायाः २५ पञ्चविंशतिः ॥ इति नियमेन सप्तभिर्दिनैरवश्यं समाप्तिः कर्तव्या ।

अथ श्रोतृनियमाः—उपवासः प्रकर्तव्यः श्रोतृभिस्तत्फलेप्सुभिः । तदशक्तौ हविष्यान्नं सकृत्स्वल्पं समाहरेत् ॥ जलेनापि फलेनापि दुग्धेन च घृतेन वा । केवलेनैव कर्तव्यं निर्विघ्नं धारणं तनोः ॥ ब्रह्मचर्यमधःसुप्तिः पत्रावल्यान्तु भोजनम् । कथासमाप्तौ भुक्तिं च कुर्यान्नित्यं कथाव्रती ॥ कामं क्रोधं मदं लोभं दम्भं मात्सर्यमेव च । मोहं द्वेषं तथा हिंसां निन्दां चापि विवर्जयेत् ॥ सत्यं शौचं दयां मौनमार्जवं विनयं तथा । मनःप्रसन्नतां चापि बुधः कुर्यात्कथाव्रती ॥ (अयञ्च नियमो वक्तुरपि) ॥ इत्थं शास्त्रोक्तनियमेन नियमितः श्रोता सप्तदिनानि श्रीमद्भागवतं शृणुयात् ॥ तत्र प्रतिदिनं संक्षेपेण श्रीगणेशादिपूजनपूर्वकं विष्णुपूजा पुस्तकपूजा च कर्तव्या । प्रतिस्कन्धान्ते कर्पूरार्तिक्यं पुष्पाञ्जलिमपि दद्यात् । कथासमाप्तौ प्रतिदिवसे कीर्तनं कृत्वा ततश्चोत्थाय 'जय जगदीश हरे' इति पद्येन आर्तिक्यं कुर्यात् । ततः श्रोतृणां चरणामृततुलसीदलादिकं वितरेत्, ततः सन्ध्यादिकं कर्म समाप्य हविष्यान्नं भुक्त्वा यथासुखमेकान्ते शयीत ॥ एवं सप्ताहयज्ञेऽस्मिन् समाप्ते श्रोतृभिः सह । पुस्तकस्य च वक्तुश्च पूजा कार्याऽतिभक्तितः । ततः सप्ताहश्रवणान्ते श्रीगणपत्यादीन् सम्पूज्य संकल्पं कुर्यात् । ओं अद्येत्यादि०—मम सप्ताहयज्ञाङ्गहोमकर्मणि पञ्चवारुण्यादिहोमपूर्वकं प्रधानभूतश्रीविष्णुदेवतायै चरुपायसाज्येन दशमस्कन्धश्लोकमन्त्रैस्तदशक्तौ वेदस्तुत्या गोपिकागीतेन वा तथा श्रीविष्णोर्वैदिकमन्त्रेण तान्त्रिकमन्त्रेण वा गायत्र्या चायुतं सहस्रमष्टोत्तरशतं वा इदमाज्यादिहवनीयद्रव्यहोमं यथासंख्येनाहं करिष्ये । इति संकल्प्य पूर्वोक्तहोमप्रकारेण सर्वं विधेयम् । प्रधानदेवस्य होमे किञ्चिद्विशेषः ।

दशमस्कन्धमन्त्रैः ३९३६ स्वाहान्तैः प्रणवाद्यैर्जुहुयात् । अशक्तौ वेदस्तुत्या गोपीगीतेन वा अथवा गायत्र्यायुतम् । द्वादशाक्षरेण विष्णोरराटमिति मन्त्रेण वा १००८ । १०८ गायत्र्या १००० । १०८ हुत्वाग्निं सम्पूज्य भूराद्यादि नवाहुतय इत्यादि सर्वं कृत्यं सम्पाद्य शय्यादानगोदानादिकं शुकरूपिणे वाचकाय दद्यात् ततो गर्गरूपिणे उपवाचकाय वस्त्राभूषणदक्षिणादिभिः सम्पूज्यान्यान्यऋत्विग्भ्योऽपि यथायोग्यदक्षिणासन्मानादिभिः सन्तोष्य प्रणमेत् । अत्र होमाशक्तौ विरक्तश्चेद्वा गीतापाठं श्रुत्वा यथाशक्ति होमद्रव्यं दक्षिणाञ्च संकल्प्य सहैव ब्राह्मणाय प्रतिपादयेत् ।

अथ वाल्मीकिरामायणपारायणविधानम्

ओं अस्य श्रीवाल्मीकिरामायणमहामन्त्रस्य वाल्मीकिभगवान् ऋषिः प्रायेण अनुष्टुप् छन्दः श्रीरामः परमात्मा देवता अभयं सर्वभूतेभ्य इति बीजम् अङ्गन्यग्रेण नानहन्यामिति शक्तिः एतद्व्रतं दिव्यमिति कीलकम् भगवान्नारायणो देव इति तत्त्वम् धर्मात्मा सत्यसन्धश्चेत्यस्त्रम् पाठे विनियोगः। ओं श्रीं रां आपदामपहर्तारमित्यङ्गुष्ठाभ्यां नमः ॥ १ ॥ ॐ ह्रीं रीं दातारं तर्जनीभ्यां नमः ॥ २ ॥ ॐ रौं रूं सर्वसम्पदामिति मध्यमाभ्यां नमः ॥ ३ ॥ ॐ श्रीं रैं लोकाभिराममित्यनामिकाभ्यां नमः ॥ ४ ॥ ॐ श्री रैं श्रीराममिति कनिष्ठिकाभ्यां नमः ॥ ५ ॥ ॐ रौं रः भूयो भूयो नमाम्यहमिति करतलकरपृष्ठाभ्यां नमः ॥ ६ ॥ इति करन्यासः ॥ एवमेव हृदयादिपंचांगन्यासं कृत्वा ॐ अहं सखा ते काकुत्स्थ इत्यस्त्राय फट्। इति षडंगं कृत्वा ॐ ब्रह्मास्वयम्भूर्भगवानिति दिग्बंधं कुर्यात्।

अथ ध्यानम्—वामे भूमिसुता पुरस्तु हनुमान्पश्चात्सुमित्रासुतः शत्रुघ्नो भरतश्च पार्श्वदलयोर्वाय्वादिकोणेषु च। सुग्रीवश्च विभीषणश्च युवराट् तारासुतो जाम्बवान् मध्ये नीलसरोजकोमलरुचिं रामं भजे श्यामलम् ॥ १ ॥ इति ध्यात्वा मानसोपचारैः सम्पूज्य पठेत्। ॐ आपदामपहर्तारं दातारं सर्वसम्पदाम्। लोकाभिरामं श्रीरामं भूयो भूयो नमाम्यहम् ॥ इतिमन्त्रेण सम्पुटितरामायणपाठात्सकलकार्य्यसिद्धिः। अथ बालकाण्डस्य ऋष्यादिन्यासादिप्रयोगः। ॐ अस्य श्री बालकाण्डमहामन्त्रस्य भगवान् ऋष्यशृंग ऋषिः अनुष्टुप्छन्दः दाशरथिः परमात्मादेवता रांबीजं नमः शक्तिः रामायेतिकीलकम् श्रीरामप्रीत्यर्थं बालकाण्डजपे विनियोगः। ॐ ऋष्यशृङ्गऋषये नमः शिरसि १, ॐ अनुष्टुप्छन्दसे नमः मुखे २, ॐ दाशरथिपरमात्मदेवतायै नमः हृदये ३, ॐ रां बीजाय नमः गुह्ये ४, ॐ नमः शक्तये नमः पादयोः ५, ॐ रामाय कीलकाय नमः सर्वाङ्गे ६ ॥ इति ऋष्यादि न्यासः। ॐ सुप्रसन्नाय अंगुष्ठाभ्यां नमः १ ॐ शान्तमनसे तर्जनीभ्यां नमः २ ॐ सत्यसंधाय मध्यमाभ्यां नमः ३। ॐ जितेन्द्रियाय अनामिकाभ्यां नमः ४। ॐ धर्मिष्ठाय कनिष्ठिभ्यां नमः ५। ॐ राजदाशरथये जयिने करतलकरपृष्ठाभ्यां नमः ६। इतिकरन्यासः। एवमेव हृदयादिषडंगन्यासं कृत्वा ध्यायेत् ॥ ध्यानम्—श्रीराममाश्रितजनामरभूरुहेशमानन्दशुद्धमखिलामरवन्दितांघ्रिम्। सीतांगनासुमिलितं सततं सुमित्रापुत्रान्वितं धृतधनुःशरमादिदेवम् ॥ इति ध्यात्वा मानसोपचारैः संपूज्य पुत्रकामनया "ॐ रां रामाय नमः ॥ इति मन्त्रेण संपुटितं बालकाण्डं पठेत्। ॐ सुप्रसन्नः शान्तमनाः सत्यसन्धो जितेन्द्रियः। धर्मज्ञो नयसारज्ञः राजा दाशरथिर्जयी ॥ इतिमन्त्रेण वा संपुटं दद्यात्। हनुमत्पूजापूर्वकं पारायणं कृत्वा काण्डान्ते पूर्वोक्तं न्यासं कुर्यात्। इति बालकाण्डपारायणम् ॥

सिद्ध्यर्थे किष्किन्धाकांडपारायणे जपे विनियोगः। ॐ भगवदृषये नमः शिरसि ॥ १ ॥ ॐ अनुष्टुप्छन्दसे नमः मुखे ॥ २ ॥ ॐ सुग्रीवदेवतायै नमः हृदये ॥ ३ ॥ ॐ सुं बीजाय नमः गुह्ये ॥ ४ ॥ ॐ नमः शक्तये नमः पादयोः ॥ ५ ॥ ॐ सुग्रीवेति कीलकाय नमः सर्वाङ्गे ॥ ६ ॥ इतिऋष्यादिन्यासः। ॐ सुग्रीवाय अंगुष्ठाभ्यां नमः ॥ १ ॥ ॐ सूर्यतनयाय तर्जनीभ्यां नमः ॥ २ ॥ ॐ सर्ववानर-पुंगवाय मध्यमाभ्यां नमः ॥ ३ ॥ ॐ बलवते अनामिकाभ्यां नमः ॥ ४ ॥ ॐ राघवसखाय कनिष्ठिकाभ्यां नमः ॥ ५ ॥ ॐ वशी राज्यं प्रयच्छतु इतिकरतलकर-पृष्ठाभ्यां नमः ॥ ६ ॥ इति करन्यासः। एवमेव हृदयादिषडंगन्यासं कृत्वा ध्यायेत्—सुग्रीवमर्कतनयं कपिवर्यवंद्यमारोपिताच्युतपदाम्बुजमादरेण। पाणि-प्रहारकुशलं बलपौरुषाढ्यमाणास्पदांतनिपुणं हृदि भावयामि ॥ इति ध्यात्वा मानसोपचारैः संपूज्य ॐ सुंसुग्रीवायनमः ॥ सुग्रीवः सूर्यतनयः सर्ववानर-पुंगवः। बलवान् राघवसखा वशी राज्यं प्रयच्छतु ॥ मंत्रेण संपुटितं पठेत् नष्ट-राज्यप्राप्तिः अन्यत्सर्वं पूर्ववत्। इति किष्किन्धाकांडपारायणम्।

अस्य श्रीसुन्दरकांडमहामन्त्रस्य भगवान्हनुमान् ऋषिः अनुष्टुप्छन्दः जगन्माता सीतादेवता श्रीं बीजम् स्वाहाशक्तिः सीतायै कीलकम् सीताप्रसाद-सिद्ध्यर्थे सुन्दरकाण्डपारायणे जपे विनियोगः ॐ भगवद्धनुमदृषये नमः शिरसि १ ॐ अनुष्टुप् छन्दसे नमः मुखे २ ॐ जगन्मातासीतादेवतायै नमः हृदये। ३ श्रीं बीजाय नमः गुह्ये। ४ ॐ स्वाहा शक्तये नमः पादयोः ५ ॐ सीतायै कीलकाय नमः सर्वाङ्गे ६। इति ऋष्यादिन्यासः ॐ सीतायै अङ्गुष्ठाभ्यां नमः १। ॐ विदेहराजसुतायै तर्जनीभ्यां नमः २। ॐ रामसुन्दर्यै मध्यमाभ्यां नमः ३। ॐ हनुमता समाश्रितायै अनामिकाभ्यां नमः। ॐ भूमिसुतायै कनिष्ठि-काभ्यां नमः ५। ॐ शरणं भज करतलकरपृष्ठाभ्यां नमः। इति करन्यासः एव-मेव हृदयादि षडंगन्यासं कृत्वा ध्यायेत्। ध्यानम्—सीतामुदारचरितां विधिसां-बविष्णुवंद्यां त्रिलोकजननीं ततकल्पवल्लीम्। हेमैरनेकमणिरंजितकोटिभागैं-र्भूपाचयेरनुदिनं सहितां नमामि ॥ इति ध्यात्वा मानसोपचारैः संपूज्य ॐ श्रीं सीतायै नमः १। इतिमन्त्रेण संपुटितं पठेत्। सर्वकार्यसिद्धिः। अन्यत्पूर्ववत्। इति सुन्दरकाण्डपारायणम्।

ॐ अस्य श्री युद्धकांडमहामंत्रस्य विभीषणऋषिः अनुष्टुप्छन्दः विधाता देवता वं बीजम् नमः शक्तिः विधातेतिकीलकम् श्रीधातृप्रसादसिद्ध्यर्थे युद्ध-कांडपारायणे जपे विनियोगः। ॐ विभीषणऋषये नमः शिरसि १। ॐ अनुष्टुप् छन्दसे नमः मुखे २। ॐ विधातृदेवतायै नमः हृदये ३। ॐ वं बीजाय नमः गुह्ये ४। ॐ नमः शक्तये नमः पादयोः ५। ॐ विधातेति कीलकाय नमः सर्वाङ्गे ६। इति ऋष्यादिन्यासः। ॐ विधात्रे अङ्गुष्ठाभ्यां नमः १। ॐ महादेवाय

तर्जनीभ्यां नमः २। ॐ भक्तानामभयप्रदाय मध्यमाभ्यां नमः ३। ॐ सर्वदेवप्रीतिकराय अनामिकाभ्यां नमः ४॥ ॐ भगवत्प्रियाय कनिष्ठिकाभ्यां नमः ५। ॐ ईश्वराय करतलकरपृष्ठाभ्यां नमः ६ इति करन्यासः। एवमेव हृदयादिषडंगन्यासं कृत्वा ध्यायेत्। अथ ध्यानम्—देवं विधातारमनन्तवीर्यं भक्ताभयं श्रीपरमादिदेवम्। सर्वामरप्रीतिकरं प्रशान्तं वन्दे सदा भूतपतिं सुभर्तुम्। इति ध्यात्वा मानसोपचारैः संपूज्य ॐ यं विधात्रे नमः १। विधातारं महादेवं भक्तानामभयप्रदम्। सर्वदेवप्रीतिकरं भगवत्प्रियमीश्वरम्। इति मन्त्रेण संपुटितं पठेत्। (शत्रोः पराभवो विजयश्च) अन्यत्सर्वं–पूर्ववत्। इति युद्धकांडपारायणम्। उत्तरकाण्डस्यापि ऋष्यादिन्यासं षडंगन्यासं चैतदेव ज्ञातव्यम्।

अथ पारायणदिनसंख्या। पुनर्वसुनक्षत्रादारभ्य आर्द्रापर्यन्तं सप्तकांडपाठः। इत्येकःपक्षः १। प्रतिपदमारभ्य नवरात्रं पठेत् इति द्वितीयः। चत्वारिंशद्दिनैः पाठ इति तृतीयः। यथारुचि कार्यः। सुन्दरकांडे एकोत्तरावृत्त्या पाठः कर्तव्यः। यथा प्रथमदिने एकः द्वितीये द्वौ तृतीये त्रयः इत्यादि एकादशदिनपर्यन्तम्। द्वादशदिने अवशिष्टं सर्गद्वयं पठित्वा पुनः प्रथमसर्गः पठनीयः। एवं त्रिरावृत्त्या सकलकार्य–सिद्धिः। श्री हनुमत्प्रतिमासमीपे सुन्दरकाण्डपाठात् शीघ्रकार्यसिद्धिः। पाठश्च तन्मनसैव कार्यः। इति वाल्मीकिपाठविधिः।

अथ हरिवंशश्रवणविधानम्

च विष्णोर्द्वादशाक्षरसंतानगोपालमहारुद्रजपपार्थिवपूजाश्रीगणेशमन्त्रजपकरणार्थं च पञ्च[1] ब्राह्मणान् वृणुयात् ।

ततो वाचयिता प्रतिदिनं ॐ नारायणाय नमः । ॐ देव्यै नमः । ॐ सरस्वत्यै नमः । ॐ व्यासाय नमः । ॐ नमस्ते भगवन् व्यास सर्वशास्त्रार्थकोविद । ब्रह्मविष्णुमहेशानमूर्ते सत्यवतीसुत ॥ इति नमस्कृत्य स्वगुरून् प्रणम्य स्पष्टपदाक्षरं सार्थकं[2] वाचयेत् । श्रोता प्रतिदिनं शालिग्रामप्रतिमादौ श्रीविष्णुं पुरुषसूक्तेन षोडशोपचारैः वाचकं पुस्तकं च गन्धपुष्पादिभिः पूजयेत् । दम्पती प्रतिदिनं "ॐ त्रायन्ताम्" इत्यादिकैर्वैदिकमन्त्रैः "सुरास्त्वाम्" इत्यादि पुराणमन्त्रैश्च सुस्नातावलङ्कृतौ कृतविश्वासौ आस्तिकौ तदेकचित्तौ शृणुयाताम् ।

तैलताम्बूलक्षौरमैथुनखट्वाशयनानि यावत्समाप्ति वर्जयन्तौ हविष्यं भुंजीयाताम् ।

वाचकादीनपि प्रत्यहं पायसादिना भोजयेत् । ग्रन्थसमाप्तौ वाचकाय स्वलङ्कृतां गां पयस्विनीं सवत्सां सोपस्कारां सुवर्णाभरणादिदक्षिणां च दत्त्वा गायत्रीमंत्रेण सहस्रतिलाज्यं हुत्वा न्यूनं सम्पूर्णतां वाचयित्वा शतं विप्रान् चतुर्विंशति मिथुनानि च पायसान्नेन भोजयेत् । इति हरिवंशश्रवणप्रयोगः ॥

॥ अथ नूतनगृहादीनां[3] शिलास्थापनविधिः ॥

तत्र कर्ताऽऽग्नेयदिशि खातभूमेः पश्चिमत उपविश्य आचम्य प्राणानायम्य स्वस्ति वाचयित्वा प्रतिष्ठासङ्कल्पं कुर्यात्—देशकालौ संकीर्त्य अमुकगोत्रोऽमुकशर्माऽहं ,करिष्यमाणस्यास्य वास्तोः शुभतासिद्ध्यर्थं निर्विघ्नता गृह—(प्रासाद)—सिद्ध्यर्थमायुरारोग्यैश्वर्याभिवृद्ध्यर्थं च वास्तोस्तस्य भूमिपूजनं शिलान्यासञ्च करिष्ये तदङ्गभूतं श्रीगणपत्यादिपूजनञ्च करिष्ये । इति सङ्कल्प्य गणेशषोडशमातृब्रह्मादिसूर्यादिनवग्रहोङ्कारमृत्युञ्जयादिपूजनं कुर्यात् । तत आचार्यः ॐ अपसर्पन्तु ते भूता ये भूता भूमिसंस्थिताः ये भूता विघ्नकर्तारस्ते नश्यन्तु शिवाज्ञया ॥ अनेन गौरसर्षपान-

---

१. वरणं पञ्चविप्राणां कथाभंगनिवृत्तये ॥ कर्तव्यं वैष्णवं जाप्यं द्वादशाक्षरविद्यया ॥ संतानगोपालमन्त्रो महारुद्रजपस्तथा । पूजनं पार्थिवस्यैव गणनाथमनुं जपन् ॥
२. आसूर्योदयमारभ्य सार्धं त्रिप्रहरार्धकम् ॥ वाचनीया कथा सम्यग्धीरकण्ठं सुधीमता ॥ कथाविरामः कर्तव्यो मध्याह्ने घटिकाद्वयम् ॥ नक्तव्रतं यथाशक्त्या उपोष्य शृणुयात्तदा ॥ ३. पाषाणरोपे कर्तव्या शिला पाषाणसम्भवा ॥ शैलजे शैलजा पीठस्यैष्टके इष्टकं स्मृतम् ॥ पक्वेष्टकनिर्मिते तु इष्टकानां प्रकारतः । अपरेषां गृहाणां तु शिलामानं न विद्यते ।

त्वामहं शरणं गतः । पुत्रदारधनायुष्यधर्मवृद्धिकरी भव ॥ ततः खाते स्नेहं दत्वा तस्योपरि गौरसर्षपान क्षिपेत् । तत्र मन्त्रः ॐ भूतप्रेतपिशाचाद्या अपक्रामन्तु राक्षसाः । स्थानादस्मादूव्रजन्त्वन्यत्स्वीकरोमि भुवं त्विमाम् ॥ तस्योपरि दध्योदनं भक्तमाषान्नबलिं च दत्त्वा तस्योपरि पर्णपत्राणि ७ संस्थाप्य तस्योपरि द्वादशांगुललोहशंकुं भूमौ प्रविशेत् । तत्र मन्त्रः ॐ शिवन्तु भूतले नागाः लोकपालाश्च सर्वतः । अस्मिन् स्थानेऽवतिष्ठन्तु आयुर्बलकराः सदा ॥ इति कीलकं निखन्य तस्योपरि मध्याज्यपारदसुवर्णं (मुद्रा वा) पंचरत्नगर्भगन्धादिभूषितं सुपूजितं ताम्रादि निर्मितं पद्माख्यकुम्भं पिहितमुखं कुसुंभवस्त्रवेष्टितं नालिकेरयुतं मध्ये स्थापयेत् । एवं पूर्वादिचतुर्दिक्षु चत्वारः कुम्भाः स्थाप्याः । पूर्वादिषु क्रमेण महापद्मं २, शंखं ३, मकरं ४, समुद्रं ५, च सम्पूज्य तदुपरि कुंभसमां मृत्तिकां दत्त्वा अक्षतान् क्षिपेत् । ततः सुलग्ने मध्ये सुपूजितां पूर्णाख्यामिष्टकां स्थापयेत् तत्र मन्त्रः—ॐ पूर्णे त्वं सर्वदा भद्रे सर्वसन्दोहलक्षणे । सर्वं सम्पूर्णमेवात्र कुरुष्वाङ्गिरसः सुते ॥ ततः पूर्वस्यां—ॐ नन्दे त्वं नन्दिनी पुंसां त्वामत्र स्थापयाम्यहम् । अस्मिन् रक्षा त्वया कार्या प्रासादे यत्नतो मम ॥ ततो दक्षिणस्यां—ॐ भद्रे त्वं सर्वदा भद्रं लोकानां कुरु काश्यपि । आयुर्दा कामदा देवि सुखदा च सदा भव ॥ ततः पश्चिमायां—ॐ जये त्वं सर्वदा देवि तिष्ठ त्वं स्थापिता मया । नित्यं जयाय भूत्यै च स्वामिनो भव भार्गवि ॥ तत उत्तरस्यां—रिक्ते त्वरिक्ते दोषघ्ने सिद्धिवृद्धिप्रदे शुभे । सर्वदा सर्वदोषघ्ने तिष्ठास्मिन्मम मन्दिरे ॥ इति मन्त्रेण स्थापयित्वा पूर्णादिनाममन्त्रैः गन्धादिना पूजयेत् । ततः परितो दिक्पालान् संपूज्य सदीपदधिमाषतण्डुलबलिं दद्यात् । ततः विश्वकर्मणे नमः इत्यायुधपूजां कृत्वा प्रार्थयेत्—ॐ अज्ञानाज्ज्ञानतो चापि दोषाः स्युश्च यदुद्भवाः । नाशयन्त्वहितान्सर्वान् विश्वकर्मन्नमोस्तु ते ॥ ततः खनित्रं संपूज्य प्रार्थयेत् ॐ त्वष्ट्रा त्वं निर्मितः पूर्वं लोकानां हितकाम्यया पूजितोऽसि खनित्र त्वं सिद्धिदो भव नो ध्रुवम् ॥ अथ वास्तोष्पतिमृत्युञ्जयादीनां जपार्थं प्रतिज्ञासंकल्पं कुर्यात्—अद्येत्यादिकृत्वाअनवधिवर्षावच्छिन्नबहुकालपर्यन्तं पुत्रकलत्रारोग्यधनादिसमृद्धिप्राप्तिकामो गृहनिर्माणार्थं कर्त्तव्यशिलास्थापनाङ्गत्वेन वास्तुदेवतामृत्युञ्जयादिप्रसादलाभाय यथासंख्यापरिमितं ब्राह्मणद्वारा जपमहं कारयिष्ये । ततो दक्षिणां वरणसंभारमादाय—ॐ अद्येत्यादि गृहनिर्माणार्थं कर्त्तव्यशिलास्थापनांगभूतब्राह्मणद्वारा वास्तोष्पतिमृत्युंजयजपं कारयितुमेभिर्वरणद्रव्यैरमुकामुकगोत्रान् अमुकामुकशर्मणः ब्राह्मणान् जापकत्वेन युष्मानहं वृणे । ततो मिष्टान्नं गुडं वा वितरेत् ।

इति शिलान्यासविधिः

भ्यश्च। ॐ अग्नये स्विष्टकृते स्वाहा इदमग्नये स्विष्टकृते। ॐ भूःस्वाहा इदमग्नये। ॐ भुवः स्वाहा इदं वायवे। ॐ स्वः स्वाहा इदं सूर्याय। ॐ त्वन्नोऽग्ने वरुणस्य विद्वान्देवस्य हेळो अवयासिसीष्ठाः यजिष्ठो वह्नितमः शोशुचानो विश्वा द्वेषाꣳसि प्रमुमुग्ध्यस्मत्स्वाहा। इदमग्नीवरुणाभ्याम्। ॐ स त्वन्नो अग्नेऽवमो भवोती नेदिष्ठोऽस्या उषसो व्युष्टौ। अवयक्ष्व नो वरुणꣳरराणो वीहि मृडीकꣳसुहवो न एधि स्वाहा इदमग्नीवरुणाभ्याम्। ॐ अयाश्चाग्नेऽस्यनभिशस्तिपाश्च सत्यमित्त्वमयाऽसि अयानो यज्ञं वहास्ययानो धेहि भेषजꣳ स्वाहा। इदमग्नये। ॐ येते शतं वरुण ये सहस्रं यज्ञियाः पाशाः वितताः महान्तः तेभिर्नो अद्य सवितोत विष्णुर्विश्वे मुञ्चन्तु मरुतः स्वर्काः स्वाहा। इदं वरुणाय सवित्रे विष्णवे विश्वेभ्यो देवेभ्यो मरुद्भ्यःस्वर्केभ्यश्च। ॐ उदुत्तमं वरुण पाशमस्मदवाधमं विमध्यमं श्रथाय। अथावयमादित्य व्रते तवानागसोऽदितये स्याम स्वाहा। इदं वरुणायादित्यायादितये च।

ॐ प्रजापतये स्वाहा इदं प्रजापतये। संस्रवप्राशनम् आचमनम् च। ब्रह्मणे पूर्णपात्रदानं ब्रह्मग्रन्थिविमोकः। ॐ सुमित्रिया न आप ओषधयः सन्तु इति पवित्राभ्यां जलमानीय तेन शिरः सम्मृज्य ॐ दुर्मित्रियास्तस्मै सन्तु योऽस्मान् द्वेष्टि यञ्च वयं द्विष्मः इत्यैशान्यां प्रणीतान्युब्जीकरणम्। तत आस्तरणक्रमेण बर्हिरानीय घृतेनाभिघार्य हस्तेनैव जुहुयात्। तत्र मन्त्रः ॐ देवा गातु विदो गातु वित्वा गातुमितमनसस्पत। इमं देवयज्ञꣳ स्वाहा वातेधाः स्वाहा। इति बर्हिर्होमः। अथ वास्तुपूजनम्—तत्र संकल्पः—ॐ अद्य शुभगुणविशिष्टायां पुण्यतिथौ गृहप्रतिष्ठाङ्गभूतवास्तुपूजनं सकलकर्मसमृध्यर्थमीशानादि रुद्रदासपर्यन्तानां पञ्चचत्वारिंशत् वास्तुदेवतानां पूजनमहं करिष्ये। ततः चन्दनं पुष्पं च गृहीत्वा ईशानादिरुद्रदासपर्यन्तानां इदमावाहनं, इत्यावाह्य अत्रागच्छन्तु वरदा भवन्तु पञ्चचत्वारिंशद्देवताभ्य इदमासनम्। एवं पाद्यार्घाचमनीयस्नानीयवस्त्रयज्ञोपवीतोत्तरीयं, गन्धं, पुष्पं, धूपं, दीपं, ताम्बूलं नमस्कारः पञ्चचत्वारिंशद्देवताभ्यो नमः। दध्योदनेन बलिदानम्। ॐ ईशानाय नमः पूजानैवेद्यं दध्योदनं च ईशानाय स्वाहा। ॐ पर्जन्याय नमः पूजानैवेद्यं दध्योदनं पर्जन्याय स्वाहा। एवं जयन्ताय पीतध्वजाय ॐ इन्द्राय नमः। पूजानैवेद्यं दध्योदनं च इन्द्राय स्वाहा। ॐ सूर्याय० ॐ सत्याय० ॐ भृशाय० ॐ अन्तरिक्षाय० ॐ वायवे० ॐ पूष्णे० ॐ वितथाय० ॐ गृहक्षेत्राय० ॐ यमाय० ॐ गन्धर्वाय० ॐ भृङ्गराजाय० ॐ मृगाय० ॐ पितृगणाय० ॐ दौवारिकाय० ॐ सुग्रीवाय० ॐ पुष्पदन्ताय० ॐ वरुणाय० ॐ असुराय० ॐ शेषाय० पापयक्ष्मणे० रोगाय० नागाय० मुख्याय० भल्लाटाय० सोमाय० भुजंगमाय०, अदितये०, दितये०। कोणेषु ब्रह्मणे, अर्यम्णे, विवस्वते, मित्राय। ततो मध्यात् पृथ्वीधराय, आपाय, आपवत्साय, सवित्रे, सावित्राय, जयन्ताय, विबुधाधिपाय,

भूमेः शस्त्रेण पातनम् । अनृतं भाषितं यच्च किंचिदर्थस्य पातनम्—तत्सर्वं क्षमस्व त्वं यन्मया दुष्कृतं कृतम् ॥ गृहार्थे यत्कृतं पापमज्ञानेनाथ चेतसा तत्सर्वं क्षम्यतां देव शाले मम क्षमां कुरु ॥

इति संक्षेपगृहप्रतिष्ठाप्रवेशविधिश्च शुभम् ।

अथ नामकरणसंस्कारः

सूतकान्ते शुभेऽह्नि प्रथमं पञ्चगव्यप्रोक्षणपूर्वकं सूतिकायै—पञ्चगव्यं दत्वा कुमारपिता मङ्गलं स्नात्वा कुमारञ्च संस्नाप्याऽहते वाससी परिधाय धृतमंगलतिलकः शुभासने उपविश्याचम्य प्राणानायम्य, देशकालौ संकीर्त्य ममास्य शिशोः बीजगर्भसमुद्भवैनोऽपमार्जनायुरभिवृद्धिद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं नामकरणं करिष्ये तन्निर्विघ्नतार्थं श्रीगणपत्यादिपूजनञ्च करिष्ये । ततो गणेशादि-पूजनं कृत्वा पूर्वोक्तहोमविधिनाऽग्न्यादिप्रायश्चित्तसंज्ञकहोमपूर्वकं ॐ प्रजापतये स्वाहा—इदं प्रजापतये । ॐ अग्नये स्विष्टकृते स्वाहा इति स्विष्टकृद्होमं कृत्वा पूर्णपात्रदानादिपूर्णाहुतिहोमान्तकर्म समापयेत् । ततः पञ्चाश्वत्थपत्रेषु सुवर्ण-शलाकया पञ्चनामानि लेखयित्वा कांस्यपात्रे प्रसारिततण्डुलोपरि आधारस्थ-शंखोपरि वा संस्थाप्य ममास्य शिशोः बह्वायुष्यप्राप्त्यर्थं नामदेवतापूजनं करिष्ये । इति सङ्कल्प्य—ॐ मनोजूतिरिति प्रतिष्ठां कृत्वा ॐ श्रीश्च ते इति मन्त्रेण नाम-देवताभ्यो नमः इति—यथा लब्धोपचारैः पूजयेत् । ततः शंख—घण्टा—भेरी—तूर्य—वादित्रादि रवे जायमाने दक्षिणतो मातुरुत्सङ्गस्थस्य प्राङ्मुखस्य शिशोः दक्षिणकर्णे हे कुमार त्वममुककुलदेवताभक्तोऽसि हे कुमार त्वममुकशर्मा, वर्मा गुप्तनामासि इत्येवं बालकर्णे त्रिवारं श्रावयित्वा—ॐ मनोजूतिरिति मन्त्रपाठान्ते विप्रा वदेयुः—नाम सुप्रतिष्ठितमस्तु ॥

[1]अथोपनयनपद्धतिः

तत्र प्रथमं पूर्वेद्युः कुमारस्य पिताऽऽचार्यं वृत्वा मातृपूजापूर्वकमाभ्युदयिकं श्राद्धं कृत्वा तदवधि अकृतानामन्येषां संस्काराणामकरणजन्यप्रत्यवायनिवृत्ति-पूर्वकमुपनयनसंस्कारौचित्यप्राप्तये प्रायश्चित्तप्रत्याम्नायं द्रव्यं गां वा संप्रदद्यात्। अथोपनयनदिने कुमारपिता कर्माङ्गत्वेन ब्राह्मणत्रयमष्टकुमारान् बटुं च भोजयेत्। ततो बटोर्मुण्डनं च कारयित्वा गणेशादिपूजनं कुर्यात्। बटुना च कारयेत्। तत आचार्यो बहिःशालायां तुषकेशशर्करादिरहितायां शुद्धायां भूमावग्निं प्रति-ष्ठापयेत्। तद्यथा–तत्र हस्तमात्रपरिमितां चतुरस्रां भूमिं कुशकरणकसमूहनानन्तरं गोमयोदकेनोपलिप्य स्रुवमूलेन प्रागग्रप्रादेशमात्रमुत्तरोत्तरक्रमेण त्रिरुल्लिख्य उल्लेखनक्रमेण अनामिकाङ्गुष्ठाभ्यां मृदमुद्धृत्य जलेनाभ्युक्ष्य नवीनकांस्यपात्रे-णाग्निमानीय स्वाभिमुखं निधाय ॐ शाण्डिल्यगोत्र पावकनामाग्ने इहागच्छ इह तिष्ठ इति प्रार्थयेत्। ततः कुमारमाचार्यः शिष्यस्याग्नेः पश्चाद्दक्षिणपार्श्वे-ऽवस्थाप्य बद्धाञ्जलिं तं संबोधयेत्—ॐ ब्रह्मचर्यमागाम् इति ब्रूहीति प्रैषानन्तरं ॐ ब्रह्मचर्यमागाम् इति कुमारो ब्रूयात्। ततःॐब्रह्मचार्यसानि ब्रूहीत्याचार्येणोक्ते "ॐब्रह्मचार्यसानि" इति कुमारो ब्रूयात्।

सूर्याय । ॐ त्वन्नो अग्ने वरुणस्य विद्वान्देवस्य हेडो अवयासिसीष्ठाः । यजिष्ठो वह्नितमः शोशुचानो विश्वा द्वेषाꣳसि प्रमुमुग्ध्यस्मत् स्वाहा । इदमग्नीवरुणाभ्याम् । ॐ स त्वन्नो अग्ने अवमो भवोती नेदिष्ठो अस्या उषसो व्युष्टौ अवयक्ष्व नो वरुणं रराणो वीहि मृडीकꣳ सुहवो न एधि स्वाहा । इदमग्नीवरुणाभ्याम् । ॐ अयाश्चाग्ने स्यनभिशस्तिपाश्च सत्यमित्वमयाऽसि । अया नो यज्ञं वहास्ययानो धेहि भेषजꣳ स्वाहा इदमग्नये । ये ते शतं वरुण ये सहस्रं यज्ञियाः पाशा वितता महान्तः । तेभिर्नो अद्य सवितोत विष्णुर्विश्वे मुञ्चन्तु मरुतः स्वर्काः स्वाहा । इदं वरुणाय सवित्रे विष्णवे विश्वेभ्यो देवेभ्यो मरुद्भ्यः स्वर्केभ्यश्च । ॐ उदुत्तमं वरुण पाशमस्मदवाधमं विमध्यमꣳ श्रथाय । अथावयमादित्य व्रते तवानागसो अदितये स्याम स्वाहा इदं वरुणाय । ॐ प्रजापतये स्वाहा इदं प्रजापतये । अग्नये स्विष्टकृते स्वाहा इदमग्नये स्विष्टकृते । ततः कुमारः संस्रवप्राशनं कृत्वाऽऽचम्य च ब्रह्मणे पूर्णपात्रं दद्यात् । तद्यथा—अद्येत्यादि पठित्वा देशकालादिस्मृत्वाऽमुकगोत्रोऽमुकशर्माहं एतस्मिन्नुपनयनहोमकर्मणि कृताकृता-

जुहुयात्। अथ प्रदक्षिणमग्निं वारिणा पर्युक्ष्य उत्थाय स्वप्रादेशमितां घृताक्तां पलाशसमिधमादाय जुहुयात्। यथा—ओं अग्नये समिधमाहार्षं बृहते जातवेदसे यथात्वमग्ने समिधा समिध्यस एवमहमायुषा मेधया वर्चसा प्रजया पशुभिर्ब्रह्मवर्चसेन समिन्धे जीवपुत्रो ममाचार्यो मेधाव्यहमसान्यनिराकरिष्णुर्यशस्वी ब्रह्मवर्चस्यन्नादो भूयासं स्वाहा। ततः ओं अग्ने सुश्रवः सुश्रवसं मां कुरु। ओं यथा त्वमग्ने सुश्रवः सुश्रवा असि। ओं एवं मां सुश्रवः सौश्रवसं कुरु। ओं यथात्वमग्ने देवानां यज्ञस्य निधिपा असि। ओं एवमहं मनुष्याणां वेदस्य निधिपो भूयास ँ स्वाहा इति। ततः प्रदक्षिणक्रमेणाग्निं पर्युक्ष्य तूष्णीं पाणी प्रतप्य कुमारः प्रतिमन्त्रपाठान्ते मुखमवमृशेत्। तत्र मन्त्राः—ओं तनूपा अग्नेऽसि तन्वं मे पाहि १ ओं आयुर्दा अग्नेऽस्यायुर्मे देहि २ ओं वर्चोदा अग्नेऽसि वर्चो मे देहि ३ ओं अग्ने यन्मे तन्वा ऊनं तन्म आपृण ४ ओं मेधां मे देवः सविता आदधातु ५ ओं मेधां मेऽश्विनौ देवावाधत्तां पुष्करस्रजौ॥ ततः सर्वाणि गात्राणि दक्षिणपाणिना स्पृशेत्। तत्र मन्त्रो यथा ओं अङ्गानि च मे आप्यायन्ताम्, ओं वाक् च मे आप्यायताम् इति मुखं। ओं प्राणश्च मे आप्यायताम् इति नासिके। ॐ चक्षुश्च मे आप्यायताम् इति चक्षुषी। ओं श्रोत्रं च मे आप्यायतां इति श्रोत्रे च स्पृशेत्। ततः ॐ यशोबलं च मे आप्यायेताम् इति पुनर्मन्त्रं पठेत्। ततो दक्षिणकरानामिकाग्रगृहीतभस्मना ललाटे ग्रीवायां दक्षिणबाहुमूले हृदि च त्र्यायुषं कुर्यात्। तद् यथा—ॐ-त्र्यायुषं जमदग्नेः इति ललाटे। ॐ कश्यपस्य त्र्यायुषमिति ग्रीवायाम्। ॐ यद्देवेषु त्र्यायुषमिति दक्षिणबाहुमूले। ॐ तन्नोऽस्तु त्र्यायुषमिति हृदि। ततो व्यस्तपाणिभ्यां पृथिवीं स्पृशन् कुमारोऽभिवादनं कुर्यात्। यथा—ॐ अमुकगोत्रोऽमुकप्रवरोऽमुकशर्माहं भो वैश्वानर त्वामभिवादये। ततोऽनेनैव क्रमेण सम्बोध्य वरुणमभिवाद्य आचार्यं तथैवाभिवादयेत्। ततः आयुष्मान् भव सौम्येत्याचार्यो ब्रूयात्। ततो वटुर्भिक्षापात्रमादाय प्रथमं

ततः स्रुवेण भस्मानीय पूर्ववत् त्र्यायुषं कुर्यात्। कुमारायाचार्यः ब्रह्मचारिनियमान् बोधयेत्। यथा—क्षारलवणमधुमांसादिनिवृत्तिः, उद्धृतजलस्नानं, दण्डकृष्णाजिनधारणं, वृक्षारोहण-विषमभूमिलंघन-नग्नस्त्रीनिरीक्षणस्त्रीगोपसंभोग-व्यसनरूपव्यावृत्तिश्चेति।

ततश्च ब्रह्मोपवेशनादि अग्निपर्युक्षणान्तां विधिं कारयित्वा कुशेन ब्रह्मणान्वारब्धः स्रुवेणाज्याहुतिं जुहुयात्। हुतशेषस्य प्रोक्षणीपात्रे प्रक्षेपः केवलमाहुतिप्रथमचतुष्टये। ॐ प्रजापतये स्वाहा इदं प्रजापतये। ॐ इन्द्राय स्वाहा इदमिन्द्राय। ॐ अग्नये स्वाहा इदमग्नये। ॐ सोमाय स्वाहा इदं सोमाय। ततोऽनन्वारब्धः। ॐ अन्तरिक्षाय स्वाहा इदमन्तरिक्षाय। ॐ वायवे स्वाहा इदं वायवे। ॐ ब्रह्मणे स्वाहा इदं ब्रह्मणे। ॐ छन्दोभ्यः स्वाहा इदं छन्दोभ्यः। ॐ प्रजापतये स्वाहा इदं प्रजापतये। ॐ देवेभ्यः स्वाहा इदं देवेभ्यः। ॐ ऋषिभ्यः स्वाहा इदं ऋषिभ्यः। ॐ श्रद्धायै स्वाहा इदं श्रद्धायै। ॐ मेधायै स्वाहा इदं मेधायै। ॐ सदसस्पतये स्वाहा इदं सदसस्पतये। ॐ अनुमतये स्वाहा इदमनुमतये। ॐ भूः स्वाहा इदमग्नये। ॐ भुवः स्वाहा इदं वायवे। ॐ स्वः स्वाहा इदं सूर्याय। ॐ त्वन्नोऽग्ने वरुणस्य विद्वान्देवस्येति स्वाहा। ॐ सत्वन्नो अग्नेवमो इत्यादि स्वाहा। ॐ अयाश्चाग्नेस्यनभिशस्तिपाश्चेत्यादिना स्वाहा। ॐ ये ते शतमित्यादिना स्वाहा। ॐ उदुत्तममित्यादि स्वाहा। ततश्च प्राजापत्याहुतिं स्विष्टकृदाहुतिं च दत्त्वा संस्रवं प्राश्याचम्य च ब्रह्मणे पूर्णपात्रदानम्। ब्राह्मणश्च स्वस्तीत्युक्त्वा ब्रह्मग्रन्थिं विमोच्य पवित्राभ्यां प्रणीताजलमादाय तेन च ॐ सुमित्रिया न इति कुमारस्य शिरः संमृज्य ॐ दुर्मित्रिया इति मन्त्रेण प्रणीतान्युब्जीकरणम् ॐ देवागातु विदो गातुमित्यादिना बर्हिर्होमः। ततो ब्रह्मणान्वारब्धोऽग्निपश्चिमे उपविष्टो ब्रह्मचारी तत्र घृताक्तशुष्कनिषिद्धेतरेन्धनेन पञ्चाहुतीर्हस्तेनैव जुहुयात्। यथा—ॐ अग्ने सुश्रवः सौश्रवसं मां कुरु १ ॐ यथात्वमग्ने सुश्रवः सुश्रवा असि २ ॐ एवं मां सुश्रवः सौश्रवसं कुरु ३ ॐ यथात्वमग्ने देवानां यज्ञस्य निधिपा असि ४ ॐ एवमहं मनुष्याणां वेदस्य निधिपो भूयासम् ५।

ततः प्रदक्षिणमग्निं वारिणा पर्युक्ष्य उत्थाय घृताक्तां प्रादेशमितां समिधमादाय जुहुयात्—ॐ अग्नये समिधमाहार्षं बृहते जातवेदसे। यथात्वमग्ने समिधा समिध्यसे एवमहमायुषा मेधया वर्चसा प्रजया पशुभिर्ब्रह्मवर्चसेन समिन्धे जीवपुत्रो ममाचार्यो मेधाव्यहमसान्यनिराकरिष्णुर्यशस्वी तेजस्वी ब्रह्मवर्चस्यन्नादो भूयास स्वाहा। ततः समिदन्तरद्वयमनेनैव क्रमेण प्रत्येकं हुत्वोपविश्य तेनैव क्रमेण पञ्चाहुतीर्घृताक्तशुष्कनिषिद्धेतरेन्धनेन जुहुयात्। ॐअग्ने सुश्रवः सौश्रवसं मां कुरु १ ॐयथा त्वमग्ने सुश्रवः सुश्रवा असि २ ॐ एवं मां सुश्रवः सौश्रवसं कुरु ३ ॐ यथा त्वमग्ने देवानां यज्ञस्य निधिपा असि ४ ॐ एवमहं मनुष्याणां वेदस्य निधिपो भूयासं स्वाहा ५। ततः प्रदक्षिणमग्निं वारिणा पर्युक्ष्य तूष्णीं पाणी प्रताप्य मुखं प्रतिमन्त्रान्तेऽवमृशेत्। यथा—ॐ तनूपा अग्नेऽसि तन्वं मे पाहि १ ॐ आयुर्दा अग्नेऽस्यायुर्मे देहि। २ ॐ

ततः स्रुवेण भस्मानीय त्र्यायुषं कुर्यात्। तत्र मंत्रः त्र्यायुषं जमदग्नेरिति ललाटे ओं कश्यपस्य त्र्यायुषमिति ग्रीवायाम्। यद्देवेषु त्र्यायुषमिति दक्षिणबाहुमूले। तन्नोऽस्तु त्र्यायुषमिति हृदि। ततः—शिष्य आचार्यस्याग्रे सश्रद्धं प्रणम्य यथाशक्त्या सुवर्णादिद्रव्येण सह नारिकेलादि फलं समर्प्याशिषो गृह्णीयात्।

इति उपनयनसंस्कारः।

अथ विवाहसंस्कारः

तत्रादौ कन्यादत्तेन षोडशहस्तपरिमितं मण्डपं विधाय तद्दक्षिणदिशि पश्चिमां दिशमाश्रित्य मण्डपसंलग्नमुत्तराभिमुखं कौतुकागारं मण्डपाद्बहिरैशान्यां दिशि जानुमात्रचतुर्हस्तपरिमितां सिकतादिपरिष्कृतां तुषकेशशर्करादिरहितां सुवस्त्राच्छादितां रम्यां वेदीञ्च कारयेत्। आगतं वरं दृष्ट्वा गृहद्वारसमीपे सुभगाः शूर्पवेणुनिर्मितामाम्रपत्रादिशोभितां स्त्रियो मङ्गलगानपूर्वकं वरस्य ललाटे दधिमहितकुङ्कुमेन तिलकं कुर्युः। ततः स्वान्यां चतुर्दिक् प्रज्वलितघृतदीपेनारार्तिकं कुर्युः। ततो वरः मण्डपसमीपमागत्य उत्तिष्ठन्

कामसिध्यर्थञ्च सत्संस्कारस्वकीयोद्वाहकर्माङ्गमहं करिष्ये। इति जलं प्रक्षिप्य पुनर्जलं गृहीत्वा तन्निर्विघ्नपरिसमाप्तिकामो श्रीगणपत्यादीन्यथालब्धोपचारैरर्चयिष्ये। इति संकल्प्य श्रीगणेशोङ्कारषोडशमातृनवग्रहान् सर्पांश्च पूजयेत्।

अथ वरार्चनविधिः

आदौ दाता साक्षतजलं गृहीत्वा ओं तत्सदित्यादिकायवाङ्मनःकरणकाचरितसमस्तैनोनिरसनानन्तरं विविधेप्सितभोगादिसुखसिद्ध्यै ज्योतिष्टोमातिरात्रयज्ञजन्यफल-समफलक-भविष्यदात्मीयकन्याधिकरणक - स्वात्मनिरूपित-स्वत्वध्वंसनोत्तराव्यवहित-क्षणसङ्कुचितसमयसंजायमान-वरनिरूपित- स्वत्वजनकस्वात्मकन्यात्यागरूप-कर्म-प्रधानाङ्गतयामुकगोत्रं विष्णुरूपिणं वरमर्चयिष्ये। इति संकल्पं कुर्यात्। तत उत्थाय यजमानः वरमूर्ध्वजानुं सम्बोध्य—ॐ साधुभवान्नास्तामर्चयिष्यामो भवन्तम्। इति ब्रूयात् ततः अर्चय इति वरेणोक्ते तदुपवेशनार्थं शुद्धमासनं दत्त्वा तस्योपरि सम्मानार्थं पुष्पाणि च क्षिपेत्। ततो गन्धादिभिर्वरस्य मुकुटार्चनं कृत्वा पुष्पमालां कण्ठे परिधापयेत् विष्णुरूपिणे वराय नमः। दाता पञ्चविंशतिकुशपत्ररचितं विष्टरमादाय ओं विष्टरो विष्टरो विष्टर इत्यन्येनोक्ते ओं विष्टरः प्रतिगृह्यताम् इति दाता वदेद्। ओं विष्टरं प्रतिगृह्णामि इत्यभिधाय वरो यजमानहस्ताद् [1]विष्टरमुदग्रपाणिभ्यामादाय—वर्ष्मोऽस्मि समानानामुद्यतामिव सूर्यः। इमं तमभितिष्ठामि यो मां कश्चाभिदासति। इति मंत्रेण आसने उत्तराग्रं विष्टरं निधाय वर उपविशेत्। तत्रोपविष्टे वरे यजमानः स्वयमप्युपविश्य पाद्यपात्रे ईषदुष्णमुदकमादाय—ओं पाद्यं पाद्यं पाद्यं इति अन्येनोक्ते ओं पाद्यं प्रतिगृह्यतामिति दाता वदेत्। ओं पाद्यं प्रतिगृह्णामि इत्यभिधाय वरः पाद्यपात्रं गृहीत्वा तत्पात्रं भूमौ निधायाञ्जलिना जलमादाय—ओं विराजो दोहोसि विराजो दोहमशीय मयि पाद्यायै विराजोदोहः। इति मन्त्रेण विप्रस्य दक्षिणचरणं प्रक्षाल्य वामचरणं प्रक्षालयेत्। (क्षत्रियादिश्चेत् प्रथमं वामं ततो दक्षिणं प्रक्षालयेत्) ततः पूर्ववत् विष्टरान्तरं गृहीत्वा ओं वर्ष्मोस्मि समानानामुद्यतामिव सूर्यः। इमन्तमभितिष्ठामि यो मां कश्चाभिदासति इति मन्त्रं पठित्वा चरणयोरधस्तात् वरः उत्तराग्रं विष्टरं स्थापयेत्। ततो दाता दूर्वाक्षतफलपुष्पचन्दनयुतार्घपात्रं गृहीत्वा—ओं अर्घो अर्घो अर्घः इत्यन्येनोक्ते—ओं आगतोऽसि वरश्रेष्ठ सर्वकामार्थसिद्धये। प्रतिग्रहसमर्थोऽसि गृहाणार्घ्यं नमोऽस्तुते॥ ॐअर्घः—प्रतिगृह्यताम् इति दाता वदेत्। ओं अर्घं प्रतिगृह्णामि इत्यभिधाय वरो यजमान-

---

(१) नच स्मरेदृषिच्छन्दः श्राद्धे वैतानिके मखे। अग्निहोत्रे वैश्वदेवे विवाहादिविधौ तथा। होमकाले न दृश्यन्ते प्रायश्छन्दर्षिदेवताः। शान्तिकादिषु कार्येषु मन्त्रपाठजपादिषु। होमे नैव प्रकर्तव्याः कदाचिदृषिदेवताः (संस्कार भा०)

हस्तादर्घ्यं गृहीत्वा—ओं आपः स्थ युष्माभिः सर्वान्कामानवाप्नुवानि । इति शिरसाभिवंद्य शिरसि अक्षतादिकं च किञ्चिद्दत्वा—ओं समुद्रं वः प्रहिणोमि स्वां योनिमभिगच्छत । अरिष्टास्माकं वीरा मा परासेचि मत्पयः ॥ इत्यनेनार्घ्यं जलं ऐशान्यां त्यजन्पठेत् । ततः आचमनीयपात्रमादाय—ओं आचमनीयम्, आचमनीयं, आचमनीयं इत्यन्येनोक्ते ॐ आचमनीयं प्रतिगृह्यताम् इति दाता वदेत् । ततो वरः ॐ आचमनीयं प्रतिगृह्णामि इत्युक्त्वा यजमानहस्तादाचमनीयपात्रमादाय ॐ आमागन् यशसा स ँ सृज वर्चसा तं मा कुरु प्रियं प्रजानामधिपतिं पशूनामरिष्टिं तनूनाम् ॥ इत्यनेन सकृदाचामेत् । द्विस्तूष्णीम् ।

अथ 'मधुपर्कविधानम

अथ गोदानम्

तत्र वरस्य समीपे भूमावुदगग्रान् दर्भानास्तीर्य ॐ गौ गौं गौः इत्यभिहिते वरस्तृणं गृहीत्वा यजमानेन सह मंत्रं पठेत् तद्यथा—ॐ माता रुद्राणां दुहिता वसूनां स्वसादित्यानाममृतस्य नाभिः प्रणुवोचं चिकितुषे मागामनागामदितिं वधिष्ट ।। मम च अमुकशर्म्मणः (वर्मणो गुप्तस्य वा) यजमानस्य च उभयोः पाप्माहतः ॐ उत्सृजत इति उपांशु पठित्वा, तृणान्यत्तु इत्युच्चैरुच्चार्य वराय गोदानं कुर्यात् अथवा गोनिष्क्रयद्रव्यं दद्यात् । तत्र दातृकर्तृकसंकल्पः—ॐ अद्येत्यादि० अमुकगोत्रोऽमुकशर्माहं महापातकनिवृत्तिपूर्वकश्रुत्युक्तफलप्राप्त्यर्थं स्वकीयकन्योद्वाहे मधुपर्कसम्बन्धिगोप्रतिनिधिभूतमिदं द्रव्यं अमुकदैवतममुकशर्मणे वराय तुभ्यमहं सम्प्रददे ।

अथाग्निस्थापनम्

अथाचार्योऽन्यो ब्राह्मणो वा वेदिकायां तुषकेशशर्करादिरहितायां हस्तमात्रपरिमितायां चतुरस्रां भूमिं कुशैः परिसमुह्य तान् कुशानैशान्यां परित्यज्य गोमयोदकेनोपलिप्य स्फ्येन स्रुवमूलेन वा प्रागग्रप्रादेशमात्रमुत्तरोत्तरक्रमेण त्रिरुल्लिख्य उल्लेखनक्रमेणैवानामिकाङ्गुष्ठाभ्यां मृदमुद्धृत्य जलेनाभ्युक्ष्य तत्र तूष्णीं कांस्यपात्रस्थं द्वितीयकांस्यपिहितं योजकनामानं वह्निमग्निकोणादानीय प्राङ्मुखः प्रत्यङ्मुखमुपसमाधाय तद्रक्षार्थं किंचिद्यज्ञीयकाष्ठादिकं तत्र संयोज्य आनीताग्निपात्रे जलाक्षतादिप्रक्षेपः । ततः हस्तेऽक्षतान् गृहीत्वाऽग्ने योजकनाम शाण्डिल्यगोत्र शाण्डिल्यासितदेवलेतित्रिप्रवरान्वित भूमिमातः वरुणपितः मेषध्वज प्राङ्मुखं मम संमुखो भव इत्यग्नौ अक्षतान् प्रक्षिप्य योजकनामाग्निं प्रतिष्ठापयेत् ।

ततः कौतुकागाराद्वरः समाचारान्मातुलोऽन्यो वा कन्यामातृबन्धुः कन्यामानीय मण्डपे ॐ शुक्लाम्बरधरेति मन्त्रद्वारा अक्षतप्रक्षेपपूर्वकं उपवेशयेत् । ततः कन्या द्वैमातुरोंकारलक्ष्मीकुबेरानर्चयेत् । ततः कन्याशिरसि कुङ्कुमार्चितं मुकुटं धारयेत् । यम्ब्रह्म वेदान्तविदो वदन्ति परमम्प्रधानं पुरुषं तथान्ये । विश्वोद्गतेः कारणमीश्वरं वा तस्मै नमो विघ्नविनाशनाय । इति पठेत् ।

संस्कारलोपप्रायश्चित्तसंकल्पः ॐ अद्येत्यादि० अस्याः कुमार्याः गर्भाधानादिसंस्काराणां स्वकाले अकरणजनितप्रत्यवायपरिहारार्थं पादकृच्छ्ररूपं प्रायश्चित्तं रजतप्रत्यम्नायद्वारा अहमाचरिष्ये । (प्रतिसंस्कारलोपे गोदानमथवा गोनिष्क्रयीभूतं यथाशक्ति रजतदानमप्युक्तम्) कृतैतत् प्रायश्चित्तेन गर्भाधानादिसंस्काराः

---

(१) जले वा वालुकायां वा वने वा पर्वतेऽथवा । भवनोपरि देशे वा ह्यस्थर इतीर्यते ।

कुर्यात्। धर्मे चार्थे च कामे च त्वयेयमतिचारतः। न त्याज्याऽऽज्याहुतिरिं भूमौ संसारभूतिदा। यस्त्वया धर्मश्चरितः कर्तव्यश्चानया सह। धर्मे चार्थे च कामे च नातिचार्या त्वया क्वचित्॥ ततो वरः—धर्मार्थकामकैः कार्यं देहच्छायेव सर्वदा। अहं नातिचरामीह यदुक्तं भवता मयि॥

ततः कन्याप्रदः साक्षतजलद्रव्यमादाय ॐ अद्य कृतैतत् कन्यादानप्रतिष्ठार्थं सुवर्णमग्निदैवतम् (तन्मूल्योपकल्पितम् द्रव्यं वा) अमुकगोत्राय अमुकनाम्ने वराय दक्षिणात्वेन तुभ्यमहम् सम्प्रददे। इति दक्षिणां दद्यात्। अथ देशाचारात् स्वस्वसामर्थ्यानुसारेण (कन्याद्रव्यं) जलपात्रे सर्वे सामाजिकाः स्त्रियः पुरुषाश्च दद्युः॥ तच्च पुरोहितः गृह्णीयात्। ततो वरस्तां पाणौ गृहीत्वा—ॐ यदेपि मनसा दूरं दिशो नु पवमानो वा हिरण्यपर्णो वैकर्णः स त्वा मन्मनसा करोतु। श्री अमुकदेवीति वधूनाम पठन् प्रतिग्रहगृहात् निष्क्रामेत् अस्मिन् समये कन्याया नामान्तरं विधेयम्। ततो वेदिकाया दक्षिणस्यां दिशि परिपूर्णं दृढकलशं पुष्पाक्षतचन्दनकुशाम्रपत्रौषधिदक्षिणासमन्वितम् ऊर्ध्वं तिष्ठन् मौनी कश्चन दृढपुरुषः स्कन्धेऽभिषेकपर्यन्तं धारयेत्। ततोऽग्निसमीपमागतौ वधूवरौ परस्परंसमीक्षेथाम्। कन्याप्रदप्रैषानन्तरम्—ॐ अघोरचक्षुरपतिघ्न्येधि शिवा पशुभ्यः सुमनाः सुवर्चाः। वीरसूर्देवकामा स्योना शन्नो भव द्विपदे शं चतुष्पदे। ॐ सोमः प्रथमो विविदे गन्धर्वो उत्तरस्तृतीयोऽग्निष्टे पतिस्तुरीयस्ते मनुष्यजः ॐ सोमो ददद्गन्धर्वाय गन्धर्वो ददग्नये रयिं पुत्रांश्चादादग्निर्मह्यमथो इमाम्। ॐ सा नः पूषा शिवतमामीरय सा नः उरू उशती विहर यस्यामुशन्तः प्रहराम शेफं यस्यामुकामाबहवो निविष्ट्यै॥ इति वरः पठेत् मन्त्रान्ते च परस्परं निरीक्षेताम्। ततोऽग्निं प्रदक्षिणीकृत्य पश्चादग्नेरहतवस्त्रवेष्टितं तृणपूलके कटे वा दक्षिणपादं दत्त्वा वधूं दक्षिणतः कृत्वा तामुपवेश्य स्वयमुपविशेत्। अथ वरः पुष्पचन्दनताम्बूलवस्त्राण्यादाय—ॐ तत्सत् अद्य कर्तव्यविवाहहोमकर्मणि कृताकृतावेक्षणरूपब्रह्मकर्म कर्तुममुकगोत्रं अमुकशर्माणं ब्राह्मणं एभिः पुष्पचन्दनताम्बूलवासोभिर्ब्रह्मत्वेन त्वामहं वृणे (इति ब्रह्माणं वृणुयात्) वृतोऽस्मीति प्रतिवचनं। वरेण यथा विहितं कर्म कुरु इत्युक्ते ओं करवाणीति ब्रह्मा वदेत्। ततोऽग्नेर्दक्षिणतो ब्रह्मणे शुद्धमासनं दत्वा तदुपरि प्रागग्रान्कुशानास्तीर्य उदङ्मुख उपविश्य गन्धाक्षतादिभिः सम्पूजयेत्। ततः प्रणीतापात्रं पुरतः कृत्वा वारिणा परिपूर्य कुशत्रयेणाच्छाद्य ब्रह्मणो मुखमवलोक्याग्नितो वितस्त्यन्तरे उत्तरतः कुशोपरि निदध्यात् ततः परिस्तरणं बर्हिषश्चतुर्थभागं षोडशदर्भरूपं आदाय चतुर्भिर्दर्भैराग्नेयादीशानान्तमुत्तराग्रैः। ब्रह्मणो अग्निपर्यन्तं प्रागग्रैः परिस्तरणं कुर्यात्। ततोऽग्नेरुत्तरतः पश्चिमदिशि पवित्रच्छेदनार्थं कुशत्रयं, पवित्रकरणार्थं साग्रमनन्तरगर्भकुशपत्रद्वयं, प्रोक्षणीपात्रं, आज्यस्थाली, सम्मार्जनार्थं कुशत्रयं, उपयमनार्थं,

वेणीरूपकुशत्रयं, समिधस्तिस्रः पालाशयः स्रुवः खादिरो हस्तमात्रः, आज्यं गव्यं, षट्पञ्चाशदुत्तरशतद्वयावच्छिन्नतण्डुलं पूर्णपात्रं दक्षिणावरो वा एतानि पवित्रच्छेदनकुशानां पूर्वपूर्वदिशि क्रमेणासादनीयानि । एवमन्यान्यपि सिन्दूरशमीपलाशसमिधा लाजा दृषदुपलं कुमारीभ्राता शूर्पः पूगीफलनारिकेलादीन्यसाधारणवस्तून्यासादनीयानि । ततः पवित्रच्छेदनकुशैस्त्रिभिः प्रादेशमात्रं विहाय पवित्रे छित्त्वा दक्षिणावर्तग्रन्थिं च दत्त्वा पवित्रच्छेदनं कुशान्मूलं चोत्तरतः क्षिपेत् । ततः सपवित्रकरेण प्रणीतोदकं त्रिः प्रोक्षणीपात्रे निधाय उभयअनामिकाङ्गुष्ठाभ्यां उत्तराग्रे पवित्रे गृहीत्वा त्रिरुत्पवनं ततः प्रोक्षणीपात्रं वामहस्ते कृत्वा प्रणीतासन्निधौ निधायानामिकाङ्गुष्ठाभ्यां गृहीतपवित्राभ्यां तज्जलं किञ्चित् त्रिरुत्क्षिप्य प्रणीतोदकेन पवित्रान्तर्गतोत्तानहस्तेन प्रोक्षणीमभिषिच्य प्रोक्षणीजलेन "वं" इति वारुणं बीजं उच्चारयन्नाज्यस्थाल्यादीन्यासादितवस्तूनि पूर्णपात्रपर्यन्तानि क्रमेणैकैकशः प्रोक्ष्य असंचरे प्रणीताग्न्योरन्तराले प्रोक्षणीपात्रं निदध्यात् आज्यस्थाल्यामाज्यनिर्वापः ततोऽधिश्रित्य "वं" इत्यमृतबीजेन ज्वलत्तृणादिकमादायाज्यस्योपरि प्रदक्षिणं समन्तात् भ्रामयित्वा तत्तृणादिकं वह्नौ क्षिपेत् ततो दक्षिणपाणिना स्रुवमादायाधोमुखमग्नौ त्रिस्तापयित्वा वामहस्ते

ततः सर्वप्रायश्चित्तहोमः—ओं त्वन्नोऽग्ने वरुणस्य विद्वान् देवस्य हेडो अवयासिसीष्ठाः। यजिष्ठो वह्नितमः शोशुचानो विश्वा द्वेषाᳪं सि प्रमुमुग्ध्यस्मत् स्वाहा इदमग्निवरुणाभ्याम्। ओं सत्वन्नो अग्ने अवमो भवोती नेदिष्ठो अस्या उषसो व्युष्टौ। अवयक्ष्व नो वरुणᳪं रराणो वीहि मृडीकᳪं सुहवो न एधि स्वाहा। इदमग्निवरुणाभ्याम्। ओं अयाश्चाग्नेऽस्य नभिशस्तिपाश्च सत्वमित्वमया असि। अयानो यज्ञं वहास्ययानो धेहि भेषजᳪं स्वाहा इदमग्नये। ओं ये ते शतं वरुण ये सहस्रं यज्ञियाः पाशा वितता महान्तः। तेभिर्नो अद्य सवितोत विष्णुर्विश्वे मुञ्चन्तु मरुतः स्वर्क्काः स्वाहा। इदं वरुणाय सवित्रे विष्णवे विश्वेभ्यो देवेभ्यो मरुद्भ्यः स्वर्केभ्यश्च। ओं उदुत्तमं वरुण पाशमस्मदवाधमं विमध्यमᳪं श्रथाय अथावयमादित्यव्रते तवानागसो अदितये स्याम स्वाहा इदं वरुणाय। प्रणीतोदकोपस्पर्शनम्। ततोऽन्वारम्भं विना जुहुयात्। अथ राष्ट्रभृद्धोमः। ॐ ऋताषाडृतधामाग्निर्गन्धर्वः स न इदं ब्रह्मक्षत्रं पातु तस्मै स्वाहा वाट्॥ इदमृताषाहे ऋतधाम्नेऽग्नये गन्धर्वाय ॐ ऋताषाडृतधामाग्निर्गन्धर्वः तस्यौषधयोऽप्सरसो मुदो नाम ताभ्यः स्वाहा। इदमौषधिभ्योऽप्सरोभ्यो मुद्भ्यः। ॐ सᳪं हितो विश्वसामा सूर्यो गन्धर्वः स न इदं ब्रह्मक्षत्रं पातु तस्मै स्वाहा वाट्। इदं सᳪं हिताय विश्वसाम्ने सूर्याय गन्धर्वाय।

ॐ सᳪं हितो विश्वसामा सूर्यो गन्धर्वः तस्य मरीचोऽप्सरस आयुवो नाम ताभ्यः स्वाहा। इदं—मरीचिभ्योऽप्सरोभ्य आयुभ्यः। ॐ सुषुम्णः सूर्यरश्मिश्चन्द्रमा गन्धर्वः स न इदं ब्रह्मक्षत्रं पातु तस्मै स्वाहा वाट्। इदं सुषुम्णाय सूर्यरश्मये चन्द्रमसे गन्धर्वाय॥ ॐ सुषुम्णः सूर्यरश्मिश्चन्द्रमा गन्धर्वः तस्य नक्षत्राण्यप्सरसो भेकुरयो नाम ताभ्यः स्वाहा। इदं नक्षत्रेभ्योऽप्सरोभ्यो भेकुरिभ्योः। ॐइषिरो विश्वव्यचा वातो गन्धर्वः स न इदं ब्रह्मक्षत्रं पातु तस्मै स्वाहा वाट्। इदमिषिराय विश्वव्यचसे वाताय गन्धर्वाय। ॐ इषिरो विश्वव्यचा वातो गन्धर्वः तस्यापो अप्सरस ऊर्जो नाम ताभ्यः स्वाहा। इदमद्भ्योऽप्सरोभ्य उर्ग्भ्यः। ॐ भुज्युः सुपर्णो यज्ञो गन्धर्वः स न इदं ब्रह्मक्षत्रं पातु तस्मै स्वाहा वाट्। इदं भुज्यवे सुपर्णाय यज्ञाय गन्धर्वाय। ॐ भुज्युः सुपर्णो यज्ञो गन्धर्वः तस्य दक्षिणा अप्सरसस्तावानाम ताभ्यः स्वाहा इदं दक्षिणाभ्योऽप्सरोभ्यस्तावाभ्यः। ॐ प्रजापतिर्विश्वकर्मा मनोगन्धर्वः स न इदं ब्रह्मक्षत्रं पातु तस्मै स्वाहा वाट् इदं प्रजापतये विश्वकर्मणे मनसे गन्धर्वाय ॐ प्रजापतिर्विश्वकर्मा मनोगन्धर्वः तस्य ऋक्सामान्यप्सरस एष्टयो नाम ताभ्यः स्वाहा इदमृक् सामभ्योऽप्सरोभ्य एष्टिभ्यः। अथ जयाहोमः—ॐ चित्तं च स्वाहा इदं चित्ताय। ॐ चित्तिश्च स्वाहा इदं चित्यै। ॐ आकूतं च स्वाहा इदमाकूताय। ॐ आकूतिश्च स्वाहा इदमाकूत्यै। ॐ विज्ञातं च स्वाहा इदं विज्ञाताय। ॐ विज्ञातिश्च स्वाहा इदं विज्ञात्यै। ॐ मनश्च स्वाहा, इदं मनसे। ॐ शक्वरीश्च स्वाहा, इदं शक्वरीभ्यः। ॐ दर्शश्च स्वाहा, इदं दर्शाय। ॐपौर्णमासं च स्वाहा इदं पौर्णमासाय। ॐ बृहच्च स्वाहा, इदं बृहते। ॐ रथन्तरं च स्वाहा, इदं रथन्तराय। ॐ प्रजापतिर्जया-

पुरोधायामस्मिन् कर्मण्यस्यां देवहूत्यां ॐ स्वाहा इदं मरुद्भ्यो गणानामधिपतिभ्यः। ॐ पितरः पितामहाः परेऽवरे ततास्ततामहाः इह मावन्त्वस्मिन् ब्रह्मण्यस्मिन् क्षत्रेऽस्यामाशिष्यस्यां पुरोधायामस्मिन् कर्मण्यस्यां देवहूत्यां ॐ स्वाहा। इदं पितृभ्यः पितामहेभ्यः परेभ्योऽवरेभ्यस्ततेभ्यस्ततामहेभ्यश्च। अत्र प्रणीतोदकस्पर्शः। इत्यभ्यातानहोमः।

अथाग्न्यादिपञ्चहोमः—

ॐ अग्निरेतु प्रथमो देवतानां सोऽस्यै प्रजां मुंचतु मृत्युपाशात्। तदयं ॐ राजावरुणोऽनुमन्यतां यथेयं ॐ स्त्रीपौत्रमघन्नरोदात् स्वाहा। इदमग्नये। ॐ इमामग्निस्त्रायतां गार्हपत्यः प्रजामस्यै नयतु दीर्घमायुः। अशून्योपस्था जीवतामस्तु माता पौत्रमानन्दमभिविबुध्यतामियं ॐ स्वाहा। इदमग्नये। ॐ स्वस्ति नो ऽग्ने दिव आ पृथिव्या विश्वानि धेह्ययथा यजत्र। यदस्यां महि दिवि जातं प्रशस्तं तदस्मासु द्रविणं धेहि चित्रं ॐ स्वाहा। इदमग्नये। ॐ सुगन्नु पन्थां प्रदिशन्न एहि ज्योतिष्मद्ध्येह्यजरन्न आयुः। अपैतु मृत्युरमृतन्न आगाद्वैवस्वतो नो अभयं कृणोतु स्वाहा। इदं वैवस्वताय। ततः शिष्टाचारात् वधूं पटेनान्तर्धाय मनसा मन्त्रं पठन् मूलत्रे जुहोति—ॐ परं मृत्यो अनुपरेहि पन्थां यस्ते अन्य इतरो देवयानात्। चक्षुष्मते शृण्वते ते ब्रवीमि मा नः प्रजां ॐ रीरिषो मोत वीरान् स्वाहा। इदं वैवस्वताय, अत्र प्रणीतोदकस्पर्शः।

अथ लाजाहोमः—तत्र प्राङ्मुखी तिष्ठन्ती कुमारी अञ्जलिं विदधाति। वरश्च अनुपृष्ठं परिक्रम्य वध्वा दक्षिणतो भूत्वा स्वेनाञ्जलिना दक्षिणकरेण वा कुमार्यञ्जलिमालभ्य उदङ्मुखस्तिष्ठति। अथ कुमार्या भ्राता उपकल्पितान् शमीपलाशमिश्राँल्लाजान् घृतेनाभिघार्य नवीनशूर्पे चतुर्द्धा कृत्वा तेष्वेकं भागं प्रथमं स्वेनाञ्जलिना गृहीत्वा कुमार्या अञ्जलावावपति कुमारी तान् लाजान् अञ्जलिना गृहीत्वा विवाहाग्नौ जुहुयात्। तत्र मन्त्रः—ॐ अर्यमणं देवं कन्या अग्निमयक्षत। स नो अर्यमा देवः प्रेतो मुञ्चतु मा पतेः स्वाहा। इदमर्यम्णे। पुनः ॐ इयं नार्युपब्रूते लाजानावपन्तिका। आयुष्मानस्तु मे पतिरेधन्तां ज्ञातयो मम स्वाहा इदमग्नये। ॐ इमांल्लाजानावपाम्यग्नौ समृद्धिकरणं तव, मम तुभ्यं च संवननं तदग्निरनुमन्यतामियं ॐ स्वाहा। इदमग्नये। ततो वरः कुमार्याः सांगुष्ठम् दक्षिणहस्तमुत्तानं गृह्णाति वक्ष्यमाणमन्त्रांश्च पठति। ॐ गृभ्णामि ते सौभगत्वाय हस्तं मया पत्या जरदष्टिर्यथासः। भगो अर्यमा सविता पुरन्धिर्मह्यं त्वादुर्गार्हपत्याय देवाः। ॐ अमोहमस्मि सा त्वं ॐ सात्वमस्यमो अहम्। सामाहमस्मि ऋक् त्वं द्यौरहं पृथिवी त्वम् तावेव विवहावहै सहरेतो दधावहै प्रजां प्रजनयावहै पुत्रान् विन्दावहै बहून् ते सन्तु जरदष्टयः संप्रियौ रोचिष्णू सुमनस्यमानौ पश्येम शरदः शतं जीवेम शरदः शतं ॐ शृणुयाम शरदः शतम्। अथ वधूमग्नेरुत्तरतः प्राङ्मुखीं पूर्वोपकल्पितदृषदुपलोपरि दक्षिणपादेनारोहयति वरः॥ ॐ आरोहेममश्मानमश्मेव त्वं ॐ स्थिराभव। अभितिष्ठ पृतन्यतो-

अवबाधस्व पृतनायतः ॥ इति आरूढायामेव तस्यां वरो गाथां गायति। ॐ सरस्वति प्रेदमव सुभगे वाजिनीवति यां त्वा विश्वस्य भूतस्य प्रजायामस्याग्रतः । यस्यां भूतं समभवद्यस्यां विश्वमिदं जगत् तामद्य गाथां गास्यामि या स्त्रीणामुत्तमं यशः ।

ततोऽग्रे वधूः पश्चाद्वरः प्रणीतासहितमग्निं प्रदक्षिणं कुर्याताम् तत्र वरपठनीयो मन्त्रः—ॐ तुभ्यमग्ने पर्यवहन्त्सूर्यां वहतुना सह । पुनः पतिभ्यो जायां दाग्ने प्रजया सह ॥ ततः पश्चादग्नेः प्राङ्मुखौ स्थित्वा लाजाहोमसाङ्गुष्ठ—पाणिग्रहण—अश्मारोहण—गाथागान—अग्निप्रदक्षिणानि पुनरपि तथैव द्विःकर्तव्यानि । एवं नव लाजाहुतयः, साङ्गुष्ठपाणिग्रहणत्रयं गाथागानत्रयं अग्निपरिक्रमणत्रयं च सम्पद्यते । ततस्तृतीयपरिक्रमणानन्तरं भ्रातृदत्तान् शूर्पकोणप्रदेशेन सर्वांल्लाजानग्निहन्ती कुमारी जुहोति तत्र मन्त्रः—ॐ भगाय स्वाहा इदं भगाय ।

सप्तमे सा पदे वदेत्। ॐ सखे सप्तपदा भव सा मामनुव्रता भव विष्णुस्त्वा नयतु इति वरोक्त्यनन्तरं यथास्थानमागत्योपविश्य पुरुषस्कन्धस्थितदृढकुम्भादाम्रपल्लवेन दूर्वापुञ्जेन कुशपत्रैर्वा जलमानीय तेन वक्ष्माणमन्त्रं पठन् वरो वधूमूर्धन्यभिषिंचेत्—ॐ आपः शिवाः शिवतमाः शान्ताः शान्ततमास्तास्ते कृण्वन्तु भेषजम्। पुनस्तथैवानीतजलेन वक्ष्यमाणमन्त्रैरासिंचेत्—१ ॐ आपोहिष्ठा मयोभुवस्तान ऊर्जे दधातनः। महेरणाय चक्षसे। २ योवः शिवतमोरसस्तस्य भाजयतेह नः उशतीरिव मातरः। ३ तस्मा अरंगमाम वो यस्य क्षयाय जिन्वथ आपो जनयथाचनः॥ इति त्रिभिर्वधूमात्मानं चाभिषिञ्चति॥ अथ दिवा विवाहे—वरः सुभगे सूर्यमुदीक्षस्वेति वधूं सम्बोधयेत्। ॐ तच्चक्षुर्देवहितं पुरस्ताच्छुक्रमुच्चरत् पश्येम शरदः शतं जीवेम शरदः शतं श्रृणुयाम शरदः शतं प्रब्रवाम शरदः शतमदीनाः स्याम शरदः शतं भूयश्च शरदः शतात्॥ इत्यनेन वधूः सूर्यं पश्यति। तत्र मंत्रः—ॐ ध्रुवमसि ध्रुवं त्वा पश्यामि—ध्रुवैधिपोष्ये मयि। मह्यम् त्वादाद् बृहस्पतिर्मया पत्या प्रजावती सञ्जीव शरदः शतम्। इति पठित्वा वधूं पृच्छेत्, सूर्यः उदीक्षित इति। सा यदि न पश्यति, तदापि पश्यामि इति ब्रूयात्।

अथ वरो वध्वा दक्षिणांसस्योपरि स्वदक्षिणहस्तं नीत्वा तस्याः हृदयमालभेत्। तत्र मन्त्रः—ओं मम व्रते ते हृदयं दधामि मम चित्तमनुचित्तं तेऽस्तु। मम वाचमेकमना जुषस्व प्रजापतिष्ट्वा नियुनक्तु मह्यम्॥ ततो वधूं प्रति वरोक्तिः—स्त्रीणां स्थितिर्वामपार्श्वे कथं त्वं दक्षिणे स्थिता। मया विवाहिता दत्ता तव पित्रा च बन्धुभिः। यत्तिष्ट वामभागं मे पत्निभावं भज प्रिये। यत्किञ्चित्तव चित्तेऽस्ति तद्वदस्व ममाग्रतः॥ कन्योवाच—सन्ति मे सप्तवाक्यानि त्वया ग्राह्याणि सर्वदा। पालनीयानि यदि ते वामाङ्गं संभजाम्यहम्॥ लब्धोऽसि त्वं मया भर्तः पुण्यैश्च विविधैः कृतैः। देवी संपूजिता नित्यं वन्दनीयोऽसि मे सदा॥ व्रतोद्यापनदानानि स्त्रीणां भावाःस्वभावजाः। कृत्यभंगो न ते कार्यस्तव सहयोगमालभे। तीर्थव्रतोद्यापनयज्ञदानं मया सह त्वं यदि कान्त कुर्याः। वामाङ्गमायामि तदा त्वदीयं नत्वन्यथा दक्षिणपार्श्वतोऽहम्॥ अथ कन्या वाक्यं द्वितीयम्—भूषणानि विचित्राणि रत्नधातुमयानि च दद्यान्न प्रतिगृह्णीयात् सदैव प्रार्थना मम। अन्यच्च-हव्यप्रदानैरमरान् पितॄंश्च कव्यप्रदानैर्यदिपूजयेथाः। वामाङ्गमायामि तदा त्वदीयं नत्वन्यथा दक्षिणपार्श्वतोऽहम्॥ अथ कन्यावाक्यं तृतीयम्—कुटुम्बं पालनीयं च त्वया यौवनवार्द्धके। यद्यद्वाञ्छामि ते स्वामिन् तत्तद्देयं सदा मम॥ कुटुम्बरक्षाभरणं यदि त्वं कुर्याः पशूनां परिपालनं च। वामाङ्गमायामि तदा त्वदीयं नत्वन्यथा दक्षिणपार्श्वतोऽहम्। अथ कन्यावाक्यं चतुर्थम्-सुखदुःखानि कर्माणि गृहस्थस्य भवन्ति हि। मय सौम्य सदैव त्वं धीरो वीरः प्रतापवान्॥ आयव्ययौ धान्यधनादिकानां दृष्ट्वा निवेशं च गृहे निदध्याः। वामाङ्गमायामि तदा त्वदीयं

नत्वन्यथा दक्षिणपार्श्वतोऽहम् ॥ अथ कन्यावाक्यं पंचमम्—गीतवादित्रमांगल्यं बन्धूनां च गृहे सदा । अनाहूता गमिष्यामि यदा मां प्रतिपालयेत् ॥ देवालयारामतडागकूपवापीर्विदध्याः यदि पूजयेथाः । वामाङ्कमायामि तदा त्वदीयं नत्वन्यथा दक्षिणपार्श्वतोऽहम् । अथ कन्यावाक्यं षष्ठम्–सर्वे बन्धुजनाः स्वामिन् भवतो दासतां गताः । कन्याचकंकणाभ्यां च दत्ताहं प्रेमपूर्वकम् ॥ त्वया कदापि नो वाच्यं किं दत्तं तव बन्धुभिः । अवश्यमेव संवादात् कलहो जायते गृहे । दुष्कृतं भवता मे न कदापि धार्यतां हृदि । भृत्यापराधः क्षन्तव्यः स्वामिना ननु सर्वदा ॥ देशान्तरे वा स्वपुरान्तरं वा यदा विदध्याः क्रयविक्रयौ त्वम् वामाङ्कमायामि तदा त्वदीयं नत्वन्यथा दक्षिणपार्श्वतोऽहम् । अथ कन्यावाक्यं सप्तमम्—होमे यज्ञे विवाहे च कन्यादाने तथा व्रते । अंचलग्रन्थिमादाय भवतश्च सहागिनी ॥ अहं पुण्यं प्रदास्यामि न त्वहं पापभागिनी । अहं पापं प्रदास्यामि चार्द्धाकार्यो यदि त्वया ॥ एवं यदि प्रमाणन्ते वामाङ्कं संभजाम्यहम् । अन्यच्च—परस्त्र कान्ता यदि कान्त मत्तः प्रौढा मनोज्ञा सुभगापि वा स्यात् । तां वेश्म सेवेन भवांस्तदाहं वामाङ्कमायामि सहर्षमेव ॥ इह वह्निश्च नो साक्षी मम त्वं भर्तृतां व्रज । स्फुरणा कृतपूर्वेण विधानेन गुरोस्तव ॥ अथ वरो वधूं ब्रूयात्—मदर्थतानि तव प्रार्थितानि दुःस्वरपालानि तथापि—मदीयचित्तानुगतं च चित्तं सदा मदाज्ञा परिपालनञ्च । पतिव्रताधर्म—परायणा त्वं कुर्याः सदा सर्वमिदं प्रयत्न ॥

अथ वधूशिरसि सिन्दूरदानम्

अथ वरः शणःशंखशर्मीपुष्पात्राक्षतसुवर्णादिभिः सह वधूशिरसि सिन्दूरं निक्षिप्य तामभिमन्त्रयेत्—ॐ सुमङ्गलीरियं वधूरिमा ँ समेत पश्यत। सौभाग्यमस्यै दत्वा याथास्तं विपरेतन। ततः पुनः वरस्य दक्षिणभागे वधूमानीय तत्रैव पतिपुत्रान्विताः चतस्रः स्त्रियः सुभगास्तस्यै सिन्दूरेण सौभाग्यं दद्युः। ताभिः वक्तव्यवाक्यं यथा ॐ गौर्याः सावित्र्या अरुन्धत्यास्तव सौभाग्यं भवतु इति वधूदक्षिणकर्णे कथनीयम्। अथ बलवान् कश्चिद् ब्राह्मणो वरो वा वधूमुत्थाप्य प्रागुदग्वानुगुप्तागारे प्रागग्रानुदगग्रान्वा कुशानास्तीर्य तदुपरि समुपवेशयेत्। तत्र मन्त्रः ओं इह गावो निषीदन्त्विहाश्वा इह पुरुषाः इह सहस्रदक्षिणो यज्ञ इह पूषा निषीदतु।

ततो ब्रह्मणान्वारब्धो वरः ॐ अग्नये स्विष्टकृते स्वाहा इदमग्नये स्विष्टकृते न मम इति स्विष्टकृद्धोमं कुर्यात्। स्रुवावशिष्टाज्यं प्रोक्षणीपात्रे प्रक्षिप्य हस्तौ प्रक्षाल्य आचम्य पूर्णपात्रं ब्रह्मणे दद्यात्। तद्यथा—ॐ तत्सत् इत्यादिना देशकालादिस्मृत्वामुकगोत्रोऽमुकशर्मा सवधूकोऽहं कृतैतद्विवाहहोमकर्मप्रतिष्ठार्थमिदं पूर्णपात्रं प्रजापतिदैवत्यं सदक्षिणाकं अमुकगोत्रायामुकशर्मणे ब्राह्मणाय दक्षिणात्वेन तुभ्यमहं सम्प्रददे। इति ब्रह्मणे दक्षिणां दद्यात्। ॐ स्वस्तीति ब्राह्मणः प्रतिवदेत्। एवमेव आचार्यायान्येभ्यश्च यथाशक्ति दक्षिणां दद्यात्। ततो ब्रह्मग्रन्थि विमोचयेत् ॐ सुमित्रिया न आप ओषधयः सन्तु। इति पवित्रं गृहीत्वा प्रणीताजलेन वधूवरयोर्दातुश्च शिरः संमृज्य ॐ दुर्मित्रियास्तस्मै सन्तु योऽस्मान्द्वेष्टि यञ्च वयं द्विष्मः। इत्यैशान्यां प्रणीतां न्युब्जीकुर्यात्। तत आस्तरणक्रमेण बर्हिरुत्थाप्य घृतेनाभिघार्य हस्तेनैव जुहुयात्। तत्र मन्त्रः—ॐ देवा गातुविदो गातु वित्वा गातुमित। मनसस्पत इमं देवयज्ञ ँ स्वाहा वाते धाः स्वाहा—इदं वाताय। इति बर्हिर्होमः।

अथ विभवे सति कन्यार्थे दशमहादानमन्त्राः।

कन्यार्थे कनकं धेनुदासीरथमहीगृहाः।
महिष्यश्च गजाः शय्या महादानानि वै दश॥

सुवर्णमन्त्रः

हिरण्यगर्भसंभूतं सौवर्णं चांगुलीयकम्।
सर्वप्रदं प्रयच्छामि प्रीणातु कमलापतिः॥
क्षीरोदमथने पूर्वं सुद्रितं कुण्डलद्वयम्।
श्रिया सह समुद्भूतं ददे श्रीः प्रीयतामिति॥
कांचनं हस्तवलयं रूपकान्तिसुखप्रदम्।
विभूषणं प्रदास्यामि विभूषयतु ते सदा॥

धेनुदानमन्त्रः

यज्ञसाधनभूता या विश्वस्याघौघनाशिनी ।
विश्वरूपधरो देवः प्रीयतामनया गवा ॥

दासीदानमन्त्रः

इयं दासी मया तुभ्यं श्रीवत्सप्रतिपादिता ।
सर्वकर्मकरी सौम्या यथेष्टं भोग्यमस्तु मे ॥

रथदानमन्त्रः

रथाय रथनाथाय नमस्ते विश्वकर्मणे ।
विश्वरूपाय देवाय अरुणाय नमोऽस्तु ते ॥

पृथिवीदानमन्त्रः

सर्वेषामाश्रया देवी वराहेण समुद्धृता ।
अनन्तसस्यफलदा अतः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥

गृहदानमन्त्रः

इदं गृहं गृहाण त्वं सर्वोपस्करसंयुतम् ।
तव विष्णो प्रसादेन मम सन्तु मनोरथाः ॥
गृहं मम विभूत्यर्थं गृहाण त्वं वरोत्तम ।
प्रीयतां मे जगन्नाथो निर्धनानुरूपो जनार्दनः ॥

महिषीदानमन्त्रः

महिषी शतरूपा त्वं विश्वामित्रविनिर्मिते ।
पृष्ठेन हर मे पापं सर्वदानफलप्रदे ॥

अश्वदानमन्त्रः

ताम्रपात्रदानमन्त्रः

परापवादपैशुन्यादभक्ष्यस्य च भक्षणात्।
उत्पन्नपापं दानेन ताम्रपात्रस्य नश्यतु ॥

कांस्यपात्रदानमन्त्रः

यानि पापानि काम्यानि कामोत्थानि कृतानि च।
कांस्यपात्रप्रदानेन तानि नश्यंतु मे सदा ॥

रौप्यपात्रदानमन्त्रः

अगम्यागमनं चैव परदाराभिमर्शनम्।
रौप्यपात्रप्रदानेन तत्पापं मे व्यपोहतु ॥

ताम्बूलदानमन्त्रः

पूरितं पूगपूगेन नागवल्लीदलान्वितम्।
पूर्णेन चूर्णपात्रेण कर्पूरापिष्टकेन च।
सपूगखंडनं दिव्यं गन्धर्वाप्सरसां प्रियम्।
देव देव निरातंकं त्वत्प्रसादात् कुरुष्व माम् ॥

दीपदानमन्त्रः

दीपस्तमो नाशयति दीपः कान्तिं प्रयच्छति।
तस्माद्दीपप्रदानेन मम वंश-प्रवर्द्धनम् ॥

अथ वेदिदक्षिणादानसंकल्पः—

ॐ तत्सदद्येति० एतत्कुरुक्षेत्रभूमिसमानवेदि–भूम्यधिकरणक–कृतपुत्रीविवाहयज्ञकर्मोपादानकाश्वमेधज्योतिष्टोमातिरात्रवाजपेयराजसूयगोमेधदर्शपौर्णमासाग्निहोत्रयज्ञजन्यफलप्राप्तिपूर्वकसूर्यलोकचन्द्रलोकस्वर्गलोकप्राजापत्यसुरलोकब्रह्मलोकवैकुण्ठलोकवासप्रतिलोककोटिवर्षसहस्रावच्छिन्नाप्सरोगणकिंकिणीजालमालागन्धपुष्परसादिसुखसाधनमण्डितविमानारोहणपरमसुखभोगोत्तरेह-लोकाधिकरणक द्विजकुलजन्मपुत्रपौत्राभिवृद्धिधनधान्यभृत्यपशुमित्रादिसम्पत्ति-दीर्घायुष्यारोग्याखण्डभोगफलप्राप्तिकामो दातव्यस्वकीयपुत्रीविवाहलाजाहोमा-ग्निप्रतिप्रदक्षिणरत्नस्वर्णरजतवस्त्रगजाश्वादिदानं तन्मूल्योपकल्पितमिदं दक्षिणा-द्रव्यं रजतं चन्द्रदैवतममुकगोत्रायामुकशर्म्मणेऽमुकप्रवराय वराय सपत्नीकाय तुभ्यमहं सम्प्रददे।

गोत्रोच्चारणदक्षिणासंकल्पः

ॐ तत्सदद्येत्यादि० कृतैतत्कन्यादानकर्माङ्गभूतस्वकुलपुरोहितद्वारा कारितपितृप्रमुखत्रिपुरुषप्रवरगोत्रनामोच्चारणमन्त्रपाठकर्म—साफल्यप्राप्तिपूर्वकपुत्र -

पौत्रधनधान्यसमृद्धिकाम इदं दक्षिणाद्रव्यं चन्द्रदैवतं यथानामगोत्राय ब्राह्मणाय दातुमहमुत्सृजे ॥

मन्त्रपाठदक्षिणादानसङ्कल्पः—ॐ तत्सदद्येत्यादि० कृतैतदश्वमेधादियाग-समफलप्रदायककन्याप्रदानकन्यादानरूपविवाहकर्म—मन्त्रपाठोपयोगीदं दक्षिणा-द्रव्यं रजतं चन्द्रदैवतं यथानामगोत्राय ब्राह्मणाय दातुमहमुत्सृजे।

अथ भूयसीदक्षिणासङ्कल्पः—ॐ अद्येत्यादि० श्रुतिस्मृतिपुराणोक्तफल-प्राप्त्यर्थं अस्माकं लक्ष्मीप्राप्त्यर्थं प्राप्तलक्ष्म्याश्चिरकालसंरक्षणार्थं सकलमन ईप्सित-कामनासिद्ध्यर्थं तथा मम सपुत्रस्य सबान्धवस्य आयुरारोग्यैश्वर्याभिवृद्धयेऽस्य पुत्रीविवाहाख्यकर्मणः सांगतासिद्ध्यर्थं तन्मध्ये न्यूनातिरिक्तदोषपरिहारार्थं वरवध्वोः पूर्णायुरादिसुखसम्पत्तिसिद्धये श्रीलक्ष्मीनारायणप्रीत्यर्थं इमां भूय-सीं दक्षिणां यथा योग्येभ्यो यथोपस्थितेभ्यो नानानामगोत्रेभ्यो ब्राह्मणेभ्यो दीनाऽ-नाथेभ्य इदं द्रव्यं विभज्य दातुमहमुत्सृजे ॥

गौरी श्रीरदितिः सुपर्णजननी कद्रुर्महेन्द्रप्रिया सावित्री च सरस्वती च सुरभिः सत्यव्रताऽरुन्धती। सत्या जाम्बवती च रुक्मभगिनी स्वाहा पितॄणां प्रिया वेला चाम्बुनिधेः समीनमकराः कुर्वन्तु नो० ॥ ६ ॥ शेषस्तक्षककालकूटकुमुदाः पद्मा तथा वासुकिर्यः कर्कोटकशंखपद्मक इति ख्याताश्च ये पन्नगाः। अन्ये काननगह्वरेषु जलधौ ये चान्तरिक्षस्थितास्ते प्रातः स्मरणेन च प्रतिदिनं कुर्वन्तु नो० ॥ ७ ॥ गङ्गा सिन्धु सरस्वती च यमुना गोदावरी नर्मदा कावेरी सरयू महेन्द्रतनया चर्मण्वती वेणिका। क्षिप्रा वेत्रवती महासुरनदी ख्याता गया गण्डकी। पूर्णाः पूर्णजलैः समुद्रसहिताः कुर्वन्तु० ॥ ८ ॥ लक्ष्मीः कौस्तुभपारिजातकसुरा धन्वन्तरिश्चन्द्रमाः गावः कामदुघाः सुरेश्वरगजो रंभादिदेवाङ्गनाः। अश्वः सप्तमुखस्तथा हरिधनुः शंखो विषश्चामृतं रत्नानीह चतुर्दश प्रतिदिनं कुर्वन्तु नो० ॥ ९ ॥ ब्रह्मज्ञानरसायनं श्रुतिकथा सद्वैद्यकं ज्योतिषं व्याकरणं च धनुर्धरं जलतरं मंत्राक्षरं वैदिकम्। कोकं वाहनवाजिनं नटनृतं संबोधनं चातुरी विद्यानाम चतुर्दशप्रतिदिनं कुर्वन्तु० ॥ १० ॥ ब्रह्मा वेदपतिः शिवः पशुपतिः सूर्यो ग्रहाणां पतिः शुक्रो देवपतिर्नलो नरपतिः स्कन्दश्च सेनापतिः। विष्णुर्यज्ञपतिर्यमः पितृपतिस्तारापतिश्चन्द्रमाः इत्येते पतयः सुपर्णसहिताः कुर्वन्तु नो० ॥ ११ ॥ अश्वत्थौ वटचन्दनौ सुरतरुर्मन्दारकल्पद्रुमौ जम्बू-निम्ब-कदम्ब चूतसरला वृक्षाश्च ये क्षीरिणः। स्वर्गे ये पारिजातकसुरा वैभाजिते राजिते रम्ये चैत्ररथे च नन्दनवने कुर्वन्तु नो० ॥ १२ ॥

इति मङ्गलस्तवः।

अथ [1]चतुर्थीकर्मप्रयोगः

विवाहदिवसाच्चतुर्थदिनस्यापररात्रे गृहाभ्यन्तर एव कार्यः। तद्यथा वरो वध्वा सह तैलाद्युद्वर्तनपूर्वकं युगकाष्ठासनोपर्युपविश्य मङ्गलं—स्नात्वा अहते शुद्धे पट्टादिवाससी परिधाय गृहं प्रविश्य धृतकुंकुमादितिलको वेदिसमीपे शुभासने वरः पूर्वाभिमुख उपविश्य स्वस्य दक्षिणतो ग्रन्थिबन्धनयुतां वधूं चोपवेश्य आचम्य प्राणानायम्य हस्ते पुष्पाक्षतद्रव्याण्यादाय—मङ्गलमन्त्रान् पठित्वा प्रतिज्ञासंकल्पं कुर्यात्। ॐ अद्येत्यादि देशकालौ संकीर्त्य अमुकगोत्रोऽमुकराशिरमुकशर्मा सपत्नीकोऽहं ममास्या वध्वाः सोमगन्धर्वाग्न्युपभुक्तिदोषपरिहारद्वारा पत्नीत्वभावसिद्धिपूर्वकं श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं विवाहाच्चतुर्थ्यामपररात्रे (कर्मलोपभयाद्विवाहदिने विवाहमण्डपे वा) विवाहाङ्गभूतं चतुर्थीकर्माहं करिष्ये। तन्निर्विघ्नतासिद्ध्यर्थं श्रीगणपत्यादिदेवतापूजनञ्च करिष्ये। इति

१—चतुर्थीहोममन्त्रेण त्वङ्मांसहृदयेन्द्रियैः। भर्त्रा संयुज्यते पत्नी तद्गोत्रा तेन सा भवेत् (बृहस्पतिः)

सूर्यो मातरमदितिमो विश्वान्मुञ्चत्वंहसः ॥ ३ ॥ स्वाहान्तैर्जुहुयात् । ॐ अद्येति
इमां गां तन्मूल्योपकल्पितं हिरण्यमग्निदैवतं वा रजतमित्यादि यथानाम-
गोत्राय० । ततो दक्षिणा । गायत्र्या गोमूत्रे । ॐ गन्धद्वारां दुराधर्षां नित्यपुष्टां
करीषिणीम् । ईश्वरीं सर्वभूतानां तामिहोपह्वये श्रियम् ॥ इति गोमये । ॐ आप्या-
यस्व समेतु ते विश्वतः सोम वृष्ण्यम् । भवा वाजस्य सङ्गथे १ इति दुग्धम् । ॐ
दधिक्राव्णो अकारिषं जिष्णोरश्वस्य वाजिनः सुरभि नो मुखा करत्प्र ण आयूंषि तारि-
षत् १ इति दधि । ॐ तेजोसि शुक्रमसि ज्योतिरसि घृतवती भुवनानामभि-
श्रियोर्वीपृथ्वीमधुदुघे सुपेशसा द्यावापृथिवी वरुणस्य धर्मणा विष्कभिते अजरे
भूरिरेतसा घृतं घृतपावानः पिबत वसां वसापावानः पिबतान्तरिक्षस्य हविरसि
स्वाहा दिशः प्रदिश आदिशो विदिश उद्दिशो दिग्भ्यः स्वाहा इति घृतं । ॐ
देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्याम् ॥ इति कुशोदकम् ।
प्रणवेन शिरसोऽन्तं किञ्चिद्भूमौ निक्षिप्य ॐ अपवित्रः पवित्रो वा सर्वावस्थां
गतोऽपि वा । यः स्मरेत् पुण्डरीकाक्षं स बाह्याभ्यन्तरः शुचिः ॥ १ ॥ ॐ पुनन्तु
मां देवजनाः पुनन्तु मनसा धियः । पुनन्तु विश्वा भूतानि जातवेदः पुनीहि
माम् ॥ २ ॥ ॐ पुण्डरीकाक्षः पुनातु ॥ इति पञ्चगव्यं पिबेत् । तदशक्तः स्वशक्त्य-
नुसारेण गायत्रीजपं कारयित्वा प्रायश्चित्तकर्म कुर्यात् ।

नूतन—चित्रवस्त्रभूषणादिभिः कन्यामलंकृत्य कुम्भसमीपे समानीय पूजनसंकल्पं कारयेत् ॐ अद्येह अमुकगोत्राया अमुकनामधेयायाः अस्याः कन्याया जन्मसामयिकलग्नाद् अमुकस्थानस्थितामुकग्रहैः संसूचितवैधव्यदोष—निराकरण—पूर्वकसौभाग्य–समृद्धिद्वारा–भविष्यद्भर्तुरायुरारोग्यैश्वर्याभिवृद्धि-कामनया श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं च कलशे सुवर्णप्रतिमयोः श्रीविष्णुवरुणयोः पूजनं करिष्ये। इति संकल्प्य ॐ तत्त्वायामि ब्रह्मणा वन्दमानस्तदाशास्ते यजमानो हविर्भिः। अहेडमानो वरुणेह बोध्युरुश ँ समान आयुः प्रमोषीः॥ ॐ विष्णोरराटमसि विष्णोः श्नप्त्रेस्थो विष्णोः स्यूरसि विष्णोर्ध्रुवोऽसि वैष्णवमसि विष्णवे त्वा॥ इति पठित्वा पाद्यादीनि समर्पयामि वरुणाय नमः॥ विष्णवे नमः इति यथोपचारैः वरुणं विष्णुं च सम्पूज्य पुष्पाञ्जलिं गृहीत्वा प्रार्थयेत्—वरुणाङ्गस्वरूपस्त्वं जीवनानां समाश्रय। पतिं जीवय कन्यायाश्चिरं पुत्रान् सुखं कुरु। देहि विष्णो वरं देव कन्यां पालय दुःखतः। पतिं जीवय कन्यायाश्चिरं देहि तथा सुखं॥ इति संप्रार्थ्य मधुपर्केण अर्चयित्वा वस्त्रालङ्कारादीन्समर्प्य कन्याकुम्भान्तरालेऽन्तः पटं कृत्वा कन्यावस्त्रपरिधानानन्तरं अन्तःपटमपसार्य समञ्जनान्ते विवाहोपयोगि मङ्गलपद्यपाठं कारयित्वा कन्यापिता कन्यादानसङ्कल्पं कुर्यात् ॐ विष्णुः ३ इत्यादि अद्येह अमुकोऽहम् अमुकराशेरमुकनामधेयाया ममास्याः कन्यायाः जन्मसामयिकलग्नाद् अमुकस्थान–स्थितामुक–दुष्ट–ग्रह–संसूचितवैधव्य–दोष–परिहारपूर्वक—सौभाग्य—सिद्धि—द्वारा–अस्या भविष्यद्भर्तुरायुरारोग्यैश्वर्य–वृद्धिकामः अमुकगोत्रां अमुकप्रवरां अमुकनाम्नीं श्रीरूपिणीं वरार्थिनीं इमां कन्यां श्रीविष्णुवरुणस्वरूपिणे–कुम्भाय तुभ्यमहं संप्रददे ॐ तत्सत् इति संकल्प्य दत्त्वा—अद्य वैधव्य–दोषनिवृत्तये कृतैतत्कुम्भविवाहकर्मणि कन्यादानप्रतिष्ठार्थं इमां दक्षिणां श्रीविष्णुवरुणस्वरूपिणे कुम्भाय तुभ्यमहं संप्रददे इति समर्पयेत्। तदुत्तरं अञ्चलग्रन्थिबन्धनादिसर्वं विवाहविधिवत्कृत्वा 'परित्वा' इत्यर्कविवाहस्थितैर्दशभिःमन्त्रैरधस्तादुपरिष्टाच्च मन्त्रावृत्त्या कन्यां कुम्भं च दशतन्तुसूत्रेण परिवेष्टयेत्। ततः किञ्चित् स्थित्वा वेष्टितसूत्रात्कुम्भं निस्सार्य जलाशये विसृजेत्। ततः पञ्चपल्लवजलेन कन्याममभिषिच्य विष्णुवरुणप्रतिमे वैवाहिक-वस्त्रादीनि च आचार्याय दद्यात्—तत्रसंकल्पः–अद्येह अमुकगोत्रा अमुकराशिरमुकनामधेयाहं मम जन्मसामयिकलग्नाद् अमुकस्थान-स्थितामुकदुष्टग्रहसंसूचित–वैधव्य-दोष-परिहारद्वारा सौभाग्यफल-प्राप्तिपूर्वक-भविष्यत्भर्तृशरीरारोग्यायुर्वृद्धिकामा इमे सुपूजिते विष्णुवरुणप्रतिमे इमानि वैवाहिकवस्त्रादीनि च अमुकगोत्रायामुकशर्मणे ब्राह्मणाय तुभ्यमहं सम्प्रददे ॐ तत्सत् इति संकल्प्य दद्यात् ॐ स्वस्तीति प्रतिवचनं। ततो दानप्रतिष्ठां दद्यात् ॐ अद्य कृतैतत्सुपूजितश्रीविष्णुवरुणप्रतिमादानप्रतिष्ठार्थं

इमां दक्षिणां अमुकगोत्रायामुकशर्मणे ब्राह्मणाय तुभ्यमहं सम्प्रददे इति दद्यात् । ततोऽभिषेक—तिलकविप्राशीर्मंगलम् । सम्प्रदायानुरोधेन अन्येभ्योऽपि ब्राह्मणेभ्यो भूयसीदक्षिणादानम् यथाशक्ति ब्राह्मणभोजनादिकं च कार्यम् । ततः कन्याविवाहं कुर्यात् ।

इति कुम्भविवाहविधिः ।

अथार्कविवाहविधिः

ततः दूर्वाक्षत-फल-पुष्प-चन्दन-युतार्घपात्रं गृहीत्वाचार्यः ॐ अर्घो अर्घो अर्घ इत्यन्येनोक्ते ॐ अर्घः प्रतिगृह्यतामित्याचार्यो वदेत्। ततो वरः प्रतिगृह्णामीत्यभिधायाचार्यहस्तादर्घं गृहीत्वा ॐ आपः स्थ युष्माभिः सर्वान्कामानवाप्नुवानीति शिरस्यक्षतादिकं किंचिद्दत्वा ॐ समुद्रं वः प्रहिणोमि स्वां योनिमभिगच्छतः अरिष्टास्माकं वीरामापरासेचिमत्पयः॥ इत्यर्घपात्रस्थं जलमैशान्यां न्युब्जनकरोति। तत आचमनीयमादाय ॐ आचमनीयं आचमनीयं आचमनीयमित्यन्येनोक्ते प्रतिगृह्यतामिति आचार्यो वदेत्। वर आचमनीयमादाय ॐ आमागन् यशसा स ँ सृज वर्चसा तं मा कुरु प्रियं प्रजानामधिपतिं पशूनामरिष्टिं तनूनाम्। इत्यनेन सकृदाचामेत् द्विस्तूष्णीम्। ततस्त्वाचार्यः कांस्यपात्रस्थदधि-मधुघृतानि कांस्य-पात्रपिहितान्यादाय ॐ मधुपर्को मधुपर्को मधुपर्क इत्यन्येनोक्ते ॐ मधुपर्कः प्रतिगृह्यताम् इत्याचार्यो वदेत्। ततो वरः ॐ गृह्णामीत्यभिधाय ॐ मित्रस्य चक्षुषा त्वा प्रतीक्ष्ये इत्याचार्यकरस्थमेव निरीक्ष्य ॐ देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यां प्रतिगृह्णामि। इत्यनेन वरः मधुपर्कं वामहस्ते कृत्वा ॐ नमः श्यावास्यायान्नशने यत्त आविद्धं तत्ते निष्कृन्तामि इत्यनेन अनामिकया त्रिःप्रदक्षिणमालोड्यानामिकाङ्गुष्ठाभ्यां भूमौ क्षिपेत्। पुरस्तथैव त्रिः प्रत्येकं क्षिपेत्।

ॐ यन्मधुनो मधव्यं परम ँ रूपमन्नाद्यं तेनाहं मधुनो मधव्येन परमेण रूपेणान्नाद्येन परमो मधव्योऽन्नादोऽसानि। इत्यनेन वारत्रयं मधुपर्कप्राशनं। ततो मधुपर्कमसंचरदेशे धारयेत्। तत आचम्य वरः अर्कस्य पुरतस्तिष्ठन् सूर्यं प्रार्थयेत्—त्रैलोक्यव्यापिन् सप्ताश्व छायया सहितो रवे। तृतीयोद्वाहजं दोषं निवारय सुखं कुरु। ततोऽर्कवृक्षस्याधस्तात् कलशविधिना कलशं संस्थाप्य तत्र सुवर्णनिर्मितां सूर्यप्रतिमां निधाय आकृष्णेनेति मन्त्रेण सूर्यमावाह्य श्वेतवस्त्रसूत्राभ्यामर्कमावेष्ट्य पाद्यादिभिः सम्पूज्य ॐ आपो हि ष्ठा मयोभुवस्तान ऊर्जे दधातन महे रणाय चक्षसे॥ १॥ यो वः शिवतमो रसस्तस्य भाजयतेह नः उशतीरिव मातरः ॥ २॥ तस्मा अरंगमाम वो यस्य क्षयाय जिन्वथ आपो जनयथा च नः। इति मन्त्रैरभिषिच्य गुडौदनं नैवेद्यं ताम्बूलं दक्षिणां च दद्यात्। ततो वरोऽर्कं प्रदक्षिणीकुर्यात्। तत्र मन्त्रः—मम प्रीतिकरा चेयं मया सृष्टा पुरातनी। अर्कजा ब्रह्मणा सृष्टा अस्माकं परिरक्षतु॥ इति पठित्वा पुनः प्रदक्षिणीकुर्वन् प्रार्थयेत् (प्रथमवारम्) नमस्ते मङ्गले देवि नमः सवितुरात्मजे॥ त्राहि मां कृपया देवि पत्नी त्वं मदुपागता॥ द्वितीयप्रदक्षिणायाम्। अर्क त्वं ब्रह्मणा सृष्टः सर्वप्राणिहिताय च। वृक्षाणामादिभूतस्त्वं देवानां प्रीतिवर्द्धनः। तृतीयोद्वाहजं दोषं मृत्युञ्चाशु निवारय। इति तृतीयप्रदक्षिणायाम्। ततः पंचभूसंस्कारपूर्वकमग्निस्थापनं कृत्वा प्राङ्मुखः अर्कसमीपे तिष्ठेत्। ततोऽन्तःपटकरणम्॥ अर्ककन्यावरयोः परस्परं

मम अस्तु । ततो गोत्रोच्चारणमंगलपाठः । अथाचार्यः अर्ककन्यां वराय ददाति । तत्र संकल्पः ॐ अद्यामुकमासेऽमुकतिथौ अमुकवासरादिसंयुतायां शुभवेलायां अमुकगोत्रस्यामुकप्रवरस्यामुकशर्मणः पौत्राय अमुकगोत्रस्यामुकप्रवरस्यामुकशर्मणः पुत्राय काश्यपगोत्रस्य त्रिप्रवरस्य अर्कस्य प्रपौत्रीं काश्यपगोत्रस्य त्रिप्रवरस्य सवितुः पौत्रीं काश्यपगोत्रस्य त्रिप्रवरस्य आदित्यस्य पुत्रीं इत्यनेन क्रमेण त्रिरावृत्य पठनीयम् । इमामर्ककन्यां आचार्येण इत्युक्ते वरः—ॐ स्वस्ति न इन्द्रो वृद्धश्रवा इत्यादि स्वस्तिसूक्तं पठन्नर्कं निरीक्षेत् । तत आचार्यः विप्रैः वराय आशिषो दत्त्वा अमुकगोत्राय अमुकशर्मणे वराय तुभ्यमहं संप्रददे । ॐ अर्ककन्यामिमां विप्र यथाशक्तिविभूषिताम् । गोत्राय शर्मणे तुभ्यं दत्तां विप्र समाश्रय ॥ तत ॐ

नवीनवासांसि परिधाय भूषणालंकारादिनात्मानमलंकृत्य तत्समीपे समुपविश्य आचान्ता सा पतिंवरा दक्षिणहस्तेन जलगन्धपुष्पैः पवित्रः पवित्रो वेत्यादिनात्मानं प्रोक्षिच्य वरपतिंवरयोर्मङ्गलार्थं ग्रामदेवतां गणपतिं षोडशमातृकाः नवग्रहांश्च विधाय स्वस्त्ययनं कुर्यात् । ततः पतिंवरा जलाक्षतादिकमादाय — ॐ अद्य तत्सदित्यादि देशकालौ संकीर्त्य अमुकगोत्राऽमुकदेवी स्ववरणीयपतिसन्निधि-नाया मम समस्तदुःखशोक-प्रत्यूहसमुदाय-प्रध्वंसपूर्वक-दिव्यसुभिक्ष-सर्वाभीष्ट-साधनाय स्वशरीर—प्रदानमहं करिष्ये । इति प्रतिज्ञाय पुनर्जलादिकमादाय तन्निर्विघ्नसमाप्तिहेतवे श्रीगणपतिप्रभृति—मातृगणप्रपूजनमहं करिष्ये । इति

स्विष्टकृदाहुतिं पूर्णाहुतिं च दत्त्वा त्र्यायुषं कुर्यात्। ततो वरः पतिंवरायै सुन्दर-परिधानवस्त्राणि दद्यात् भूषणैश्च भूषयेत्। अथ पट्टवस्त्रं कौशेयं वा वरो गृहीत्वा मन्त्रं पठेत्—शरीरावरणं वासो लज्जायाः करणं परं। लज्जायास्ते सुखायाहं क्षिपाम्येतत् तवोपरि। इति मन्त्रेण पतिंवरोपरि विस्तीर्य क्षिपेत्। पतिम्वरा च तद्वस्त्रेणात्मनः अङ्गानि आच्छाद्याग्निं प्रणमेत्। वरं प्रणमेत्। दिवासूर्यं रात्रौ अरुन्धतीं प्रणमेत्। ततः परस्परं हस्तग्रहणं तत्र मन्त्रः—हस्ते गृहीत्व परस्परं ग्राहयाम उपस्थितैः। वरं सम्पादयामोऽभीष्टं पटपाठसुखाय च॥ पुत्रपौत्रादि-विवृद्ध्यर्थं दम्पती वाससुखाय च एष नः पटपाठोऽपि पूर्वेषां सुसुखाय च॥ वह्निं प्रदक्षिणीकुर्मः प्रतिपादं सुखाय नः। कामाग्निः शोभनो भूयात् कामो देवः प्रसीदतु॥ इत्यनेन पतिंवरा वरेण सहाग्निं एकवारं प्रदक्षिणीकृत्य संस्रवं प्राश्या-चम्य पुरोधसे संकल्प्य दक्षिणां दद्यात्। ततो वरः किञ्चित् भक्ष्यद्रव्यमादाय ग्रासान् प्रतिमन्त्रान्ते पतिंवरायै भोजयेत्। अथ मन्त्राः—प्राणैस्ते प्राणान् सन्दधामि॥ १॥ अस्थिभिरस्थीनि सन्दधामि॥ २॥ त्वचा ते त्वचं सन्दधामि॥३॥ मांसैस्ते मांसान् सन्दधामि॥ ४॥ मम वाचमेकमना जुषस्व॥ ५॥ ॐ सर्व-भूताधिवासः श्रीविष्णुरीशः सनातनः। सन्तुष्टोऽनेन यागेन सिन्धौ पापमुप-क्षिपेत्॥ इति सम्प्रार्थ्य ब्राह्मणेभ्य आशीर्वचनपूर्वकं प्रसादमादाय यथासुखं विहरेत्। इति पुनर्भूविधानम्॥

—:o:—

अथ सूर्यादिग्रहशान्तिप्रयोगः॥

तत्र तावदादित्यस्य शान्तिः। मदनरत्ने हस्तनक्षत्रयुतं आदित्यवारं प्रगृह्य सप्तनक्तव्रतानि भक्तितः कृत्वा प्रतिदिनं रक्तपुष्पाक्षतादिभिरर्कमभ्यर्च्य सप्तमे प्राप्ते प्रातः स्नात्वा शुक्लधौतवाससी परिधाय यथायोग्यालङ्कृतः स्वासने प्राङ्मुख उपविश्य दक्षिणपार्श्वे संभारान् संस्थाप्य धृतपवित्रतिलकः पत्न्या समा-रब्धो द्विराचम्य प्राणानायम्य शान्तिपाठं पठित्वा लक्ष्मीनारायणादिदेवान् प्रणमेत्। ततो देशकालौ संकीर्त्य अद्य० शुभपुण्यतिथावमुकगोत्रोऽमुकशर्मा वा गुप्तोऽहं मम श्रुतिस्मृतिपुराणोक्तफलप्राप्त्यर्थं मम कलत्रादिभिः सह जन्मराशेः सकाशात् नामराशेः सकाशाद्वा जन्मलग्नात् वर्षलग्नात् गोचराद्वा चतुर्थाष्टम-द्वादशाद्यनिष्टस्थानस्थितसूर्येणसूचितं सूचयिष्यमाणं च यत् सर्वारिष्टं तद्विनाशार्थं सर्वदा तृतीयैकादशशुभस्थानस्थितवदुत्तमफलप्राप्त्यर्थं तथा दशान्तर्दशोपदशा-जनितशारीरमानसिकदैविकभौतिकाध्यात्मिकजनितक्लेशनिवृत्तिपूर्वकशरीरारो-ग्यार्थं परमैश्वर्यादिप्राप्त्यर्थं श्रीसूर्यनारायणप्रसन्नतार्थं चादित्यशान्तिं करिष्ये।

इति संकल्प्य तदंगत्वेन गणपतिपूजनं स्वस्तिपुण्याहवाचनमाचार्यवरणं दिग्रक्षणं अग्निस्थापनपूर्वकं सामान्यतो ग्रहपूजनं च पूर्ववत् कुर्यात्। ततो वेदीमध्ये पूर्णं ताम्रकलशं संस्थाप्य तदुपरि ताम्रपात्रे शुद्धसुवर्णमयीं प्रधानदेवसूर्यप्रतिमां अग्न्युत्तारणपूर्वकं सन्निधाय रक्तपट्टयुगच्छन्नां छत्रोपानद्युगान्वितां च कृत्वा घृतेन संस्नाप्य रक्तचन्दनरक्तपुष्पाक्षतादिभिः पुरुषसूक्तेन षोडशोपचारैः सम्पूज्य तद्रूपकालिकेशं प्रणम्य कुशकण्डिकां कृत्वा आज्यभागान्ते प्रधानदेवसूर्याय दधिक्षीरघृताक्ताष्टशाकल्यसहिता अर्कसमिधः ॐ आकृष्णेन रजसेति मन्त्रेणाष्टोत्तरशतसंख्यया जुहुयात् इदं सूर्याय न मम इति त्यागः कार्यः। ततो होमान्ते दिक्पालक्षेत्रपालादिभ्यो बलिदानं पूर्णाहुतिहोमं च कृत्वा ततो मंजिष्ठा गजमदं कुंकुमं रक्तचन्दनं जलपूर्णेन ताम्रकुम्भे क्षिप्त्वा पूर्ववदभिषेकं ग्रहस्नानं च कुर्यात्। ततो वेदविदुषे ब्राह्मणाय ॐ इमां सूर्यप्रतिमां सोपस्करां तुभ्यमहं सम्प्रददे। इति संकल्प्य ॐ आदित्य नमस्तुभ्यं सप्तसप्ते दिवाकर। त्वं रवे तारयस्वास्मानस्मात्संसारसागरात्॥ इति मन्त्रेण प्रतिमां दद्यात्। ततो माणिक्य, गोधूम, धेनु, रक्तवस्त्र, गुड, ताम्र, रक्तचन्दन, कमलानि रवेः प्रीत्यर्थं देयानि। ततो विप्रेभ्यो दक्षिणादानम्, देवविसर्जनं च कृत्वा ब्राह्मणान् सम्भोज्यागत्य च संपूर्णिमासां निष्ठां संस्थाप्य एवं सूर्यपीडासु घोरासु कृता शान्तिः शुभप्रदा।
इत्यादित्यशान्तिः।

नादि सर्वं कर्म पूर्ववत् समापयेत् एवं कृते महासौम्यः सोमस्तुष्टिकरो भवेत्। इति चन्द्रशान्तिः ॥

अथ मङ्गलशान्तिः ॥

स्वात्यां भौमवारं संगृह्य सप्तनक्तव्रतेषु भूमावेव भोजनं विधाय सप्तमे प्राप्ते पूर्ववत् सर्वं कृत्वा मण्डलमध्ये कलशं संस्थाप्य तदुपरि ताम्रपात्रे सुवर्णमयीं मङ्गलप्रतिमां निवेश्य रक्तच्छन्नां कुंकुमेनानुलेपितां कृत्वा रक्तपुष्पाक्षतादिभिः पुरुषसूक्तेन षोडशोपचारैः संपूज्य भक्त्या कंसारं निवेद्य दधिघृताक्ताः शाकल्य-सहिताः खादिरैः समिधः अष्टोत्तरशतं अग्निर्मूर्धा दिव इति मंत्रेण मंगलाय जुहुयात्। ततः पूर्ववद्धोमं समाप्य ॐ कुज कुप्रभवोऽपि त्वं मंगलः परिगद्यसे। अमंगलं निहत्याशु सर्वदा यच्छ मंगलम् ॥ इति मन्त्रेण कस्मैचित् कुटुम्बिने ब्राह्मणाय मंगलप्रतिमादानं, प्रवाल, गोधूम, मसूरिका, रक्तवृषभ, गुड, सुवर्ण, रक्तवस्त्र ताम्रादिदानं च कुर्यात् ॥ ततो रौप्यकुंभे खदिरं देवदारु तिलानि आमलकानि च न्यस्य अभिषेकं स्नानं च कुर्यात्। अन्यत् सर्वं पूर्ववत्। इति भौमशान्तिः ॥

अथ बुधशान्तिप्रयोगः

विशाखासु बुधं संगृह्य सप्त नक्तव्रतानि कृत्वा सप्तमे प्राप्ते सुवर्णप्रतिमां कांस्यपात्रे संस्थाप्य शुक्लवस्त्रयुगच्छन्नां कृत्वा शुक्लगन्धाक्षतपुष्पादिभिः संपूज्य गुडौदनोपहारं निवेद्य दधिमधुघृताक्ताः शाकल्यसहिता अपामार्गसमिद्भिः अष्टोत्तरशतं "ॐ उद्बुध्यस्वाग्ने" इति मन्त्रेण जुहुयात्। ततो होमान्ते ॐ बुध त्वं बुद्धिजननो बोधवान् सर्वदा नृणाम्। तत्त्वावबोधं कुरु मे सोमपुत्र नमो नमः ॥ इति मन्त्रेण ब्राह्मणाय प्रतिमां नीलवस्त्रसुवर्णकांस्यमुद्गगरुत्मतहस्तिदन्तपुष्पाणि च निवेद्य मृण्मयकलशे नदीसंगमतोयानि च निक्षिप्य अभिषेकं स्नानं च कुर्यात्। अन्यत् सर्वं आदित्यशान्तिवत्। इति बुधशान्तिः।

अथ बृहस्पतिशांतिप्रयोगः

मादानं कृत्वा गोमेदाश्व, नीलवस्त्र, कंबल, तैल, तिल, लोहानि राहवे वैडूर्य, तैल, तिल, कंबल, कस्तूरी, छाग, वस्त्राणि च केतवे दद्यात्।

माहिष शृंगे गुग्गुलं, हरितालं, च मनःशिलां च निक्षिप्य तेनाभिषेकं स्नानं च कुर्यात्। अन्यत् सर्वं ब्राह्मणभोजनादि पूर्ववत्। एवमेव केतुशान्तिमत्र समिधः कुशमच्यः। मन्त्रः—ॐ केतुं कृण्वन् इत्यादि स्नानं तु वराहविहितपर्वताग्रमृदं छागक्षीरं खड्गपात्रे कृत्वा कुर्यात्। अन्यत् सर्वं पूर्वोक्तशान्तिवत्। इति राहुकेतुशान्तिप्रयोगः॥

अथ मूलागण्डान्तशान्तिप्रयोगः॥

अथ प्रसवमूलनक्षत्रात् द्वितीयमूलनक्षत्रे सुस्नातः शुक्लाम्बरधरो बालकपत्नीसहितो यजमानः भद्रासनोपरि प्राङ्मुख उपविश्य आचम्य प्राणानायम्य आसनशुद्धिं विधाय हस्ते अक्षतपुष्पाणि गृहीत्वा ॐ स्वस्ति न इन्द्रो वृद्धश्रवेत्यादि स्वस्त्ययनमन्त्रान् ॐ सुमुखश्चैकदन्तश्चेत्यादिमङ्गलमन्त्रान् पठेत्। ततः प्रतिज्ञासंकल्पं कुर्यात्। ॐ अद्येत्यादि देशकालौ संकीर्त्य अमुकगोत्रोऽमुकशर्मा (वर्मागुप्तो वा सपत्नीकोऽहं अस्य बालकस्य अस्याः कुमार्याः वा मूलनक्षत्र (ज्येष्ठा, आश्लेषा, मघा रेवती अश्विनी वा) तदधिकरणकामुकपाद जननारिष्टनिवारणपूर्वकं तदीयायुर्विवृद्ध्युत्तरपित्रादिसम्बन्धिशुभफलप्राप्त्यर्थं श्रीपरमेश्वरप्रीतये च गोमुखप्रसवपूर्वकं अमुकनक्षत्रगण्डात् शान्तिमहं करिष्ये तन्निर्विघ्नतासिद्ध्यर्थं तदङ्गत्वेन गणपत्यादिपूजनं च करिष्ये। ततः पूजाहोमप्रकरणोक्तप्रकारेण श्रीगणपतिं सम्पूज्य नवग्रहादीनां च पूजनं विधाय नान्दीश्राद्धं तदभावे सुवर्णं वा दद्यात्। तत्र संकल्पः—ॐ अद्येत्यादि अमुकगोत्रस्यात्मजस्यामुकशर्मणः मूला (ज्येष्ठा, मघा रेवती वा) नक्षत्राधिकरणकजन्माङ्गभूतकर्तव्याभ्युदयिकश्राद्धजन्यफलसम्प्राप्त्यर्थममुं यथाशक्ति सुवर्णमग्निदैवतं यथानामगोत्रायामुकशर्मणे

त्वां ब्रह्ममूर्ते भगवन्नमस्ते। इत्यावाह्य स्थापयेत्। ॐ ब्रह्म जज्ञानं प्रथमं पुरस्ता-
द्विसीमतः सुरुचो वेन आवः। स बुध्न्या उपमा अस्य विष्ठाः सतश्च योनिम-
सतश्च वि वः॥ इति मन्त्रेण ब्रह्माणं पाद्यादिभिः पूजयेत्। ततो वरणसंभृत-
मादाय—ॐ अद्येत्यादि पूर्वप्रतिज्ञातार्थसिद्ध्यर्थं क्रियमाणकार्तिकस्वस्त्रीप्रसूताशा-
न्त्यङ्गत्वेन ब्रह्मजज्ञानमिति मन्त्रेण यथापरिमितं जपं कारयितुमेभिर्वरणद्रव्यैरमुक-
गोत्रममुकशर्माणं ब्राह्मणं जापकत्वेन त्वां वृणे। इति वृणुयात्। ततो दक्षिणस्यां
दिशि गोधूमान्नोपरि कलशं संस्थाप्य श्रीविष्णुं पूजयेत्। ॐ एह्येहि नारायण चक्र-
पाणे लक्ष्मीपते दानववंशवह्ने। सुवर्णपृष्ठासन पद्मनाभ जनार्दनस्त्वं भगवन्न-
मस्ते। इत्यावाह्य ॐ इदं विष्णुर्विचक्रमे त्रेधा निदधे पदं समूढमस्यपां सुरे
इति मन्त्रेण पाद्यादिभिर्विष्णुं पूजयेत्। वरणद्रव्यं चादाय संकल्पवाक्यं च
पूर्ववत्। ततः पश्चिमायां दिशि तण्डुलान्नोपरि कलशं संस्थाप्य श्रीरुद्रं पूजयेत्।
ॐ एह्येहि भो शंकर शूलपाणे गंगाधर श्रीकरनीलकण्ठ, उमापते भस्मवि-
भूषितांग महेश्वर त्वं भगवन्नमस्ते। इत्यावाह्य ॐ नमस्ते रुद्र मन्यव उतोत इष-
वे नमः बाहुभ्यामुत ते नमः इति मन्त्रेण पाद्यादिभिः रुद्रं पूजयेत्। ततो वरण-
संभृतमादाय संकल्पवाक्यं च पूर्ववत्। ततः उत्तरस्यां दिशि धान्योपरि
कलशं स्थाप्य तस्योपरि श्रीसूर्यपूजां कुर्यात्। तत्रावाहनमन्त्रः—ॐ
दिवाकरं सहस्रांशुं ब्रह्माद्यैरमरैःस्तुतं। लोकनाथं जगच्चक्षुः सूर्यमावाहयाम्यहं। ॐ
भूर्भुवः स्वः कलिङ्गदेशोद्भव काश्यपगोत्र श्रीसूर्य इहागच्छेत्यावाह्य स्थापयेत्।
ॐ आकृष्णेनेति मंत्रेण पाद्यादिभिः सूर्यं पूजयेत्। ततो वरणसंभृतमादाय ॐ
अद्येत्यादि पूर्वप्रतिज्ञातार्थसिद्ध्यर्थं क्रियमाणकार्तिकस्वस्त्रीप्रसूताशान्त्यंगत्वेन ॐ
आकृष्णेनेति मंत्रेण यथापरिमितं जपं कारयितुं एभिर्वरणद्रव्यैरमुकगोत्रममुकश-
र्माणं ब्राह्मणं जापकत्वेन त्वामहं वृणे। ततः त्र्यम्बकमंत्रस्य जपं ब्राह्मणद्वारा
यथाशक्ति कारयेत्। तत्र संकल्पः—ॐ अद्येत्यादि पूर्वप्रतिज्ञातार्थसिद्ध्यर्थं क्रिय-
माणकार्तिकमासस्त्रीप्रसूताशान्त्यङ्गत्वेन त्र्यम्बकमिति मन्त्रस्य लक्षं वा पञ्चाशत्
सहस्रं अयुतं वा जपं कारयितुमेभिर्वरणद्रव्यैरमुकगोत्रान् अमुकामुकशर्मणो
ब्राह्मणान् जापकत्वेन युष्मानहं वृणे। इति वृणुयात्। एवं गृहीतवरणसंभृतयश्च
चत्वारः एव ब्राह्मणाः यथोद्देशं प्रयताः जपं कुर्युः। जपानन्तरं उपविष्टेषु च
तेषु आचार्यो होमप्रकरणोक्तप्रकारेण विधिवत् अग्निस्थापनं कुशकण्डिकां च
कृत्वा जुहुयात्। ॐ प्रजापतये स्वाहा इत्यारभ्य ॐ उदुत्तमं वरुण पाशमित्यन्तं
हुत्वा ॐ सूर्याय स्वाहा॥ १॥ ॐ ब्रह्मणे स्वाहा॥ २॥ ॐ विष्णवे स्वाहा
॥ ३॥ ॐ रुद्राय स्वाहा॥ ४॥ ॐ शंभवे स्वाहा॥ ५॥ ॐ ईशाय स्वाहा
॥ ६॥ ॐ पशुपतये स्वाहा॥ ७॥ ॐ शिवाय स्वाहा॥ ८॥ ॐ शूलिने स्वाहा
॥ ९॥ ॐ महेश्वराय स्वाहा॥ १०॥ ॐ ईश्वराय स्वाहा॥ ११॥ ॐ शर्वाय

स्थापनविधिना वरुणं कलशं संस्थाप्य तत्र चन्दनागुरुकुंकुमादि गंधपुष्पाणि च प्रक्षिपेत्। ततो वरुणकलशसमीपे गोधूमचूर्णेन कमलाकारं विरच्य तदुपरि कुंकुमार्चिततण्डुलराशिं कृत्वा तत्र मध्ये व्रणछिद्ररहितं श्रीरुद्रकलशं, पूर्वदिशि श्रीब्रह्मकलशं, दक्षिणदिशि विष्णुकलशं, पश्चिमदिशि इन्द्रकलशं उत्तरदिशि-ईशकलशम् निधाय कलशस्थापनविधिना स्थापयेत्।

ततः पूर्वदिशि कलशोपरि ताम्रपात्रस्थस्वर्णमयमूर्तौ श्रीब्रह्माणं पूजयेत्। तत्र संकल्पः—ॐ अद्येत्यादि पूर्वप्रतिज्ञातार्थसिद्ध्यर्थं क्रियमाणत्रिखलशान्त्यङ्गत्वेन पूर्वस्यां दिशि रक्तवस्त्रद्वयावेष्टितकलशोपरि ताम्रपात्रस्थस्वर्णमयमूर्तौ ब्रह्मपूजनमहं करिष्ये। अक्षतानादाय ध्यानम्। ॐ पद्मपत्रासनस्थश्च ब्रह्मकायश्चतुर्मुखः। अक्षमालाश्रुवं बिभ्रत् पुस्तकं च कमण्डलुम्॥ आवानहम्—पद्मयोने चतुर्मूर्ते वेदव्यास पितामह। आयाहि ब्रह्मलोकात्त्वं तस्मै ब्रह्मात्मने नमः। ततः ब्रह्मयज्ञानमिति मन्त्रेण पाद्यादिभिः सम्पूज्य प्रार्थयेत्—ॐ कृष्णाजिनाम्बरधर पद्मासन चतुर्मुख। जटाधर जगद्धातः प्रसीद कमलोद्भव॥ ततो वरणसंभृतमादाय ॐ अद्येत्यादि पूर्वप्रतिज्ञातार्थसिद्ध्यर्थं क्रियमाणत्रीतरशान्त्यङ्गत्वेन शुभफलप्राप्त्यर्थं ॐ ब्रह्मयज्ञानमितिमन्त्रस्य ब्राह्मणद्वारा युग्मसहस्रजपं कारयितुमेभिर्वरणद्रव्यैरमुकगोत्रममुकशर्माणं ब्राह्मणं त्वामहं वृणे। वृतोऽस्मीति प्रतिवचनम्। ततो दक्षिणदिशि कलशोपरि श्रीविष्णुपूजनम्। तत्र संकल्पः—ॐ अद्येत्यादि क्रियमाणत्रीतरशान्त्यङ्गत्वेन दक्षिणदिशि पीतवस्त्रावेष्टितैतत्कलशोपरि ताम्रपात्रस्थस्वर्णमयमूर्तौ विष्णुपूजनमहं करिष्ये। अक्षतानादाय ध्यानम्—ॐ सशंखचक्रं सकिरीटकुण्डलं सपीतवस्त्रं सरसीरुहेक्षणम्। सहारवक्षस्थलकौस्तुभश्रियं नमामि विष्णुं शिरसा चतुर्भुजम्॥ आवाहनम्—ॐ एह्येहि नीलाम्बुजपादपद्म श्रीवत्सवक्षः कमलाधिवेय। सर्वामरैः पूजितपादपद्म गृहाण पूजां भगवन्नमस्ते॥ ततः ॐ इदं विष्णुर्विचक्रमे त्रेधा निदधे पदम्। समूढमस्यपा ँ सुरे॥ इति मन्त्रेण पाद्यादिभिः सम्पूज्य प्रार्थयेत्—ॐ योऽसावनन्तरूपेण ब्रह्माण्डं सचराचरम्। पुष्पवद्धरते नित्यं तस्मै नित्यं नमो नमः॥ ततो वरणसंभृतमादाय—ॐ अद्येत्यादि कृतैतत्त्रीतरशान्त्यङ्गत्वेन ॐ विष्णोरराटमसि इत्यनेन मन्त्रेण ब्राह्मणद्वारा युग्मसहस्रं जपं कारयितुमेभिर्वरणद्रव्यैरमुकगोत्रममुकशर्माणं ब्राह्मणं जापकत्वेन त्वामहं वृणे। वृतोऽस्मीति प्रतिवचनम्। ततः पश्चिमदिशि कलशोपरि इन्द्रं पूजयेत्। तत्र संकल्पः—अद्येत्यादि क्रियमाणत्रीतरशान्त्यंगत्वेन पश्चिमदिशि चित्रविचित्रवस्त्रावेष्टितैतत्कलशोपरि ताम्रपात्रस्थस्वर्णमयमूर्तौ श्रीइन्द्रपूजनमहं करिष्ये। अक्षतानादाय ध्यानम्—चतुर्दन्तो गजारूढो वज्रपाणिः पुरन्दरः। शचीपतिस्तु ध्यातव्यो नानाभरणविभूषितः॥ आवाहनम्—एह्येहि सर्वामरसिद्धसाध्यैरभिष्टुतो वज्रधरामरेश। संवीज्यमानोऽप्सरसां गणेन रक्षाध्वरन्नो भगव-

प्रत्याम्नायैः कार्यं सम्योपदिष्टम्। ततः श्रीरुद्रप्रीत्यर्थं कृष्णामेकां धेनुं शक्त्योपस्करयुतां दद्यात्। तदशक्तौ पलं पलार्धमात्रं सुवर्णं वा दद्यात्। एवं कृते रुद्रस्नानेऽधिकारी भवति। ततः सभार्यो यजमानः आचम्य प्राणानायम्य ॐ अद्येत्यादि० मम सभार्यस्य दीर्घायुःसुपुत्रादिसन्ततिप्रतिबन्धकेन इह जन्मन्यन्यजन्मनि वा कृतेनाष्टकापर्वादिपैतृकनैमित्तिकाकरणेन वा परद्वेषेण वा गुरुद्वेषेण वा मृगशावभक्षणेन वा बालघातेन वा रत्नापहरणेन वा वत्सवियोजनेन वा पितृमातृभ्रातृद्वेषेण वान्येन वा कर्मणोत्पन्नचतुर्विधवन्ध्यात्वान्यतरवन्ध्यात्वदोषनिरासेन तथा स्त्रियाः कुक्षिदोषज्ञाताज्ञातान्यदुष्टस्त्री-चैलाञ्चलस्पर्शदोषतदेकाशन शयनादिजनितदोषादिसर्वसन्ततिप्रतिबन्धकनिरासेन च दीर्घायुःसुपुत्रादिसन्तत्यवाप्तिद्वारा श्रीउमासहितश्रीरुद्रप्रीत्यर्थं बौधायनोक्तविधिना श्रीरुद्रकलशस्नान-इत्याख्यं कर्म करिष्ये। तदङ्गत्वेनादौ श्रीगणपत्यादिपूजनं नान्दीश्राद्धञ्च करिष्ये इति संकल्प्य श्रीगणपतिपूजनवरुणकलशादिनान्दीश्राद्धान्तं सर्वं सम्पादयेत्। ततः श्रीरुद्रं ध्यात्वा, आराधितो मनुष्यैस्त्वं सिद्धैर्देवासुरादिभिः। आराधयामि भक्त्या त्वां मां गृहाण महेश्वर! इति प्रार्थयेत्। अथाचार्योऽष्टहस्तं मण्डपं कृत्वा पञ्चगव्येनाभ्युक्ष्य तन्मध्ये श्वेतरजसा अष्टदलपद्ममालिख्य ब्रह्मादीन् मण्डलदेवांस्तत्रावाह्य पूजयित्वा मध्ये कर्णिकायां रुद्रकलशं कलशस्थापनविधिना स्थापयित्वा दध्यक्षतादिभिः शोधयित्वा तत्र निष्कं तदर्धं (वा यथाशक्ति) सुवर्णनिर्मित-श्रीरुद्रप्रतिमाग्न्युत्तारणपूर्वकं संस्थाप्य त्र्यम्बकमिति श्रीमहादेवमावाहयेत्। ततः पूर्वादिचतुर्षु दलेषु नन्दिनं, भृङ्गिरिटिं, कालं, महाकालं च क्रमेण आवाह्य तेष्वेवाष्टदलेषु इन्द्रादीनष्टदिक्पालांश्चावाह्य महादेवस्य वामभागे पार्वतीं दक्षिणभागे विनायकं चावाह्य षोडशोपचारैः पूजयित्वा पश्चाच्चतुष्कोणेषु कुम्भचतुष्टयं यथाविधि स्थापयित्वा उदकमासिच्य अश्वत्थपल्लवादीनि निक्षिप्य वरुणमावाह्य कलशं प्रार्च्य ततो मण्डपस्य अष्टदिक्षु कुम्भाष्टकं स्थापयित्वा इन्द्राद्यष्टदिक्पालान्सम्पूज्य अन्नादिबलिमुपहृत्य प्रार्थयेत्। ॐ इन्द्राद्याश्च सुराः सर्वे लोकपालास्तथैव च। आदित्या वसवो रुद्रा विश्वेदेवा मरुद्गणाः॥ ते सर्वे पूजिताः शान्तिं प्रयच्छन्तु यथेप्सिताम्॥

ततः कुम्भान् संस्पृशन्नक्षतांश्च क्षिपन्नेकादशावृत्त्या रुद्रान् जपेत्। तस्मिन् स्थलस्याग्नेय्यां दिशि स्थण्डिलेऽग्निमुपसमाधाय तूष्णीं निर्वापादिना चरुं पक्त्वाऽऽज्यभागान्तं कृत्वा समिदाज्यचर्वाज्यैः ॐ मानस्तोके० इति मन्त्रेण अष्टोत्तरशतवारं नवग्रहहोमपूर्वकं जुहुयात्। ततः स्विष्टकृदादिपूर्णाहुतिप्राशनहोमशेषं समाप्याचार्यो गन्धाद्युपचारैः रुद्रस्योत्तरपूजां कृत्वाऽभिषेकार्थं मण्डपाद्बहिस्तत्पश्चाद्वा स्वस्तिकोपेतं मण्डलं कृत्वा तत्रोदुम्बरकाष्ठपीठद्वयं परिधिताऽलङ्कृतयजमानौ दम्पती प्राङ्मुखावुपवेश्य स्वयमुदङ्मुखः पूर्वादिकल-

शोदकेन रुद्राध्यायस्यैकैकेन मन्त्रेण—एकैकेनार्कपत्रेणाभिषिच्य त्यजेत्। अत्र माध्यन्दिनीयशाखायां रुद्राध्यायगतानां चतुःषष्टिमन्त्राणामेकादशिन्यां चतुरधिक-सप्तशतसंख्या भवति। ततः पल्लवैराशुः शिशान इति सूक्तेन आपोहिष्ठेत्यादिभिः सुरास्त्वामित्यादिपौराणिकैश्चाभिषिच्य शिवं शिवमिति वदेयुः। तत्र सर्वौष-धीभिः सप्तमृद्भिर्नद्या उभयकूलमृदा च सर्वाङ्गेऽनुलिप्तौ दम्पती विशेषतः कुक्षिदेशे अनुलिप्तस्त्रियं शिष्टादुद्धृतेन श्रीरुद्रकलशोदकेन प्रक्षालिताङ्गौ शुद्धोदकेन स्नापयेयुः। ततस्तौ—ॐ शरीरस्थाश्च ये दोषाः ये दोषा गर्भबीजयोः। ते सर्वे नाशमायान्तु करणानेन भो द्विजाः॥ इति मन्त्रमुच्चार्य स्नात्वा स्नानवस्त्रं परित्यज्य शुद्धवस्त्रान्तरं परिधाय कुंकुममालाद्यलङ्कृतौ भवेताम्। तत आचार्यो यजमानान्वारब्धः पूर्णाहुतिं हुत्वा वसोर्धारां जुहुयात्, ततो यजमानः सपत्नीकः कृतत्र्यायुषकरणः पूजापूर्वकमाचार्याय पयस्विनीं सदक्षिणधेनुं सुवर्णञ्च यथा-शक्ति दत्त्वा ब्रह्मणे पूर्णपात्रमृत्विग्भ्यो यथाशक्ति दक्षिणां दत्त्वा क्षमाप्य श्रीरुद्रा-द्यावाहितदेवता विसृज्य श्रीरुद्रप्रीत्यर्थं शतं तदर्धं तदर्धं वा ब्राह्मणान्भोजयित्वा तैः सम्पूर्णतां वाचयित्वा जीवत्पतिपुत्रादिभिर्वर्धापनादिकृतमङ्गलो ब्राह्मणाशिषो गृह्णीयात् ततः पुत्रेष्टिविधानम्।

अथ गर्भप्रदगुरुं भ्रमणं ज्ञात्वा ऋतुकालात्पञ्चदिनोत्तरं सप्तदशदिना-दर्वाक् शुभे समेऽह्नि भार्यया सह प्रायश्चित्त-स्नानपूर्वक-कृतमङ्गलस्नानाभ्यङ्गो यजमानोऽलङ्कृतः पूजाहोमकर्मप्रकरणोक्तस्वस्त्ययनादिकं पठित्वा दम्पत्योरुत्तरीय-वस्त्रस्यान्ते ॐ शुक्लाम्बरधरेति मन्त्रेण सफलाक्षतग्रन्थिबन्धनं कुर्यात्ततः। ॐ अद्येत्यादिदेशकालौ सङ्कीर्त्य—अमुकगोत्रोऽमुकशर्म्माहं (वर्म्माहं गुप्तोऽहं) झटिति चिरञ्जीविपुत्रकामः पुत्रकामेष्टिं करिष्ये। तदङ्गत्वेन श्रीगणपत्यादिपूजनं नान्दीश्राद्धमाचार्यादिवरणञ्च करिष्ये। इति सङ्कल्प्य, श्रीगणपत्याद्यावाहनपूर्वक-पूजनम्—आचार्यादिवरणं नान्दीश्राद्धञ्च कृत्वा स्थण्डिलाद्यग्निप्रतिष्ठान्तं विधाय श्वेतवत्सगोक्षीरेण पायसचरुं पक्त्वा ततः—आघारादारभ्य पञ्चवारुणनव-ग्रहाधिदेवता-प्रत्यधिदेवतादीनाञ्च होमं कृत्वा भार्ययाऽन्वारब्धः प्रधानाऽ-हुतीर्जुहुयात्।

अथ प्रधानदेवताज्यहोमः—ॐप्रधानाज्यहोममन्त्राणां याज्ञवल्क्य-बृहदारण्यकाबृषी अनुष्टुप्छन्दः सन्तानदाता परमात्मा देवता प्रधानाज्यहोमे विनियोगः ॥ ॐ यावन्तो देवास्त्वयि जातवेदस्तिर्यञ्चो घ्नन्ति पुरुषस्य कामान्। तेभ्योऽहं भागधेयं जुहोमि ते मा तृप्ताः सर्वकामैस्तर्पयन्तु स्वाहा इदमग्नये ॥१॥ ॐ या तिरश्चीनि पद्यतेऽहं विधरणी इति तां त्वा घृतस्य धारया यजे संराधनी-महं स्वाहा इदमग्नये ॥ २ ॥ ॐ ज्येष्ठाय स्वाहा इदं ज्येष्ठाय ॥ ३ ॥ ॐ श्रेष्ठाय स्वाहा इदं श्रेष्ठाय ॥ ४ ॥ ॐ प्राणाय स्वाहा इदं प्राणाय ॥ ५ ॥ ॐ अवशिष्टाय स्वाहा इदमवशिष्टाय ॥ ६ ॥ ॐ चक्षुषे स्वाहा इदं चक्षुषे ॥ ७ ॥ ॐ सम्पदे स्वाहा इदं सम्पदे ॥ ८ ॥ ॐ श्रोत्राय स्वाहा इदं श्रोत्राय ॥ ९ ॥ ॐ यतनाय स्वाहा इदं यतनाय ॥ १० ॥ ॐ मनसे स्वाहा इदं मनसे ॥ ११ ॥ ॐ प्रजायै स्वाहा इदं प्रजायै ॥ १२ ॥ ॐ रेतसे स्वाहा इदं रेतसे ॥ १३ ॥ ॐ अग्नये स्वाहा इदमग्नये ॥ १४ ॥ ॐ सोमाय स्वाहा इदं सोमाय ॥ १ ॥ ॐ भूः स्वाहा इदं भूः ॥ १६ ॥ ॐ भुवः स्वाहा इदं भुवः ॥ १७ ॥ ॐ स्वः स्वाहा इदं स्वः ॥ १८ ॥ ॐ भूर्भुवः स्वः स्वाहा इदं भूर्भुवः स्वः ॥ १९ ॥ ॐ ब्रह्मणे स्वाहा इदं ब्रह्मणे ॥ २० ॥ ॐ क्षत्राय स्वाहा इदं क्षत्राय ॥ २१ ॥ ॐ भूताय स्वाहा इदं भूताय ॥ २२ ॥ ॐ भविष्यते स्वाहा इदं भविष्यते ॥ २३ ॥ ॐविश्वाय स्वाहा इदं विश्वाय ॥ २४ ॥ ॐ सर्वाय स्वाहा इदं सर्वाय ॥ २५ ॥ ॐ प्रजापतये स्वाहा इदं प्रजापतये ॥ २६ ॥

अथ स्थालीपाकाहुतयः—ॐअग्नये स्वाहा इदमग्नये ॥ १ ॥ ॐ अनुमतये स्वाहा इदमनुमतये ॥ २ ॥ ॐ देवाय स्वाहा इदं देवाय ॥ ३ ॥ ॐ सवित्रे स्वाहा इदं सवित्रे ॥४॥ ॐ सत्यप्रसवाय स्वाहा इदं सत्यप्रसवाय ॥५॥ ॐ अग्नीषोमाविति सूक्तस्य राहूगणो गोतम ऋषिः, अग्नीषोमौ देवते अनुष्टुप्त्रिष्टुब्जगतीछन्दांसि पायसचरुहोमे विनियोगः—ॐ अग्नीषोमाविमं सु मे शृणुतं वृषणा हवम् । प्रति सूक्तानि हर्यतं भवतं दाशुषे मयः स्वाहा ॥ १ ॥ ॐ अग्नीषोमा यो अद्य वामिदं वचः सपर्यति तस्मै धत्तं सुवीर्यं गवां पोषं स्वश्व्यं स्वाहा ॥ २ ॥ ॐ अग्नीषोमा य आहुतिं यो वां दाशाद्धविष्कृतिम् । स प्रजया सुवीर्यं विश्वमायुर्व्यश्नवत् स्वाहा ॥ ३ ॥ ॐ अग्नीषोमा चेति तद्वीर्यं वां यदमुष्णीतमवसं पणिं गाः । अवातिरतं बृसयस्य शेषोऽविन्दतं ज्योतिरेकं बहुभ्यः स्वाहा ॥४॥

---

(१) [illegible] पुत्रेच्छया [illegible] श्रुतिः ।

(२) [illegible] [illegible]ऽग्निषोमस्य [illegible] [illegible] [illegible], [illegible] [illegible]ऽग्निषोमादिनाम[illegible] [illegible] ।

पतिर्धाता गर्भं दधातु ते स्वाहा ॥ ५ ॥ ॐ यद्वेद राजा वरुणो यद्वा देवी सरस्वती । यदिन्द्रो वृत्रहा वेद तद्गर्भकरणं पिब स्वाहा ॥ ६ ॥ ॐ गर्भो अस्यौषधीनां गर्भो वनस्पतीनाम् । गर्भो विश्वस्य भूतस्य सो अग्ने गर्भमेहधाः स्वाहा ॥ ७ ॥ ॐ अधिस्कन्द वीरयस्व गर्भमाधेहि योन्याम् । वृषाऽसि वृष्णयावन् । प्रजायै त्वा नयामसि स्वाहा ॥ ८ ॥ ॐ विजिहीष्व वार्हत्सामे गर्भस्ते योनिमाशयाम । अदुष्टे देवा पुत्रं सोमपा उभया विनम् स्वाहा ॥ ९ ॥ ॐ धातः श्रेष्ठेन रूपेणास्यां नार्यां गवीन्योः । पुमांसं पुत्रामाधेहि दशमे मासि सूतवे स्वाहा । धात्रे इदम् ॥ १० ॥ ॐ त्वष्टः ! श्रेष्ठेन रूपेणास्यां भार्यां गवीन्योः । पुमांसं पुत्रमाधेहि दशमे मासि सूतवे स्वाहा । त्वष्ट्रे इदम् ॥ ११ ॥ ॐ सवितः ! श्रेष्ठेन रूपेणास्यां नार्यां गवीन्योः । पुत्रमाधेहि दशमे मासि सूतवे स्वाहा ॥१२॥ ॐ प्रजापते ! श्रेष्ठेन रूपेणास्यां नार्यां गविन्योः पुमांसं पुत्रं जनयतं पुमाननु जायतां भवासि पुत्राणां माता जातानां जयनांश्च यान्स्वाहा यज्ञेश्वरायेदम् ॥ १४ ॥ ॐ यज्ञपुरुषाय स्वाहा इदं यज्ञपुरुषाय । ओं यदस्य कर्मणो त्यरीरिचं यद्वा न्यूनमिहाकरम् । अग्निष्टुत्स्विष्टकृद्विद्यात्सर्वं स्विष्टं सुहुतं करोतु मे । अग्नये स्विष्टकृते सुहुतहुते सर्वप्रायश्चित्ताहुतीनां कामानां समर्द्धयित्रे सर्वान्नः कामान्त्समर्द्धयः स्वाहा इदमग्नये स्विष्टकृते ॥ १५ ॥ इति स्विष्टकृद्धोमं कृत्वा—

ॐ अपश्यन्त्वेति द्वयोः प्रजावान्प्राजापत्य ऋषिः प्रजापतिर्देवता त्रिष्टुप्छन्दः हुतशेषपायसचरुप्राशने विनियोगः । आचार्यः शेषहविष्यांशं गृहीत्वा—ॐ अपश्यं त्वा मनसा चेकितानं तपसो जातं तपसो विभूतम् । इह प्रजामिह रयिं रराणः प्रजायस्व प्रजया पुत्रकाम ॥ १ ॥ इति पठित्वा यजमानं भोजयेत् । हविष्यांशस्यार्धेन—ॐ अपश्यं त्वा मनसा दीध्यानां स्वायां तनू ऋत्व्ये नाधमानाम् । उपमामुच्चा युवतिर्बभूयाः प्रजायस्व प्रजया पुत्रकामे ॥ २ ॥ इति पठित्वा यजमानपत्नीं भोजयेत् ।

ततः हस्तौ प्रक्षाल्याचामेत् । ॐ पिशंगभृष्टिमित्यस्य दैवोदासिः परुच्छेपमृषिः, इन्द्रो देवता, गायत्रीछन्दः नाभ्यालम्भने विनियोगः ॥ ॐ पिशङ्गभृष्टिसम्भृणं पिशाचिमिन्द्र सम्भृण सर्वं रक्षो निवर्हय । इति मन्त्रेण पतिपत्नी स्वस्वनाभ्यालम्भनं कुर्याताम् ।

आज्याहुतिः—ॐब्रह्मणाग्निः साम्विदानो रक्षोहा बाधतामितः । अमीवा यस्ते गर्भं दुर्णामायोनिमाशये स्वाहा ॥ १ ॥ ॐ यस्ते गर्भममीवा दुर्णामायोनिमाशये । अग्निष्टं ब्रह्मणा सह निष्क्रव्यादमनीनशत् स्वाहा ॥ २ ॥ ॐ यस्ते हन्ति पतयन्तं निपत्सुं यः सरीसृपम । जातं यस्ते जिघांसति तमितो नाशयामसि स्वाहा ॥ ३ ॥ ॐ यस्त ऊरु विहरन्त्यन्तरा

पश्चाद् गर्भाधानं कुर्यात्, तत्र मन्त्रः—ॐ विष्णुर्योनिं कल्पयतु त्वष्टा रूपाणि पिंशतु ॥ आसिञ्चतु प्रजापतिर्धाता गर्भं दधातु ते । इति पुत्रकामेष्टिविधिः ।

अथ पञ्चदशीकाम्यप्रयोगः[1] ।

अस्य श्रीपंचदशीमन्त्रस्य दक्षिणामूर्तिऋषिः पंक्तिश्छन्दः त्रिपुरा-देवता मम इह जन्मनि अमुककामनासिद्धये एतावत्संख्याकयन्त्रपूजनपूर्वकजपे विनियोगः ॥ दक्षिणा मू० ऋ० शि० । पंक्ति० छ० मु० । त्रिपुरा० हृ० । ॐ बालार्कद्युतितेजसां त्रिनयनां रक्ताम्बरोल्लासिनीं नानाभूषणभूषितां सुविमलां रत्नासने संस्थिताम् । हस्तैः पाशधनुः सृणिं सुरुचिरं पद्मं मुदा बिभ्रतीं श्रीचक्रस्थितसुन्दरीं त्रिजगतामाधारभूतां भजे ॥१॥ इति ध्यात्वा यथासिलितोपचारैः प्राणप्रतिष्ठापूर्वकं यन्त्रस्य पूजनं विधाय यथासंख्याकमन्त्रैर्यन्त्रपूर्णं कुर्य्यात् ॥ मन्त्राः—ओं एकपरमात्मने नमः, द्वाभ्यामश्विनीकुमाराभ्यां० त्रिभ्यो ब्रह्मविष्णुरुद्रेभ्यो० चतुर्भ्यो वेदेभ्यो० पञ्चभ्यः पृथिव्यादिभूतेभ्यो० षड्भ्यः ऋतुभ्यो० सप्तभ्यो मुनिभ्यो० अष्टभ्यो वसुभ्यो० नवभ्यो निधिभ्यो० एवं सम्पूज्य पुनः सम्पूज्य बलिं दद्यात्, बलिं संस्थाप्य संप्रोक्ष्य मन्त्रः ओं श्रीं ऐं ह्रीं पञ्चदश्यै स्वाहा ॥ इति ॥ आरम्भादिसमाप्तिपर्यन्तं यन्त्रसंख्यां च कुर्यात् ॥ दक्षिणां ब्राह्मणभोजनं च दत्त्वा विसर्जनं कुर्यात् । एवं कृते यन्त्रः सिद्धो भवति । सिद्धे मन्त्रे प्रकुर्वीत प्रयोगानिष्टसिद्धये ॥ इति पञ्चदशीयन्त्रपूर्णप्रयोगः समाप्तः ॥

अथ पंचदशीप्रयोगविधिः—अथातः सम्प्रवक्ष्यामि सुन्दरीयन्त्रमुत्तमम् । यस्य विज्ञानमात्रेण त्रैलोक्यविजयी भवेत् ॥ १ ॥ तद्यन्त्रं सम्प्रवक्ष्यामि शृणु यत्नेन साम्प्रतम् । नवधा कृतभूभागे नव कोष्ठानि चालयेत् ॥ २ ॥ तत्र सूत्रक्रमेणैव स्थाप्या अंका महेश्वरि । नव यंत्राणि देवेशि प्रस्तारक्रमयोगतः ॥३॥ तत्राश्वगतियोगेन ह्यमारुह्य पार्वती । तानि मार्ग-क्रमेणैव नव यन्त्राणि कारयेत् ॥ ४ ॥ एकादिरन्ध्रपर्य्यन्तं तत्रांकांस्तु प्रवेशयेत् । एतस्य फलबाहुल्यं शृणु यत्नेन साम्प्रतम् ॥ ५ ॥ दशवारं तु सततं लोकसंमोहनं भवेत् ॥ वारविंशतिकं कृत्वा सर्वाकर्षणकृद्भवेत् ॥ ६ ॥ त्रिंशद्वारं नरः कृत्वा पृथिव्यां जयमाप्नुयात् । चत्वारिंशत्समारभ्य शतान्तं परमेश्वरि ॥७॥ यः करोति महेशानि पुरश्चर्यायुतो नरः ।

---

(१) इति तु विदाङ्कुर्वन्तु पाठकमहानुभावाः सर्वाणि यन्त्रमन्त्राणि सुयोग्यगुरुधारणं विना न सिद्ध्यन्तीति सम्प्रदायाचारः । अतश्चन्द्रताराबलसम्पन्नेऽह्नि गुरुं कृत्वा यन्त्रमन्त्राणि साधयेदिति । मन्त्रदीक्षाविहीनस्य न सिद्धिर्न च सद्गतिः । तस्मात्सर्वप्रयत्नेन गुरुणा दीक्षितो भवेत् (तं० सा०) ॥

अथ पूजाविधिः—ॐ ऐं ऐं लं क्षं रं स्वाहा आचमनं सर्वशुद्धितया कर्तव्यं ओं ह्रां वां अंगुष्ठाभ्यां नमः ओं ह्रीं वीं तर्जनीभ्यां नमः ओं ह्रूं वूं मध्यमाभ्यां नमः ओं ह्रैं वैं अनामिकाभ्यां नमः ओं ह्रौं वौं कनिष्ठकाभ्यां नमः। ओं ह्रः वः करतलकरपृष्ठाभ्यां नमः। इति करन्यासः॥ ओं ह्रां वां हृदयाय नमः। ओं ह्रीं वीं शिरसे स्वाहा। ओं ह्रूं वूं शिखायै वषट्। ॐ ह्रैं वैं कवचाय हुं। ॐ ह्रौं वौं नेत्रत्रयाय वौषट्। ॐ ह्रः वः अस्त्राय फट्॥ इति हृदयादिन्यासः॥ अथ मंत्रः—ॐ ऐं ह्रीं श्रीं क्लीं महात्रिपुरसुन्दरी स्वाहा॥ पूर्वं पञ्चदशीविद्यामन्त्रस्य सपादलक्षजपं कुर्य्यात्। एवं कृते मन्त्रः सिद्धो भवति। सिद्धे मन्त्रे प्रकुर्वीत प्रयोगानिष्टसिद्धये। प्रथमं मन्त्रस्य पुरश्चरणं कुर्यात् पश्चाद् यन्त्रं साधयेत्॥

अथातः संप्रवक्ष्यामि प्रयोगं महदद्भुतम्। रवौ वारेऽर्कदुग्धेन श्मशानभस्मना लिखेत्॥ १॥ साध्यवर्णस्य नामानि चितामध्ये विनिक्षिपेत्। त्रिक्षिप्तो जायते मर्त्यः, अष्टोत्तरशतं जपेत्। पञ्चदशी विलोमं तु सन्ध्याकाले विशेषतः॥ २॥ चन्द्रवारे गृहीत्वा तु श्वेतदूर्वां च केशरम्। श्वेतगुञ्जासमायुक्तं कपिलापयमध्यतः॥३॥ भौमवारे गृहीत्वा तु काकरक्तं सपक्षकम्। नामाक्षरं लिखेद्यन्त्रे मौनभावयुतो नरः॥ ४॥ तस्य द्वारे लिखेद् भूमावुल्लंघ्योच्चाटनं भवेत्। कुटुम्बानां च सर्वेषां यदि शक्रसमो रिपुः॥ ५॥ बुधवारे गृहीत्वा तु नागकेशररोचनम्। सर्षपा तैलयुक्तेन लिखेद्यन्त्रं तदुत्तमम्॥ ६॥ कृत्वा तु वर्तिकां तस्य चालयेन्मन्त्रभाविताम्। नृकपाले कज्जलं तु तज्जपेन्मोहनं जगत्॥ ७॥ गुरुवारे हरिद्रे द्वे रोचनागुरुसघृतम्। यन्त्रराजं समालिख्य तस्य मध्ये तु नामकम्॥८॥ आसनान्ते खनित्वा तु यन्त्रं स्थाप्यं शुभानने। कर्षणं जायते देवि नान्या श्रेष्ठा क्रिया स्मृता॥ ९॥

प्रयोगान्तरम्—अथातः सम्प्रवक्ष्यामि प्रयोगं महदद्भुतम्। भृगुवारे सकर्पूरं त्वचकुष्ठमधुसमम्॥ १०॥ लिखित्वा यन्त्रराजं तु भूर्जपत्रे सुशोभनम्। दृष्ट्वा स्त्रीवशमायाति प्राणैरपि धनैरपि॥ ११॥ शनिवारे चिताकाष्ठे पंचदश्या विलोमकम्। लिखित्वा यस्य नामानि श्मशाने निखनेद् बुधः॥ कुक्कुटस्य तु रक्तेन म्रियते नात्र संशयः॥ १२॥ अथातः संप्रवक्ष्यामि यन्त्रराजविधिस्तथा। यस्मै कस्मै न दातव्यं गोपनीयं च यत्नतः॥ १३॥ वटवृक्षतले यन्त्रं भूमिमध्ये ततो लिखेत्। कृष्णपक्षत्रयोदश्यां लेखिनीं वटवृक्षजाम्॥ १४॥ नीत्वारम्भं विधातव्यमेकचित्तेन मानवैः। अयुतं प्रजपेद्देवि धर्मकामार्थमोक्षदम्॥ १५॥ दाडिमीवृक्षलेखिन्या भूमौ यन्त्रसहस्रकम्। लिखित्वा जायते मोक्षो वन्दिनस्तु वरानने॥ १६॥ गलवृक्षस्य लेखिन्या यन्त्रं पंचशतं लिखेत्॥ भूमिमध्ये दरि-

द्रस्य नाशनं भवति ध्रुवम् ॥ १७ ॥ गोमूत्रं च शिलां चैव कर्पूरागरुमिश्रितम् । एकीकृत्याश्वत्थमूले लिखेद्यन्त्रं तु भूर्जके ॥ १८ ॥ चिन्तितं चाचिरेणैव जायते देवि निश्चितम् । प्रतापाल्लभते भोगानिन्द्रतुल्यपराक्रमान् ॥ १९ ॥ बिल्वपत्ररसं ग्राह्यं हरितालमनःशिले । बिल्वशाखजलेखिन्या सहस्रद्वितयं लिखेत् ॥ २० ॥ एकान्ते च शुभस्थाने भूमिमध्ये तथैव च । विलिख्यात्र शुभं यन्त्रं वाचां सिद्धिः प्रजायते ॥ २१ ॥ अर्कपत्ररसेनैव अर्कपत्रे समालिखेत् । अष्टोत्तरशतं चैव रिपुवंशविनाशकृत् ॥ २२ ॥ किंकरीवृक्षबन्धाद्वै ज्वरादिशूलकं तनौ । जायते नात्र संदेहो यदि शक्रसमो रिपुः ॥ २३ ॥ पाषाणस्तम्भनं देवि शत्रुद्वारे च भूमिके । हरिद्रालिखितं यन्त्रं स्थाप्यं तत्र सुशोभनम् ॥ २४ ॥ एवं कृते तु देवेशि पितृपुत्रादिकैः सह । शत्रोः प्रजायते द्वेषो सत्यं सत्यं ब्रवीमि ते ॥ २५ ॥ अपामार्गरसेनैव लिखितं भोजपत्रके । ऐकाहिकं तृतीयं च चतुर्थज्वरनाशनम् ॥ २६ ॥ भृङ्गराजरसेनैव यन्त्रं लेख्यं तु भूर्जके । धारयेद्वापि हृदये विवादविजयो भवेत् ॥ २७ ॥ अथातः सम्प्रवक्ष्यामि यन्त्रराजस्य सिद्धिदम् । लक्षयन्त्रं समालिख्य सिद्धपीठे शुभे दिने ॥ २८ ॥ भूमिमध्ये शुद्धचित्तो भूमिशायी जितेन्द्रियः । हवनादिकं तु कुर्याच्च सर्पिषा घृतण्डुलैः । शर्करामिश्रितैश्चैव यन्त्रसिद्धिः प्रजायते ॥ २९ ॥ यानि यानि च कर्माणि एकयन्त्रैः समालिखेत् । क्षणमात्रेण सिद्धिः स्यात् सत्यं सत्यं पुनः पुनः ॥ देवरूपो भवेद्देवि नरः शीघ्रक्रियाकरः ॥ ३० ॥ भूर्जपत्रे लिखेद्यन्त्रं रोचनागुरुकुङ्कुमैः । कृत्वा च धूपदीपादि जलमध्ये विनिक्षिपेत् ॥ ३१ ॥ रात्र्यन्ते स्वप्नमध्ये तु वरं देवि ददाम्यहम् । जीवन्मुक्तः सुभागी च सर्वान् कामानवाप्नुयात् ॥ ३२ ॥ देवदत्तं महावीरं पञ्चदश्यास्तु यन्त्रकम् । वश्यं करोतु मे देवि जलमध्ये प्रवाहितम् ॥ ३३ ॥ दुग्धमाषतिलांश्चैव शर्कराघृतवीरकान्[1] । एकीकृत्य बलिं दद्यात् कृष्णपक्षाष्टमीतिथौ ॥ ३४ ॥ वश्यो भवति

पूजायन्त्रम्

सुन्दरी ८	ॐ १	महा ६
ह्रीं ३	क्लीं ५	त्रिपुर ७
श्रीं ४	स्वाहा ९	ऐं २

प्रयोगयन्त्रम्

८	१	६
३	५	७
४	९	२

देवदर्शनयन्त्रम्

८	१	६
३	५	७
४	९	२

(१) करवीरवृक्षस्य पुष्पाणि ।

द्रव्यप्राप्तियन्त्रम्				वशीकरणयन्त्रम्				मारणोच्चाटनयन्त्रम्		
२	९	४		६	७	२		२	७	६
७	५	३		१	५	९		९	५	१
६	१	८		८	३	४		४	३	८

वीरोऽयं मार्गैरपि धनैरपि । सर्वकर्माणि सिद्धिं च यान्ति नात्र विचारणा ॥ ३५॥

अथ दीक्षाविधिः (मन्त्रग्रहणप्रकारः)

आदौ स्वस्तिवाचनं, ततः शिष्यः संकल्पं कुर्यात् तत्र संकल्पः—ॐ अद्येत्यादि जन्मजन्मान्तरार्जितपापक्षयपूर्वकसकलाभीष्टाभ्युदयकामोऽमुकदेवता-मन्त्रग्रहणमहं करिष्ये । ततो विधिवत् कलशस्थापनं विधाय गुरुवरणं कुर्यात् । ॐ अद्येत्यादि अमुकगोत्रममुकशर्माणं वाऽमुकगोत्राममुकदेवीं (मातरं) एभिः पुष्पचन्दनाक्षतताम्बूलवासोयुगालङ्कारैर्गुरुत्वेनाहं वृणे वृतोऽस्मीति प्रतिवचनम् । यथाविहितं कर्म कुरु । करवाणि इति प्रतिवचनम् । ततो गुरुः शिष्यशिरसि मातृकान्यासं मूलमन्त्रं च जपन् जलेनाभिषिंचेत् । ततो दातव्यमन्त्रमष्टोत्तरशतं प्रजप्य शिष्यकर्णे दद्यात् । स्त्रिया वामकर्णे । पुरुषस्य दक्षिणकर्णे । शिष्यः फलद्रव्यादिभिर्गुरुपादयोः पतन् गुरुमन्त्रदेवतैक्यं संभावयन् प्रणमेत् । ततः शिष्यं गुरुरुत्थाप्याशीर्दद्यात् । ततः शिष्योऽष्टोत्तरशतमष्टोत्तरसहस्रं वा तन्मन्त्र-जपं विधाय गुरुदक्षिणां कुर्यात् । तत्र संकल्पः—ॐ अद्य कृतैतदमुकमन्त्रग्रहण-प्रतिष्ठार्थमिदं द्रव्यं यथानामगोत्राय वा यथानामगोत्रायै (मात्रे) वा गुरवे दक्षिणां तुभ्यमहं सम्प्रददे ॥ ततोऽष्टोत्तरसहस्रं वाऽष्टोत्तरशतं तन्मन्त्रयुक्त-दैवतानाम्ना स्वाहान्तेन यथा ॐ क्लीं कृष्णाय गोविन्दाय गोपीजनवल्लभाय स्वाहा इति मन्त्रेण हवनं कुर्यात् । इति दीक्षाविधिः ।

अथ कार्तवीर्यमन्त्रजपादिविधिः

आचम्य प्राणानायम्य देशकालौ स्मृत्वा मम श्रीकार्तवीर्यार्जुनदेवताप्रीति-द्वारा क्षिप्रममुकशर्मणो बुद्धिहरणपूर्वकस्वधनप्राप्तये मनोभिलषितकार्यसिद्ध्यर्थं वा कार्तवीर्यसिद्ध्यर्थं दीपदानपूर्वकं ॐ ह्रीं कार्तवीर्य इति श्लोकरूपमन्त्रस्य पंचशत-संख्याकजपं तदन्ते “कार्तवीर्यः खलद्वेषी” इति द्वादशसंख्याकान् पाठानद्यारभ्य यथाकालपर्यन्तं ब्राह्मणद्वारा कारयिष्ये । इति सङ्कल्प्य गणेशपूजनं कुर्यात् । कार्त-वीर्यार्जुनो नामेतिश्लोकरूपमन्त्रजपार्थं कार्तवीर्यार्जुनस्तोत्रपाठार्थं चैभिः पुष्पा-क्षतपूगीफलद्रव्यैरमुकगोत्रममुकशर्माणं ब्राह्मणं त्वामहं वृणे । वृतोऽस्मि । यथा-

विहितं जपं पाठं च कुरु। यथाज्ञानं करवाणि। ब्राह्मणः आचम्य प्राणानायम्य देशकालौ० अमुकगोत्रोऽमुकशर्मा अमुकगोत्रस्यामुकशर्मणो यजमानस्य कृतसंकल्पसिद्ध्यर्थं कार्तवीर्यार्जुनदीपदानं मन्त्रजपं पाठं च करिष्ये। गोमयोपलिप्तायां भूमौ ताम्रपात्रे वा रक्तचन्दनैः षट्कोणं कृत्वा तन्मध्ये ॐ फ्रौं बीजं लिखित्वा तदुपरि ताम्रमयदीपपात्रं निधाय ततो दीपवर्ति पात्रे संस्थाप्य अनेन शुद्धिगव्येन पूरयामि जगत्पते। कार्तवीर्य महावीर्य कार्यं सिद्ध्यतु मे हि तत्॥ इत्यनेन घृतपूर्णं कृत्वा दीपपात्राद्दक्षिणभागेऽधोग्रां दक्षिणाधारां छुरिकां "ॐ नमः सुदर्शनास्त्राय फट्" इति मन्त्रेण निखनेत्॥ कार्तवीर्य नृपाधीश योगज्वलितविग्रह॥ भव सन्निहितो देव ज्वालारूपेण वर्तिषु॥ इतिमन्त्रेण पश्चिमाभिमुखं दीपं प्रज्वाल्य ततो दीपस्य प्राणप्रतिष्ठां कृत्वा श्रीकार्तवीर्यार्जुनदीपदेवतायै नमः इति चन्दनपुष्पादिभिः सम्पूज्य दीपमन्त्रं संकल्प्य, कार्तवीर्यमहाबाहो भक्तानामभयङ्कर। दीपं गृहाण मद्दत्तं कल्याणं कुरु सर्वदा॥ अनेन दीपदानेन यजमानाभीष्टं प्रयच्छतु। ततो दीपाग्रे सहस्रं जपः कार्यः।

अस्य श्रीकार्तवीर्यार्जुनस्तोत्रमन्त्रस्य दत्तात्रेय ऋषिः अनुष्टुप्छन्दः श्रीकार्तवीर्यार्जुनो देवता, फ्रौं बीजं ह्रीं शक्तिः क्लीं कीलकं यजमानाभीष्टसिद्ध्यर्थे जपे विनियोगः। कार्तवीर्यार्जुनाय नमः हृदयाय नमः कार्त० शिरसे स्वाहा। कार्त० शिखायै वषट्॥ कार्त० कवचाय हुम् कार्त० नेत्रत्रयाय वौषट्। कार्त० अस्त्राय फट्। इतिषडङ्गन्यासः। ध्यानम्—सहस्रबाहुं सशरं सचापं रक्ताम्बरं रक्तकिरीटकुण्डलम्। चौरादिदुष्टनाशनमिष्टदं तं ध्यायेन्महाबलविजृम्भितकार्तवीर्यम्॥ इति ध्यानम्। ॐ ह्रीं कार्तवीर्यार्जुनो नाम राजाबाहुसहस्रवान्। तस्य स्मरणमात्रेण हृतं नष्टं च लभ्यते। इति जपः कार्यः। जपान्ते पुनर्न्यासं कृत्वा जपं निवेदयेत्। अथ पाठः—कार्तवीर्यः खलद्वेषी कृतवीर्यसुतो बली। सहस्रबाहुः शत्रुघ्नो रक्तवासा धनुर्धरः॥ १॥ रक्तगन्धो रक्तमाल्यो राजास्मर्तुरभीष्टदः। द्वादशैतानि नामानि कार्तवीर्यस्य यः पठेत्॥ २॥ सम्पदस्तस्य जायन्ते जनाः सर्वे वशं गताः। राजानो दासतां यान्ति रिपवो वश्यतां तथा॥ ३॥ आनयत्याशु दूरस्थं क्षेमलाभयुतं प्रियं। सर्वसिद्धिकरं स्तोत्रं जप्तॄणां सर्वकामदम्॥ ४॥ कार्तवीर्य महावीर्य सर्वशत्रुविनाशन। सर्वत्र सर्वदा तिष्ठ दुःखनाशय पाहि माम्॥ ५॥ रत्तिष्ठ दुष्टदमन सप्तद्वीपकपालक। त्वामेव शरणं प्राप्तं सर्वतो रक्ष रक्ष माम्॥ ६॥ दुष्टघ्न किं त्वं स्वपिषि किं तिष्ठसि चिरायसि। पाहि नः सर्वदा सर्वभयेभ्यः स्वसुतानिव॥ ७॥ मतिभङ्गः स्वरो दीनः शत्रूणां मुखभञ्जनम्। रिपूणां च सभामध्ये सर्वत्र विजयं कुरु॥ ८॥ यस्य स्मरण मात्रेण सर्वदुःखक्षयो भवेत्। तं नमामि महावीरमर्जुनं कृतवीर्यजम्॥ ९॥ हैहयाधिपतेः स्तोत्रं सहस्रावृत्तिकं कृतम्। वाञ्छितार्थप्रदं नृणां शुद्रा-

धैर्नं श्रुतं यदि ॥ १० ॥ "प्रणम्य क्षमस्व" इतिविसर्जयेत्। प्रतिदिनमेवं जपो यावद्दीपसमाप्तिः कार्यः। शुभदिने समाप्य ब्राह्मणं सम्पूज्य दक्षिणां दत्त्वा भोजयित्वा कर्मेश्वरार्पणं कुर्यात् ॥

अथ श्रीविपरीतप्रत्यङ्गिरा

श्रीप्रत्यङ्गिरायै नमः ॥ ॐ अस्य श्रीविपरीतप्रत्यङ्गिरामन्त्रस्य भैरव ऋषिः अनुष्टुप्छन्दः श्रीविपरीतप्रत्यङ्गिरादेवता ममाभीष्टसिद्ध्यर्थे जपे पाठे विनियोगः अथ करन्यासः—ॐ ऐं अङ्गुष्ठाभ्यां नमः। ॐ ह्रीं तर्जनीभ्यां नमः। ॐ श्रीं मध्यमाभ्यां नमः। ॐ प्रत्यङ्गिरे अनामिकाभ्यां नमः। ॐ मां रक्ष कनिष्ठिकाभ्यां नमः। ॐ मम शत्रून्भञ्जय भञ्जय करतलकरपृष्ठाभ्यां नमः एवं हृदयादिन्यासः। ॐ भूर्भुवः स्वः इति दिग्बन्धः मूलमन्त्रः—ॐ ऐं ह्रीं श्रीप्रत्यङ्गिरे मां रक्ष रक्ष मम शत्रून्भञ्जय भञ्जय फे हुँ फट् स्वाहा। अष्टोत्तरशतञ्चास्य जपं चैव प्रकीर्तितम् ॥ ऋषिस्तु भैरवो नाम छन्दोऽनुष्टुप् प्रकीर्तितम् ॥ देवता दैशिका रक्ता नाम प्रत्यङ्गिरेति च। पूर्वबीजैः षडङ्गानि कल्पयेत्साधकोत्तमः। सर्वहृष्टोपचारैश्च ध्यायेत्प्रत्यङ्गिरां शुभाम्। टंकं कपालं डमरुं त्रिशूलं सम्बिभ्रती चन्द्रकलावतंसा पिंगोर्ध्वकेशाऽसितभीमदंष्ट्रा भूयाद्विभूत्यै मम भद्रकाली ॥ एवं ध्यात्वा जपेन्मंत्रमेकविंशतिवासरान्। शत्रूणां नाशनं ह्येतत्प्रकाशोऽयं सुनिश्चयः ॥ अष्टम्यामर्धरात्रे तु शरत्काले महानिशि। आराधिता चेच्छ्रीकाली तत्क्षणात् सिद्धिदा नृणाम् ॥ सर्वोपचारसम्पन्ना वस्त्ररत्नकलादिभिः। पुष्पैश्च कृष्णवर्णैश्च साधयेत्कालिकां वराम्। वर्षादूर्ध्वमजन्मेषम्भृदं वाथ यथाविधि। दद्यात् पूर्वं महेशानि ततश्च जपमाचरेत्। एकाहात् सिद्धिदा काली सत्यं सत्यं न संशयः। मूलमन्त्रेण रात्रौ च होमं कुर्यात् समाहितः ॥ मरीचलाजालवणैस्सार्षपैर्मरणं भवेत्। महाजनपदे चैव न भयं विद्यते क्वचित्। प्रेतपिण्डं समादाय गोलकं कारयेत्ततः मध्ये नामाङ्कितं कृत्वा शत्रुरूपांश्च पुत्तलीन्। जीवं तत्र विधायैव चिताग्नौ जुहुयात्ततः। तत्रायुतं जपं कुर्यात् त्रिरात्रं मारणं रिपोः। महाज्वाला भवेत्तस्य तद्वत्तान्त्रशलाकया। गुरुद्वारे प्रदद्याच्च सप्ताहान्मारणं रिपोः। प्रत्यङ्गिरा मया प्रोक्ता पठिता पाठिता नरैः। लिखित्वा च करे कण्ठे बाहौ शिरसि धारयेत्। मुच्यते सर्वपापेभ्यो नाल्पमृत्युः कथंचन ॥ ग्रहाः ऋक्षास्तथा सिंहा भूता यक्षाश्च राक्षसाः। तस्य पीडां न कुर्वन्ति दिवि भुव्यन्तरिक्षगाः। चतुष्पदेषु दुर्गेषु वनेपूपवनेषु च। श्मशाने दुर्गमे घोरे संग्रामे शत्रुसंकटे। ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ कुं कुं कुं मां सां खां पां लां क्षां ॐ ह्रीं ह्रीं ॐ ॐ ह्रीं वां धां मां सां रक्षां कुरु। ॐ ह्रीं ह्रीं ॐ सः हुं ॐ क्षौं वां लां धां मां सां रक्षां कुरु। ॐ ॐ हुं प्लुं रक्षां कुरु। ॐ नमो विपरीतप्रत्यङ्गिरायै विद्याराज्ञि त्रैलोक्यवशंकरि तुष्टिपुष्टिकरि सर्वपीडापहारिणि सर्वापन्नाशिनि सर्वमङ्गलमाङ्गल्ये शिवे सर्वार्थ-

साविनि मोदिनि सर्वशास्त्राणां भेदिनि क्षोभिणि तथा। परमन्त्रतन्त्रयन्त्रविषचूर्णसर्वप्रयोगादीनन्येषां निवर्तयित्वा यत्कृतं तन्मेऽस्तु कलिपातिनि सर्वहिंसा मा कारयति अनुमोदयति मनसा वाचा कर्मणा ये देवासुरराक्षसास्तिर्यग्योनिसर्वहिंसका विरूपकं कुर्वन्ति मम मन्त्रतन्त्रयन्त्रविषचूर्ण-सर्वप्रयोगादीनात्महस्तेन यः करोति करिष्यति कारयिष्यति तान् सर्वानन्येषां निवर्तयित्वा पातय कारय मस्तके स्वाहा।

इति श्रीविपरीतप्रत्यङ्गिरा समाप्तम्। शुभम्भूयात्।

अथान्ये कतिचित्काम्यप्रयोगाः

रोगनाशार्थे—रोगानशेषानपहंसि तुष्टा रुष्टा तु कामान् सकलानभीष्टान्। त्वामाश्रितानां न विपन्नराणां त्वामाश्रिता ह्याश्रयतां प्रयान्ति॥ १॥—अस्य जपे सकलरोगनाशः।

सर्वबाधानाशार्थे तथा शत्रुनाशार्थे—सर्वा बाधाप्रशमनं त्रैलोक्यस्याखिलेश्वरि। एवमेव त्वया कार्यमस्मद्वैरिविनाशनम्॥ २॥—अस्य लक्षजपे श्लोकोक्तफलम्।

महामारीनाशार्थे—इत्थं यदा यदा बाधा दानवोत्था भविष्यति। तदा तदाऽवतीर्याहं करिष्याम्यरिसंक्षयम्॥ ३॥—अस्य जपे महामारीशान्तिः[1]।

बालग्रहशान्त्यर्थे—हिनस्ति दैत्यतेजांसि स्वनेनापूर्य या जगत्। सा घंटा पातु नो देवी पापेभ्यो नः सुतानिव॥ ४॥—अनेन सदीपदधिमाषान्नबलिदाने च घण्टाबन्धने बालग्रहशान्तिः। अथवा **हरिवंशबालरक्षा**—"नन्दोऽङ्कमेनमारोप्य भूरेणु परिगृह्य च। शिरःप्रदक्षिणं कुर्वन्मन्त्रमेनं जजाप ह॥ १॥ विष्णुस्ते पूर्वतो पातु रुद्रो रक्षतु दक्षिणे। ब्रह्मा च पश्चिमे पायाच्चन्द्रो रक्षतु चोत्तरम्॥ २॥ उपरिष्टात्तथा सूर्यः पायाच्चाधश्च वासुकिः। पायादूर्ध्वमधोवत्स शिष्टाः काष्टाः समीरणः॥ ३॥ स्वस्ति करोति भगवान् पिनाकी वृषभध्वजः। गावो रक्षन्तु सर्वत्र भूमौ पातु सदाशिवः॥ ४॥ एवमुच्चार्य नन्दस्तु कृष्णं परपर्श सर्वतः। एष मन्त्रो हि बालानां रक्षार्थं परिकीर्तितः॥ ५॥

(१) सुश्रुते—स्नानलागाज्यहोमाद् महामारी प्रशाम्यति। इति। जपान् महामृत्युञ्जय-शतचण्डि-रुद्रविधानादिभिर्होमान् मृत्युञ्जय दुर्गाभैरवादिमन्त्रैः पायसतिलाज्यमधुत्रयहोमादित्यर्थः।

महाभयनिवारणार्थे—सर्वस्वरूपे सर्वेशे सर्वशक्तिसमन्विते। भयेभ्यस्त्राहि नो देवि दुर्गे देवि नमोऽस्तु ते ॥ १ ॥—अस्य लक्षचतुष्टयजपे महाभयनिवृत्तिः। **अथवा शतचण्डिविधानाद् महाभयनिवृत्तिः**—नृपोपद्रव आपन्ने दुर्भिक्षे भूमिकम्पने। अतिवृष्ट्यामनावृष्टौ परचक्रभये क्षये। सर्वे विघ्ना विनश्यन्ति शतचण्डीविधौ कृते (म० म०)।

दुर्जनमोहने—सा त्वमित्थं प्रभावैः स्वैरुदारैर्देवि संस्तुता। मोहयैतौ दुराधर्षावसुरौ मधुकैटभौ।

शत्रुमोहने—सैषा प्रसन्ना वरदा नृणां भवति मुक्तये। सा विद्या परमा मुक्तेर्हेतुभूता सनातनी।

वश्यार्थे—ज्ञानिनामपि चेतांसि देवी भगवती हि सा। बलादाकृष्य मोहाय महामाया प्रयच्छति ॥ १ ॥—अस्य सपादलक्षजपेन सद्यो मोहनम्।

वाक्सिद्ध्यर्थे—मेधासि देवि विदिताखिलशास्त्रसारा दुर्गासि दुर्गभवेत्यादि जपात् वाक्सिद्धिर्भविष्यति।

परप्रयोगशमने—ततो निशुम्भः सम्प्राप्य चेतनामात्तकार्मुकः। आजघान शरैर्देवीं कालीं केशरिणं तथा ॥ इति मन्त्रं प्रतिश्लोकाद्यन्तं पठेत्।

सर्वसम्पत्प्राप्त्यर्थे—इत्थं निशम्य देवानां वचांसि मधुसूदनः। चकार कोपं शम्भुश्च भ्रुकुटीकुटिलाननौ ॥ १ ॥—अस्य जपे सर्वसम्पत्प्राप्तिः।

सकलाभीष्टसिद्धये—करोतु सा नः शुभहेतुरीश्वरी शुभानि भद्राण्यभिहन्तु चापदः ॥ १ ॥—जपे सकलाभीष्टसिद्धिः।

पत्नीप्राप्त्यर्थे—पत्नीं मनोरमां देहि मनोवृत्तानुसारिणीम्। तारिणीं दुर्गसंसारसागरस्य कुलोद्भवाम् ॥ १ ॥—सपादलक्षजपे पत्नीप्राप्तिः।

अथ शीघ्रप्रसवोपायः— ॐ हिमवत्युत्तरे पार्श्वे शवरीनाम यक्षिणी। तस्या नूपुरशब्देन विशल्या स्यात्तु गर्भिणी स्वाहा ॥ १ ॥ इति मन्त्रेणैकविंशतिदूर्वांकुरैरेकपलं तिलतैलं प्रदक्षिणमाथतमष्टशतं मन्त्रयित्वा तत्तैलं किञ्चित्पाययेच्छेषमुदरे लेपयेदिति संस्कारभास्करे।

पुत्रप्राप्त्यर्थे—श्रीदुर्गासप्तशत्याः प्रतिश्लोकं क्लीं कामबीजसम्पुटितायाः एकचत्वारिंशद्दिनं श्रीयहं त्रिरावृत्तौ पुत्रप्राप्तिः स्यात् ॥

आकर्षणार्थे—द्विचत्वारिंशद्दिनपर्यन्तं क्लीं बीजपुटितस्य दशावृत्तिः प्रतिदिनम्।

लक्ष्मीप्राप्त्यर्थे—एकोनपञ्चाशद्दिनपर्यन्तप्रतिश्लोकं (श्रीं) इति श्री-बीजसम्पुटितस्य पञ्चदशावृत्तौ लक्ष्मीप्राप्तिः सद्यो मोहनसिद्धिश्च ।

शत्रुमुखस्तम्भने—स्मरन्ममैतच्चरितं नरो मुच्येत् सङ्कटात् मम प्रभावात् हिंसाद्या दस्यवो वैरिणस्तथा । इति मन्त्रं प्रतिश्लोकाद्यन्ते पठेत् ।

अनावृष्टिनिवृत्त्यर्थे—ॐ महांऽइन्द्रोऽओजसा पर्ज्जन्यो वृष्टिं इव स्तोमैर्वत्सस्य वावृधे ।

सकलकार्यसिद्ध्यर्थे—श्रीरामं मानसोपचारैः सम्पूज्य—ॐ आपदामपहर्तारं दातारं सर्वसम्पदाम् । लोकाभिरामं श्रीरामं भूयो भूयो नमाम्यहम् ॥ इति मन्त्रेण सम्पुटितरामायणपाठात्सकलकार्यसिद्धिः ॥ पुत्रकामो बालकाण्डं पठेत् । लक्ष्मीकामोऽयोध्याकाण्डम् । नष्टराज्यप्राप्तिकामः किष्किन्धाकाण्डम् । सर्वकामः सुन्दरकाण्डम् । शत्रुनाशकामः सर्वकामश्च लङ्काकाण्डं पठेत् ॥ सुन्दरकाण्डे एकोत्तरावृत्त्या पाठः कर्तव्यः, तद्यथा—प्रथमदिने एकः द्वितीये द्वौ तृतीये त्रय इत्यादि एकादश दिनपर्यन्तम् । द्वादशदिने अवशिष्टं सर्गद्वयं पठित्वा पुनः प्रथमसर्गः पठनीयः एवं त्रिरावृत्त्या सकलकार्यसिद्धिः । सुप्रतिष्ठित-श्रीहनुमत्प्रतिमासमीपैकाग्रवृत्त्या सुन्दरकाण्डाच्छीघ्रकार्यसिद्धिः ।

अग्निनिर्वापणकौशलम्—

अग्न्युपद्रवे अग्नौ प्रज्वलिते यस्यां दिशि अग्नेर्ज्वाला यायात् तस्यामेव दिशि स्थित्वा यया नासया श्वासः प्रवहेत् तयैव नासया वायुमाकृष्य नासया पानीयं पिबेत् । तदनन्तरं सप्तगुञ्जापरिमितं जलं हस्ते आदाय अधोलिखितमन्त्रेण मन्त्रयित्वा अग्नौ प्रक्षिपेत् । मन्त्रः—ॐ उत्तरस्यां च दिग्भागे मरीचो नाम राक्षसः । तस्य मूत्रपुरीषाभ्यां हुतो वह्निस्तम्भः स्वाहा ।

अथ द्वात्रिंशाङ्कयन्त्रविधानम्—

८	१५	२	७
६	३	१२	११
१४	९	८	१
४	५	१०	१३

यन्त्रमिमं हरिद्रया भूर्जपत्रे शुद्धकर्गले-वा लिखित्वा तथा यन्त्रस्याधोभागे स्वमनोरथं दाडिमलेखिन्या विलिख्य पश्चाच्च यन्त्रमिमं सतूलं वर्तिकाऽऽकारं विधाय सूर्यवासरेऽनया पुष्पवर्तिकया[1] ज्योतिः प्रज्वालयेत् । हरिद्रामालया च भास्करबीजमन्त्रमिमं सहस्राधिकशतवारं जपेत्, तत्र भास्करबीजमन्त्रः—"ॐ ह्रीं हंसः" एवं सप्तसूर्यवारेषु विधिमिमं कृत्वा मानवः सर्वदुःखविनिर्मुक्तोऽत्यन्तसुखं लभते ।

---

(१) फूलवर्त्ती खड़ी बत्ती ।

अथापरविधानम्—

रविवारे प्रातरुत्थाय स्नात्वा च हरिद्रया कांस्यपात्रे द्वात्रिंशाङ्कयन्त्रं लिखित्वा तस्योपरि चतुर्मुखदीपं संस्थाप्य पञ्चोपचारपूजनं सति सूर्योदये विधाय हस्ताभ्यां पात्रमुत्थाप्य सूर्यसम्मुखं स्थित्वा च "ॐ ह्रीं हंसः" मन्त्रमिमं जपेत्, यथैव सूर्यः परिवर्तयेत् तथैव मानवोऽपि परिवर्तनं विदध्यात्, अस्तमिते सूर्ये श्री सूर्यायार्घ्यं दत्त्वा प्रणम्य मिष्टान्नभोजनं कुर्यात्। भूमौ शयीत, ब्रह्मचारी भूयात्, एवं कार्यानुसारेण अब्द-षण्मास-मासत्रय-सपादमासपर्यन्तं प्रत्यादित्यदिनेऽनुष्ठिते सति भगवतः श्रीसूर्यस्य कृपया सर्वाणि दुरूहकार्याण्यपि सफलीभवन्ति नात्र संशयः॥

अथ सद्य आरोग्यकरं सूर्यार्घ्यदानविधानम्

सुदिने कृतनित्यक्रिय आचम्य प्राणानायम्य देशकालौ संकीर्त्य मम अमुकस्य वा अमुकज्वरादिव्याधिसमूलनिरासद्वारा अद्य आरोग्यार्थं श्रीसवितृसूर्यनारायणप्रीत्यर्थं हंसादिसप्ततिनामभिः श्रीसूर्याय सप्तत्यर्घ्यदानमहं करिष्ये। इति संकल्पः। भूतशुद्ध्यादि कृत्वा सामान्यार्घ्यं कल्पयेत्। विगृह्य पाणियुग्मेन ताम्रपात्रं सुनिर्मलम्। जानुभ्यामवनीं गत्वा परिपूर्य जलेन च ॥ १ ॥ करवीरादिकुसुमैरक्तचन्दनमिश्रितैः। दूर्वाङ्कुरैरक्षतैश्च निक्षिप्तैः पात्रमध्यतः ॥ २ ॥ दद्यादर्घ्यमनर्घाय सवित्रे ध्यानपूर्वकम्॥ उपमौली समानीय तत्पात्रे नान्यदिङ्मनाः ॥ ३ ॥ प्रतिमन्त्रं नमस्कुर्यादुदयास्तमिते रवौ। अनया नामसप्तत्या महामन्त्ररहस्यया ॥ ४ ॥ एवमर्घ्यं प्रकल्प्य पाद्यादिभिः सम्पूज्य प्रणम्य यथोक्तविधिना प्रत्येकनाम्ना बृहत्पात्रे घटे जले वा अर्घ्यं दद्यात्। तद्यथा—ॐ हंसाय नमः ॥ १ ॥ ॐ भानवे नमः ॥ २ ॥ ॐ सहस्रांशवे नमः ॥ ३ ॥ ॐ तपनाय नमः ॥ ४ ॥ ॐ तापनाय नमः ॥ ५ ॥ ॐ रवये नमः ॥ ६ ॥ ॐ विकर्तनाय नमः ॥ ७ ॥ ॐ विवस्वते नमः ॥ ८ ॥ ॐ विश्वकर्मणे नमः ॥ ९ ॥ ॐ विभावसवे नमः ॥ १० ॥ ॐ विश्वरूपाय नमः ॥ ११ ॥ ॐ विश्वकर्त्रे नमः ॥ १२ ॥ ॐ मार्तण्डाय नमः ॥ १३ ॥ ॐ मिहिराय नमः ॥ १४ ॥ ॐ अंशुमते नमः ॥ १५ ॥ ॐ आदित्याय नमः ॥ १६ ॥ ॐ उष्णगवे नमः ॥ १७ ॥ ॐ सूर्याय नमः ॥ १८ ॥ ॐ अर्यमणे नमः ॥ १९ ॥ ॐ ब्रध्नाय नमः ॥ २० ॥ ॐ दिवाकराय नमः ॥ २१ ॥ ॐ द्वादशात्मने नमः ॥ २२ ॥ ॐ सप्तहयाय नमः ॥ २३ ॥ ॐ भास्कराय नमः ॥ २४ ॥ ॐ अहस्कराय नमः ॥ २५ ॥ ॐ खगाय नमः ॥ २६ ॥ ॐ सुराय नमः ॥ २७ ॥ ॐ प्रभाकराय नमः ॥ २८ ॥ ॐ श्रीमते नमः ॥ २९ ॥ ॐ लोकचक्षुषे नमः ॥ ३० ॥ ॐ ग्रहेश्वराय नमः ॥ ३१ ॥ ॐ लोकेशाय नमः ॥ ३२ ॥ ॐ लोकसाक्षिणे नमः ॥ ३३ ॥

लक्ष्मीप्राप्त्यर्थे—एकोनपञ्चाशद्दिनपर्यन्तप्रतिश्लोकं (श्रीं) इति श्रीबीजसम्पुटितस्य पञ्चदशावृत्तौ लक्ष्मीप्राप्तिः सद्यो मोहनसिद्धिश्च ।

शत्रुमुखस्तम्भने—स्मरन्ममैतच्चरितं नरो मुच्येत् सङ्कटात् मम प्रभावात् हिंसाद्या दस्यवो वैरिणस्तथा । इति मन्त्रं प्रतिश्लोकाद्यन्ते पठेत् ।

अनावृष्टिनिवृत्त्यर्थे—ॐ महांऽइन्द्रोऽओजसा पर्ज्जन्यो वृष्टि इव स्तोमैर्वत्सस्य वावृधे ।

सकलकार्यसिद्ध्यर्थे—श्रीरामं मानसोपचारैः सम्पूज्य—ॐ आपदामपहर्तारं दातारं सर्वसम्पदाम् । लोकाभिरामं श्रीरामं भूयो भूयो नमाम्यहम् ॥ इति मन्त्रेण सम्पुटितरामायणपाठात्सकलकार्यसिद्धिः ॥ पुत्रकामो बालकाण्डं पठेत् । लक्ष्मीकामोऽयोध्याकाण्डम् । नष्टराज्यप्राप्तिकामः किष्किन्धाकाण्डम् । सर्वकामः सुन्दरकाण्डम् । शत्रुनाशकामः सर्वकामश्च लङ्काकाण्डं पठेत् ॥ सुन्दरकाण्डे एकोत्तरावृत्त्या पाठः कर्तव्यः, तद्यथा—प्रथमदिने एकः द्वितीये द्वौ तृतीये त्रय इत्यादि एकादश दिनपर्यन्तम् । द्वादशदिने अवशिष्टं सर्गद्वयं पठित्वा पुनः प्रथमसर्गः पठनीयः एवं त्रिरावृत्त्या सकलकार्यसिद्धिः । सुप्रतिष्ठित-श्रीहनुमत्प्रतिमासमीपैकाग्रवृत्त्या सुन्दरकाण्डाच्छीघ्रकार्यसिद्धिः ।

अग्निनिर्वापणकौशलम्—

अग्न्युपद्रवे अग्नौ प्रज्वलिते यस्यां दिशि अग्नेर्ज्वाला यायात् तस्यामेव दिशि स्थित्वा यया नासया श्वासः प्रवहेत् तयैव नासया वायुमाकृष्य नासया पानीयं पिबेत् । तदनन्तरं सप्तगुञ्जापरिमितं जलं हस्ते आदाय अधोलिखितमन्त्रेण मन्त्रयित्वा अग्नौ प्रक्षिपेत् । मन्त्रः—ॐ उत्तरस्यां च दिग्भागे मरीचो नाम राक्षसः । तस्य मूत्रपुरीषाभ्यां हुतो वह्निस्तम्भः स्वाहा ।

अथ द्वात्रिंशाङ्कयन्त्रविधानम्—

८	१५	२	७
६	३	१२	११
१४	९	८	१
४	५	१०	१३

यन्त्रमिमं हरिद्रया भूर्जपत्रे शुद्धकर्गले-वा लिखित्वा तथा यन्त्रस्याधोभागे स्वमनोरथं दाडिमलेखिन्या विलिख्य पश्चाच्च यन्त्रमिमं सतूलं वर्त्तिकाऽऽकारं विधाय सूर्यवासरेऽनया पुष्पवर्तिकया[१] ज्योतिः प्रज्वालयेत् । हरिद्रामालया च भास्करबीजमन्त्रमिमं सहस्राधिकशतवारं जपेत्, तत्र भास्करबीजमन्त्रः—"ॐ ह्रीं हंसः" एवं सप्तसूर्यवारेषु विधिमिमं कृत्वा मानवः सर्वदुःखविनिर्मुक्तोऽत्यन्तसुखं लभते ।

(१) फुल्वत्ती पद्दी बत्ती ।

अथापरविधानम्—

रविवारे प्रातरुत्थाय स्नात्वा च हरिद्रया कांस्यपात्रे द्वात्रिंशाङ्कयन्त्रं लिखित्वा तस्योपरि चतुर्मुखदीपं संस्थाप्य पञ्चोपचारपूजनं सति सूर्योदये विधाय हस्ताभ्यां पात्रमुत्थाप्य सूर्यसम्मुखं स्थित्वा च "ॐ ह्रीं हंसः" मन्त्रमिमं जपेत्, यथैव सूर्यः परिवर्तयेत् तथैव मानवोऽपि परिवर्तनं विदध्यात्, अस्तमिते सूर्ये श्री सूर्यायार्घ्यं दत्त्वा प्रणम्य मिष्टान्नभोजनं कुर्यात्। भूमौ शयीत, ब्रह्मचारी भूयात्, एवं कार्यानुसारेण अब्द-षण्मास-मासत्रय-सपादमासपर्यन्तं प्रत्यादित्य-दिनेऽनुष्ठिते सति भगवतः श्रीसूर्यस्य कृपया सर्वाणि दुर्लहकार्याण्यपि सफली-भवन्ति नात्र संशयः॥

अथ सद्य आरोग्यकरं सूर्यार्घ्यदानविधानम्

शुदिने कृतनित्यक्रिय आचम्य प्राणानायम्य देशकालौ संकीर्त्य मम अमुकस्य वा अमुकज्वरादिव्याधिसमूलनिरासद्वारा अद्य आरोग्यार्थं श्रीसवितृ-सूर्यनारायणप्रीत्यर्थं हंसादिसप्ततिनामभिः श्रीसूर्याय सप्तत्यर्घ्यदानमहं करिष्ये। इति संकल्पः। भूतशुद्ध्यादि कृत्वा सामान्यार्घ्यं कल्पयेत्। विगृह्य पाणियुग्मेन ताम्रपात्रं सुनिर्मलम्। जानुभ्यामवनीं गत्वा परिपूर्य जलेन च॥ १॥ करवीरा-दिकुसुमैरक्तचन्दनमिश्रितैः। दूर्वाङ्कुरैरक्षतैश्च निक्षिप्तैः पात्रमध्यतः॥ २॥ दद्यादर्घ्यमनर्घाय सवित्रे ध्यानपूर्वकम्॥ उपमौली समानीय तत्पात्रे नान्य-दिङ्मनाः॥ ३॥ प्रतिमन्त्रं नमस्कुर्यादुदयास्तमिते रवौ। अनया नामसप्तत्या महामन्त्ररहस्यया॥ ४॥ एवमर्घ्यं प्रकल्प्य पाद्यादिभिः सम्पूज्य प्रणम्य यथोक्त-विधिना प्रत्येकनाम्ना बृहत्पात्रे घटे जले वा अर्घ्यं दद्यात्। तद्यथा—ॐ हंसाय नमः॥ १॥ ॐ भानवे नमः॥ २॥ ॐ सहस्रांशवे नमः॥ ३॥ ॐ तपनाय नमः॥ ४॥ ॐ तापनाय नमः॥ ५॥ ॐ रवये नमः॥ ६॥ ॐ विकर्तनाय नमः॥ ७॥ ॐ विवस्वते नमः॥ ८॥ ॐ विश्वकर्मणे नमः॥ ९॥ ॐ विभा-वसवे नमः॥ १०॥ ॐ विश्वरूपाय नमः॥ ११॥ ॐ विश्वकर्त्रे नमः॥ १२॥ ॐ मार्तण्डाय नमः॥ १३॥ ॐ मिहिराय नमः॥ १४॥ ॐ अंशुमते नमः॥ १५॥ ॐ आदित्याय नमः॥ १६॥ ॐ उष्णगवे नमः॥ १७॥ ॐ सूर्याय नमः॥ १८॥ ॐ अर्यमणे नमः॥ १९॥ ॐ ब्रध्नाय नमः॥ २०॥ ॐ दिवाकराय नमः॥ २१॥ ॐ द्वादशात्मने नमः॥ २२॥ ॐ सप्तहयाय नमः॥ २३॥ ॐ भास्कराय नमः॥ २४॥ ॐ अहस्कराय नमः॥ २५॥ ॐ खगाय नमः॥ २६॥ ॐ सुराय नमः॥ २७॥ ॐ प्रभाकराय नमः॥ २८॥ ॐ श्रीमते नमः॥ २९॥ ॐ लोकचक्षुषे नमः॥ ३०॥ ॐ ग्रहेश्वराय नमः॥ ३१॥ ॐ लोकेशाय नमः॥ ३२॥ ॐ लोकसाक्षिणे नमः॥ ३३॥

ॐ तमोरये नमः ॥ ३४ ॥ ॐ शाश्वताय नमः ॥ ३५ ॥ ॐ शुचये नमः ॥ ३६ ॥ ॐ गभस्तिहस्ताय नमः ॥ ३७ ॥ ॐ तीव्रांशवे नमः ॥ ३८ ॥ ॐ तरणये नमः ॥ ३९ ॥ ॐ सुमहोरुणये नमः ॥ ४० ॥ ॐ द्युमणये नमः ॥ ४१ ॥ ॐ हरिदश्वाय नमः ॥ ४२ ॥ ॐ अर्काय नमः ॥ ४३ ॥ ॐ भानुमते नमः ॥ ४४ ॥ ॐ भयनाशनाय नमः ॥ ४५ ॥ ॐ छन्दोऽश्वाय नमः ॥ ४६ ॥ ॐ वेदवेद्याय नमः ॥ ४७ ॥ ॐ भास्वते नमः ॥ ४८ ॥ ॐ पूष्णे नमः ॥ ४९ ॥ ॐ वृषाकपये नमः ॥ ५० ॥ ॐ एकचक्ररथाय नमः ॥ ५१ ॥ ॐ मित्राय नमः ॥ ५२ ॥ ॐ मन्देहारये नमः ॥ ५३ ॥ ॐ तमिस्रहन्त्रे नमः ॥ ५४ ॥ ॐ दैत्यहन्त्रे नमः ॥ ५५ ॥ ॐ पापहर्त्रे नमः ॥ ५६ ॥ ॐ धर्म्माय नमः ॥ ५७ ॥ ॐ प्रकाशकाय नमः ॥ ५८ ॥ ॐ हेलिकाय नमः ॥ ५९ ॥ ॐ चित्रभानवे नमः ॥ ६० ॥ ॐ कलिघ्नाय नमः ॥ ६१ ॥ ॐ तार्क्ष्यवाहनाय नमः ॥ ६२ ॥ ॐ दिक्पतये नमः ॥ ६३ ॥ ॐ पद्मिनीनाथाय नमः ॥ ६४ ॥ ॐ कुशेशयकराय नमः ॥ ६५ ॥ ॐ हरये नमः ॥ ६६ ॥ ॐ घर्मरश्मये नमः ॥ ६७ ॥ ॐ दुर्निरीक्ष्याय नमः ॥ ६८ ॥ ॐ चण्डांशवे नमः ॥ ६९ ॥ ॐ कश्यपात्मजाय नमः ॥ ७० ॥ एभिः सप्ततिसंख्याकैः पुण्यैः सूर्यस्य नामभिः। प्रणवादिचतुर्थ्यन्तैर्नमस्कारसमायुतैः ॥ १ ॥ प्रत्येकमुच्चरन्नाम दृष्ट्वा दृष्ट्वा दिवाकरम्। एवं कुर्वन्नरो याति न दारिद्र्यं न शोकभाक् ॥ २ ॥ व्याधिभिर्मुच्यते घोरैरपि जन्मान्तरार्जितैः। विनौषधैर्विना वैद्यैर्विना वश्यपरिग्रहैः ॥ ३ ॥ कालेन निधनं प्राप्य सूर्यलोके महीयते ॥

श्रीसूर्य्यार्घ्यविधानस्य सर्वव्याधिहरो विधिः समाप्तः।

अथ रामनाम-(तारकमन्त्रः)-लेखनविधिः

श्रीदेव्युवाच—भगवन् सकला विद्याः श्रुताश्चाधिगता मया। इदानीं श्रोतुमिच्छामि यत्त्वं लिखसि वै रहः ॥ १ ॥ ईश्वर उवाच—ब्रह्मादिविबुधैः सर्वैः पृष्टेन कथितं मया। तवाग्रे कथयाम्यद्य यतस्त्वं प्राणवल्लभा ॥ २ ॥ न देयं परशिष्येभ्यो नास्तिकेभ्यो न चेश्वरि। नाशुश्रूषारतानां च नैवानर्थप्रदायिनाम् ॥ ३ ॥ देयं शिष्याय शान्ताय श्रद्धाभक्तिरताय च। पुत्रायापि न दातव्यं कुत्सिताध्वनि चारिणे ॥ ४ ॥ गुरुशुश्रूषया विद्या पुष्कलेन धनेन वा। परीक्षिताय दातव्यं वत्सराद्धोषिताय च ॥ ५ ॥ त्वद्भक्तियन्त्रितो वक्ष्ये सावधानावधारय। लिखाम्यनुदिनं देवि राममन्त्रं विशेषतः ॥ ६ ॥ लिखित्वा धारयित्वा च सर्वैश्वर्यसमन्वितः। रामरामेति रामेति सर्वस्वं मम वल्लभे ॥ ७ ॥ अथातः संप्रवक्ष्यामि पुरश्चरणकं विधिम्। विना येन न सिद्धः स्यान्मन्त्रो वर्षशतैरपि ॥ ८ ॥ कृतेन येन लभन्ते साधवो वाञ्छितं फलम्। पुरश्चरणसम्पन्नो मन्त्रो हि फलदायकः ॥९॥ पुरश्चर्यामतः कुर्यान्मन्त्रवित्सिद्धिकाम्यया। सम्यक् सिद्धैक-

नाम्नोऽस्य नासाध्यं विद्यते क्वचित् ॥ १० ॥ बहुनामवतः पुंसः का कथा शिव एव सः । किं जपैश्चैव किं पाठैः किं मन्त्रन्यासविस्तरैः ॥ ११ ॥ रहस्यानां हि मन्त्राणां यदि न स्यात्पुरस्क्रिया । जीवहीनो यथा देहो यथा काष्ठमयो गजः ॥ १२ ॥ पुरश्चरणहीनो हि न मन्त्रः फलदायकः ॥ शुक्लपक्षे शुभे चन्द्रे स्वस्तिवाचनपूर्वकम् ॥ १३ ॥ गणेशं स्वेष्टदेवञ्च पूजयित्वा लिखेत् प्रिये । शुक्लाम्बरधरः स्वस्थः कृतनित्यक्रियः शुचिः ॥ १४ ॥ भूतशुद्ध्यादिकं कृत्वा केवलां मातृकां न्यसेत् । प्राणायामादिकं कृत्वा सन्ध्यायं हृदि राघवम् ॥ १५ ॥

लेखनप्रकारः—हनुमता च संयुक्तं लक्ष्मणेन च सीतया । मानसं पूजनं कृत्वा लिखेन्मन्त्रमनन्यधीः ॥ १६ ॥ प्रणवं पूर्वमुच्चार्य्य लिखेन्मन्त्रं सदा प्रियम् । अन्ते प्रणवमुच्चार्य नमेत्सीतापतिं प्रिये ॥ १७ ॥ अनन्तो न्यासतो देवि केवलो मठः स्मृतः । एतन्मन्त्रं लिखेद्यस्तु लक्षमेकं जितेन्द्रियः ॥ १८ ॥ शुद्धासनो शुद्धदेहो नित्यं शुद्धान्नभोजनः । निरामिषाशनो नित्यमेकाकी ह्येकवाग्भुक् ॥ १९ ॥ रामाश्रयो रामचित्तो दुर्जनादर्शने स्थितः । राममन्त्रं लिखन्नित्यमष्टगन्धेन भक्तिमान् ॥ २० ॥ कुंकुमेन लिखेद्यस्तु सर्वकर्मफलप्रदम् । भूर्जपत्रे ताडपत्रे शाणपत्रे तथैव च ॥ २१ ॥ शतं वापि सहस्रं वा लिखेदनुदिनं सुधीः । सुमासे शुद्धवेलायां यावल्लक्षं समर्प्येत ॥ २१ ॥ तावत्स रामरामेति राममन्त्रं पठन्नरः । शृणुयाद्रामचरितं पठेद्रामस्तुतिं नरः ॥ २३ ॥ पञ्चमासावधिं स्थित्वा पुरश्चरणं समापयेत् । एतन्मन्त्रं लिखेद्यस्तु लक्षसंख्यं जितेन्द्रियः ॥ २४ ॥ तस्य सिद्धो भवेन्मन्त्रः सर्वकर्मफलप्रदः । शुद्धोदकेन संसिद्धि कज्जलं घृतदीपकम् ॥ २५ ॥ पत्रं शाणमयं प्रोक्तं लेखनी काशजा प्रिये । तद्दशांशं पायसेन जुहुयात्संस्कृतेन च ॥ २६ ॥ पयसा तर्पणं कुर्यात् वारिभिर्मार्जनं स्मृतम् । द्विजेभ्यो भोजनं देयमवश्यं द्विजभोजनम् ॥ २७ ॥ पिष्टगोधूमचूर्णेन कृत्वा पत्राणि गोलके । नाभिमात्रे जले स्थित्वा मस्तकं परिधारयेत् ॥ २८ ॥ रामन्तु हृदि विन्यस्य क्षिपेन्नद्यामनन्यधीः । एवं सिद्धिमनुप्राप्तो मन्त्रः सिद्धिप्रदायकः ॥ २९ ॥ एवं सुसिद्धो मन्त्रस्तु सर्वकार्याणि साधयेत् । अयुतं च लिखित्वा तु मुच्यते बन्धनादपि ॥ ३० ॥ पञ्चायुतं लिखित्वा तु नष्टं राज्यमवाप्नुयात् । लिखन्नयुतमेकान्ते महारोगान् बहूनपि ॥ ३१ ॥ क्षयापस्मारकुष्ठादीन्नाशयेदेव तत्क्षणात् । शुद्धासनं समास्थाय मासत्रयमनन्यधीः ॥ ३२ ॥ पूजापुरस्सरं मन्त्रं सहस्रं विजितेन्द्रियः । लिखन्नखिलविद्यानां तत्त्वज्ञो भवति ध्रुवम् ॥३३॥ मुक्तिकामो लिखेल्लक्षं साधको विधिपूर्वकम् । जातिस्मृतिस्थितो भूत्वा याति विष्णोः परं पदम् ॥ ३४ ॥ लिखित्वा तु दिने ध्यायन्नपमृत्युर्न जायते । वश्यार्थे पञ्चसाहस्रं मोहने शतपञ्चकम् ॥ ३५ ॥ अयुतं मारणे प्रोक्तं स्तम्भने च शतद्वयम् । सहस्रत्रयमुच्चाटे आकर्षे

च शतत्रयम् ॥ ३६ ॥ विवादे लक्षमेकन्तु लिखेन्मन्त्रं महेश्वरि। राज्यपुत्रादिलाभार्थं तत्तत्कार्य्यानुसारतः ॥ ३७ ॥ लक्षमेकं द्विलक्षं वा यावत्सिद्धिं लिखेन्नरः। वश्यार्थं भूर्जपत्रे तु मोहने भूमिपत्रकम् ॥ ३८ ॥ मारणे लोहपत्रन्तु स्तम्भने पैत्तलं स्मृतम्। पुत्रार्थे पैत्तलं पत्रं राज्यार्थे ब्रह्मवृक्षकम् ॥ ३९ ॥ मोक्षार्थे ताडपत्रं तु शान्त्यर्थे तु मधूकजम्। लेखिन्या तु लिखेन्मंत्रं वश्ये दर्भाङ्कुरोत्थया ॥ ४० ॥ आकृष्टौ तु करञ्जोत्था मारणे तु नरास्थिजा। स्तम्भनेपि च विज्ञेया राश्ववृक्षोद्भवा प्रिये ॥ ४१ ॥ शान्तिके पौष्टिके चैव आयुष्कामान्विते तथा। सर्वोपशमने चैव कर्त्तव्या जातिसम्भवा ॥ ४२ ॥ हेमजा रौप्यजा वापि शुभकर्मणि सिद्धिदा। अशुभेषु च सर्वेषु शस्यते शुद्धलोहजा ॥ ४३ ॥ विष्ठ्यङ्गारदिने घोरे यदि वोत्पादिता भवेत्। कालदण्डसमा ह्येषा सर्वशत्रुनिकृन्तनी ॥ ४४ ॥ सौम्ये कर्म्मणि सर्वत्र रोचनेन लिखेत्प्रिये। शवपत्रे चिताङ्गारैररिनाशार्थमालिखेत् ॥ ४५ ॥ स्तम्भने च निशा प्रोक्ता विद्वेषे च विदेशके। उच्चाटने निशादेशा मारणे रुधिरेण च ॥ ४६ ॥ राज्यप्राप्तौ चन्दनेन पुत्रार्थमपि तेन वै। गोपनीयं गोपनीयं गोपनीयं महेश्वरि ॥ ४७ ॥ गोपनीयं गोपनीयं गोपनीयं स्वयोनिवत्। एतन्नामैव सर्वस्वं यदुक्तं तव वल्लभे ॥ ४८ ॥

प्रतिज्ञां कुर्य्यात्—ॐ तत्सदद्यामुकगोत्रोऽमुकशर्माहं श्रुतिस्मृतिपुराणोक्तफलप्राप्तिकामनया श्रीरामनामप्रीतिपुरस्सरस्वाभिलषितावाप्तये स्वाभीष्टविधानार्थं च सर्वसम्पद्विवृद्ध्यर्थं सर्वारिष्टनिवारणोत्तरराज्यपक्षांज्जयप्राप्त्युत्तरशत्रुपराजयतः स्वधनप्राप्तये यावज्जीवाखण्डसुखपुत्रपौत्रकलत्रादिधनधान्यादिवृद्धिपूर्वकं ब्राह्मणद्वाराकारित-सपादअक्षररामनामपुरश्चरण-तद्दशांशहवन-तर्पणमार्जनादिकर्म्माहं करिष्ये, तदङ्गभूतश्रीरामचन्द्रसीतालक्ष्मणहनुमद्गणपत्यादिदेवान् यथालब्धोपचारैरर्चयिष्ये। इतिसंकल्पं कृत्वा श्रीगणपत्यादिपूजनपूर्वकं श्रीरामचन्द्रादिकं सम्पूज्य यथोक्तविधिना श्रीराममन्त्रेण दशांशं जुहुयात् ततो हवन-मार्जनादिकं कृत्वा, ब्राह्मणाय पुरश्चरणदक्षिणादानम्—ॐ अद्यामुकस्य श्रुतिस्मृतिपुराणागमप्रतिपादितसुकृतफलोपपत्तिकं श्रीसीतारामप्रसादपुरस्सरं यावज्जीवाखण्डसुखपुत्रपौत्रादि—विवृद्ध्यर्थं च धनधान्यधर्म्मार्थकामप्राप्त्युत्तरस्वर्गलोकाशिवलोकवैकुण्ठलोकादिदिव्यलोकाधिकरण-कोटिकल्पशुभपूर्वकनिवासोत्तरभारतवर्षोत्तमकुलजन्मश्रीरामनारायणचरणकमलदृढभक्तिलाभानन्तरचिरञ्जीविसंततिप्राप्तिपूर्वकराजद्वारा तत्कार्यसिद्धिशत्रुपराजयमनोभिलषितकार्यसिद्धि-पूर्वककारितब्राह्मणद्वारा रामनामपुरश्चरणसांगतासिद्ध्ये इमां रजतमुद्रां चन्द्रदैवतां यथानामगोत्राय ब्राह्मणाय दातुमहमुत्सृजे ॥ अन्यत्सर्वं हवनोक्तविधिवज्ज्ञेयम् ॥

अथ श्रीहनुमन्मन्त्रप्रयोगः

"ॐ नमो भगवते आंजनेयाय महाबलाय स्वाहा" इत्यष्टादशाक्षरो मन्त्रः ॥ अस्य मन्त्रस्य ईश्वरऋषिः । अनुष्टुप्छन्दः । हनुमान् देवता । हूँ बीजं । स्वाहा शक्तिः । ममाभीष्टसिद्ध्यर्थे जपे विनियोगः ॥ ॐ ईश्वरऋषये नमः शिरसि ॥ १ ॥ ॐ अनुष्टुप्छन्दसे नमः मुखे ॥ १ ॥ ॐ हनुमद्देवतायै नमः हृदये ॥ ३ ॥ ॐ हूँ बीजाय नमः गुह्ये ॥ ४ ॥ ॐ स्वाहाशक्तये नमः पादयोः ॥ ५ ॥ ॐ आंजनेयाय अंगुष्ठाभ्यां नमः ॥ १ ॥ ॐ रुद्रमूर्त्तये तर्जनीभ्यां नमः ॥ २ ॥ ॐ वायुपुत्राय मध्यमाभ्यां नमः ॥ ३ ॥ ॐ अग्निगर्भाय अनामिकाभ्यां नमः ॥ ४ ॥ ॐ रामदूताय कनिष्ठिकाभ्यां नमः ॥ ५ ॥ ॐ ब्रह्मास्त्रनिवारणाय करतलकरपृष्ठाभ्यां नमः ॥ ६ ॥ इति करन्यासः । एवमेव हृदयादिपडङ्गन्यासं च कृत्वा ध्यायेत्—दहनतप्तसुवर्णसमप्रभं भयहरं हृदये विहिताञ्जलिम् ॥ श्रवणकुण्डलशोभिमुखाम्बुजं नमत वानरराजमिहाद्भुतम् ॥ १ ॥ इति ध्यात्वा पूर्वोक्ते पीठे—मूलेन मूर्तिं प्रकल्प्य पाद्याद्यैः पुष्पान्तैरुपचारैः सम्पूज्य—पूर्ववत् पुनः ध्यात्वा धूपादिनीराजनान्तं च संपाद्य जपं कुर्यात् । यस्य पुरश्चरणमयुतमन्त्राः, तथा च—अयुतं प्रजपेन्मत्रान्दशांशं जुहुयात्तिलैः । वैष्णवे पूजयेत्पीठे श्रद्धया कपिनायकम् ॥ १ ॥ जितेन्द्रियो नक्तभोजी प्रत्यहं साष्टकं शतम् । जपित्वा क्षुद्ररोगेभ्यो मुच्यते दिवसत्रयात् ॥ २ ॥ भूतप्रेत-पिशाचादिनाशायैव समाचरेत् । महारोगनिवृत्त्यै तु सहस्रं प्रत्यहं जपेत् ॥ ३ ॥ यत्ताशनोऽयुतं नित्यं जपं ध्यायन्कपीश्वरम् । राक्षसौघं विनिघ्नन्तमचिराज्जयति द्विपम् ॥ ४ ॥ सुग्रीवेण समं रामं सन्दधानं स्मरन्कपिम् । प्रजप्यायुतमेतस्य सन्धिं कुर्याद्विरुद्धयोः ॥ ५ ॥ लंकां दहन्तं तं ध्यायन्नयुतं प्रजपेन्मनुम् । शत्रूणां प्रदहेद् ग्रामानचिरादेव साधकः ॥ ६ ॥ प्रयाणसमये ध्यायन्हनुमन्तं मनुं जपेत् ॥ यो याति सोऽचिरात्स्वेष्टं साधयित्वा गृहं व्रजेत् ॥ ७ ॥ यः कपीशं सदा गेहे पूजयेज्जपतत्परः । आयुर्लक्ष्म्यौ प्रवर्द्धेते तस्य नश्यन्त्युपद्रवाः ॥ ८ ॥ शार्दूलतस्करादिभ्यो रक्षेन्मनुरयं स्मृतः ॥ प्रस्वापकाले चौरेभ्यो दुष्टस्वप्नादपि ध्रुवम् ॥ ९ ॥ इत्यष्टादशाक्षरहनुमन्मन्त्रप्रयोगः ॥

अथ अपराजितास्तोत्रम् (चमत्कृतिकरम्)

श्री गणेशाय नमः । ओं अस्य श्री अपराजितामन्त्रस्य वेदव्यास ऋषिरनुष्टुप् छन्दः । क्लीं बीजं हुँ शक्तिः सर्वाभीष्टसिद्धयर्थे जपे पाठे विनियोगः । मार्कण्डेय उवाच—"शृणुध्वं मनुयः सर्वे सर्वकामार्थसिद्धिदां । असिद्धसाधनीं देवीं वैष्णवीमपराजिताम् ॥" ध्यानम्—

नीलोत्पल-दल-श्यामां भुजङ्गाभरणोज्वलाम्,
बालेन्दु-मौलिसदृशीं नयनत्रितयान्विताम्।
शंखचक्रधरां देवीं वरदां भयशालिनीम्,
पीनोत्तुङ्गस्तनीं साध्वीं बद्ध-पद्मासनां शिवाम्।
अजितां चिन्तयेद्देवीं वैष्णवीमपराजिताम्॥
शुद्धस्फटिक-संकाशां चन्द्रकोटि-सुशीतलाम्,
अभयां वर-हस्तां च श्वेतवस्त्रैरलंकृताम्।
नानाभरण-संयुक्तां जयन्तीमपराजिताम्,
त्रिसन्ध्यं यः स्मरेद्देवीं ततः स्तोत्रं पठेत्सुधीः॥

ओं नमो भगवते वासुदेवाय। ओं नमोस्त्वनन्ताय सहस्रशीर्षाय क्षीरार्णव-शायिने, शेषभोग-पर्यङ्काय गरुड-वाहनाय अमोघाय अजाय अजिताय अपराजिताय पीतवाससे। वासुदेव संकर्षण-प्रद्युम्नानिरुद्ध-हय-शीर्ष मत्स्यकूर्म-वराह नृसिंह वामन राम राम वर-प्रद ! नमोस्तुते। असुर दैत्य-दानव-यक्ष-राक्षस-भूत-प्रेत-पिशाच किन्नर-कूष्माण्ड सिद्ध-योगिनी डाकिनी स्कन्दपुरोगान् ग्रहान्नक्षत्रग्रहांश्चान्यान् हन हन, पच, पच, मथ, मथ- विध्वंसय, विध्वंसय, विद्रावय, विद्रावय, चूर्णय चूर्णय शंखेन चक्रेण वज्रेण शूलेन गदया मुशलेन हलेन भस्मीकुरु, कुरु, स्वाहा॥ ओं सहस्रबाहो सहस्रप्रहरणायुध जय, जय, विजय, विजय, अजित अमित अपराजित अप्रतिहत सहस्रनेत्र ज्वल, ज्वल, प्रज्वल, प्रज्वल, विश्वरूप बहुरूप मधुसूदन महावराहाच्युत महापुरुष पुरुषोत्तम पद्मनाभ वैकुण्ठानिरुद्ध-नारायण गोविन्द दामोदर हृषीकेश केशव सर्वासुरोत्सादन सर्वमन्त्रप्रभञ्जन, सर्वदेवनमस्कृत सर्वबन्धनविमोचन, सर्वशत्रु वशंकर सर्वाहितप्रमर्दन, सर्वग्रहनिवारण, सर्वरोगप्रशमन, सर्व-पाप-विनाशन, जनार्दन नमोस्तु ते स्वाहा। यः इमां अपराजितां परमवैष्णवीं पठति, सिद्धां जपति, सिद्धां स्मरति, सिद्धां महाविद्यां पठति; जपति, स्मरति, शृणोति, धारयति, कीर्तयति वा न तस्याग्निवायुवज्रोपलाशनिभयं, नवचर्पणि भयं, न समुद्रभयं, न ग्रह-भयं न चौर-भयं वा भवेत्। क्वचिद्रात्र्यन्धकारस्त्रीराजकुल-विषोपविषगरलवशीकरणविद्वेषोच्चाटनवधबन्धबन्धनभयं वा न भवेत्। एतैर्मन्त्रैः उदाहृतैः सिद्धैः संसिद्ध-पूजितैः, तद्यथा ओं नमस्तेस्त्वनघेऽजितेऽपराजिते, पठति सिद्धे, पठति सिद्धे, जपति सिद्धे जपति सिद्धे, स्मरति सिद्धे, महाविद्ये एकानंशे उमे ध्रुवे अरुन्धति सावित्रि, गायत्रि, जातवेदसि मानस्तोके सरस्वति धरणि धारिणि सौदामिनी अदिति दिति गौरि गांधारी मातंगी कृष्णे यशोदे सत्यवादिनि ब्रह्मवादिनि कालि कपालि करालनेत्रे सत्योपयाचितकरि-जलगतस्थलगतमंतरिक्षगं वा मां रक्ष रक्ष सर्वभूतेभ्यः सर्वोपद्रवेभ्यः, स्वाहा।

प्रेम्णा माणवकान् द्विजातिकुलजानध्यापयन् प्रापय
स्वे स्वे कर्मणि कौशलं मतिमतां यूनां यशः ख्यापयन्
वृद्धानां नयनानि मानवसती वर्त्या समुल्लासयन्
विश्वेषां हृदयेषु कर्मठगुरौ कल्पान्तमुन्मीलतु ॥ २ ।

आत्मकुल-स्थानादिकथनम्

अस्ति प्रशस्तमहिमा-कमलाविलास-स्थानं द्विजेन्द्रपरिसेवितशुद्धध
पञ्चावनाम विदितं कथितं जगत्यां देशः सुरेन्द्रसदनादपि यो गरीय
यस्मिन्नगाधसलिला वहति प्रसिद्धा पुण्या शतद्रुतटिनी द्विजवृन्दसेव्य
तस्या अवाग्दिशि खलु द्विकयोजनान्तर्ग्रामो विराजति जनप्रथितः कुरा

पलानि सप्तरेखातः पुरतः सन्ति सा शुभा ।
कुराली यत्र पल्भा दिग्व्यकुलनगाकुला ॥ ३ ॥
आसीत्पार्वणशर्वरीश्वरयशा सद्विप्रवृन्दार्चितो
भारद्वाजमुनेः कुलेऽतिमहते जन्माभवद्यस्य हि ।
नाम्ना नानकचन्द्र इत्यभिहितो ग्रामेऽतिमान्यः सुधीः
षट्कर्माचरणैकतत्परमतिर्यः साङ्गवेदार्थवित् ॥ ४ ॥

ततो बभूव द्विजरामचन्द्रः षट्कर्मधर्माचरणेऽनुरक्तः ।
सन्मन्त्रतन्त्रादिविधानवेत्ता मान्यः सतां संसदि यः सदाऽसीत् ॥ ५

तत्पुत्रोऽस्ति मुकुन्दवल्लभ इति ख्यातो विदां सेवकः
सद्विद्याविनयाद्यलङ्कृतमतिर्ज्योतिर्विदग्रे सरः ।
तेनायं निरमायि धार्मिकजनस्वान्तप्रमोदावहो
ग्रन्थस्तेन कृपाऽमृतार्द्रनयनः प्रीणातु कृष्णो मयि ॥ ६ ॥

ऋतु-नाग नव-भूमिते गतेऽब्दे नरपतिविक्रमतोऽसिते दले च
नभसि भृगुजवासरेऽहितिथ्यां व्यरचि मनीषिमुकुन्दवल्लभेन

इति श्रीमत्पण्डितप्रवररामचन्द्रसुतेन श्रीशिवदेव्या गर्भजेन पञ्चाप-देशान्
तःपद्रुती (घग्गर) शतद्रुनद्योरन्तराल-वर्तिकुरालीग्रामवास्तव्येन सा
रस्वतविप्रवंशाभिजनेन श्रीमुकुन्दवल्लभज्योतिषाचार्येण प्रणीते
कर्मठगुरौ काम्यकर्मात्मकं चतुर्थं प्रकरणं समाप्तम् ॥

परिशिष्टम्

स्वामिवश्यकरी शत्रुविध्वंसिनी स्तोत्रम्

ॐ अस्य श्री स्वामिवश्यकरी शत्रुविध्वंसिनी स्तोत्रमन्त्रस्य पिप्पलायन ऋषिः, अनुष्टुप् छन्दः, श्री रामचन्द्रो देवता मम स्वामिप्रीत्यर्थं मत्-सकाशात् शत्रोः पिशाचवत् पलायनार्थे जपे विनियोगः। ऋष्यादिन्यासानन्तरम्। ॐ रां अंगुष्ठाय नमः। ॐ रीं तर्जनीभ्यां नमः। ॐ रूं मध्यमाभ्यां नमः। ॐ रैं अनामिकाभ्यां नमः। ॐ रौं कनिष्ठिकाभ्यां नमः। ॐ रः अस्त्राय फट्। एवं हृदयादि।

ध्यानम्

ॐ कालाम्भोधर-कान्तिकायमनसं वीरासनाध्यासितं
मुद्रां ज्ञानमयीं दधानमपरां हस्ताम्बुजे जानुनी।
सीतां पार्श्वगतां शिरोरुहकरां विद्युन्निभं राघवं
पश्यन्तीं मुकुटं गदादिविविधं कल्पोज्ज्वलांगीं भजे॥

एवं ध्यात्वा जपेत्॥

विभीषण उवाच—

"ॐ स्वामिवश्यकरी देवी प्रीति-वृद्धिकरी मम।
शत्रुविध्वंसिनी रौद्री त्रिशिरा सा विलोचनी॥१॥

अग्निज्वाला रौद्रमुखी घोरदंष्ट्रा त्रिशूलिनी।
दिगंबरी मुक्तकेशी रणपाणिर्महोदरी॥२॥

एकराड् वैष्णवी घोरे शत्रुमुद्दिश्य ते विषम्।
प्रभुमुद्दिश्य पीयूषं प्रसादादस्तु ते सदा॥३॥

मन्त्रमेतज्जपेन्नित्यं विजयं शत्रुनाशनम्।
स्वामिप्रीत्यभिवृद्धिर्हि जपात्तस्य न संशयः॥४॥

सहस्रं त्रितयं कृत्वा कार्यसिद्धिर्भविष्यति।
जपाद्दशांशतो होमः सर्षपैस्तन्दुलैः घृतैः॥५॥

पन्न-गाय-गुलैर्हुत्वा स्वामिवश्यकरी तथा।
ब्राह्मणान् भोजयेत्पश्चादात्माभीष्टफलप्रदः॥६॥

इति स्वामिवश्यकरी शत्रुविध्वंसिनी स्तोत्रम्॥

"ॐ मंगलं भगवान् विष्णुः मंगलं गरुडध्वजः ।
मंगलं पुण्डरीकाक्षं मंगलायतनं हरिः ॥"

इति मंत्रेण हस्तद्वयेन "प्रतिगृह्णामि"—इति प्रतिगृह्य स्वाङ्के उपवेशयेत् । ततः—

"कुलस्योद्धारणार्थाय देवाग्नि-द्विजसन्निधौ ।
वंश-विस्तारणार्थाय प्रतिगृह्णामीमं सुतम् ॥"
अङ्गादङ्गात् सम्भवसि हृदयादभिजायसे ।
आत्मा वै पुत्रनामासि त्वं जीव शरदः शतम् ॥

इति मन्त्रेण शिशोः मूर्धानं समाघ्राय स्वस्तिवाचनपूर्वकं संगीत-वाद्यं पुत्रं भार्यायाः उत्सङ्गे उपवेशयेत् ।

ततश्चरुमभिघार्य होमः—उपयमनकुशानादायेत्यादि आज्यभागान्तं कृत्वा ग्रहहोमानन्तरं "ॐ यस्त्वा हृदा कीरिणा मन्यमानोऽमर्त्यं मर्त्यो जोहवीमि । जातवेदो यशोऽस्मासु धेहि, प्रजाभिरग्ने अमृतत्वमश्यां स्वाहा ॥१॥ ॐ यस्मै त्वं सुकृते जातवेद उ लोकमग्ने कृणवः स्योनम् । अश्विनं स पुत्रिणं वीरवन्तं गोमन्तं रयिं नशते स्वस्ति स्वाहा ॥२॥—इति मन्त्राभ्यामेकामाहुतिं चरुणा हुत्वा ततः प्रणीताविमोकान्तं समाप्य आचार्याय सस्वर्णां गां दत्वा देवाग्नी विसृज्य कर्मणः सम्पूर्णतां वाचयित्वा "प्रमादादिति" पठेत् । पश्चात् यथाशक्ति ब्राह्मणान् भोजयेत्, बन्धुसुहृद्भिश्च सह स्वयमपि भुञ्जीत ॥

ततः प्रागसंस्कृतस्य चौलोपनयनादीन्संस्कारान् कुर्यादिति शम् ।

प्रचुरान्नदानार्थं भूरि-द्रव्य-दानार्थं वा संकल्पः

ओमद्य० आत्मनोऽभिलषित-सकल-कामना-सिद्ध्यर्थं, आयुरारोग्य-विद्या-परिवार-पशु-वाहन-वृत्ति-कलत्रादीनामभिवृद्ध्यर्थं, शत्रु-रोग-महामारी-ग्रह-राजोपद्रव-देव-दानव-प्रेतादि-कृत-पीडा-कष्ट-बन्ध-परयन्त्र-परमन्त्र-मोहनादि-सकल-संकट-विनाशार्थम् अस्मिन् नगरे ब्राह्मण-प्रत्येक-गृह-प्रधान-स्वामिनामोद्देश्येन अमुकद्रव्यं नाना-नाम-गोत्रेभ्यो ब्राह्मणेभ्यो याचकेभ्यो देवालयेभ्यो विद्यालयेभ्यश्च देशमर्यादानुसारतया यथासंभवं विभज्य दातुमहमुत्सृजे ।

अथ तिथिपत्र (पंचांग) दानार्थं संकल्पः

ओमित्यादि० विषम-भवनस्थाऽहस्करादिग्रहोत्थपीडाद्युपशमनार्थमेतदागन्तुक-कालिकाब्दीय-तिथिवार-नक्षत्र-योग-करणक-रूपोद्वाहादि - सदसत्संस्कार-ज्ञापक - पत्रं सारस्वती-दैवतं सफल-तण्डुल-वासोयुक्तं सदक्षिणं श्रीनारायण-प्रीतये यथानाम-गोत्रायेति ॥

छाग-दानम्

अद्येत्यादि० इमं छागं सदक्षिणं त्वाष्ट्र-दैवत्यं यथानाम-गोत्राय ब्राह्मणाय तुभ्यमहं सम्प्रददे ।

दानान्ते प्रार्थना—

"यस्मात्त्वं सर्व-यज्ञानामङ्गत्वेन व्यवस्थितः ।
यानं विभावसोर्नित्यमतः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥"

दायाद्य (दहेज) संकल्पः

(गणेशादि-पूजां विधाय)

ॐ तत्सदद्य० शतगुणितज्योतिष्टोमातिरात्रयज्ञजन्यसमफलप्राप्तिहेतुभूत-सालंकारवस्त्राच्छन्नकन्यादानाङ्गत्वेनैतत्कन्या-शरीर-रोमसमसङ्ख्यवर्षसहस्रावच्छिन्न-स्वर्गलोकीयभोगोत्तरविष्णुलोकगमनकामनया इमां सारदारु-निर्मित-सपीठ-खट्वा-मुक्तानाङ्गिरोदैवताम्, अग्नि-देवताक-सुवर्णाभरण-चन्द्रदेवताक-रजताभरण-बृहस्पति-देवताक-कौशेय-कार्पास-श्वेत-रक्त-नील-पीत-हरित-सुवर्णरजतमुद्रित-विविध - विचित्र-वस्त्र-विश्वकर्म-देवताक-पक्वान्न-दुग्धोदनादि-द्रव्योपेताममुकगोत्रायामुकशर्मणे (वर्मणे गुप्ताय) वराय तुभ्यमहं सम्प्रददे ।

ततो दक्षिणा

ओमद्य० कृतैतद्योत (तु) कदानप्रतिष्ठार्थं रजतं चन्द्रदैवतं यथानाम-गोत्राय वराय दक्षिणात्वेन दातुमहमुत्सृजे । ततः सपरिवारः पूर्वाभिमुखो यजमानः कन्या-वरयोः पश्चात् स्थित्वा कन्यया-उत्क्षिप्तानां धान्यानां ग्रहणं कुर्यात् । तत्र मन्त्रः—

"ॐ चिरं जीवतु मे माता आरोग्यं चास्तु मे पितुः ।
भ्राता भवतु दीर्घायुर्धनं धान्यं सदा गृहे ॥"

इति पठित्वा कन्या धान्यानि गृहे विकरेत् ।

आश्विन-शुक्लप्रतिपदि कलशस्थापनविधिः

अथ काल-चक्र दानम्

ओमित्यादि० नामगोत्रोऽहं यथाशक्ति स्वर्णकृतं रौप्यकृतं वा चक्राकार-मनेकमुक्तामालात्मकराशीयुतं कालचक्रं महामृत्युनिवारणहेतवे सकलग्रहानिष्टग्रह-दशान्तरदशासूक्ष्मदशादिदोषध्वंसोत्तरयावज्जीवं स्वीयशरीरारोग्यसुख-सम्पत्त्यादि-समृद्धिपूर्वकदेहावसानकालिकदिव्ययानारोहणकरणकवैकुण्ठ-प्राप्तिकामनया मृत्युञ्जय-प्रीतये गन्धादिभिरर्चितायामुकनामगोत्राय ब्राह्मणाय तुभ्यमहं सम्प्रददे ।

दानवाक्यम्—इदं मे रचितं चक्रमिन्दुरश्मि समायुतम् ।
　　　　अपमृत्यु-विनाशाय　　दत्तमायुर्विवृद्धये ॥

ततः सुवर्ण-प्रतिष्ठा-दानम्—ततोऽग्निं प्रतिष्ठाप्य "ओं कालचक्राय नमः स्वाहा" इत्यनेन १०८ अष्टोत्तरशतं हुत्वा द्वादश-ब्राह्मणान् भोजयेदिति ।

अनावृष्टि-शान्तिः

नाभिं यावज्जले स्थित्वा श्रीशंकरध्यानपूर्वकं मृत्युञ्जय-जपं कुर्यात् । सद्यो वृष्टिर्भविष्यति ।

अथवा—"ॐ वञ्चिताभ्यामिति तदा सर्वमापोमयं जगत् ।"—इत्यर्धमन्त्रेण जपपूर्वकं हवनं कुर्यात् । सद्यो वृष्टिर्भविष्यति, अकालभयश्च दूरमेष्यति ।

अतिवृष्टि-शान्तिः

श्रद्धापूर्वकम् अग्निहोत्रस्य श्वेतं भस्म नीत्वा 'त्र्यम्बक-मन्त्रेण' 'गायत्री-मन्त्रेण' वा अष्टोत्तरशतवारं (१०८) सजले तडागे नद्यादौ वा जुहुयात् । एवमतिवृष्टिशान्तिः ध्रुवं भवेत् ।

भूत-प्रेत-यक्ष-राक्षसादि-जन्य-अग्नि-भयाद्यनेकविधमहाभयनिवारणार्थम्—

"ॐ ज्वालाकरालमत्युग्रमशेषासुरसूदनम् । त्रिशूलं पातु नो भीतेर्भद्रकाली नमोऽस्तु ते ॥" मन्त्रमेनं सपादलक्षवारं जपेत्, अथवा दुर्गासप्तशत्या सह ससम्पुटं मन्त्रमेनं पठेत् । न्यूनाधिकम् आपदनुसारं पठेत् ।

जपान्ते पाठान्ते च श्रेयो दान-विधिः

तत्रादौ यजमानो हस्ते जलं गृहीत्वा—अद्येत्यादि कृतस्य कर्मणः सांगता-सिद्ध्यर्थं ब्राह्मणेभ्यः श्रेयोऽङ्गीकरणमहं करिष्ये ॥ ब्राह्मण उदङ्मुखः उपविश्य जलं गृहीत्वा—अद्येत्यादि यजमानाय श्रेयो दानं करिष्ये ॥ शिवा आपः सन्तु, सन्तु शिवा आपः ॥ सौमनस्यमस्तु अस्त्वक्षतमरिष्टं च ॥ यत्पापं रोगमशुभमकल्याणं तद्दूरे प्रति-हतमस्तु ॥ आचार्यो हस्ते सजलं साक्षतं पूगीफलं गृहीत्वा—अद्येत्यादि० मया भव-न्नियोगेनास्मिन् कर्मणि यत्कृतमाचार्यत्वं यत्कृतं ब्रह्मत्वं तथा च एभिर्ब्राह्मणैः सह यः कृतो होमः, यः कृतो जपः, यः कृतः पाठः, आचार्यत्वाद् ब्रह्मत्वाद्धोमाज्जपाद्युत्पन्नं श्रेयस्तमनुना साक्षतेन सजलेन पूगीफलेन तुभ्यमहं संप्रददे ॥ तेन श्रेयसा त्वं श्रेयस्वी भव ॥ भवामीति यजमानः वदेत् ॥

अथ मातृषोडशी

मातुः सद्गत्यर्थं मातृ-ऋणनिवृत्त्यर्थं च सर्वतीर्थेषु, विशेषतः गया-गोदावरी-रेणुका(हिमाचलप्रदेश)तीर्थेषु च मार्थे षोडश-पिण्डदानं महन्महत्त्वं बिभर्ति। तद्यथा—

पूर्वं मातुः आवाहनम्—

आगर्भज्ञानपर्यन्तं पालितो यत्त्वया ह्यहम्।
आवाहयामि त्वां मातर्दर्भपृष्ठे तिलोदकैः ॥१॥

ततश्च पिण्डदानम्—

गर्भे दुर्गमने दुःखं विषमे भूमिवर्त्मनि।
तस्या निष्क्रमणार्थाय मातृपिण्डं ददाम्यहम् ॥२॥
यावत्पुत्रो न भवति तावन्माताथ शोचते।
तस्या निष्क्रमणार्थाय मातृपिण्डं ददाम्यहम् ॥३॥
मासि मासि कृतं कष्टं वेदनाप्रसवेषु च।
तस्या निष्क्रमणार्थाय मातृपिण्डं ददाम्यहम् ॥४॥
यत्पूर्णे दशमे मासि चात्यन्तं मातृ-पीडनम्।
तस्या निष्क्रमणार्थाय मातृपिण्डं ददाम्यहम् ॥५॥
पद्भ्यां प्रजायते पुत्रो जनन्याः परिवेदनम्।
तस्या निष्क्रमणार्थाय मातृपिण्डं ददाम्यहम् ॥६॥
शैथिल्ये प्रसवे प्राप्ते माता विन्दति दुष्कृतम्।
तस्या निष्क्रमणार्थाय मातृ-पिण्डं ददाम्यहम् ॥७॥
पिबन्ती कटुद्रव्याणि क्वाथानि विविधानि च।
तस्या निष्क्रमणार्थाय मातृपिण्डं ददाम्यहम् ॥८॥
अग्निना शुष्कदेहा वै त्रिरात्रं पोषणेन च।
तस्या निष्क्रमणार्थाय मातृपिण्डं ददाम्यहम् ॥९॥
रात्रौ मूत्रपुरीषाभ्यां भिद्यन्ते मातृकर्मठाः।
तस्या निष्क्रमणार्थाय मातृपिण्डं ददाम्यहम् ॥१०॥
दिवा रात्रौ च या माता ददाति निर्भर्त्सनम्।
तस्या निष्क्रमणार्थाय मातृपिण्डं ददाम्यहम् ॥११॥
माघे मासि निदाघे च शिशिरेऽत्यन्तदुःखिता।
तस्या निष्क्रमणार्थाय मातृपिण्डं ददाम्यहम् ॥१२॥
क्षुधया विह्वले पुत्रे ह्यन्नं माता प्रयच्छति।
तस्या निष्क्रमणार्थाय मातृपिण्डं ददाम्यहम् ॥१३॥
पुत्रो व्याधिसमायुक्तो माता हा क्रन्दकारिणी।
तस्या निष्क्रमणार्थाय मातृपिण्डं ददाम्यहम् ॥१४॥